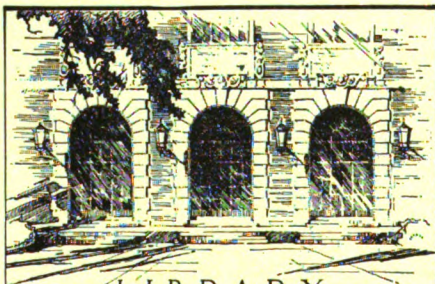

891.7909

Z61

v.4

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

8917909

Z61

v.4

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

OCT 15 1973

SEP 19 1973

FEB 8 1979

AUG 4 1981

JUL 08 1981

L161—O-1096

356

ЖИТЄ І СЛОВО,

ВІСНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

ВИДАЄ

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ ІV.

Л Ъ В І В.

З ДРУКАРНІ ІНСТИТУТА СТАВРОПОЛІГІЙСЬКОГО.

1895.

291.7909

261

v. 4

Зміст четвертого тому.

І. Беллетристика.

	стор.
А. М. Думка Українця в Карпатах	8
Граб Павло. Із Михайлова	377—378
Журба Ц. Дневник невольника	313—323
Кравченко Уляна. З народніх мотивів I—IV	9—13
Кримський А. гл. Фірдоесій. Михайлов, гл. Граб П.	
М. П. Памяти М. Ф. Л.	161
„ До Білка	161—162
Попель Михайло. Русни на празнику	194—201
Реманова Одарка. Два малюнки з життя	8—9
Столярченко. Моя сповідь	1—5
„ З „Верховинських станс“ I—VI	5—7
Фірдовсій. Шаг-пане	231—248, 330—345
Франко Іван. Основи суспільности, часть друга I—VI	47—67, 249—260
„ „ На пастівнику	162—171
Черняшевський М. Г. Гимн Діви неба	

II. Статі наукові.

стор.

Васілевський Л. Єліза Ожешкова	35 - 46
Верн Моріс. Історія і релігія жидів	63 - 80, 202 - 216
Граб Павло. М. Г. Чернишевський	367 - 378
„ „ М. Л. Михайлов	376 - 379
„ „ Н. К. Свгида, сумна споминка	454 - 461
Заневич Іван. Літературні стремління гал. Русніів VIII - XI	112 - 160, 272 - 302, 385 - 454
Зубрицький М. Село Кіндратів, турецького пов. I V 104	112, 216 - 230
Крамський А. Про рукописи Руданського	261 - 266
Франко Іван. Сліди спохацтва в наших горах	101 - 104
„ „ Русин на правнику	461 - 463
„ „ Поправки й додатки до споминів про Н. К. Свгиду	483 - 484

III. Матеріали історичні і літературні.

Зубрицький Д. Листи до В. Ганки	82 - 89
Куліш П. Лист до В. Ганки	89
Левіцький О. Лист до В. Ганки	80
Ловінський О. Лист до В. Ганки	80 - 82
Попель М. Агітаційна поема	194 201, 461 - 463
Руданський Ст. Два листи до брата Грицька	266 - 271
Цемглевич К. „Інструкція“ для вчителів руського народу	324 - 337

IV. Матеріали етнографічні.

Драгоманов Ж. Нові варіанти кобзарських співів :

II. Записи Порфира Мартиновича:	14 - 34
1. Як три брати з Озова втікали	15 - 18
2. Про Олексія Поповича	18 - 19
3. Про Коновченка	19 - 23
4. Вітчим	23 - 25
5. Про вдову	25 - 27

	стор.
Слова кобзаря Магадина	27
6. Біда	27—31
Одклінщини	31—33
Увага М. Драгоманова	33—34

Із уст народного (впорядкував Ів. Франко):

А. Пісні:

XI. Пісня про шандаря	91—95
---------------------------------	-------

Б. Легенди:

36. Христос і циган	95—96
37. Адамові діти	96—97
38. Як два брати послали вечерю до чорта	97—99
39. Як два брати послали вечерю до Бога	99—100
40. Про Лаваря і його брата	100—101
41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос у цеклі і Соломон	346—347
42. Давид і премудрий Соломон	347—353

В. Казки:

11. Про царя, що ходив красти	172—173
12. Жених ірещь	173—178

Г. Новели і Фабліо:

13. Війт над пастухами	178—179
14. Як жид рогами торгував	179
15. Жидок і склянки	179—180
16. Іван і жиди	180—181
17. Як вояк царівну дістав	353—354
18. Як папи в хлопа насміяли ся	354
19. Ані три — нас три	355
20. Де шіткові кінець	355
21. Як хлопа пана одурив	355—358
22. Як баба пана вилічила	356
23. Три дурні	356—357

	стор.
24. Майстер злодій	358 — 359
25. Череваль і теля	359 — 360

Д. Міти і вірування :

23. Чари і чарівниці	182 — 183
24. Що кому призначене, то єго не мице	183 — 184
24. Про хованців	185
26. Про вовкулаків	185 — 186
27. Кривоприсяжця земля не приймає	186
28. Про упирів	186
29. Не годить ся мити ся в неділю	187
30. Не годить ся пекти хліба в свято	187
31. Нечисте місце	360
32. Мерці і упрі	360
33. Страчата і страчучки	361
34. Перестрах	361
35. Уроки	361

Е. Оповідання про історичні особи і події :

8. Про Довбуша N. 1—4	187 — 189
---------------------------------	-----------

Є. Оповідання про місцевості :

1. Смок коло Єрусалима	189
2. Відки пішла назва Київ?	189
3. Диво в Лосинці	189
4. Собака з Явори	190
5. Холера в Дрогобичі і жида	190

Ж. Анекдоти і фансції :

1. Про жидів N. 1 8	191 — 194
2. Про циганів N. 1—4	362 — 363
3. Богачі і бідні N. 1—2	364
4. Шош і дяки N. 1 5	364 — 367

V. Критика і бібліографія.

Крымський А. До етнографії Новоросії	303—306
Франко Ів. З повоі чеської літератури; „Magdalena“ napisał S. Machar	306—312, 463—470
„ „ „Ukraina irredenta“ Ю. Бачинського	470—483

VI. Хроніка.

Некролог М. П. Драгоманова	160
Оповідка Редакції	485—488

НАШ АЛЬБОМ.

I. Моя сповідь

Не вірю в Бога я такого,
Що тільки в небі він сидить,
Тьма ангелів докола Нього
Лиш все в лице Ёго глядить.

Мій Бог повсюди пробуває,
Де тільки взір ся мій опре ;
А хоч і плоти Він не має,
Мій дух Ёго вбачає все.

Не могу сьому віру дати,
Щобі до Бога „меньший брат“
Інакше мусів промовляти,
Як шляхтич-пан, а ще магнат*).

*) В польських „Gorzkich żalach“ (пісні страстні) знаходять ся в пісні п. з. „Zegnanie się ze światem“ ось які місця: „Zegnam was, rodzice kochani. Znajomi, krewni i poddani! Zegnam was, miłry i korony... Zegnam was, przeryszone pokoje. Już w wasze nie wnijdę podwoje“... і т. і. Такими словами промовляти може очевидно тільки пан-шляхтич; пісня ся набежна і скомпонувана отже тільки для великих панів. В новійших виданнях „Gorzkich żalów“ пісня та („Zegn. się ze św.“) вже пропущена Я знайшов її в „Spiewniku dla użytku wszystkich chrześcijan“ (Gniezno, nakł. I. B. Langego — 1863) — і тут вона багато вже „зреформована“: але в найдавніших виданнях „G. Ż.“ суть інше місця такі: „Zegnam was, poddani i sługi — Zegnam was, karety i cugi“ і т. і.

Мій Бог однако всіх приймає,
 Чи хто убогий, чи богат;
 Аристократів Він не знає,
 Мій Бог справдешній демократ.

Не вірю я, що в бій кровавий
 Одних на других Бог веде;
 На відворот, мій Бог ласкавий,
 Він мир і згоду всім несе.

Не вірю я що Бог давнійше
 Жидівський люд собі ізбрав,
 Бо де-ж би Він ся окремійше
 В таких „нехлюях“ любував?!

Не вірю я, що Божа Мати
 Так полюбила Поляків,
 Що аж зволила ся вінчати
 Корунов польських королів.*)

Ще гріх один — і непростяний
 Тяжить на мні: не вірю в те,
 Що „хтось-там“ є непогрішаний,
 Що лиш католик в небо йде.

Ну, вжеж із того мож спізнати,
 Се й кожний дяк вам вже повість,
 Що я нехтую всі догмати,
 Я очевидно — атеїст! —

Не скажу я, що нам не треба
 Сьогодні зовсім вже понів;
 Однак не вірю, щоб до неба
 Владика кожний вас завів.

Тому й не хочу я вертати
 Іанов на наш давнійший слід:
 Попам ізнову передати
 Увесь в політиці провід.

Мій погляд, знаю, дуже блудить,
 На те не згодить ся загаль —
 І так як-стій мене осудить,
 Що я.. ну, хто я?... радикал!

*) Поляки, як звісно, зовуть Матір Божу „Królowa Polski“.

На тім іше я не кінчаю,
 Ще не один я маю гріх,
 Та ще і інші прияхи маю,
 Я ще не віскавав усіх.

Так приміром мені припало,
 Що „хлоп“ без бука може жить.
 Чи може ліпше то бувало.
 Як пан міг „хлопа“ і убить?

Отсе ж гаразд був, рай та й годі!
 Як то за панщини часів
 Пан мужикови при нагоді
 Сто буків вичислить велів!...

Іще не хочу я признати,
 Що всі пасовища й ліси
 Повинні тільки посідати
 Без винїмки самі пани.

Тенер мене вже всі спізнали:
 Не простий я соціаліст;
 Я гірший ще, як радикали,
 Я вже — поганій комуніст!

А що я завсїгди голошу,
 Що простий хлоп також мій брат,
 То хто ще я?... згадайте прошу...
 Ну, вжеж — червоний демократ!

А що я рад би й те зробити,
 Щоби наш „хлоп“ до шкіл навик,
 Що хочу люд наш просвітити,
 То я й „wischzusciel“ — бунтівник!

Не вірю й вірить я не стану,
 Що Русь — Москва „адін“ народ,
 І ту невіру препогану
 Я рад ширить „оть рода въ родъ.“

Ба, що ще гірш: мені здає ся
 І безупинно все ся снить,
 Що Україна ще здвигне ся
 И сама для себе б'уде жить.

На се-ж вже наш „маститий“ скаже
 Що я в історії „туман“,

Сепаратист — і „даже, даже
„Мятежник“ і — польономан!

А що до того я не знаю
„Ортографіческих“ засад,
В письмі всі „йорн“ пропускаю,
То я ще неук, ретроград.

Не вірю я в пусту сю мову,
Що Польща давня зможе встать,
„Od morza aż do morza“ знову
Що своєму буде панувать.

Що „hierarchie społeczną“
Так вже наш „ludек“ полюбив,
Що нині вже за ню безпечно
Житє своє би положив.

Не вірю в згоду я з Ляхами,
Бо знаю тої згоди ціль;
Не хочу - ж дати їм верх над нами...
За те-ж я вже — москальофіль!

В кінці, щоб правду всю сказати,
Ще один я маю гріх;
До нього аж боюсь признати,
Бо се найтяжший вже з усіх.

Я... я... я — впливить не мігу, —
Я певно вже з ума зійшов, —
Ступить не хочу на дорогу,
Якою „курс новий“ пішов.

Бо я в сліпій своїй мевірі
Добро не хочу бачить те,
Яке тепер „в зуповній мірі“
Нах „курс новий“ той принесе.

На відворот, мені здає ся,
Воно ся може і з істить,
Що „курс новий“ той не прийме ся,
А нас лиш більше понизить.

Но так лише я сам гадаю!
Політик зрільший вам повість,
Що я розладу лиш бажаю,
Що я — безглуздий анархіст!

Так бачите із того всього,
І вже вам легко осудить,
Які гріхи і як їх много
На совісти моїй тяжить.

Для мене ласки вже не має,
Тра буде конче в пекло йти;
Там вже на мене чорт чекає,
Від нього годі ся спасти!

II. Э „Верховинських Став“.

I. Під вечір.

Заходить сонце; на поля і клáки
Спускаєсь ніч. Лиш там, на тій горі,
Там видно ще і не-сліду ще краки,
Що п'яною лягає тут долі.
Так се неправда, сонце, що одна ко
Ти шлеш для всіх проміня золоті:
Для тих, що висше, все ти довше сьєш,
Зараньше сходиш, пізно западаєш.

II. В ночі.

Огні горять край ліса по полям,
І чути труби, вистріли і крики:
Се бідний хлоп сторожить тут і там
Загінчик бульби, щоб не зрили дики.
Стріляти їх не вільно мужикам.
Хоч всюда шкоди роблять їм великі...
Хлопам най хліб насущний пропадає,
Най пан лише своєю „охоту“ має!

III. При „гати“**).

Спустили став, та хлопови при гати
Кльоц ногу аж на четверо зломав.

*) „Охота“ значить також декуди в горах „польованє“.

***) Щоби і з подальших місць лісів верховинських (де господарка лісова на більшу скалю веде ся) приставити зрубане дерево до ріки а опісля рікою до тартаку, насипують в пригіднім місці на потоці височезну греблю в запорою в середині, котора разом з греблею здержує воду, через що в тім місці творить ся „став“. Усе разом зове ся „гати“ — „Klause“. Зрубане

Сейчас об тім дали до Скарбу знати,
 Та доктор скарбовий час у не мав:
 Гра в „фербля“: тож велів три милі гнати
 Робітника в шпиталь — де гнеть скопав...
 Лікар тут є лиш для паців лісничих.
 Не для хлопів, гельотів невольничих.

IV. В скарбовім лісі.

Хлоп куц зрубав — й лісничому попав ся...
 „Сокиру дай!“ лісничий затремтів.
 Мужик в страху і з місця не кивав ся —
 Та лиш часок... бо вистріл загризів...
 І хлоп на вік — калікою остав ся.
 Пішло се в суд — є суд і для хлопів!
 Та тут лісничого цілком звільнили,
 А мужика — в тюрму ще засадили!*)

V. Похорон par excellence.

Був похорон. З попом людей пішло много:
 Та перед вечером прийшлось спочіть.

дерево спускають в своїм часі до потоку, а коли его (тут і при ріці) більше прибирає ся (і щоби на ріці піднести воду), тоді в запорі підносять засуви (отвирають „шлюзи“), а спливаюча великими масами і з великою силою вода забирає нагромаджені при потоці кльоци і несе до ріки. Часто однак лучає ся, що вода викине кльоц такий далеко за беріг; тоді стоячі по берегах робітники втручують его назад до потоку. Робота се дуже небезпечна, а що звичайно при тім нема належного надзору, то не рідко пригужуєсь, що робітникови кльоц зломить одну або й обі ноги — і бідний робітник, нераз батько численної родини, стає калікою на віки. Правда, що робітник такий міг би від скарбу домагаи ся відповідного винагородження, але де наш хлоп о своє упімнутись уме?... Звичайно буває, що дістане від скарбу (жидівського) 20 або 30 гульд. (а часом і менше) і сидить тихо. Така то вже доля нашого бідного мужика! — Описана тут пригода в головній ріці правдива, лиш в подробицях змінена трохи: нещасний робітник лежав перше один чи два дни в скарбовім шпитаді, а ошеля повезли его до Львова, де зараз (бачу другого дня) умер!

*) В нещаснім закутну тім, де се стало ся (в Гонолюлю), нерідко пригужуєсь, що панове лісничі (бо і в Гонолюлю є така „бранжа“) цільність своїх пушок на мужицьких лобах випробовують. Так приміром кільканацять літ тому назад, як се мені доносять з Гонолюлю, один тамошний лісничий без жадної причини стрілив до хлопца і убив его на місці. Лісничому тому не то що „голови“, але і „пальця“ навіть „не відрубали“, — бо сказано, що він божевільний. — Перед 2-ма чи 3-ма роками знов інший лісничий тамошний застрелив (з вікна) робітника — і він — не знаю вже, яким способом — також „викрутив ся“ — і здоровісінький прохужує ся до нині по лісах Гонолюльських. Бідні то ті „хлопи“ в Гонолюлю! У нас, в нашій Галичині, все преці „хлоп“ має в суді заштиту, а особливо, коли має справу яку з яким-небудь „скарбом“ або з жидами.

Во цвинтарь був подальше*), ще й до того
Лісничий при дорозі став просіть
Попа в свій дім. Так піп зайшов до нього;
А щоби більш ваш обряд повисніть,
То пан-отець до рана „фербля“ грали,
А люде на дворі — з жерцем чекали!**)

VI, Відрада.

В селі убогую вдову ховали.
З плачу аж заходілись діти всі;
Та ще гірчийше сиріткі ридали,
Як піп „за труд“ корову взяв собі;
Аж на его обору провезали
Єдиную кормительку сім'ї! —
„Не плачте, діти!“ став їх піп втшати;
„За те будё в небеснім царстві мати!“***)

Столярченко.

*) Села в гуцульській Верховині (де саме подія ся пригодила ся) дуже ровлогі; тож нераз буває, що похід похоронний вибере ся рано, та ледви на вечір усіе дістатись на кладовище.

**) Описаний тут похорон — се факт справдешний (лучив ся як се вже сказано, в Гуцульщині) „Високопреподобный“ пан-отець той, коли раз був більше „вдохновенъ“, сам таки оповідав мені се — наче би який „подвиг“ свій „лицарський“. — „Подвигів“ таких мусів він чимало доконати, бо є він тепер деканом (але вже не в Гуцульщині) і давно вже має відзнаки крилошаньські. Sic itur ad astra!

***) Описана тут подія також справдешня, а добросердний „душпастирь“ сей має також „крилошанські відзнаки“ і є нині також уже деканом „я прочая, в прочая“. Подію сю, котора, кільканацять літ тому назад в однім закутку верховинським лучила ся, оповідали мені з великим огірченням такі сусідь-панотці, которі опісля дуже раді були, коли їх товариш „кондеканальний“ не тільки до іншого деканату, але і до іншої єпархії переніс ся.

Зазначую тож тутки з притиском і се, що ані сеї, ані попередущої станси не прикладаю я до загалу духовенства нашого, а хотів я ними тільки нап'ятувати деяких недостойних „служителів Христа“, яких чеснійша часть Духовенства нашого завсїгди цуралась і за которих лише неповинно встидати ся мусить. — Таких „недолюдків“ — а саме з духовного стану — повинні ми завсїгди прилюдно поганьбити; у нас однакж так воно, на жаль, складо ся, що супроти поодиноких навіть членів давньої нашої „hierarchii spolecznej“ (себ-то: попів), хоч би вони перед лядем суспільности нашої, а особливо же перед чистим лицем люду нашого як „найгірше поводиля ся, прилюдно виступить годі, бо сейчас обсиплють тебе всілякими епітетами, як „атеїст“ (наче би то „Бог“ а „піп“ було те, що одно!), „анархіст“, „радикал“ (се вже найотрашнійше „прозвище“) і т. і.

Примітки автора.

Думка Українця в Карпатах

(вписана в альбом Галичанці.)

На хвилю побачив я гори
І вільним повітрям дихнув;
Згадав про степи я простори
І... тяжко та важко зітхнув.

В степах тих просторих — неволя,
Степи мої рідні — тюрма...
Коли-ж наша змівить ся доля? —
Й гадати про те нам — дарма....

1889 р. 3. августа.

А. М.

Два малюнки з життя.

I. Провінціальна актриса.

Актриса грати починає;
От зблідла, плугає, ковтає
Нікчемні слъози; чує сміх;
(Сміять ся, кажуть всі, не гріх)...
Сижу, дивлю ся і зітхаю.
Як би ж ви знали, що я знаю,
Умовк би ваш нікчемний сміх!
Вона побрала ся з актьором,
То пак, з артистом. Сором, сором!
Талан високий запусав;
Пропив его, поганим став, —
А він колись гримів, гримів!
Тепер розхрістанний сидів,
І п'яний, лютий наче біс
На жінку глянув із „куліс“.

II. Молодий співака.

Оплески, гомін, квіти, квіти
Мов дощ поспались. Як діти
Кричать всі, рвуть ся до куліс.
Співака чує: „Браво, bis!“
Палають очі, серце рветь ся
В якийсь чудовий, славний край.
Співаці кажуть: „Знов співай“!
Він вийшов. Стихло все. Співає;
І в серці кожного лунає

Чудова нісня; він мовчить,
 І саля вся грищить, грищить!
 А дома жінка молодая
 Не спить і жде — він добре знає.
 Летить до дому, аж вийшов,
 На силу двері він знайшов,
 Все наче чує: „Браво! bis!“
 Виходить жінка: „Що приніс?“
 „Приніс я славу“. Він умовк.
 Вона неначе хижий вовк
 Очима хижими блиснула
 „Як би ти бачила та чула!“...
 „А подарунків ні, нема?“
 Вона сказала і сама
 Між квітами шукає алата.
 „Все квіти! На якого ката?“...
 „Неволя, каторга, кайдани!
 Піду туди, де люде п'яні,
 І може там знайти я мушу
 Ще не скалічену душу;
 Почую щирю, теплу річ!“
 Він вийшов і гуляв всю ніч.

Одирка Романова.

З народніх мотивів.

І. Зрада.

Через жита стежка вбита, через річку кладка;
 Кудя ходжу, з ким говорю, все за тебе гадка.

Ломала я квіт калини, тай ружу, тай ружу;
 Дав-сьь міні данє, любку, що за тобов тужу!

Ломала я квіт калини, тай ружу колячу;
 Що-сь ми любку, таке вдіав, що за тобов плачу?

Ой, калина процвітає, над водою гне ся;
 Чи ти справді такий красний, чи міні здає ся?

Та бодай тя, мій легіню, тай з твоею вродов,
 То мя болять мої очі — дивлючись за тобов!

Мало-ж міні дивити ся в твої ясні очи,
Не надивлюсь, хоч дивлю ся від раня до ночі.

Чорні очі в синіх очох то ся закохали!
Бодай були чорні очі вас синіх не знали!

Через тебе, мій любочку, душею наложу:
Хоч кохати перестану — забути не зможу.

Ой забула-б тебе милий, забула-б я швидко,
Коби з мого подвір'ячка на твоє не видко.

Ой забула-б тебе сизий, коби не та слава,
Що про твої співаночки світом залучала.

Через твої сумні пісні не можу забути,
Вони в душу чаром дшуть й вливають отрути.

Як затужиш у сопілку сумно заспіваш,
Моє серце мою душу д собі периваш.

Ой зелена отавиця коло перелазу;
Як-м була солоденька, любку, тобі в-разу!

З молодого яворенька кора тонесенька:
Чом не звеш мене як в-перше „Рибко солоденька“?

Тече вода долі лугом, у річку впадає;
Чи вже наше закоханє, любку, пропадає?

Як було закоханє здавна меже нами!
Розлучила нас білявка з чорними бровами

Товаришка, товаришка товаришувала,
Доки тебе, мій любочку, не відчарувала.

Любив ти мя, мій мленький, як в горіха зерня,
Чому тепер так минаєш як колюче терня?

Коби-м мере, любку, знала, що є в тебе друга,
З сего світа я б злинула, як пташина з луга.

Іде чутка: ти ся жениш. Мере, ти ся жениш!
Кого-ж міні, мій зрадливий, любити повелиш?

Хоч вели ми, не вели ми любити другого,
Як любила, любити-му тебе зрадливого!

Не божи ся, але говориш, в лу натуру шаш,
 Ти зі мною на розмові про другу гадаеш.

Ти зі мною на розмові, а до неї шйдеи, —
 Би ти в дзвони задзвонили, ніж до неї дійдеи!

Бодай дзвони задзвонили, поки заснівали,
 Бодай тебе врадливого в темній гріб сховали!

II. Дівочий жаль.

Ой дівчат нас в білим личком о віях мовкських
 Більше в світі, чим у лузі ягід калинових.

Ой ягід тих по всіх борах нема кому рвати;
 Нам небогам доводить ся дармо долі ждати.

Нема кому сунити ся по ягідку в борі,
 Ні в ким міні любити ся, меркнуть очи-зорі.

Дармо тужу і співаю, дармо серце бьть ся,
 Ні в ким раю поділити, вік марно мпнеть ся.

Бо коротке наше літо і день той блявєнько:
 Як ягідка в зимну осінь, зівяне личенько.

Прийде осінь, лист зівяне, ягідка упаде,
 І дівоча пишна врода в самоті пропаде.

III. Жіноча доля.

Ой куди ти пожаєш, доле моя, доле.
 Що мене каміне ранить, гостре терне коле?!

Ой в кого ти доле служиш і де ти ночуєш,
 Меце слізи наповаш, журбою годуєш?

Чи на те я виростала, на те літа ждала,
 Що-б я тебе, лиха доле, тепер проклинала?

На таку ж мя доріженьку ньєнка годувала,
 Про такого міні князя в колісці співала?

Тужить, плаче серце наше, доки має волю,
А в неволі варікає на ту „лиху долю“.

Доки воля, доти щастє, чудова омана,
А та доля ожидає — чорна і погана.

Ой, та доля ожидає лиха і погана,
А я з мею ой на довго, до смерти звязана.

Чи така я нещаслива, чи моя родина,
Ой чи я ся в нещасливу годину вродила?

Чи тільки я сирітонька, чи сиріт є більше?
Чи йно міні сирітоньці у світі найгірше?

Чи тобі я, моя мамко, води не носила,
Що ти міні, моя мамко, долі не впростила?

Чи тобі я, моя мамцю, мітків не мотала,
Що ти міні, моя мамцю, долі не вгадала?

Ой не треба, моя нене, гіршої неволі:
Молода я, вродлива я — та не маю долі.

Мрака біла дуг покрила, вілє похилила, —
Не судив ти міні, Боже, кого я любила.

Мрака біла дуг покрила, верхи полишила;
Того-сь міні судив, Боже, що я не любила.

Без сонейка, без палкого сніжок не розтанє;
До другого, до нелюба серце не пристанє.

Болять мене, мамко, серце і тіло понило:
За нелюбом, матіночко, і жити не мило.

Ой не можу, матіночко, за нелюбом жити
Краще міні в мов серце гострий ніж встромити.

Болять мене, мамцю, руки від чужої муки, —
Ой то болять, мамцю, обі, що не роблять собі.

Сли-б була я, мамко, знала, що за мужем лихо,
Чесала-б я русу косу тай сиділа тихо.

Косо моя кучерява, я-ж тебе чесала,
А ти косо ледачому у руки понала.

Косо моя кучерява, косо моя дрібна,
Ой то тебе розплітала біда непотрібна.

Ой зацвила чґрешина, крізь ліс забіліла;
Дурний же мій розумочку, що-м не відповіла.

А червона калиночка крізь ліс подала ся;
Дурний же мій розумочку, що-м поквапила ся.

Зв'язали ми світ, зв'язали довго не коротко,
А з нелюбом жить прийшло ся — гірко не солодко.

Ой солодке дівуванє при матуси в дома,
В чужій хаті то прокляте, то труд і утома.

Годі, мамко, як у тебе, до волі гуляти!
Та сли-б хоч у рідній хаті часок переспати!

Сли-б поспати в рідній хаті, ой спала-б я, спала
Та нікому доріженьки я-б не заступала.

Тут дорогу заступаю, завадою стала,
Ой не раз тут зла свекруха сироту прокляла.

Уляна Кравченко.

Нові варіанти кобзарських співів.

Передав з замітками М. Драгоманов.

(Посвята Л. П. К.).

II. Записі Порфира Мартиновича (коло 1876 р.)

Замітка. Вже коло 20 років минуло ся з того часу, коли маляр П. Мартинович дав нам свої записи співів двох кобзарів з полтавської губернії. Років з 10 минуло з того часу, як ми по його просьбі, звернули єму оригінали єго рукописів, знявши собі на всякий случай копії. Шан. д. Мартинович хотів тоді печатати свою збірку, та чомусь вона й доси не появилась. Ми не можемо зноситись з д. М-чем і не знаємо навіть, чи живий він (дай єму Боже 100 літ життя!). Тимчасом цінний матеріал зібраний ним лежить даремно і може навіть при певних обставинах нашого життя пропасти, як пропало подібного немало. То ж думаємо, що сам д. М-ч, коли до него дійде звістка, що ми печатаємо єго матеріал, не розсердить ся на нас.

Записі П. Мартиновича інтересні між інчим тому, що в них введено репертуар двох певних кобзарів. Через те вони, поряд з записами Лошиковського, Русова, Іващенко, Горленка і др можуть служити не тільки для аналізу варіантів, але і для характеристики місцевих кобзарських гнізд або шкіл, котрих сліди zostались ще на лівобічній Україні і відповідно котрим різнять ся і варіанти. Д. Мартинович до того дає і ритуал посвяти кобзаря-ученика на майстра серед певного товариства кобзарів-майстрів, явний зоотаток колишнього існування впорядкованих корпорацій кобзарських, котрі були і школами з певними текстами співів.

При записах д. М-ча були й натрети кобзарів, котрі ми єму звернули. Перший кобзарь, котрого репертуар списав д. М-ч, се Трихон Магадин*). Подаємо тут єго думи, а з інших пісень „Біду“.

М. Др.

*) Взагодовку д. М-ча при сій назві приписано: Бубнів, лохвицького пов., Полт. губ. — та в статті д. В. Горленка: „Бандуристь Івань Крюковській“ в „Кіевск Старинь“ 1882, N. 12, стор. 485, в числі кобзарів, котрих знав Крюковський, показано „Трихона з Великих Бубнів, роменськ. повіту, умер два роки назад“. Певно, д. М-ч помилив ся повітом, бо Бубнів єв в лохв. пов. не знаходимо на картах.

М. Др.

I. Як три брати з Озова втікали.

Не пилі пиляли, не тумани вставили,
 Як з города Озова, в тяжкої неволі три брати втікали.
 Два конних, третій піший піхотиця,
 Наче междо ними чужа чужаниця,
 Біжить підбігає... Кров сліди заливає
 І пожар під білі ноги підпадає!
 Братів конних доганяє, міждо коні вбігає,
 За стремена хватає, словами промовляє:
 „Брати мої милі, голубоньки сиві, возьміте мене міждо кові,
 Хоть мало підвеайте, — нехай я буду добре знати,
 Куди з вами у городи християнські до 'тця, памі-матки прибувати?“
 А брати промовляють словами: „Ей брате милий, голубоньку сивий!
 Самі, брате, не виїдем і тебе не вивезем.
 Бо за нами з города Озова тяжка велика ногоня!
 А сам жив-здоров будеш.
 До швидче у города християнські од нас прибудеш.
 Будеш ти, брат, по тернах по байраках всегда скривать ся,
 У города християнські всегда прибувати.
 Чи твоя голова козацька молодецька в чистом полі помре, —
 Єсть у чистому полі орли сизопері чорнокрильці —
 Твої кости похоронять.“
 То найменший брат промовить словами:
 „Брати мої милі, як голубоньки сиві!
 Єсть у вас ясенський міч,
 Іздійміть маві головоньку з пліч,
 Та мене у чистому полі поховайте,
 Звіру-птиці на поталу не подайте!“
 То середульший брат з коня встиває,
 До меньшого брата словами промовляє:
 „Хоч єсть у нас ясенський міч,
 Так міч твоєї шеї не пойме,
 Рука козацька молодецька не воздойшть ся,
 Серце козацьке молодецьке не осьмілить ся!“
 Тоже впять меньший брат промовить словами:
 „Брати мої милі, голубоньки сиві!
 Ійдіть все шляхами, рубайте віті тернові шаблями,
 Зелені байраки ламайте,
 По шляху розкидайте
 Для козацької признаки“
 То шіхали брати шляхами, рубали віті тернові шаблями,
 Зелені байраки ламали,
 По шляху розкидали,
 Меньшому брату признаки давали.

На море степів виступали,
 Ні тернових вітей, ні зелених байраків ніде не завидали.
 Тільки середульший брат промовить словами:

„Брат старший милий, голубоньку сивий!

Станьмо, коні попасімо

І меньшого брата подождімо!

А коли — назад завернімо ся,

Міждо коні возьмімо,

Хоть мало йіго підвезімо.“

То вже старший брат промовить словами:

„Брат середульший милий, як голубоньку сивий!

Іще тобі прокляцька турецька (невіра) не звірила ся?

Він сам жив здоров буде,

Швидче од нас у городи християнські прибуде.“

Средульший брат з коня вставав, гірко слезами ридав;

Дорогі шати видирає, червону китайку по шляхам розкидає,

Меньшому брату признаки давав.

То меньший брат біжить подбігає

І пожар під білі ноги підпадає, кров сліди заливав.

На море степів виступав,

Не завидав ні тернових вітів, ні зелених байраків,

Тільки червону китайку забачав,

У руки бере, до серденька прикладає, словесно промовляв:

„Боже милий, як то мене турецька прокляцька невіра на спочивках
 [проминула,

Чи в тернах чи в байраках, як моїх братів кінних догонила,

Які збитки починила:

Дорогі шати видирала,

По шляхам розкидала!...

Ей, коли б же я добре знав, чи йїх постріляно-порублено,

Чи живем у руки забрато?

До-б я пішов по степах блукать,

Білого тіла знаходить,

У чистому полі поховать,

Звіру птиці на поталу не подать.“

Се козак промовить словами, —

Буйні вітри повівали,

Козака з ніг валяля.

Одно безпиття, друге безйїжжя і третє бездорожжя.

Під Савор-могилу схожає

Низенько голову склоняє.

Тогда орли находили,

На чорні кудрі наступали,

З під лоба очі виїмали...

То він обїзветь ся з-тиха словами,

Обїлеть ся горко слезами:

„Ей ви орли сивопері, орли чорнокрильці!

Зождїть хотя малу годину, другу часину,
 Пока розстанеть ся душа з білим тілом!
 Тоді знаходитимете, що хотїтимете надо мною робитимете"...
 Тогда орли одступали, а він на Савор-могилу схожає,
 До Творца руки здїймає і дух із тіла отдаває.
 Не чорна хмара наступала,
 Як козацька молодецька душа із білим тілом рострягала...
 Тогда орли сивопері, чорнокрильці із тернів із байраків налітали,
 Сиві волці набїжали, од суствав кости дризали,
 По конишам ровтаскали і конишами покривали.
 Вуйні вітри півівали, жовті кости пужарями покривали.
 Не отець пані-матка козака оплакала ранніми зорями,
 Дрібними слезами;
 Зовуля прилітала, у головках сідала, жалобненько кувала :
 „Голово, голово козацька-молодецька,
 І справді вси не дошла, не дійла
 І хорошененько не доходила!
 Де довелось по степах валятись,
 Звіру-птиці на поталу податись!“
 Стали брати у города христїянські прибувати
 І стали раду одраджати :
 „Як будем, брат, отцю-панїматці одвіт одвічати?“
 Старший брат промовить словами :
 „Брат середульній милий, голубоньку сивий! сам я буду знать,
 Як за меньшого брата отцю-панїматці одвіт одвічати :
 Іскажем : був пан Гровдїн
 Туркин молодий,
 Продав нашого брата у 'рабську землю,
 У прокляту бусурманську невіру
 На катергу довичню“.
 Ой то середульній брат промовить словами :
 „Брате старший милий, голубоньку сивий!
 Будем брате, правду говорити, буде Господь надїлять
 І отець мати вихвалять,
 А як не будем, брате, правду говорити, —
 Буде Господь нищити-поднищати
 І отець мати клясти-проклинати“.
 Старший брат промовить словами :
 „Брате середульній милий, голубоньку сивий!
 Будем на двоє кару нашу паювати,
 Не будем между собою суперни мати.“
 Стали старші брати у города христїянські прибувати,
 На святі церкви накладати
 І нищих убогих надїляти,
 Турецьку землю клясти-проклинати :

„Справ вси ти, турецька земле, прокляцька
 І розлука християнська!
 Розлучила мужа з жоною,
 Брата з сестрою.
 Справ вси камяниста.
 Туркам, Нагайцям на сребро-злато богата.“
 Визволь, Господь, невольника з неволі на край веселій,
 Междо мир хрещений.
 До роду, до родини, до отця-папі-матки!
 Усліши Господи, у прозьбах, у молитвах!
 Люду царському, народу християнському на многа літа і до кінця
 віка!

2. Про Олексія Поповича.

На синьому морі, на білому камені
 Сидить сокіл ясен-білооірець;
 Ниваєнько головку скляє, квилить проквиліє,
 На святе небо поглядає:
 То половина сонця, половина місяця у тьму заступила;
 Не горазд у синім морі начинало:
 Супротивна хвиля до дна моря встає,
 Козацькі судна молодецькі на три часті розбиває:
 Перву часть одбивало,
 Посеред моря потопляло.
 В тую годину два брата рідненьких потопало,
 Третя чужа чужанина, безрідна, безплемінна:
 Шо вікому на чужій чужині порятунку дати
 І прощення прийняти.
 Стали брати промовляти:
 „Бій то се, брат, не сопротивна хвиля затопляє,
 А отцева-паніматчина молитва карає,
 Шо ми з дому виходили
 Од отця, 'д папі-матки благословенія не приймали,
 І старшого брата марно зневажали,
 Середульшу сестру під ноги топтали,
 Ближньому сусіду хліба-соли збавляли;
 Улицями пройїздили і марно старих людей зневажали,
 Малих дітей кіньми топтали,
 Кров християнську в піском мішали;
 Проти церкви пройїздили — шлічка з глав не здоймали,
 Хреста на своє лице не клали.
 Коли б же нас, брате, отцева, паніматчина молитва могла визволити,
 Хай би ми при старости літах добре зпали,
 Як при старости літах отця-неньку штиць поважати,
 І старшого брата за отця мати, і середульшу сестру поважати,

А ближнього сусіду за рідного брата мати,
 І старих людей штить-поважати..“
 Як скоро стали брати отцеву-паніматчину молитву вихваляти,
 Стала супротивна хвиля втихати;
 Стали вони к берегу випливати,
 За білий камінь руками хватати і на берег виступати,
 На край веселий міждо мир хрещений
 Тепер насупроти синів отець-мати вихождає, синів питає:
 „Чи добре вам, сини, у дорозі починало?“ —
 І вони речуть: „Добре на синім морі гуляти.
 Тільки не добре безрідній, безплемінній чужій чужанні потопати,
 Шо нікому на чужій чужині порятунку дати,
 Прощенія прийняти.“
 Іщеж то щаслив чоловік на світі буває,
 Як отця неўку штить-поважає,
 Старшого брата за отца має,
 І середульшу сестру поважає
 І близквіго сусіду за рідного брата має
 І старих людей почитає.
 Визволь, Господи, невольника з неволи
 На край веселий, міждо мир хрещений, до роду, до родниці!
 Люду царському, народу християнському
 І всім головам вислухащим од нині на многая літа до коньця віка.

3. Про Коновченка.

Ой на славній Україні у городі у Черкасі
 Жила вдова Коновчиха,
 Шо мужові Грицька;
 Мала собі сина Івася Коновченка — удовенка;
 Із малих літ вона його годувала, при собі держала, у найми не пус-
 [кала,
 На чужі руки на стираниє не давала —
 Же доброго розуму дожидала,
 І Творця вона благала:
 „Боже милий і всі святі!
 Поможіте нині сина догодувати,
 Доброго розуму дождати!“
 Скоро став Івась Коновченко до доброго розуму доходити,
 Став Хвилон Корсунський долковимче в охотіе військо козаків ви-
 [кликати.
 „Козаки, добре ви дбайте,
 Которий в охоті на Черкени долині погуляти,
 Слави пам'яті козацької достати,
 Лицерства пред намет турецький показати!“

Скоро Івась Коновченко сіє зачуває,
 Старій неньці промовляє :
 „Благослови мінні, мати, на долині Черкені погуляти,
 Слави пам'яті козацької достати,
 Лицерство пред намет турецький показати“.
 То вдова промовить словами :
 „Не благославлю я тобі, Івасю Коновченку.
 У долині Черкені гуляти,
 А благословлю тобі у домі пробувати,
 Хліб-соль пахати
 Та на хліб сіль козаків зазивати, —
 Он тоді будуть вони тебе шитть-поважати.“
 Йвась Коновченко промовить словами :
 „Не хотіло ся мінні, мати, в домі пробувати,
 За плугом синну ломати,
 По борознах сапаньці викривляти,
 Китаєвих дорогих жупанів пилом напиляти.
 Бо за плугом, мати, борозна не мила!
 А колиб же ти, мати, добре учинила.
 Чотири воли чабанії, два коні вороші до жиди крелевського згонила,
 Торг учинила :
 Одного коня купила,
 Як козацька молодіцька душа влюбила!
 Бо хоч буду я, мати, у домі пробувати,
 Хліб-сіль пахати.
 На хліб-сіль козаків зазивати,
 До будуть вони мене на підпитках докоряти,
 Домарем, гречкосієм називати.“
 То вдова каже :
 „Бодай же ти, сину Івасю Коновченку вдовиченку не дождів,
 Щоб я тобі отцевську худобу на 'дного коня збувала!“
 То у неділю барзо рано до сход соньця удова отцевську зброю по-
 [ховала,
 Тільки позабула шаб'і булатної схоронити.
 Та з свого двору виступає,
 До божого дому приходяє.
 То Йвась Коновченко од сна вставає,
 По світлицям прохожає,
 Отцевської зброї нічого не забачає,
 Тільки шаблю в руки бере,
 За плечі закладає
 І чверть милі од города козаків піхом догоняє;
 Його козаки не звнали, шапки адіймали,
 З дорогою поздоровляли.
 То вдова з божого дому до свого дому приїхжала,
 Свого Івася Коновченка у домі не застала,
 То вона його кляла проклинала :
 „Ой бодай тебе, сину Івасю Коновченку,

Три недолі військових у чистому полі побито;
 Перва недоля — шабля не рубала,
 Друга недоля — ружина не стріляла,
 А третя — шоб материни слези ні в якій потребі не спіткали.“
 То вже вдова ні мало серця не вмала,
 Чотирі воли чабанії, два коні воронії з двора зацмала,
 До жида крелевського згоняла,
 Торг учинила
 І п'ятдесят червінців доложила,
 Одного коня купила,
 Як козацька молодецька душа влюбила, —
 Рядовий козаком на Черкению долину передавала,
 Словесно промовляла:
 „Рядовий козак молодий!
 Де мого сина междо козаками догониш,
 Междо лицарями лицаром постановиш,
 Од матери поклон подаш.“
 То козак чверть милі од города козаків догоняє,
 Помеждо козаками пройїжджає
 І Йвася Коновченка не узнає.
 Івась Коновченко сам добрий зничай знає,
 До коня приступає,
 За поводи бере й на коня сідає;
 Тоді каже: „Боже милий і всі святії!
 Яж думав, що мене матуся клене проклинає,
 А вона мині козакові на добре дбає!
 Боже милий і всі святії! Поможіть мині сей поход сходити,
 Нехай я буду добре знати,
 Як при старости літїх стару неньку поважати!“
 Тепер промовить: „Хвилоне Корсунський полковнику,
 Благослови мині на долині Черкени з гарцівником погуляти!“
 То Хвилон Корсунський полковник промовить словами:
 „Не благословлю я тобі, сину, на Черкени долині погуляти!
 Єсть козаки старїй тебе, хай на долині Черкени гуляють,
 Слави памяти козацької достають
 І лицерство пред намет турецький подають.“
 То Йвась Коновченко промовить словами:
 „Ти Хвилон, Корсунський полковник, возьми ти утя старес та малес,
 Та пусти його на синє море: попливе малес,
 Як би те старес.“
 Івась Коновченко промеждо козаками прохожає,
 Шанку здіймає, і старого і малого поздоровляє,
 На долині Черкени з гарцівником гуляє.
 Сімсот душ зрубав,
 А сімсот на арман живем у руки забрав,
 Пред пана Хвилона язїка живем приставляв.
 То Хвилон Корсунський полковник із намета вихождає,
 Івася Коновченка під руки хватає,

На червону китайку садівить,
Напитки й найідки станівить,
Словами промовить :

„Івасю Коновченку, дитя молодеє!

Ти віде й не бувало,
Козацького духу розізнало!“

Івась Коновченко промовить словами :

„Благослови мниі, Корсунський полковнику, оковиту горілку поживати,
То ще не так буду на долині Черкеші з гарцівником гуляти!“

„Не благословлю я тобі, сину, оковиту горілку поживати,
Бо вона тебе врадить,

Головку коню на гриву склонить

Іс світа окрашеного загоубить.“

А Івась Коновченко не мало серця не-німав,

І так кубок налив,

Як козацьке серце звеселив.

Тоді на коня сідає,

Сон його знемогає,

Коневі на гриву головку склоняє.

Междо козаків пройіждає.

Старого й малого дорогою зневажає.

Гарцівники за чверть милі уступали, 'д города п'яного чоловіка ввнали,

А ще чверть милі уступали,

Та поки його постріляли, порубали,

Ще за собою сімсот потеряли.

Тільки не горазд учинили,

Козацького коня не піймали.

Кінь по табору турецькому гуляє —

Стрежена порвані, аркани криваві.

То Хвилон Корсунський полковник з грозна до козаків промовляє :

„Знать нашого Івася Коновченка, молодого лицаря, на світі не має!“

То козаки коня піймали,

По чистому полі проходили,

Козацьке біле тіло знаходили,

На червону китайку собірали

На долині Черкеші поховали.

І приснитъ ся удові сон чуден причуден

І дивен предивен :

„Видить ся, на старий минає,

А собі нового шукає.“ *)

*) Слова сі про сон вкочорені до страти зміслу. В варіанті сеі думи, записаному М. В. Неговським в м. Вільшаній, богодухівського повіту, харьк. губ. од кобзаря Петра Колябаба, вдова переказує, „старим жешам“ сон свій так: Що неначе мій син Івась Коновченко поняв собі Туркеню преп'яшну, прегорду. Мимо двір іде, на двір не погляне, а платтям слід замітає. І мов мені сеї це ножем пробиває. (Рукопис у нас)

Рядового козака про сина питає,
 Рядовий козак їй відповідає:
 „Твій син у долині Черкені одружив ся,
 Узяв жону горду-прегорду, пишну-препишну,
 У чистом полі високу могилу.“
 То вдова козакові віре не доймала,
 До Творца руки здіймала,
 Творца благодарила:
 „Благодарю Господа небесного, шо мій син у долині Черкені одру-
 [жив ся!

Уже хоч вона горда-прегорда і пишна-препишна,
 А буде де при старости літїх голову поклонити.“
 Хвилон Корсунський полковник іде
 І коня за поводи веде.
 Скоро коня вдова забачала,
 К сирій землі припадала,
 Хвилона Корсунського полковника кляла, проклинала:
 „Бодай ти Хвилоне, Корсунський полковнику, щастя й долі не мав,
 Як ти мого сина Івася Коновченка за все військо втерав!...“
 То Хвилон Корсунський полковник гордості не має,
 До вдови приступає, за руки хватає,
 Од сирїї землі звоздає, словесно промовляє:
 „Ей удова Коновчиха, мене молодого не проклинай,
 Щастя й долі не забавляй!
 Бо ти еси не горазд учинила,
 Шо такого синові коня купила!“
 То вдова тоже немало серця не унімала,
 Сорок тисяч війська три неділі содержала,
 Хліба-соли не побороняла,
 Хустки, рушники (в) подарки подавала,
 За разом Івася Коновченка похорон-весілля одбувала.
 Бідна-ж-побідна удовина головошка!
 Люду царським і народу християнським
 І усім головам вислухачим
 На многая літа до коньця віка!

4. Вітчим *).

У неділю барво рано пораненько
 Не в усі давони давонено, —
 Ніхто не визнає, шо в крайнім домі говорено.

*.) Ся дума зве ся в збірці Домиковського „Брат та сестра“. Кобзарь Вересай зве ві Отчим, бо не може згодитись, щоб рідний батько вигнав сина.

М. Др.

Отець-мати сина у чужу сторону випровожали.

„Іди ти, сину, между люди пробувати,
Чи не лучче тобі будеть мати“.

— „Не хотіло ся мнї, мати,
У чужій стороні пробувати,
Бо будуть мене прощенцем називати.“
То старша сестра іде, —

Коня веде,

А середульша зброю несе,
Найменьшая брата випровожает,

Словесно промовляє :

„Відкіль-то, кае, тебе, брате, виглядати ?

Чи з чистого поля,

Чи з буйної війї,

Чи з славного люду Запорожжа?“

„А возьми ти жовтого піску в шлито (?),

Посій його по білому камені ;

Як буде жовтий пісок на білому камені сходити.

Хрещатим барвінком у три ряди встилати,

Хрещатий барвінок голубим цвітом процвітати,

Будуть, сестро, о Петрі бистрі ріки замерзати,

А 'б Різдві калина в лугах білим цвітом процвітати,

То тоді вже буду в ваш дом гостем прибувати.“

„Яковá то я, братіку, у світі стала,

То я од старих людей не чувала,

Шоб жовтий пісок на білому камені сходилв

І голубим цвітом у три ряда устилав ;

І сьогó я, брате, не чувала,

Шоб о Петрі ріки замерзали,

Шоб об Різдві білим цвітом калина в лузі процвітала

І шоб брат до сестри тоді в гості прибував.“

На празник Воскресеніє люди до божого дому йдуть,

Як бжолв гудуть ;

Із божого дому йдуть,

Пола б полу мелькаєть ся,

Плече 'б плече черкаєть ся,

Один одного на здоровя питає

І один одного обідать зазиває.

Убогого чоловіка ніхто й не знає,

Шо в нього в дворі не бували,

Хліба соли не йїдали.

При добрій годині куми й побратими,

При лихій годині не має й родини.

Люду царському і народу християнському,

Усім головам вислухаши
Од нині на мвогая літа до коньця віка.

5. Про вдову.

Була бідна-побідна вдова,
Не дробна птиця в гору щебетала,
Як бідна вдова з двору виступала
Ік чужому дому прихожала,
Хліба-соли заробляла,
Же вона дітей годувала,
Із малого росту до великого при собі держала,
У найми не пускала,
На чужі руки на стирание не давала,
Же доброго розуму дожидала,
Удова доброго розуму дожидала;
Сивів подружила;
Як стали сини до доброго розуму дохожати,
Стали в старі неньки насміхати,
Стали з свого дому в чужий дом іасилати:
„Ідиж ти, мати, у чужий дом пробувати,
Нехай ми не будем у себе суперечки мати,
Нехай не будем жен страхати
І малих дітей лякати.“
То вже у неділю рано пораненьку до сход соньця удова з двору ви-
[ступає,

Гірко слезами ридає,
За слезами світа божого не добачає, —
На ворота спотикає.
Старший син сидить та віконця кватирку дсуває,
Іще й з старої неньки насміхає,
До свого браття словами промовляє:
„Друзі, панн молодці,
Десь наша мати старая превеликого гріха назнала,
Шо в неділю рано пораненьку, до сход соньця горілки наппла ся,
На ворота звалила ся.“
Чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина
До вдови приступає,
За руки хватає,
Од сирі землі звоздає.
Удова промовить словами:
„Ти чужая чужина, близька сусіда,
Прийми мене удову стареньку до свого дому пробувати,
Буду тобі при старости літах сини, хату вимітати
І малих дітей доглядати“.
То вже чужа чужина, близька сусіда, молодая челядина

Промовить словами :

„Іди ти, вдова старенька, до мого дому пробувати,
Не будеш ти при старості літ хату вмітати
І малих дітей доглядати,
Тільки будеш мене молодого челядина до доброго розуму привожати.“
Скоро стала вдова в чужім домі пробувати,
Хліб-сіть заживати.

Став Господь удовиних синів видимо карати,
Громовим огнем палити.

Старший брат меньшому в ноги впадає :

„Вїй то, братія, друзі, нави-молодці!
То вже нас Господь карає, що ми стару неньку з свого дому заслали
В чужий дім хліба соли заживати.

Який я коштовний дом ізбудував,

Господь мене покарав,
Громовим огнем спалив.“

Стали з братів куми, побратими наїмхати ;

„Десь в удовиних синів хліба соли не має,
Що вони у чужий дом неньку заслали хліба соли заживати.“

Старший брат меньшого брата посилав :

„Пойди ти, брате, до чужого дому
І як би ти стару неньку у свій дом мог упросити.“

То вже меньший брат з двору виступає,

К чужому дому приходить.

Старій неньці у ноги впадає,

Гірко слезами ридає :

„Ідиж ти, мати, до нашого дому пробувати
Во не можемо без тебе щастя й долі собі мати!

Будемо, мати, жен страхати

І малих дітей лякати

І тебе при старості літніх штиць, поважати.“

То вдова не мало у чужім домі пробувала,

Тридцять літ і чотири від кого вона кривди собі не мала

Із чужого дому виступала,

До Творца руки відімала

І Творца благала :

„Боже милий і всі святії!

Поможіте у двір уходити,

Своїх синів до доброго розуму приводити.“

Скоро стала удова старенька у своїм домі пробувати,

Тогда стали удовини сини у своєму домі хліб сіть мати

Стали брати самі про міжду собою промовляти :

„Хто стару неньку штиць-поважає,

Тому Господь помагає,

Щастя й долі посилав

У полі і в домі, у путі і в дорозі!“

Хто Біди не знає,
 Нехай мене спитає!
 Моя хата з краю,
 Всю біду визнаю:
 Я у Біди обідав,
 То я й Біду одвідав.
 „Я в Кракові родилась,
 А в Бруславі христилась,
 А в Вільвові зросла,
 В Хмельник заміж пішла.“
 Була Біда в Клювані
 За клюшницю у пані.
 Пішла Біда до льоху
 Точити гороху,
 Та загубила ключі,
 Та втекла к бісу в ночі.
 Да була Біда в Будаку***) —
 Висить Біда на гаку;
 Одрвала ся з гака,
 Втекла к бісу з Будака.
 Під нашим ярим житом
 Лежить Біда с тихим лихом.
 А йїхали з брусами,
 Взяли Біду на сани,
 Та повезли до Волох,
 Проміняли за горох.
 А Волохи калялись,
 Що гороху збавились:
 „Ви нам горох верніте,
 К бісу Біду возьміте.“
 Сідай Біда на козу,
 К бісу тебе одвеау,
 Ше й дорожку покажу.
 В Бердичеві на торві
 Йїде Біда на козі
 В червоному картузі.
 Там цигане коні мінjali,
 Тай то Біду планjali.
 Пішла Біда у Бендер,
 Тай там йїї хтось обдер.
 Пішла Біда в Кремянець
 Ізбирати яєць;
 Та в городі Кремянци

Дала старцям по яйці.
 Пішла Біда в Могилів
 Кунувати волів.
 За рікою за Дніпром
 Ходє Біда за волами з веслом.
 Та погналась ув Улась,
 Та там Біда спродалась
 І в лисички вбралась.
 А в Уласі знакомі
 На лисички лакомі;
 І лисички зняли,
 Йїї онучки дали.
 Пішла Біда до шевця,
 Вкрала собі реміньця;
 Сидить вона на стольці —
 Морщить собі постольці;
 Сама собі дивуєть ся
 Що гарненько обуєть ся.
 А йїхали з хворостом,
 Сидить Біда під мостом, —
 Той Біда розіграла,
 Всім колеса подомада.
 Становились обозом,
 Ловлять Біду під возом;
 Били Біду палицями,
 Не йди, Бідо, за старцями.
 А Біда калялась,
 До торбів добрадась;
 Сидять діди на горбі,
 Вкрала Біда дві торбі.
 Йїде Біда до Дашева
 Калясою із Квашева;
 Діди кваші напились,
 Біді Богу-молились.
 Ішла Біда до школи,
 Наробила шкоди;
 Били Біду в плечі:
 Не лязь, Біда, до печі!
 Били Біду по лашках:
 Не лязь, Бідо, по лавках.
 Ішла Біда лавками,
 Били Біду палками;
 Пішла Біда до Лохвиці,

*) Въ Буджаку?

Відтіль дали прохвостниці.
 Пішла Біда до попа,
 Били Біду як снопа.
 Пішла Біда до Никона,
 Відтіль виїшла підтваница.
 Пішла Біда до Демиса,
 Од Демиса виїшла ласа.
 Пішла Біда до Гаврила,
 Од Гаврила йде без рила.
 Пішла Біда до Деяна, —
 Од Деяна виїшла п'яна.
 Пішла Біда до Хведора, —
 Підскочила тай пер...
 Пішла Біда до Потана,
 Щоб їй бока позатав;
 Почав Потан боки латать,
 Почала Біда кричать.
 Де взяв ся пономарь
 І той Біді боки позатав.
 Де увяв ся Мартин,
 Вдарив Біду об тин.

Де увяв ся Параски,
 Той по Біді голосив.
 Приходить Омелько,
 Голосить по Біді тоненько.
 Катерина мимо йшла,
 Сорочку принесла.
 Де взяла ся Маршиа
 І та Отче нам говорила.
 Несе дідько Марту
 Й горілочку кварту.
 Там Біда вмерла
 І там Біда погинула
 Покотили Біду з гори, —
 Кошиці (?) задерла.
 Її дочка підросла, —
 Кругом світ обійшла, —
 Сюда зник пішла.
 Як пішов я вулицю
 Дай не очеркнув ся, —
 Як потягне Матаї ціном
 Ледьві осьміхнув ся.

Хоча Магадин співак лівобережний, тільки ж найже вся географія его варіанта пісні про Біду — правобережна і навіть заходить в Литву і крайній захід Польщі. (Ще один лівобережний варіант „Біди“ замечаний в ст. д. П. Горленка „Кобзари и Лирички“ в К. Стар. 1884, N. I, 27—29. Географія бідна: початок узятий з пісні про вдову-кровосмештельку). Для порівняння даємо тут ще незамечаний, правобережний варіант „Біди“ із збірки селянина Хведота Ковалева, записаний в Битичіві, подільськ. губ. в 1869 р.

В Ярмолиньцях на торзі
 Йде Біда на козі,
 То з казаном то з кашою (на-
 кітра),

То з кісілем, то з квашою.
 Йде вона та в дудку гра —
 Це робилась на Петра,
 Та хто ще й цього не знає
 Що там що року торг буває!
 Там люди приступили,
 Кісіль, квашу розкупили.
 Зосталась Біда — чистий шут,
 Тільки грошей кашук.
 Пішла Біда в Могилів,
 Накупила там волів
 Та вбрала ся у атлас,
 Стала Біда воли пасть.

Там люди сніжили
 Атлас здійняли,
 Атлас здійняли
 Ще й прочуханки дали.
 Йдуть люде з фореістом,
 А Біда сидить під лостем;
 Як ся на лихо розіграла,
 Всім колеса поломала.
 Радятця люде, що тут робити
 Дали стали Біду бати.
 Били їй чим дуже,
 А їй того байдуже.
 Йїхали люде з брусамн,
 Поїхала Біда з ними;
 Як приїхала до села,
 Стала Біда весела.
 Пішла Біда за дідами,

Били Біду пайницями,
 Не тільки діди— ще й з бабами.
 „Не йди, Бідо, за дідами!“
 Пішла Біда до Івана,
 Від Івана вийшла п'яна;
 Пішла Біда до Гаврила,
 Від Гаврила носом рила:
 Пішла Біда до Дениса,
 Від Дениса вийшла лєса;
 Пішла Біда до шевця,

Там дали ремішця.
 Пішла Біда до пона,
 Били Біду як снопа.
 Нагодив ся паламарь.
 Біді боки обламав.
 Пішла Біда до музик,
 Там хтіли врізати язик.
 Пішла Біда до неба
 А там Біди не треба.

[В Галичній пісню про Біду досить розширена і то від досить давнього часу, а про те, о скільки тяжко, доси не попала ні в одну збірку народних пісень. Для того зводжу тут у купу ті варіанти і відривки, які находять ся у мене, просячи при тім усіх любителів нашої нар. творчости, щоб зволили записувати і надсилати до опублікованя дальші варіанти сеї інтересної пісні. Найстарший що до часу, бо записаний в р. 1822 варіант виймаю з рукописної збірки пісень духовних і світських, достарченої міні д. Львом Турбацким а зладженої як свідчить напис на початковій картці, в часті Андриєм Голонівським, учеником у Белві, а в часті дідом д. Турбацкого. Ось его запис транскрибований на сучасну правопись:

Над Дунаєм глибоким
 Стоїт терем високий
 Гой, гой, стоїт і т. д.
 А с под того терема
 Вийшла Біда молода.
 Вийшло Біді вісім літ,
 Пойшла Біда на весь світ.
 Ой у Луцку родила ся,
 А в Порицку христила ся,
 У Локачах івросла,
 До Горохова замуж поїшла.
 А в містечку Берестечку,
 Там цигани міняли;
 Там цигани міняли,
 Свою Біду позвали.
 Ой там Біда ходила,
 Конов меду носила.

Били Біду у шию:
 Неси Бідо на силу!
 Били Біду канчуками:
 Не ний Бідо іс панам!
 Ой били Біду костурами:
 Не ний Бідо іс пошми!
 Ой били Біду ужовками:
 Не ний Бідо з мужиками.
 Ой били Біду на жості,
 А вжеж Біді ні кості.
 Ой знашов ся золотар,
 Біді плечі полатав.
 Ой сіла Біда на возі,
 Стала Біда в повазі.
 Коли б Біда не згоріла,
 То би була запаніла.

Слідуючий варіант, записаний д. Ів. Белеєм у Войнитові, калуського пов., в початку 70-тих років, значно коротший:

Сидит Біда під мостом,
 Надійшов дьк з хворостом.
 Як сї Біда позирнула,
 Дька з моста звернула.

Надійхали з брусами,
 Взяли Біду на сани
 Та завезли до Трибулі,
 Там узьяли міх цибулі.

Та завезли до Підгазць,
Там узняли копу яєць.

Аж як пішла у танець,
Тоді Віді був копець.

В кінці ось іще варіант, записаний Ольгою Фрэнко в Натусевичах дрогобицького пов. від Василя Рибяка в р. 1889, інтересний тим, що географія его (з висиком стереотипного віршика про Підгайці) перенесена вся в тісний закуток між Перемишлем і Дрогобичем і ще спеціальніше на підгірський пас самбірського і дрогобицького пов.

Ліхав савдат з форостом,
Найшов Віду під мостом.
Ліде Віда із Підгаєць,
Навупила копу яєць;
Як си ганьба підняла,
Тоти яєцьці побрала.
Ліде Віда з Перемишля,
Сідит собі копець дияшля.
Ліде Віда із Луки,
Весе собі міх муки;
Як си ганьба розпала,
Тоту муку прошила.
Ліде Віда із Гранциці
Тай вступила до капиці.
Ліде Віда із Лужка,
Тай си сьїла до горшка.
Приїхала на Мєдвежу:
Я тут, Відо не належу.
Приїхала на Луги,

Позбирала всі плуги.
Приїхала на Могилу
Тай си сьїла на кобилу.
А з Могили стежка просто:
Заїхала на пробство.*)
А шп крикнув на кухарку:
Дай горівки Віди квартиру!
Ліде Віда з Лєсениці:
Провит кусень пєлєниці
Виїжджыла з Мопєлів
Тай упала в једєн рив.
Приїхала аж на Баньу,
Заїхала в калабаньу.
Ліде Віда з Борислава,
Тай си бїда обїс...
Приїхала до Уньїтч,
Тай јї спїзнав једєн шльїхтїч.
Поїхала ј до Кракова,
І там Віда јєдїнакова.

Відривки пісні про Віду перейшли мабуть від нас і до Полявів у західній Галичині. [Фр.]

Одклїнщини.

У кобзарів і до сього часу ведеть ся давній звичай: як вивчить майстер хлопця грати і той одходе од майстра на свій хліб, то майстер дає амать нищїї братїї, ще от у мене хлопець добре вже грає, пора вже йому й хліб дати; приходьте до нас на одклїнщини, (од слова одкланатись, одходьте од майстра). Щоб справить одклїнщини „так як довг ведить“, шеб і „нищїї братїї було Согато“, то для того вонд вїбрають удобний час — ярмарок. К кінцю ярмарка, у вечерї братія помалу схопить ся до майстра: дорогою покуплять харчів, а найглавнїйше — горїлки. Зїдєть ся братія, дожида поки зовсім посутанїс, (поки видьшї вєдягають спати), оттоді й за одклїнщини. Зараз май-

*У NB, в Натусевичах.

строва або найнитка або хто з поводитарів насипле в миску горілки (сміщці іначе не пють горілки; із мисок ложками наливають в чарки, щоб не проливають), накрише хліба, риби, роздасть жодному ложки; тоді братія сіда за стіл. (Літом це робить ся на дворі). Тоді майстер бере хліб у руки, приходе до компанії таї каже: „Молитвами святих отець наших, Господи Ісусе Христе, сице Божий, помилуй нас“. Компанія гуртом одкаже: „Амінь“. — „Мир беседі вашій“. „Сам з миром! Христос Боже, благослови!“ — „Просила копійка на горілку і я прошу вас на честь, на любов і на одклінщини“. Положивши хліб на стіл, майстер сідає; пов його сіда влюбник з хлібом. Давши по чарці, майстер просить компанію до хліба до соли. Компанія підходить по одному і каже до майстра: „Молитвами святих отець“. Майстер одкаже: „Амінь“. — „Спасет тебе Бог, майстер, за святий Амінь, за Ісусову молитву, за євангельське слово, за привіт божий, за майстерську науку. Кланяємось тобі хлібом і сіллю (дають хліб у руки). Приймає хліб і сіль, прийміть і нас до своєї чести“. — Жодне так підходить, як подало хліб, та й сідає в ряд. Тоді майстер устає на ноги, бере стакан у руки, налива чарку горілки і говорить: „Молитвами“. Йому одкажують: „Амінь!“ — „Благословіте од хлопця майстрові стакан вина випить“ (іначе не кажуть, як „вина“). Випе сам стакан і усім кругом дає по стакану. Як обдав усім, тоді впить каже: „Молитвами“. Одкажують: „Амінь“. — Дякує за Амінь: „Чи всім, господа майстри, старшим і меншим досталось по стакану вина од майстра?“ „Спасибі; усім достало ся“ — Тоді майстер сіда на місто, а ученик устуда у середину у круг, бере стакан у руки і говорить „Молитвами“; ему одкажують: „Амінь“. — Він дякує за Амінь. — „Благословіте майстрові стакан вина піднести“. — Гуртом: „Боже благослови“. — Майстер, узявши стакан вина говорить „Молитвами“, а далі: „Благословіте, господа майстри, од ученика стакан вина випить.“ — „Боже благослови“. — Тоді ученик кругом обдав усіх і проказавши „Молитвами“ допитує: „Чи всім, господа майстри, досталось по стакану вина?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі: усім досталось“. — Тоді він (ученик) ставить стакан, говорить: „Молитвами“; кланяєть ся і просить: „Господа майстри! який хліб-сіль у себе іміте, такий і міші дайте“. Тоді майстер підіймаєть ся на ноги, говорить: „Молитвами“ а далі: „Благословіте господа майстри і вся купанія хлопцеві хліб-сіль дати.“ — „Бог благословіть“. — Тоді він дає хлопцеві хліб-сіль у руки, а сам сідає. Тоді хлопець: „Покорніше благодарю, господа майстри, за хліб, за сіль і за ваше наставленіє“. Проговорить: „Молитвами“ а далі: „Благословіте, господа, майстерського хліба по куску розділіть.“ — „Бог благословіть“. Тоді він ріже хліб, по шнаточку майстрові дає і жодному, поки всіх обділить; обділив, та каже: „Молитвами“, а далі: „Чи всім, господа майстри, досталось по куску майстерського хліба?“ — „Покорно благодарим майстрові і тобі, усім досталось“. — Тоді два старики, узявши його за руки садовлять повія майстра. Тоді вже прямо гуляють поки не розійдуть ся. Вийшовши з науки ученик год через десять получа право брать собі в ученики. Купить відро або пів відра горілки і зовве братію і мри тих же самих

законних речах просить собі помочи: „Позвольте, господа майстрі, міні вемоч узять“. Як первого позволять, тоді хоть двадцять штук бери заравом. Получить право брать ученика називають ся у них вивзвать ся (Благословить, господа майстрі, „вивзвди оі“ напнть ся).

До сего ритуалу посвати ученика на кобзаря-майстра і до слів Магадина про кобзаря Бечірського, котрий вже не зна козацьких співів, а самі релігійні, додамо виписку з джерела мало приступного, а власне з замітки д. В. Томачинського при варіанті думи про Івана Коновченка, записаної ним од лірника і напечатаної в 59. ч „Кіевского Телеграфа“ 1873 р.

„Лѣтъ 30—40 тому назадь, — рассказывалъ мнѣ одинъ нищій слѣпецъ, — были еще, но уже „последніе могиканы“, нищіе цехмистры; они не ходили по свѣту за мірскимъ подааніемъ, а жили отъ доходовъ со своихъ, тоже слѣпыхъ, учениковъ, обучая ихъ играть на кобзѣ и пѣть козацкія думы и нѣсни, которыхъ сами знали довольно много, научившись, въ свою очередь, отъ такихъ же цехмистровъ. За науку со взрослыхъ получали они или деньгами или хлѣбомъ, а мальчики обязаны были сносить собираемую милостыню въ продолженіи извѣстнаго числа лѣтъ. Мало-мальски обученнаго, цехмистры отпускали на практику, распѣвать выученныя думы по селамъ и даже давали имъ „въ позичку“ свои собственныя кобзы, которыхъ у нихъ было по нѣсколько, за что получали прокатную плату деньгами и милостыней. Цехмистры, или по русски цеховые, говорятъ, платили когда-то за свои учебныя учрежденія, какъ за ремесло какое, извѣстную повинность варавиць съ ремесленными цеховыми; справедливости сего я, покуда, не оспариваю, хотя она и кажется невѣроятной.

Въ настоящее время рѣдко встрѣчаются кобзари, или какъ называли ихъ еще бандуристы, эти южно-русскіе рабсоды сохранившіе въ памяти своей эпическія повѣствованія отдаленной козацкой старины, и если случится еще встрѣтить такого кобзаря, то это должно считатьъ этнографическою рѣдкостью, если можно такъ выразить ся, да и бандура его не имѣетъ уже теперь того значенія, какое имѣла во времена козачества. Тогда она служила „для выраженія глубокихъ душевныхъ движеній“; подъ унылые и виѣствъ съ тѣмъ мелодическіе звуки ея бандуристь вѣщаль собравшемуся вокругъ него народу славныя дѣянія ихъ предковъ, а иногда и современные эпизоды „козацкой славы“, слушавшіеся со вниманіемъ и вызывавшіе сочувственныя радость и слезы... Бандуру теперь зашѣнила ліра, сдѣлавшаяся „веселымъ инструментомъ для танцевъ“ и спеціальнымъ средствомъ къ добыванію насущнаго пропитанія. Прося милостыню лірники проносятъ разнообразныя молитвы „о здравіи и за упокой“ родичей подавашаго милостыню, да наскоро пропоютъ, подъ нестройные звуки своей разбитой ліры, извѣстнаго всѣмъ „Лазаря“, про „Мачиху злую“, про „Хому и Брему“ или что другое въ этомъ родѣ, а подъ часъ, уступая

требованіямъ разгулявшейся въ шингѣ толпы, и плясовую, циническаго содержанія пѣсенку, становящуюся еще циничаѣе въ устахъ слѣпца, а о думахъ они самаго невѣжественнаго, грубаго понятія. Однажды спросилъ я лірника: не знаетъ-ли онъ чего про козаччину или вообще чего про старину и получилъ лаконической отвѣтъ: — „ні, не знаю“; потомъ, послѣ недолгаго молчанія, во время котораго мой собесѣдникъ какъ бы размышлялъ надъ предложеннымъ вопросомъ, онъ сказалъ, что того, о чемъ я спрашиваю, не нужно и знать, такъ какъ это, вѣроятно, Богъ знаетъ что и пѣть его, должно быть, не хорошо. „Нашому брату слѣпому треба знати божественне“, которое, впрочемъ, сказать правду, они знаютъ съ грѣхомъ пополамъ. И это не единственный примѣръ грубаго понятія о поэтическихъ думахъ, а особенно между полѣскими лірниками, называемыми здѣсь старцами т. е. нищими по профессіи.“

Сей показ того, як тепер старечий клерикалізмъ противний співамъ козацького епосу, може кинути світло і на початокъ тихъ співівъ, про котрий недавно д. Житецький висловив невѣрну, по нашій думці, гіпотезу, мов би то складачами того епосу були шпитально-церковні старці. Критику сеї гіпотези, виложеної в „К. Стар.“ 1892 р. ч. XI, див. в статті Р. Л. Н. (Ж. і Сл., 1894, II, — Творці козацькихъ дум). Стаття Р. Л. Н. була в редакції „К. Старини“, та редакція не згодилаь печатати критику на думки свого сотрудинка. Зрештою вже в II. ч. „К. Стар.“ д. Житецький майже зовсімъ зрік ся своєї гіпотези, і майже згодив ся з думками Р. Л. Н., бо вже каже, що „не только творцы, но и пѣвцы думъ могли быть свидѣтелями и даже участниками въ боевой жизни козачества“ і що „мотивы многихъ думъ возникали въ запорожской Сѣчи“ (стор. 317—318). Тим часомъ гіпотеза д. Житецького була підхоплена другими, не тільки пр. Ом. Огоновськимъ, до тенденцій котрого вона підходила, а й ученимъ Чехомъ д. Махалемъ, котрий покликавъсь на авторитет талантовного українського дослідача і спеціального місячника для української історії і етнографії. (Dr. J. Máchal, O bohatýrskémъ epose slovanském. V Praze, 1894, 209.)

М. Драгоманов.

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

IV. Еліза Ожешкова.

Найвизначніша польська повістеписателька родилась у гродненській губернії на Литві, в багатім шляхотському дворі. Її батько Бенедикт Павловський був чоловік по європейськи освічений, в молодості належав до одної з масонських лож, котрі відіграли таку визначну роль в Польщі, бо власне зі сфер масонських розходилося по цілому краю проміне свобідних та поступових думок. Павловський зібрав у своїм дворі цінну галерію образів та багату бібліотеку, котра складалась переважно з творів французької літератури XVIII в. Отся то література була єго насущною стравою, через що він зовсім переняв ся ідеями „освіченого віку“ та й став горячим прихильником реформаторських амагань в усіх обсягах життя. Під зглядом релігійним він був повним вільнодумцем.

Павловський умер досить вчасно, так що особисто не міг впливати на доньку, але пам'ять про него та витворена ним духовна атмосфера в дворі Павловських, а передовсім єго бібліотека впливала на Елізу дуже знатно. Бабка Елізи — мати її матери — раз у раз оповідала о єго життю з великою пошаною і дуже часто стоячи перед єго портретом говорила дитині: „Пам'ятай, щоб ти була подібна до него! Пам'ятай бути такою ж як він!“ Отся бабка була жінка дуже релігійної вдачі, хоча й без крихточки фанатизму. Їй було гірко, що небіщик не вірив, та вона завше намагалась єго уневинити й усправедливити. Маленька дівчинка знала про отсю єго нерелігійність, та коли раз у раз чула, яким благородним та чесним чоловіком був її батько, не могла не додумати ся до того, що можна бути дуже чесним чоловіком, не віруючи в догмати християнської віри.

Таким побутом уже за дитинячих літ дві течії впливали на Елізу, при чім жадна не намагалась панувати виключно.

В сім'ї Павловських панувала атмосфера горячого польського патріотизму. Еліза та її сестричка вже в дуже молодих літах уміли на пам'ять багато історичних пісень Ю. У. Немцевича, а надто вони відгравали сцени з польської історії після отсих пісень. Дівчата переодягались за Ядвігу і Вільгельма, Лешка й Говорка, Жигунта й Варвару або вирізували в паперу різні постаті з польської бувальщини, робили дещо подібне до театру маріонеток і так переймались відграваними песами, що нерідко гіркими словами плакали над долею своїх паперових героїв.

Вже в п'ятому році життя Еліза вміла читати по польськи та по французьки, а незабаром вже й переглянула багато відповідних, а ще

більше зовсім невідповідних для її віку книжок. Вона мала вчительку Польку для французької конверсації і інших елементарних наук. По французьки говорила й читала зовсім добре, але найбільше читала по польськи. В німецькій мові не була смішна, а свої бони Нішкемі не любила за те, що вона погано відносилась до слуг.

Вже в дитинячих літах мала Еліза співчує для слуг і каранних мужиків, хоча не могла ще тоді розуміти тої страшної суспільної несправедливости підданства мужиків, на котре що дня дивилась. Однак коли по смерті сестри Еліза стала багатою дідичкою, вона не раз думала о визволеню мужиків, котрі належали до неї.

Коли Еліза свінчила десять літ, віддано її у пансіон сестер Сакраменток у Варшаві. Тоді ще монастирське виховане у Польщі не мало того клерикального характеру, яким воно внаачуєть ся тепер. Сестри в тім пансіоні, у котрий віддано Елізу, не тільки не займались релігійною пропагандою, але зовсім не клали натиску на релігійний напρια. Це були жінки образовані, лагідні, кохачючі дітей, глибоко релігійні але без усякого фанатизму. Вони ніколи не давали своїм ученицям книжок релігійного змісту і нічогосінько не робили, щоби наклонити їх до монастирського життя. Пансіонерок ніколи нічим не ображувано й не кривджено, невинних забав їм не бракувало, але сестри не позволяли їм ані строїтись, ані не устроювали для них жадних балів, як це бувало у інших пансіонах.

Програма наук була дуже невеличка, а крім того трактовано її досить поверховно. На першому місці стояла наука язиків та музика. Пансіонерки були обовязані говорити один день по французьки, другий по німецьки, але жадна сила не могла їх примусити до цього і як тільки сестра виходила за двері, дівчата зараз же починали говорити по польськи. Особливо не терпіли вони німецької мови. Історія, географія й рисунки належали до другорядних предметів.

Пансіонерки щиро кохали своїх учительок, але найбільший вплив мав на них учитель польської мови й літератури, Гнат Ковалевський. Читаючі свій предмет дуже інтересно та ще й гарно деклямуєчи, Ковалевський розбудив у своїх учениць велику любов до польської літератури так, що дівчата досить добре пізнали навіть літературу XVI та XVII в. й читали з інтересом Рея, Кохановського, Скаргу, Гурніцкого, Красіцкого й Трембєцкого. Крім того вони добре пізнали й сучасну літературу: Крашевського, Качковського, Ходзька, Сирокомлю, а передовсім Міцкевича. Дівчата зазнайомились також і з французькою літературою, читали Мармонтеля, Ламартена, Шатобріана, та крім цієї дозволеної лєтури ще й контрабандні твори Дюма, Сю, Ж. Занда, Сандо і т. і. В пансіоні-ж пізнала Еліза й німецьку літературу, передовсім Шіллера.

Покинувши пансіон і не маючі ще 15 літ, Еліза відразу увійшла в „світ“ як богата панночка на відданю. Мешкаючі під Гродном, вона часто бувала у місті, а веселе міське життя зовсім її затопило. Візити, вечірки, вечерниці, аматорські представлення, маскаради, фантові лєотерії — оце фон, на котрих розвивалась життя молоді дівчини в про-

тягу двох літ. Єліза бувала скрізь в матірю, котра й у своїм домі приймала багато гостей.

Не задумуючись ще зовсім над питаннями життя, вона згодилась, маючи 16 літ, одружитись в 35-літнім Петром Ожешком, чоловіком світовим, гарним в лиця, елегантним. котрого майже зовсім не знала, а котрий сподобався їй тільки в лиця тай... в танцю. В 1858 р. відбулось весіле, а за кітька тижнів потім молода пара відїїхала до Людвінова, маьтку Ожешка, у кобринському повіті, на самій границі Волині, де Ожешкова прожила аж до кінця 1863 р.

Перші два роки життя в маьтку чоловіка мало чим ріжнилися від часу прожитого під доглядом матері. Молоду жінку дуже займали нові обставини, розривки, візити до сусід та крєвних і т. і. З дому свого батька Ожешкова спровадила собі все, що тільки могло упрямити їй життя: бібліотеку, образи, зеркала, гарні старосвітські меблі. Відносини до мужа були тоді чисто товариські й приятельські, а жадна хмарка не зопсувала домашнього щастя молодої пари.

В Людвінові Ожешкова почала входити в ближші відносини з людом, то б то з українськими селянами, котрі належали до єї чоловіка. Молода пані знала багато мешканців людвинівських сел по імені, мала між ними своїх фаворитів. Часто їй збиралось на плач, коли бачила, як ці люде мусіли тяжко працювати, але сама вона не знала ще тоді, що має робити, щоби принести їм якусь шільгу. Мужики в тих сторонах були досить заможні, а жадна катастрофа, як повінь, град або голод не трапилась тоді — тож Ожешкова нічим значівішим не могла проявити свого співчуття, як тільки добрими відносинами до слуг або якоюсь дрібною помічю. Але вже незабаром наступили події, котрі примусили єї поважно заінтересуватись людом.

Було це в часах, коли по нещасній кримській війні у Росції оживились ліберальні змагання і мужицьке питанє увійшло на дневний порядок. Воно було обговорюване скрізь. про него писано статті й брошури в краю і за границею, подавано багато проєктів до єго розв'язаня і т. і. На Литві так як і у Росції повстали обивательські комітети, котрі займалися тією справою, а в працях тих комітетів брали участь і найближні крєвні Ожешкової. Атмосфера горячих спорів на тему визволення мужиків дуже сильно вплинула на неї.

Хоча на Литві майже зовсім не було між шляхтою людеї, котрі б противились реформі, то все таки старше покоління не дуже то хотіло поступитись своїм „станов посіданя“. як тепер кажуть. Молодіж була за як найрадикальнішою розв'язкою питаня. Отся то молодіж, а передовсім чотири сини одного обивателя, котрі тільки що вернули з заграничних університетів, мали величезний вплив на Ожешкову. Мало того, що вона ентузіастично перенялась демократичними думками, але вона звєвірилась у „світові“ житю і вьялась до доповненя свого образованя. Цоважний настрій, котрий запанував в польській суспільности перед повстанєм 1863 р., також не був тут без впливу.

Ожешкова прийнялась читати і перечитувала цілі купи книжок в бібліотеки батька, в бібліотек знайомих та сусід або й спроваджених

в Варшави. Отсі книжки, читані без усякого вибору, пляку й системи, не могли вповні заспокоїти єї бажань, пробуджених течіями, котрі могоучо колесали тоді польську суспільність. В міру того як перед очима єї душі раз у раз відкривались нові горизонти, зростало й невдоволенє житєм, котре вона вела. Тільки тепер почала вона поважно задумуватись над своєю долею і зрозуміла, що вона нещасна. Що раз то сильнїйше прокидалось у неї бажанє зірвати пута конвенціонального подружжя; се бажанє, з початку невиразне, нарешті прийняло конкретні форми. Вона постановила взяти ровід та відїхати до власного маству. Кілька гїрких сімейних сцен, де єї почутя та погляди були глибоко ображені, утвердили єї в сїй постанові, котрої вона вже не таїла перед своїм чоловіком. Тільки криваві події 1863 р. віддалили на якийсь час сповненє сєї постанови і Ожешкова не могла вчаснїйше ніж у 1864 р. відїхати до своєї Миликівщини, щоби вповні віддатись своєму образованию. Єї чоловіка заслано в Сибїр за участь в повстаню, а вона почала жити зовсім на самоті, цілий час посвячуючи виключно науці.

Тепер почала вона читати з далеко більшого систематичнїстю. Вона постановила познайомити ся зі здобутками сучасної науки, і сироваджуючи собі цілі купи книжок, читаючи праці історичні, природознавчі й суспільні, поволи доповнювала своє образование.

В 1866 р. в „Tygodniku ilustrowanym“ появил ся єї першій твір беллетристичний. Ще бувши в пансіоні, Ожешкова писала вірші і була одною з тих учениць, котрі писали польські й французькі праці для цілої кляси. Нераз писала вона кільканадцять і більше праць на одну тему, але нарешті пізнав се вчитель польської мови Ковалевський і відкидував праці писані Ожешковою для пансіонерок. Коли коло 1860 р. настав памятний зворот в розвитку розумовім і в усім внутрішнім житю Ожешкової, вона тоді знов почала писати. Вона робила уваги о окружающих єї людїх і явищах, переливала на папір власні думки о питаннях, котрі найбільше єї зацікавлювали, переповїдала зміст прочитуваних книжок і навіть переклала (з французького) кілька творів Байрона.

Від р. 1866, коли надруковано єї першій, дуже слабенькїй під взглядом артистичним твір, Ожешкова не випускала пера з руки і давала польській публіці що року один або два твори більшого обьму, так, що до тепер написала самих повїстей та новель кількадесять томів, не зачисляючи сюди праць публіцистичних, як „Kilka słów o kobietach“ або „Patrijotyzm i kosmopolityzm“. Таким побутом Ожешкова навіть серед польських повїстярів, котрі в загалі визначають ся великою плодovitістю, належить до найплодовитїйших.

Виступаючи на літературне поле Ожешкова була вся поренята питаннями суспільними і власне до їх розвязаня бажала причинити ся своїми повїстями, думаючи, що при помочи повїсти, сего найбільше широкими сферами інтелігенції читаного роду літератури, найлекше втрапить до серця і розуму тої суспільности, на котру хотїла впливати. Починаючи свою працю, Ожешкова дуже поважно задивлялась на завданє повїсти. Вона була ворогом тези „l'art pour l'art“ (штука для

штуки), а повість уважала передовсім за средство до росповсюдження в суспільности певних ідей та змагавь. Вона меньше дбала о форму артистичну, о тонку психологічну аналіз, ніж о переведене власних гадок.

Такий характер публіцистичної праці в беллетристичній формі має в перший твір. Вона стараєть ся розбудити симпатію для бідних мужиків (українських), представляючи їх лиху долю за часів панщини і виставляючи на погорду цілу бездушність і егоїзм їх панів, котрі не дбають о своїх підданих, тільки вианескують їх немилосердно і стають ся причиною цілого ряду нещасних подій в мужицькій сім'ї.

Для того, щоб показати нужду мужиків, Ожешкока нагромадила тільки страшних подій (дві смерти, божевільність і т. і.), а для представлення підлоти панів змалювала їх такими темними барвами, що твір сей зовсім стратив артистичну ймовірність. Надто авторка сама раз у раз забирає голос, лишаючи таким побутом своїм героям ролю маріонеток.

Але вже в слідуєчих творах такий спосіб творчости уступає місце об'єктивнійшій, більш артистичній методі. Та не треба думати, щоб Ожешкова коли небудь спроневірилась своїм ідеям суспільного утилітарізму. Вона завше має на думці: „не бавити але поучати“. Тільки спосіб такого „поучаня“ згодом міняв ся. В перших творах знати неспільність і недостачу вправи в трактованю матеріалу, а притім ще й велику залежність від впливів попередників, головню Крашевського, Коженювського та Бжа. Тільки пізнійшо, коли Ожешкова ставала ся самобутнійшою, вона почала що раз то більше звертати увагу на артистичний бік своїх праць, а в своїх остатніх повістях дійшла під тим зглядом до справді майстерського викінчення.

Така зміна в артистичнім способі творчости почала виявляти ся у Ожешкової на початку 70-тих років. В її повістях з сеї доби бачимо що раз то більшу плястику зображуваня, що раз то більшу об'єктивність в представленю людей та подій. Се був результат натурального розвитку таланту а також і впливу французького реалізму, котрий тоді проникав у Польщу.

Малюючи постаті зі всіх верств суспільности на Литві, Ожешкова що раз то більше ховала ся зі своїми поглядами за своїх геройів, даючи промовляти їм самим за себе, а промовляти так ясно, що всі поясненя авторки ставали ся зовсім непотрібними. Таким побутом osiąгнула вона артистичний ефект далеко легше. Не бачимо вже тут маріонеток або манекенів, з написами, що кождий має представляти, але бачимо живі постаті ваяті просто з життя і власне сею життєвою правдою роблячих як найсильніше вражінє. Крім того Ожешкова почала дрібязково роздвляти ся в почутях своїх геройів, аналізуючи ті почутя від самого початку, слідаючи за їх розвитком, то б то значно поглибила психологічний ґрунт.

Реалізм в мальованю людей та сцен та красота укладу проявились найборше в її невеличких образах та оповіданях, через що більшість їх — се справжні шедеври. Зрештою вже ані одна з повістей другої

доби творчости Ожешкової (по 1870 р.) не є імпровізацією і кожда збудована на підставі сумлінних студій.

Від самого початку своєї діяльності Ожешкова намагалась звернути увагу публіки на всілякі пекучі питання часу, не обминаючи жадної нагоди, щоби, показавши сумний образ пануючих відносин, показати суспільности нові шляхи. Обсервуючи польську суспільність (на Литві), Ожешкова не могла не спостерегти відразу, як погано виховується молодіж як мужська так і жіноча. Вона бачила, як молодець з доброї родини півечив масток та здоров'є в забавах і гуляках, а в браку підготовки не зміг застосуватись до нових обставин життя витворених зміною соціальних відносин по р. 1863. Вона бачила се пусте житє, яке вели панночки з висших сфер. На собі самій вона бачила, що то значить одружити ся без всякого досвіду, просто в мамастеря, а потім, будучи вже замужною жінкою, починати пізнавати світ. Вона розуміла, до яких згубних результатів доводило житє з чоловіком, котрого авчайно панна перед тим майже й не знала. Вона бачила, як жінка позбавлена опіки чоловіка, не могла існувати о власних силах і падала в боротьбі з долею та противностями життя, бо виховане не виробило в ній характеру і не дало їй средств до здобуття хліба. Через се все наслідки поганого виховання займають найвизначніше місце в творах першої доби діяльності Ожешкової; сему питанню посвятила вона свої перші обширніші повісти, як „Pan Graba“, „Pamiętniki Wacławy“ і „Marta“.

В „Panu Grabie“ (1869, 3 т.) представила Ожешкова гурток заможної молодіжі з добрих родин, котрий веде в провінціалнім місті житє ледаче та без усякої мети. На чолі стоїть титуловий герой, чоловік без ніяких моральних принципів та висших змагань, але зручний, вимовний, світський. Під его впливом цілий гурток губить поволі здоров'є та мастку і робить нещасними свої матері, жінки, сестри. Ожешкова виказала, до яких згубних результатів доводить глупота родичів, котрі не лагодять своїх дітей до тяжкої праці, але намагають ся зробити з них тільки безжурні ляльки салінові з гарними манерами, але з порожнею і в голові й у серці. В „Pamiętniku Wacławy“ (1869—70, 4 т.) Ожешкова представила жіночий світ з его ріжними хитами, та нещастями его виховання, привичок та в загалі ціле его житє. Жінки не иривчасні думати о річах поважних віддають ся саліновому житю шукаючи дурників, котрі б їм заповнили опіку та средства до безжурного житя. Героїня сеї повісти, довго забавляючись, терплячи та розчаровуючись в порожньому, без всякої мети житю, знаходить ратунок та вдоволеє в науці, праці і виповнюваню родинних та суспільних обовязків. В „Marcie“ (1872) донька дідица, вдова по уряднику, лишається в малю дитиною сама одна в світі без родини, опіки і средств до житя. Вона постановляє здобути сі средства для себе і для дитини власною працею. Вона людина чесна, має багато шляхотної гордості та енергії. Одержує заняте учительки в домі людей добрих та милых, але вже незабаром мусить его зречись, бо приходить до пере-свідчення, що не зміє вчити, а роблячи се, опукує та окрадає своїх хлібодателів. Вона кидається на інший шлях: їй здається, що вона

вміє рисувати, тож шукає заняття в редакціях ілюстрованих часописів. Але незабаром мусить перекопати ся, що єї рисунки варті стільки, скільки й знайомість французької мови. Вона трібує перекладати книжки, але й тут бачить, що має на се за мало знаня. По цілому ряді гірких розчаровань, коли вже нічого інакше не може здобути працею для себе і для своєї недужої дитини, просить милостині, а зустрівшись з закидом, що вона ще молода й могла би працювати, з розпучи й гніву, голодна, змерзла, з гірким почуттям власної безсильности, краде шаперок з портмонетки багатого пана. Коли єї як злодійку ловить поліція й улична юрба, вона кидаєть ся під колеса трамваю і ківачить жите самовбійством. Таким побутом добрі бажаня й наміри розбили ся о брак підготовки до житевої боротьби та брак освіти.

Отсі три повісти, а особливо остання, звернули загальну увагу на молоду писательку і зробили великий вплив на суспільність, сліди котрого ще й тепер можна спостерегти. Що польська жінка так високо стоїть тепер в літературі та суспільній діяльності, се мусимо приписати подекуди впливови Ожешкової, хоча до самостійної ролі поклакали жінку передовсім загальні умови суспільно політичні. Зміна аграрних відносин, котра буда наслідком реформи 1861 р., значне поменшанє мужьської людности чи то вбитої в повстаню чи засланої на Сибір -- все те висунуло польську жінку на перед. А нові розумові течії, котрі раз у раз напливали до Польщі з західної Європи, змусили суспільність поважно занятись жіночим питанням, через що коло р. 1870 в Польщі повстала незвичайно оживлена дискусія про сю справу. І Ожешкова забрала голос в тій дискусії написавши працю „Kilka słów o kobietach“, що дочекалась кількох видань. Сею книжкою зачитувалось молоде покоління жінок, котре Ожешкова кликала до праці, так формулюючи мету жіночої діяльности: „Незломна правість, щирість без страху, глибока любов для кожної доброї справи, вірна йій служба, боротьба зі злими силами існуючими у нас, вирозумінє й прощєне похибок других, співділанє всіми силами, здібностями й бажанями в кожній загальній праці“. Були, розумієть ся, в єї книжці й зовсім практичні вказівки для жінок, котрі бажали працювати для суспільности.

Покликуючи жінок до праці, Ожешкова жадала від них справжньої праці, справжньої науки, а не поверхового виблиску. Всякі збочєня жіночого руху вона засуджувала дуже строго, як се бачимо в єї „Bańse mydlanej“ (1872). В тій повісти героїна, Павля Міревич, жінка нуста й поверховна, приїждить до провінціального міста, де в неї влюбляють ся два молоді люди, на котрих вона робить вражєне не стільки красним личком, скільки образованием. Вона розсправляє об економії суспільній, об артелях, хемії, палеонтології і т. і. але нічого не вміє ґрунтовно, а до чого візьметь ся, нічого не вміє виконати. Вракує йій і здібности й витрєвалости, через що вона веде пустє жите без усякої користи для кого небудь.

Слідячи дуже уважно всі прояви житя польської суспільности, Ожешкова природно мусіла звернути увагу й на перші обяви соціалізму, котрий прийшов до Польщі в карікатурній формі російського „нігі-

лізму". Погано понятій космополітизм проявляв ся якийсь час у польської молодіжі (котра вчилась по російських університетх і там зачитувалась писаннями Цисарева, Чернишевського й цілою „подпольною“ літературою) в формі заперечування прав власної національності і змагань до „обрусіня“. В своїй повісти „Widma“ (1879) Ожешкова показала двох молодих людей, повних високих здібностей і шляхотних поривів, але котрі під впливом сего погано понятого космополітизму перестають бути позиточними членами власної суспільности. В тій самій повісти бачимо наслідки винародовляючої шкільної системи. В інших творі, однім з найкрасших, „Sylwek Smentarnik“ (1879) бачимо, як в одиницях з міського пролетаріату повстають змаганя до якихсь неясних ідеалів братерства і щастя всієї людськости. Ожешкова не виступає ворожо проти нових окликів і течій, а тільки бажає, щоби вони приносили суспільности користь а не шкоду.

Всі твори Ожешкової (крім історичних) відносять ся до Литви. Всюди виступає Онгиль та Онгород (Вильно, Гродно), скрізь бачимо тіпи литовські*). Литва давно вже одержала права горожанські в польській літературі (Міцкевич „Pan Tadeusz“, Ходзько „Pamiętniki kwestarza“, Ржевуський „Listopad“ і „Pamiętniki Soplicy“), але віде не була вона змальована з такою любовю та так всесторонно, як у Ожешкової.

Ожешкова не має упередження до жадної верстви суспільної, а намагаєть ся представити кожду з ві добрими та лихими боками, не виспуючи ані не понижаючи одну коштом другої. В ві повістях бачимо мужиків, шляхту ходачкову (околичну), шляхту інтелігентну, міські елементи, жидів і аристократію. Ся остатня виглядає найгірше. Вона найбільше вивародовлена, зіпсована, здегенерована і не вміє пристосуватись до нових умов житя, одним словом, засуджена на загибель. Постаті аристократів в повісти „Rompańscy“ або „Pierwotni“ — се справжні morituri, як їх назвав у своїй звісній повісти Крашевський.

Малюючи шляхту, Ожешкова малює ві хиби, але не запліщує очей і на ві добрі ціхи. В повісти „Rodzina Brochwiczów“ Ожешкова представляє з одного боку шляхту, котра гине наслідком зміни соціально-економічних відносин, котра по давньому нічого не робить, веде традиційне житє і через те тратить землю й руйнуєть ся частково, та з другого боку представляє іншу шляхту, котра попала в нужду через повстанє, але викараскуєть ся з неї своєю енергією й смілою ініціативою і шукає нових шляхів, через що робить ся позиточним членом суспільности в іншій сфері. В повісти „Eli Makower“ бачимо шляхту, що зов ім гине з безварадности і випускає ві своїх рук мастку, з чого користають лихварі-жиди. В повісти „Nad Niemnem“ (1886) бачимо ріжні тіпи зі шляхотської сфери, а побіч того відносини сеї шляхти до ходачкової шляхти. В повісти „Nad Niemnem“ виступають дві родини — Корчниських з одного, а Богатровичів з другого боку.

*) Литва тут не етнографічна, а адміністративно-історична.

З трьох братів Корчинських, панів великого маєтку, Андрія вбито в повстанню, другий брат Домінік помандрував далеко в світ і став ся зовсім чужим для всіх добрих традицій свого роду, думаючи тільки про гроші та кар'єру. В домі предків лишив ся сам один Бенедикт, борючися з противностями, удержуючи в своїх руках ціною багатьох трудів та жертв шматок прадідівської землі. В тій важкій боротьбі за існування живе він у ворожих відносинах до оточуючої его маєток людности (шляхти ходячкової), бачучи в ній тільки ворога, що напосідає на его власність. Всі гарячіші почуття, котрими колись палав, заховав він глибоко в серці і прийняв вид людини зматеріалізованої, байдужої до всего, що не відноситься ся безпосередно до его посілости. Довкола Бенедикта Корчинського купить ся ціла галерія зі шляхоцької сфери. Его жінка, холодна егоїстка і гістеричка; єї приятелька, розромансована до ідіотізму стара панна, далі друга стара панна, родичка Бенедикта, жінка з великою енергією, але зі зломаним життям та гірким характером через те, що колись боячися „мезальянсу“ не віддала руки коханому та кохавшому єї чоловікови, далі вдова по Андрієви, жінка добра та непрактична і єї син, молодий мільонер, егоїст та сибарит фізичний і моральний банкрут, старий сусід, псевдо-музикант і псевдо-ідеаліст, его шляхотна жінка, нарешті син Бенедикта молодий Вітольд, студент рільничої академії, перенятий демократичними ідеалами, та донька псевдо-музика Юстина, дівчина молода, котрій жите далось вже в знаки.

Як представителі околичної шляхти виступають два брати Богатировичі, властители невеличкої шляхотської загороди. Юрій погиб в повстанню як найближший повірник та приятель Андрія Корчинського. Анаельм сам один лишив ся в загороді прадідів з невгасними споминами боротьби та розбитих надій молодости, з невтішною душею, жив як сумний пустинник. Коло него групуєть ся багато різних фігур зі сфери дрібної шляхти. Як в домі Корчинських ми бачимо двох молодих, свіжих людей — Вітольда та Юстипу, так побіч Анаельма росте син убитого в повстанню Юрія.

Дві групи людности, одного походження, одної мови, підлягаючі однаковій долі, відносять ся до себе байдужно, а подекуди навіть ворожо. Перша лехковажить другу й держить ся від неї осторінь через свою маєткову та цивілізаційну висність. Друга, ображена і вбога бачить в тамтій тільки людей задираючих носа і посідачів того, чога сама має замало, тоб то землі. Цементом, що погоджує ображених, іскрою, котра в байдужих розгліває братерське почуте, чаром, котрий в забутих могилах підіймає надії, що, здавалось, уже змерли, являють ся молоде покоління, котре зі свіжими силами стає до праці й сповнює завдання, котрих не виповнили ті, що полягали в могилах або стали байдужими до всего. Тою чародійною силою молодости Вітольд витягає зі зневіри й байдужности свого батька, а Юстина покохавши люд, віступає до него, віддаючи свою руку молодому Богатировичеві, знаючи, що посеред народу вона знайде щастє, вдоволенє й широке поле до праці. В тій, одній з найкращих повістей Ожешкова показала, яким способом

може відродитись та статися позитивним чинником суспільності та шляхта — переймаючись щиро демократизмом та народодлюбством.

Околичну шляхту знає Ожешкова дуже добре, бо кожного року проводить літо над Немном, в Мунзвичах. Через се в її повістях знаходимо житє сеї шляхти описане дуже дрібязково, зі всіма єго добрини та лихими боками. Своїх надемонських приятелів Ожешкова трактує з великим співчутєм та великою любовю, що не перешкоджає їй дивити ся на них зовсім тверезо та показувати всі їх хиби. В повісти „Nad Niemnem“ виступає цілий гурт околичних шляхтичів в відносинах до шляхти, а в повісти „Bene Nati“ бачимо шляхту околичну в її відносинах до мужиків. Ся остатня повість представляє нам околичну шляхтянку, котра боїть ся „незаліансу“ і не хоче віддати своєї руки чесному та ще й коханому чоловікови-мужикови. Коли ж однак той женить ся з іншою, вона жалує свого постунку, впадає в роспуку і кінчить житє самоубійством.

До найкрасших творів Ожешкової належать її повісти з життя білоруських мужиків, котре вона вистудіювала всесторонно й представила незвичайно пляхтично. В „Nizipach“ (1883) маємо Ожешкова нещастя спроваджені на люд діяльністю покутного дорадця, чоловіка вземоралізованого, надного виключно на особисту карієру. Жертвою єго та єго агентів є селянка Кристіна, котра виплекавши двох синів, кохає їх безмежно і для ратования одного з них від грозячої єму, як їй здасть ся, небезпеки, впадає в руки покутних дорадців. Ті обіцявши вратувати єї сина, видирають їй цілий маєток, зложений кривавою працею за кількадесять літ. В тій повісти видно ще певну дозу сентименталізму в представленю нещасної матері, але вже в слідуєчій „Dziurdziowie“ єго зовсім не має, а піле мужицьке житє у всіх єго проявах представлене з великим реалізмом. Чотири мужики, Дзюрдзі, господарі поважні, розумні і до сєго часу маючі як найкрасшу славу, стають перед судом, оскаржені о вбійство жінки з того ж що й вони села. Дзюрдзі поївняли віри тому, що Петруся Ковалиха — чарівниця і що всі падаючі на них лиха — єї діло. Ся повість повинно єи артистичної й суспільної вартости може служити за етнографічний матеріал — так докладно виступає в ній житє білоруського мужика на ярмарку, в церкві, в корчмі, в полі, в хаті і. т. і. Найкрасша повість з сеї групи є безперечно „Стам“ (1887) в котрій бачимо мужика в єго відносинах до дрібноміщанських елементів. Мужик Павло Кобицький, натура чиста, чесна, здібна до великих посвячень, женить ся зі служницею з міста, жінкою гарною, але зіпсованою міським життям. Павло одружившись з нею не тільки хоче знайти в ній своє особисте щастє, але бажає й єи вратувати від остаточної загибелі. Та Франку нудить однастайність життя на селі, вона втікає з мужицької хати з люкаєм, в котрому закохала ся, а по трьох літах вертає до дому, недужа, з дволітною дитиною. Павло забуває єи зраду і по короткій внутрішній боротьбі з собою приймає за свою єи дитину, а пересвідчившись, що по добру з Франкою нічого не можна зробити, наганяє єи до праці. Франка працює, але завше вважає мужицьку працю за щось понижаче для себе. Незабаром вона вдруге зраджує чоловіка і то способом ще гіршим, а коли

той бє єї, вона хоче єго отруїти. Отрута, прийнята в малій дозі, не вбиває Павла. Павло знов прощає жінку, визволяє єї з рук уряду і відносить ся до неї з давньою ширістю та з давнім довірєм. Франка боячись, щоби знов під впливом наметности не віддячила єя чоловікови чимсь поганим, втікає в ночи з дому і вшасть ся на сільських цвинтарі. В „Chamie“ Ожешкова дійшла до повного совершенства психологічної аналізи, а типи героя та героїні зображені по майстерськи.

Дуже численна на Литві жидівська людність, котра складаєть ся не тільки з експлуататорів, а й з темних, убогих, тяжко висискуваних мас, не могла не звернути на себе уваги Ожешкової. Жидам посвятила вона цілий ряд творів, а декотрі дрібні образки з життя жидівського як і обширна повість „Meir Ezofowicz“ належать до найкращих творів польської беллетристики.

Вже в „Panu Grabie“ показала Ожешкова кілька жидівських типів, але вперше на широку скалю перевела вона жидівську справу в повісті „Eli Makower“ (1876), де зображує суспільні та етичні відносини жидів до решти суспільности. Елі Маковер робить єя могутим капіталістом з дрібного фактора, завдяки своїй енергії і заппадливости. Розумний, хитрий, зручний, загортає він у свої руки цілу торгівлю певної околиці і стає на чолі гурту гешефтмахерів, котрі вивлачують шляхту з маєтків. Гріш для Маковера — головна мета життя. Хитрий жид доводить підступним і нечесним способом людей до маєткової руїни. Та про те Елі не поганий чоловік з ґрунту; для своїх він добрий, милосерний, тільки темнота та пересуди племенно-релігійні наложили на него свою печать. Під впливом памяти о колишніх добродійствах, під впливом крапчих традицій, репрезентованих старим аскетом Юдеєм, в Маковері наступає ви трішня переміна; єго етичні погляди розширюють ся під впливом нових почуть і з нечесного лихваря Маковер стаєть ся чесною людиною. В повісті „Meir Ezofowicz“ (1877) бачимо внутрішнє життя жидівської суспільности, бачимо жидів з ідеалістичною та героїською натурою, котра виступає протів згубних елементів того життя, з жадобою правди і добра. Слабе промінє світла, що продираєть ся до маломіської атмосфери з ширшого світа, наказує Меїрови бороти ся зі сторонництвом ретроградности та духової мертвечини. Проклятий своїми, вигнаний з рідного містечка іде він у світ, але зєрна засіяні ним в дунах молодіжи не пропадають. В тій повісті Ожешкова представила цілий жидівський світ, а перед нашими очима переходять: рабини, меламенти, купці, лихвари, ремісники зі всіми своїми рисами. Житю маломіських жидів посвячені ще образки „Silny Samson“, „Daj kwiatek“, „Gedali“ й інші, а велика повість „Mirtala“ (1886), заснована на тлі жидівського погрому в Римі в першому віці по Христі, представляє оргію ненависти й фанатизму черні.

Становище Ожешкової в жидівськїм питаню на скрізь гуманітарне; таким побутом авторка „Meira Ezofowicza“ не спроневірила єя духови трактована жидів, традиційно пануючому в польській літературі, починаючи від Немцевича, а кінчаючи на Конопівській та Юноші.

Від часу до часу Ожешкова заглядає в світ класичної старовини, котру вона дуже добре знає і дає твори, засновані на тлі історичнім

Греції, Риму та давньої Персії. До сего відділу належить ряд новел вібраних під особним заголовком „Stare obrazki“ та обширніша повість „Czciciel potęgi“.

В польській літературі Ожешкова займає зовсім самостійне становище. Вона поетка страждань і радощів клас упосліджених і одиниць спосібних, з сильним характером, але вже зломаних у боротьбі з долею або від природи слабих. Вона сама каже: „Я б нічого в життю не бажала так горячо, як звати цілі від початку до кінця історії всіх визьких, бідолашних, зімнятих рукою долі й часу, пригорблених, зморщених, змучених. Знайомість багатьох, багатьох подібних історій, се для людини багатство серця, для писателя жива криниця мудрости“. Ожешкова не тільки студіює з цілою стислістю безоглядного реалізму терплячих, але й кохає їх. У своїх творах виводить вона натовп сірих, звичайний, складаючий ся з тихих працьовників, а в кождім під зверхньою поволокою нужди, біди, упіднена вміє знайти іскру божу, котра будить в нас симпатію до ві тихих, покірних, іноді смішних героїв.

В творах Ожешкової виступає безліч найрізномодніших типів, а кождий з них має власну фізіономію повну індивідуальних рисів. Вона дуже добре знає лихі боки своєї суспільности, бачить, в яких тяжких і іноді страшних умовах живе ся суспільність, через те всі ці соціальні повісті немов повиті якоюсь журбою. Та не треба думати, щоби Ожешкова була гіркою песімісткою. Навпаки, вона скрізь і завше намагаєть ся будити бодрість в зневіривших ся, натхнути надією падаючих — сим головою й обясняєть ся той великий вплив, який вона має на власну суспільність.

Повісті Ожешкової знаві й поза границями Польщі в перекладах на німецьку, французьку та чеську мову. Русини-Українці перекладали не багато*), бо кождий Русин прочитає праці Ожешкової в оригіналі, а кождий Українець в російському перекладі. Найбільшою популярністю тішаєть ся ці повісті в Росії. Там усі без вибіску ці твори перекладають ся зараз по виході в світ оригіналів і то часом кілька разів; вони друкують ся в першорядних часописях і окремо, коментують ся й критикують ся. Цілий ряд творів Ожешкової („Cham“, „Dziurdziowie“, „Romanowa“) в перекладі розійшлись в десятках тисяч примірників між російським людям, а після справоздань міських читалень Ожешкова належить до найбільше читаних авторів.

Прага 9. апр. 1895.

Л. Васілевський.

*) Недавно „Правда“ почала друкувати переклад одної повісті Ожешкової, зроблений д. Кониським з великоруської мови. Не вже ж з Варшави до Кієва дорога через Москву? А. В.

Основи суспільності.

(Повість із сучасного життя.)

Часть друга.

I.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, невловима та чутке і могутче тремтіло в природі, мов ніша тривога перед приходом грізного судді. Чуло ся щось мов глибоке, насилу здавлюване вітханє; тривога сірою мрякою повала низом-низом, захалувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично і супокійно виринало в своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, кроваве озеро; воно невдержимо котило ся зі сходу чим раз вище, залило пів неба і виявляло тривожній, безспільній, грішній землі почервоніле від гніву лице грізного местника. Та ось східній край того кровавого сैया почав наливати ся золотом, жевріти розпаленою плятиною, немов якась величезне горнило. І нараз із сего горнила виринуло осліпляюче ярке, грізне, нестерпиме для людського ока соняшне лице. Швидко і мітко воно вирнуло на землю. Для него не було на ній тайни, воно знало єї наскрізь, від давна, — адже вона кість від кости і тіло від тіла єго; воно знало єї наскрізь ще від тоді, коли вона підхоплена безумним світовим вированем, ще ледво згустівши з космічних газів, розжарена відірвала ся від єго величнього тіла і мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи покотила ся в темний і холодний простір, щоби якусь хвилину — кількасот мільонів літ — пожити на волі, віддільно від своєї могутчої матери, хоч і в тісній залежности від неї.

Від тої хвили минув спорий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптати ся, розвела собі чимало всякого „дробу“, що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапить ся, бе ся та товче ся між собою, родить ся і гине мов рясні бульки на воді в дошову днину. Велично і маєстатично дивить ся сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить єї, інтересуєть нею як дитина забавкою і приглядаєть тим день в день новим і вічно старим перемінам в таким зацікавленем, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, ще щось недобре скоїлось на землі і скоро тільки раз вирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвили мало охоту від-

вернути ся, і з докором любячої та строгої матери буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною наморокою, але се їй не вдавало ся. Сонце, побачивши єї змаганє, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті проміні! Далі наперед! Січіть отсю яглу! Коліть єї! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати до захованя злого діла! Все вясняйте, все виводіть на світ божий! Нехай не дармо люде звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття панувати над світом!

І вже холодна мрака почала рвати ся, шнатувати ся на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зітханє встиду і болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чиясь прикрити, душевим, мов запах теплої крови. На сонних налягли важкі зморі, дітя залякали в колисках, а хто прокинувся, той в тривогому озирає ся довкола, не знаючи що стало ся на світі, далі хрестив ся і шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькім дворі всі ще спали. Хоч починав ся робучий день, та тут ніхто не спішив ся ні до якої роботи. Навіть пахтять прокинувши ся на хвилину і підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, в знесилі опустив опять голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвили заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також мов забитий; не его діло було самому будити ся; він знав і привик уже до того, що его господар пахтять мусить уперед сам збудити ся і подоіти коров, а тоді певно і его збудить, а для него кожда проспана хвилинка була дорожшою золота. А дворакам нікуди було спішити ся, вони могли спати, доки їй пані не закликала.

Та про те важна, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сего рана, швидко уділила ся ї людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос его мов тупим, заржавілим ножем різав сонну, поранкову тишину, просверлював слух тих, що спали в дворі по різних закамарках і всюди будив якесь прочутє ляха. Садівник почувши те вите зірвав ся на рівні ноги і вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босій! На ту, на!

Пес сумно якось вирнув з свого хованя і знов піднявши морду до гори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він підняв ся зі свого леговища і вийшов зовсім з буди.

— Цу, цу, Босій! — промовляв він до пса. — А тобі що тавото? Чого ти виши?

Розушний звір підбіг до свого господаря і почав лацяти ся до него. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть

на его хребті починала йїжити ся і він видимо силував ся, щоб опять не розняти морди і не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що ему таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не стало ся тут що небудь нечисте, борони Господи!

І він вийшовши на стежку почав розирати ся по саду, та не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса з собою і подав ся опять до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, глядячи его по голові та стараючись успокоїти его, — не бій ся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хозяінови в лице, немов старає ся порозуміти его бесіду. А бачучи, що хозяін его лізе під мішок, що служив ему за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинув ся в каблук і обкрутивши ся так во два рази ляг положивши голову на задніх лабах і заснув.

Та спокій уже не вернув ся в двір. Правда, соловії сьгодні не тьохкали до схід сонця, тільки воробці в листю дерев цвіркали та пищали мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись; йїх вдивувало те, що йїх хозяін так довго не приходить доїти йїх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа привялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах єї долітає до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заричала звільна, протяжно, тужливо. Бачучи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заричала у-друге, а за нею підняли голос і другі. Поніс ся той голос по подвірю, розбудив у кухні Гапку а в крайнім покоюку пахтяря, котрий від разу зірвав ся на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно его цюпки і воркотячи щось з просоня прийняв ся термосити пастуха, кричачи ему над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ричать, а ти вилежеш ся!

І Гапка в кухні пробудила ся від сего рикю. Вона протерла очі, шепнула „Jezus, Marja“, а підвівши голову і бачучи, що вже „день як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибокы прокляті! Бідна худібка ричить на припоні, а вони вилежують ся якоїсь сотони! І де той непочесний пахтяр, щоб ему світа божого не видіти!

І внявши ся з постелі вона налила собі води в миску, почала мити ся, а опісля чешучись завела на весь голос:

Usłyszałam śliczny głos,
Jak Marya woła nas:
Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!

І в стайні почало ся житє. На підри над стайнею на куні соломи прокинув ся Гадина. Відки він тут узав ся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до виясненя загадки могло причинитись те, що не далеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло пані. До тайн минувшої ночі належало їй тє, як вони найшлись обоє і яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від рикю корови Гадина протер очи, сів і хвильку пригадував, де він і що в ним діє ся. Крізь діри в дасі зазірало до него денне світло; воно швидко протверезило Гадину і вияснило єму его положене. Він схопив ся на ноги, оглянув ся довкола, а вуздівши одну ногу Парасчину, що висунула ся з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і термосячи єї за плече скрикнув з переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі в дворі побудили ся, а ми спимо! Вставай зарав і біжи до пані, а то догадає ся. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоби нас хто не побачив разом!

І не чекаючи на відповідь розіспаної Параски він зіскочив з підри на солому що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвіре, огляючи ся, чи хто єго не бачить. Переконавши ся, що на подвірю пусто, він схилений як кіт прошмигнув у напотивні двері і незамічений ніким пробіг у свою комірку, де немов нічого їй не бувало почав збирати ся, свистати і співати, очевидно стараючись, щоб єго почувла Гапка в кухні. По хвили він і сам увішов до кухні і почав мити ся. Гапка вже вичесала ся і заходила ся розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляеш ся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

-- Ну, вже їй до полудня! Не бій ся, ще пороблю тату роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти неся віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите люде добрі, — кричала вона обертаючи ся до дверей, в котрі ніякі добрі люде їй не думали входити, — отєя блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кости поломаю, ти басурмане! Я тобі окропом очи випарю!

— Ну, ну, вже їй розтеркотала ся, — лагідніше промовив Гадина, обтерши ся рушником і розчісуючи своє патлате волосє, в котрім ще стирчали стебла соломи. — Я-ж тобі нічого злого не сказав! А сказавши правду, яке у тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман? Ясна пані сама тебе о то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки пазолю, щоби вам наварити жерти, а ви хоч би що небудь робили! Чи встиду не маєте, чи Бога ані крихти не боїтесь — бігме не знаю. Але не бій ся, все те буде вам пораховано! О, дубельт вам се порахуєть ся, кожда крипка, котру ви за дармо віжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, то побачиш, як я зараз пупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то й двох закакую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому і по що, міні не хоче ся. Тай кому б се хотіло ся. Але нехай но я на своє стану!...

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На ляпк кренкі були і також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм. то ой-ой-ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме не такий. У мене курка буде мати в хаті що йісти. Ади, вчора. ясна пані казала міні он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще доси натще, але щоб тобі показати, що я потрафлю й натще своє діло зробити, то як стій беру за косу, і побачиш. що поки ще тут бульбу авариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, як би ти се зробив.

— Ану побачиш! — скрикнув Гадина і вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили єї ніякі зморн, не почувала страху, не прокидала ся, не кричала кривь сон. Лежала горілиць, розкидавши руки, віддихала глибоко і рівно на пів розкритим ротом, при чім губи єї від часу до часу легко порушувались, немов шестали ятісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було горячо аж душно, але ся духота не будила єї. Вона не прокинулася ані тоді коли пес завив, ані коли корова заричала, але коли спів Гапки лунав по подвірю, ані коли Гадина кленав і набивав косу, ані коли пахтяр по під єї вікна туркотів віаком, йідучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давнійше спів соловія будив єї во сну, скрип фіртки, лускіт батога або який небудь інший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало єї нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купели, мов чоловік, що по довшій, важкій слабості прийшов до здоровля і у-перве заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у снігах перед дверима спальні: хтось входячи поспішно в сутінку спіткнув ся о масвицю, котрою підперті були двері і копнувши єї воєю попхнув так, що вона в лускотом покотила ся на бік. Пані Олімпія і від сего гуркоту не збудила ся. Ось чинсь рука несміло, авільна почала відхилити двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухне ся, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, передлякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на єї поблідлих, ширеко розхидених устах. Підходить до пані, бере єї за руку — пані Олімпія спить, не прокидаєть ся. Параска підносить павину руку і знов опускає єї, не відважуєсь торгнути; підносить ще раз і ще раз опускає — пані Олімпія не чує сего,

лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно, в тихім, глибокім, здоровім сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись шепче Параска нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула єї за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом вирнула на неї, не рушаюча ся з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна. — Що то, вже рано? Але то я чудесно спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке....

— А що там таке? Чи що стало ся?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастє! Страшне нещастє!

— Нещастє? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сего слова мовила пані. — Що за нещастє?

— Ой! Страшне нещастє! Ёгомостя вбито!

— Ёгомостя? Котрого ёгомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер врозуміла, о що ходить, і силеснувши в долоні сіла на ліжку. — Бій ся Бога, Параско, що ти говориш? То не може бути!

— Правду говорю, прошу ясної пані! Прошу піти подивити ся! Я зирнула лиш з далека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, весь у крові!

— Господи! Що за нещастє! Що за нещастє! — шептала пані і почала вся тремтіти мов у лихорадці. — Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та вітхаючи, вона встала, вмила ся і впорядкувавши прихапцем волосє та убравши ся по буденному при помочи Параски, вона вийшла зі спальні і ледво переводячи ноги поспішала до офіцини.

II.

Сінешні двері тої офіцини, де було помешканє о. Нестора, були широко отворені. Кривь двері видно було людей, що стояли в присінку: се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей остатній, вибравши ся косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері офіцини були не замкнені, але й другі двері, що вели до покойів о. Нестора, були на розстіж отворені, а зазирнувши до середини побачив, яке нещастє стало ся в о. Нестором і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла в дверех помешканя о. Нестора і не сміла вийти до середини. Люде розступили ся мовчки перед нею. Всі були бліді і перелякані.

— Та що тут стало ся? — зломаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастє! — відповів садівник, — єгомось убиті. Адить, онде лежать.

І він показав у півтемну просторинь. Від сінешних дверей видно було все в передпокою; двері в передпокою до покою також були отверті, а на серед покою, близь ліжка видно було недвижну, темну масу. Тільки привикнувши до сутінка, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслопювані) можно було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкиданий на земли, обернений головою до порога, в калюжи крови.

— Господи! — скрикнула пані зирнувши до середини і перехрестила ся. — Відверни і заступи від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очи в якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехрестним огнем тих німих поглядів вона почувала себе дуже ніяково, та в глибині єї душі кричало щось:

— Не дай ся! Покажись спільною, спокійною! Не дай ся!

— Треба зараз післати по жандармів, — буркнув понуро садівник. — Тут очевидна річ, що якийсь кримінал став ся.

Сі слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В єї очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були в середині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а може й не надежить ся — або я знаю.

— Хоч по війта треба послати, — доповів єї думку садівник, — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може він і не вбитий? — промовила пані. Всі видивили ся на неї. Таке припущенє вікому з них і в голову не прийшло від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлові простертого в кровяній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сему, та про те всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямити ся.

— Ходить лишень! Погляньмо ближше! Адже чоловік! Хто знає, чи є по що кликати війта і жандармів. А коли треба буде, то звісно, покличемо.

Сі остатні слова, висказані спокійно і рішучо, троха направили напрямне вражінє, яке з початку зробили слова пані Олімпії на всіх присутних. Звільна, осторожно, ненастїпно озираючись довкола всі пішли на перед. В передпокою не добавили нічого підозреного. До покоювійшла перша пані Олімпія, та вона, як здавалось садівникови, уникала якось дивити ся на о. Нестора, а тільки обійшовши єго з далека почала пильно роздивляти ся по покою.

— Тут все в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб які небудь злодії — —

Та тут перервав єї слова голосний окрик Гапки.

— Прошу ясної пані! Єгомось живі! Єгомось ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тимчасом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна вона піднесла его гол.ву з землі. Лице о. Нестора було страшенно біде, чоло і волосє все в крові, сорочка на груди також кровава. Він дихав, але очи его були замкнені, немов у глибокім сні. Впрочім був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжка було візняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стряслась над ним в ночи, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась в селі тим, що вміла „давати раду“ в випадках наглої і тяжкої слабости.

— А я би радив зараз післати по війта і шандарів, — мовив садівник, роззираючись по покою і передпокою. — Он те рікно в передпокою отворене, туди міг війти лихий чоловік, пек би ему було!

— Але ж хорого чоловіка треба ратувати! — скрикнула Гапка і при помочи Параски почала обживати голову о. Нестора і тверезити его.

Пані тимчасом стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що єї служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника опять укололи єї мов шило.

— Ану, переконайте ся, чи справді вікно відчинене! — промовила вона видимо силуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору і попхнув вікно, щоб его отворити. Показалось, що вікно не вітворює ся. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачиге, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним триумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвили о. Нестор відкрив очи, а з его груди роздало ся глибоке, протяжне, болюче стогнанє.

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — опять мов перелякана скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на него, але зараз же відвернула ся, мов від виду гадюки.

— Ох, не могу бачити крові! Не могу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тимчасом промила чоло і лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки отсей один синяк, із котрого потекла кров. Від того егомость чень не згнать.

— А на груди відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розпіяла сорочку на о. Несторі, але рани на груди не було ніякої. Кров на сорочці походила очевидно з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді успокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно вдужала пересилувати себе і поглянути з близька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий страшний, як перед хвилиною. Блідий мов труп, непритомний ще, він про те дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав як конаючий. Рана на горішній частині чола, троха з лівого боку, була велика майже як долоня, вся спля, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора пальця, шкура трісла і з розсілини плила ще й доси кров. Гапка заходилась власне при помочи мокрому рушника і губки спиняти кров. Приглянувшись уважно рані пані Олімпія спокійно і рішучо промовила :

— От іще люде! Якого страху міні завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор у ночі впав з ліжка тай о щось тверде вдарив ся головою. Се з ним уже пару разів трапляло ся, тільки що доси ніколи так не розкалічив ся. Ну, та се ще не є нічого страшного. Кілька днів полежить тай буде здоров. А ви вже зараз і війта і шандарів! Тьфу! Доктора — хіба що доктора треба буде спровадити, тай то не кочче. Рана зовсім не є небезпечна. Потовк ся троха, закровавив ся, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кілько тут крові з него зійшло. І молодого б се ослабило, а то-ж старий чоловік. Доктора кочче потрібно, — промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було успокоювати, а котрому про те власне чуте шептало, що тут щось та не так.

— Прошу ясній пані, егомость доси ніколи в ночі не падали в ліжка. Вони сплять спокійно. Тай о що би тут таке могли вдарити ся? — неосторожно вишав ся Гадина.

— І що ти тут мішаш ся? — офуркнула ся пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого — пробулькотів Гадина, змішаний не стілько словами, скілько громовим поглядом, який кинула на него пані Олімпія і котрий він добре знав. Для того не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість він виїшов з покою, взяв косу, що стояла оперта о стіну в надвору і обійшовши фірткою через сад до огородца перед вікном офіцини, приняв ся завзято викошувати високий бурян, що заповнював той огородець зеленю, цвітами та запахом свіжої ростиности.

В покою тимчасом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія раз підхопивши думку про те, що о. Нестор чи то в неспокійнім сні, чи в якій небудь слабости кидаячись на ліжку випав в ліжка в низ головою і вдарив ся о щось тверде, хоч би о деревяну ніжку ліжка або о хлопця до зауваня чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла єї на різні лади, немов би старала ся вловити в себе і в усіх оточуючих певність і віру, що іменно так а не інакше воно стало ся а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода трапила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставалась звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, з котрим нема що й

носити ся. Сей погляд силою мимовільної сугестії швидко уділив ся не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникови, котрий якийсь час іде щось воркотів, пильно придивляв ся то до кантів ніжки, то до „хлопця“, о котрий о. Нестор звичайно зуував із себе чоботи без ніякої чужої помочи, і остаточно на пів переконаний здвигнув плечима і похитав головою.

— Га, та може воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка — —

— А вже ж, а вже ж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до него. Він сам міні не раз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! О випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікови. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоби ту хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Як би влодії були, то певно би не таку замішанину лишили. Шукали би грошей, ну, а знаєте, як чужі люде грошей шукать, а ще в ночі, то не дуже о те дбають, щоби все в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чим раз сильніше переконуючись о правді слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказала, — вмішала ся в розмову Параска, — що забиракчись косити траву в городци посмотрив отсі сінешні двері. Так якось випадком посмотрив — двері не замкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою і до покою егомостя обоє на ростіж повідчипювані. Від рауу — каже — мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикав ся.

— Ну, ну, ну! Замикав ся! Се вже він бреше! Часом замкнав ся, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, пепамятливий, тай забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері его передпокою не замкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері не замкнені! — потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий помімо всяких старань не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити в нм! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти его та покласти на ліжку! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре би було змити ему груди і плечі змншою водою, — може би так борше прийшов до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть его! знімайте з него оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити і натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого.

Він підвів голову, в очах заблищав огоньок свідомості. Стогнання зробили ся живійші, голосніші, та з поміж них почали проривати ся не-виразні, уривані слова.

— Ой! Бо-о-лить! Ой — як же тя-жень-ко! Голова! Де мо-о-я голова? Хто мі-і-і-ні голо-о-ву ввзяв? Оооо!

— Маячить! Нещасний! Видно в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо его на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на него надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор прийде, люде поприходять — деж се можна, щоби панотець так лежали.

І вона не гаючись виняла з комоди білу сорочку і наділа єї на о. Нестора, котрого опісля три жінчини при помочи садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила єму подушку, підложила яська так, щоб хорому було як найвигіднійше.

— Я би радив до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Се на такі рани дуже допомагає.

— Не бійте ся, жи се і без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов порати ся коло пораненої голови о Нестора, перемиваючи закровавлений рушник та губку. О. Нестор при найлекшій дотyku до єго голови стогнав страшенно, судорожно хапав ся пальцями за подушку, за груди, а за що міг, і трапив притомність. Очевидно біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла в фляшочці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко вскоїв ся і здавалось, що заснув.

— Не треба єму надто докучати. Вступім ся від него, лишім єго в спокою. Як трошечка проспить ся, то сон покріпить єго, — говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати дбаюча о спокій хорої дитини. Перший садівник послуухав єї слів і вклонивши ся їй пішов до свого діла.

— А ти Параско візьми собі води і виший тут підлогу, — промовила пані з тим самим спокоєм — Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крови тут лишала ся. Виший добре і піском посип. Нині літо, швидко висхне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і захопивши коновку побігла за водою.

Розпорядившись отак пані аж лекше відітхнула.

— Ой Господи! — мовила вона обертаючись до Гапки. — Та й передякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не стало ся! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, як би не дай Боже справді щось таке стало ся на мойім обійстю та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила би того встиду, того поговору людського! Та Богу дякувати, що сим разом відвернув від мене се нещастє! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомности? — перервала нараз свої сердечні виливи і приступаючи близько до Гапки, з якимсь

острахом вдивляла ся в біде, старече, на пів трупяче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані, — мовила Гапка, також видивляючись в о. Нестора. — Щось міні та его рана не подобає ся. Вона мабуть тяжша, ніж міні з разу здавало ся.

— Тяжша? Як то тяжша?

— Боюсь, що то не тільки шкура прорвала ся, але під нею й кість проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Деж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнула ся зраненого місця, то здавало ся, що кість подає ся під пальцем.

— Але ж Гапко! Як би кість була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб від разу вмер. Але міні таки здає ся, що мозок у него нарушений. Бо від чого ж би він так довго лежав непритомний? А коли мозок нарушений, то вже Бог знає, чи й прийде він до себо.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов в докором, але в таким якимось відтінком бодрости в голосі, що би-стрійший від Гапки слухач був би підмітив якусь тямну радість при таким ореченю.

Власне прийшла Параска з водою і пані враз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідане. А ти Параско будь тут, а як би хорий прокинув ся, то покличеш або мене або Гапку.

— Тут конче треба, щоби хтось раз у раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, таж маємо — Господи! А я загуталась тай про головне й забула! А ще сюди йдучи думала про него. Гапко! Що се значить ся, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я від учора вечера его не бачила.

— Як то, і не почував дома?

— Не знаю, я его не бачила ані в ночі ані нині рано.

Отак розмовляючи вони обі вийшли з офіцини на подвірє. Пані Олімпія вирнула у городець перед вікном, де Гадина вже докошував бурян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані, — ти не бачив де Деменюка? Коло егомосця треба би кожусь раз у раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сего найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора в ночі, — мовив Гадина.

— В ночі? О якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвір'ю.

— Деж ти єго бачив?

А тут.

— Де тут?

— В помешканю єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як жеж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду — садівник мене просив обійти, чи хто де не закрився — Дивлюся з тамтого боку, в вікні у о. Нестора світло. Я підійшов під вікно і бачив — —

— Щож ти бачив? що? — поспішно питала пані. По за ві плечима пішов мороз, по лиці розлила ся смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гади́на не бачив сего. Він стояв з косою в руці і похилив лице в низ, бачучи по невчасі, що непотрібно вирвав ся з сии оповіданєм, котре може наробити єму біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхував ся Гади́на. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: Хто там? Відповідає: Я, Деменюк. О. Нестор вітворив. Увішов Деменюк, оба почали розмовляти — —

— О чім?

— Або я знаю, о чім? Я не міг чути. Те тільки я чув, що Деменюк сказав: Іду до Гердера.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здаєть ся, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол з Гадиною в чотири очи, сперта руками на плоті городця; за плотом віддалений о кілька кроків стояв Гади́на з косою в руках. Гапка зараз із помешканя о. Нестора пішла до кухні, а Параска змла підлогу в покою о. Нестора. Пані і Гади́на говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не

було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находив ся досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, троха успокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй сей бурян і знеси єго до стаїні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвіря до свого помешканя. Але тут немов щось спинило єї на порозі. Якийсь несупокій затрепав ся в єї душі. В ґрудях зробило ся так тісно, що їй формально було ся страшно вийти між чотири стіни свого непривітного помешканя. І вона пішла далі, до руїн старого двора, вигоном до улиці, а в єї голові вертіла ся все одна думка:

— Бестія сей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від него! Він міні мусить усе висповідати! Тільки помалу, зручно, осторожно, не перехапуючись! Господи! Як жеж ся півгодина мене замутила! Та се ще нічого. Що то далі буде?

В тій хвили очи єї, склонені в низ, мимохіть якось піднялись у гору, виазирнули на улицю. І в тій же хвили ноги під нею задилькотіли, в груди сперло дух, немов би ї серце перестало бити ся; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов вкопана, а в очах єї потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав єї, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею доли селом ішов жандарм, звичайний патрулюючий жандарм, в чаку з когутячим пірем, в мундурі і з карабіном. Побачивши паню дідичку він салютував їй, та на диво — і се власне зробило на пані таке могуче вражінє — не минав двора, а скрутив з дороги і почав іти прямо до пані Олімпії.

III.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з виджевя. Доси вона чула себе так далекою по своїому соціальному положеню від людей того рода, що хоч нерав бачила в селі постенфірера Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї в дворі задля ріжних справ, вона дуже мало звертала на него уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий чи злий, спосібний чи не спосібний і до чого власне спосібний а до чого ні — сим вона й не думала интересувати ся. Тож не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближати ся до неї і коли вона інстинктивно почула в душі, що з сим чоловіком прийдець їй видержати першу і може рішучу боротьбу, вона видивилась на него так, немов би перший раз в житю єго бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованєм, досвідом, знанєм висшого світа і освітою, щоби відгадати, проникнути душу, думки і намір сєго плебея одягненого в мундур, від котрого чути було запах препарованого спірту, котрим були чищені гудзики єго мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими рум'янцями на вдоровім лиці осмаленім сонцем. Постаць его так і дихала здоров'ям, силою і енергією, а в очах світив ся простий розум, виострений службою. Тільки тепер у перше пані Олімпія заприїтила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина і що будь на нім замієць жандармського мундура — батистова сорочка і тонке дороге вбраня, будь він не жандарм а який небудь вельможний граф або барон, він робив би „фурор“, за ним пропадали б дами, він був би „звізду“ „льво“ товариства. Ся увага якось так мимовільно, Бог зна відки жгнула в голові пані Олімпії, мабуть з привычки до таких „естетичних“ оцінок кожного, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз в слідуючій хвили вона почала пильнійше слідити его лице, щоби змити, зміркувати обсяг его інтелігенції, котра в даній хвили могла стати ся найстрашнійшим її ворогом в разі як би оказала ся за великою, а найліпшим її союзником в разі, як би була малою і слабосилою. А поперед усього їй важно було доміркувати ся, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут стало ся? Від кого і яким способом міг о тім дізнати ся? Якої тактики держатись їй супроти него? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що бів попри згарища старого двора на подвірє, був також доволі довгий, так що поки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широкими кроками, наблизав ся до пані, вона мала час прийти троха до себе після наглого перестрахи першої хвили. Вона стала при самім кінці вигона, тут де він доходив до подвір'я, так що жандарм розмовляючи тут з нею, міг бачити подвірє, але не бачив докладно тої офіщини, де стало ся „нещастє“ і загалом не міг зміркувати, що діяло ся в глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут стало ся, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучше буде не підпускати его близько, щоби без потреби ні о чім не дізнав ся. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старати ся виграти час, протягти відкритє і розголошенє „нещастя“, що стало ся в її дворі.

Наблизавши ся жандарм ще раз салютував перед панєю і зупинив ся в такім віддаленю, якого вимагало ушанованє для пані графині.

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасно порою трівожити. Я вчинив се тільки для того, що побачив ясневельможну паню на подвірю.

— Значить, не знає ще нічого! В якійсь іншій справі приходять! — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не мовила нічого, а тільки з виразом на пів строгини, на пів чемно-птаючим дивилась ему в лице.

— Тут учора у ясневельможної пані і у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова — мовив жандарм.

— Так, були.

— А не могли б міні ясневельможна пані сказати, чи вони всі вже відійхали, чи може дехто лишив ся?

— Не знаю на певно. У мене нема нікого, а у Адася на фольварку може хто й є. Чи пану потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фольварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущипливим відтінком в голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може би ясневельможна пані були ласкаві сказати міні... Тут між гістьми один пан був, его другі панове кликали „Кайцьо“. Яке его властиве імя і прозвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, и на ділі вона міркувала :

— Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, з далека заходить, так що й не знати, до чого прямує? По що ему сего Кайця? Адже ж не думаю, щоб він его справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене в майки. Ну, та чекай, во мною ти не так легко справиш ся, як тобі здає ся.

І додала голосно :

— Перепрашаю вас, пане постенфірер, але у мене така пам'ять до назв... Розуміє ся, Кайцьо, то пан Калясантий — знайомий мого сина — чудесний чоловік був, був учора, — але як він на прозвище називав ся, бігме не тяжлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаю ся хіба тоді, коли зволють до мене загостити, то де вже міні знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб єї слова виглядали так, немов би плыли зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покійрно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він опять зачав своїм звичайним смирним та твердим голосом :

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, але позволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно — то є не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де би я міг пайти того пана Калясантия? Чи то який пан із сусідства, з села, чи може зі Львова?

— І сего не можу вам сказати. Здасть ся, що прийїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміє ся, що десь на селі має маєтність. Мій Адась з леда ким не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам звісний в цілій околиці яко взір молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантия — як то ясневельможна пані его назвала на прозвище?

— Я ніяк его не назвала, — строго промовила пані, показуючи вид, що ся розмова починає єї нудити. — Я вам сказала, що не тяжлю его назви.

— Ах, правда, правда! Перепрашаю, дуже перепрашаю! Так от про пана Калясантия ясневельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. На певно сего не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміє ся на конях, на полюваню, на грунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се пані Олімпія чула, як у душі єї ворухить ся алість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепив ся до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для него якась бюро інформаційне? Та ще гірше ніж на жандарма пані зла була на себе. Замість відпалити жандармови коротко а досадно, щоб ему відійшла охота нудити єї, вона стоїть ось тут і показує ему чужний вид, і говорить з ним як за якийсь обовязок і пускає ся перед ним в такі інтимности, котрих би їй зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком так дуже низшим від неї соціально, а що найгірше, що всі єї зусилля — оказатись супроти сего жандарма гордою, гнівною або недоступною падуть на землю, мов птахи без крил, що єї злоба против жандарма — безсилна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти него привітного лица, не говорити лагідно і обширно о річах, про котрі він не питає і не потребує знати. В душі єї ворухило ся безмірно прикрета завстиджуюче чуте власної безвладности, подібної до безвладности вова, що раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котить ся в нив.

— Припускаю, припускаю, що все се так, — мовив жандарм, — та про те... Може бути, що се тільки людська злоба... я власне рад би переконати ся... Але тут, прошу ясневельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесене. Досить неприємна річ...

— Що такого? Донесене на пана Калясантія?

— А так. Дуже міні прикро було чути се, а головно для того, що донесене доторкало хвиливого гостя ясневельможної пані графіві і пана молодого графа.

— Але о що ж ходить? Що таке стало ся?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що то або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясневельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але щож, моя служба не дозволяє на се. Як би тут був молодий пан граф, то я не сумніваю ся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвили і не треба би було ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він певно на фільварку, бо не думаю, щоб учора в ночи з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може мав намір і він їїхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адася не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвили з глубини подвіря надійшов Гадива держачи в руках якісь сподні і з переляканим видом кличучи:

— Прощу ясної пані! Прощу ясної пані!

Пані Олімпія озирнула ся і окинула его громовим поглядом.

— Дай міні спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я занята.

Гадина і сам якось зачукав ся побачивши жандарма, та про те вважав потрібним ще раз окликнути паню.

— Я тільки хотів сказати —

— От іще туманище! — скрикнула пані, обертаючись опять до него і чуючи прилив холодної тривоги. Щось немов шептало їй, щоте, що мав сказати Гадина, моглоб від разу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів. І збираючи до купи всі сили свого духа, вона сказала до Гадини, силуючись вивовити се як найспокійніше і найрівнодушнійше:

— Я за хвиличку буду готова. Іди до мого передпокою і зажди, коли щось мавш міні сказати, а тут міні не докучай!

Гадина обернув ся і пішов.

— Видять пан, — мовила пані в відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке має раз у раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерло ся, тут чогось бракує, тут се зробити, там те, — ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясновельможна пані так їх привичаїли, що всі до папї як діти до матері. Видно, що мають довіре до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом прийняла сей комплімент.

— Се може бути, що я й привичаїла їх до того, собі на лихо. Та все таки я воїла б, щоби кожде хоч троха подумало власною головою, заким в усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте — невелике наше господарство, а про те голова ходором ходить, коли отаць в усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи вясни, витолкуй і представте собі, найчастійше все на дармо! Кожде про те зробить по своему, перепутає, поспеє тай годі. Ой, доля наша в таких людях!

Жандарм слухав сих нарікань з очевидним вдоволенєм. Чи єму підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до него так, як до рівного, чи єму в якої іншої причини пожадані були ті інформації, досить, він слухав і якось не квапив ся відходити.

— Ну, та я розбалакала ся, — мовила нарешті пані Олімпія, — а пану певно ніколи.

— Ні, овшїм! Я дуже рад. Я ще хотів ясновельможну паню запитати о одну річ.

— Ну, прошу, — далеко привітнійше ніж в початку мовила пані Олімпія, котра рада вже була повбути ся сего грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрашаю дуже, що ще раз верну до вчорашнього, але чи не могли б неспані сказати міні, хто ще тут був учора з гостей в паном молодим графом?

— Хто був? Йй Богу, так міні тяжко спам'ятати назви. Та от — а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потому...

— Дякую ясневельможній пані! — мовив жандари кламиючись. — Міні досить! Міні аби одною. Др. Васонг — о, се звісний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясневельможній пані! Цілую руки!

І жандари салютуючи обернув ся по військовому на місці і пішов геть. Пані Олімпія ще добру хвилию стояла на місці провожаючи его очима. Йй якоесь аж не хотіло ся вірити, щоб жандари справді пішов геть, щоб ся грізна хиара син разом зовсім минула зі дн. Воля так і ждала, що ось-ось жандари зупинить ся, верне назад і дочне розмову про щось іще. О скільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, о стільки потім его довга гутанка і та охота, в якою він слухав її балаканя, зродили в її душі на ново підозріне, що щось в тім є, щось він знає, чогось догадує ся. Але ні, жандари пішов у низ селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез йй із виду. Тільки тоді вона зітхнула глибоко і обернувши ся звільна пішла до свого покою.

В сінех ждав на неї Гадиана.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів язик висолопивши? Що там таке стало ся, що за тобою мов собаки гнали? — накинула ся пані на Гадиана з докорами.

— Та може то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадиана все ще держачи сподні в руці, — але я думав — —

— То то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів, — лепотів Гадиана збитий в пантелику. — Міні здавалосьь — —

— Ну, що тобі здавалосьь, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десяь такого й придумати годі, як ти звжною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прощу вислухати! Се егомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадиана.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов ййх у стодолі під купою соломи, геть у споду ванхані.

— Що? В стодолі? А вони відки там узали ся?

— Отож то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Вивийж ті сподні і занеси їх до єгомосцевого покою і не кажи нічого нікому. Може тут і справді щось недобре стало ся, але треба з тим осторожно. Нена по що розтрублювати. А що єгомосьть? Як ему?

— Здасть ся, ліпше. Пробудив ся. Там десь Гапка коло него.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаеш що, — мовила пані, нагадавши щось нового. — Дай міні ті сподні, а я їх сама занесу. А ти тимчасом як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою і кажи паничеві — Або ні, не кажи нічого, тільки передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заініла его в маленьку коверту і передала Гадині, котрий зараз же побіг з ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула в слід ему пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, на зустріч їй поспішно виїшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він наближаючись. — Прошу поглянути, що я найшов у саду!

— Камізелька, — звільна піділа пані, з нехїтю оглядаючи єї — так щож з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А міні здасть ся, що то єгомостева.

— Єгомостева! Деж вона була?

— Я найшов єї в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за дихо! Відки вона там узяла ся? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здасть ся, що тут щось погане стало ся. Самовільно вона там не забігла, а мусів єї, хтось закинути.

— Та хто би там кидав таї по що?

— Ну, єгомосць самі певне єї не кинули. Адїть, нова камізелька, зовсім добра. Здасть ся, вчора ще мали єї на собі.

— Може ваш пес як небудь ухонив та в корчі затагнув?

Ся догадав гірш усего обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затагати шмате в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло стати ся! — прикро якось промовила пані і відвернула ся, щоб іти до офіщини. Садівник з камізькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась потама справа. Не дай Господи чого, то не тяжко нам усім в біду власти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати шамдарам. Нехай би добре обшукали... Сама камізька в покою в корчі не забігла, мусів хтось єї внести. А виніс камізьку, то вже певно для самоті камізьки там не йшов, мусів ще щось більше, вартійше забрати, а камізьку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий в душі пані Олімпії збуджував уприкрене, відрау, мало не дроз, так як рясний, холодний і безконечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона силуючись не крикнути в подразненя. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне післала по панича, мого сина. Він троха розумнійший від нас усіх в таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно війшли до передпокою, в котрім ще поралась Параска посипаючи піском тільки що виниту підлогу. Та коли війшли до покою, очам їй показав ся вид, якого вони певно менш усього могли надіятись. О. Нестор о власній силі сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло него стояла Гапка і годувала его як дитину пареним молоком і розмоченою булкою. З лица о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але впрочім о. Нестор виглядав як звичайно і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж в долоні сплеснула бачучи таку наглу і дивну перемену.

(Далі буде.)

Ів. Франко.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

Ми приймаємо у сій статті ось які розділи: 1) період мітичний; 2) період давніх царств жидівських; 3) період від полону до зруйнування Єрусалима Тітом; 4) релігія до полону; 5) релігійні встанови жидівські.

І. Період мітичний. Скласти яку главу давньої історії східних народів згідно з вимогами новітньої критики, се діло надзвичайно delicate; або події відомі нам тільки з написів, як от що до Єгипту та Ассирії; або вони дійшли до нашого відома через книжку, як от що до Ізраелітів. Але сі книжки, впоряджені багато пізнійше самих подій, піддані догматичним поглядам пануючим в часі їх складання, через те ми можемо користати з них тільки з крайньою обережністю. Перші містикниги в Біблії (П'ятикнижжя і кн. Ісуса Навіна), се поема, призначена до звеличення минулої слави нації і до описання таємних доріг, якими прихильне до Ізраеля Божество провадило Жидів аж доки вони заволоділи краєм ханаанським; книжки ті — се епопея жидівська; їх не можна вважати історичним документом в спеціальному значіню, яке ми надаємо сьому слову. Чи вони були зложені тільки в часі відбудовання Єрусалиму чи трохи ранійше, се малої ваги річ, бо приймавши гіпотезу, найбільш допускаючу давність сих писань, все-таки сім або вісім віків розділяють їх від остатніх з поданих в них подій, себ-то тих, що випали при завойованю Палестини Ісусом Навіном. Особливо в сьому пункті вони видимо подають події тенденційним способом; се легко доказати, провіряючи їх оповіданє з аналогічним оповіданєм книги Суддів; отже ся книга в повній суперечности з претенсіями книги Іс. Навіна. Що ж говорити про давнійші частини? Таким способом усі події ранійші того часу, коли ми знаходимо Ізраелітів оселених в Палестині, складають мітичний період їх історії. Чи можна віднайти під сими містами спогад про які дійсні події, про сиро-месопотамське походженє Ізраеля, пробуванє в Єгипті, вандрівку по синайському півострові, — се ми маємо дослідити.

Від кожного, хто хоче довідатись про давню історію жидівську, треба винагати першої жертви, щоб він одкинув увесь той період, що йде од сотвореня світа і першої людської пари до часів Авраама. Там в формі хронологічної плетениці подані погляди разом дотепні і високі на початки роду людського і на відносини Ізраеля до інших народів, на те що ми назвали б его положенєм і місцем в світі. Сі сторінки роблять честь цікавості думки, що траплялась у жидівських учених; се одважні комбінації, алеж зовсім не давні традиції „сягаючі до коліски.

нації. Як що зможуть коли встановити напевно походість, яку часто пробували показати нові вчені між деякими оповідавими біблійними і міфологіями Вавилонії та Фенікії, то сю походість прийдець ся признати за позичку, зроблену Жидами в час полону і в півніжні по йому часи. Зовсім ясно, що такий міт, як про „вавилонську вежу“, міг мати інтерес тільки для людей, що мали зносини з великим містом Вавилоном, а се нас зараз приводить до часів полону.

Так ми доходимо до часів патріархів, до історії Авраама, Ісаака та Якова. Особа, на імя Авраам, родом з племен сирійських оселених в Горішній Месопотамії, отримує наказ від Бога покинути свій рідний край, щоби в країні, яка буде їй призначена, статись корінем народу, котрому той самий Бог має сприяти надзвичайним способом. Се чисто догматична ідея виражена конкретно і реально; се гордий догмат „вибрання Ізраеля“ переложений на нову історію. Бог обрав Ізраеля, за скільки віків до того як він став існувати, в особі людини, призначеної дати ему житє. Се не етнографія, се теологія. До Авраама, до его сина Ісаака, до его внука Якова по черзі звертають ся божі обіцянки; їм призначають ся край ханаанський, щоб там колись могли оселитись їй нащадки. Времі жадної прогресії в почерговій історії сих трьох осіб нема; все се — переказ, в формах часом розмаїтих, часом дуже щасливих як видумка літературна, — обрамє Богом одного народу з поміж усіх, і, не забуваймо, народу, що має ще народитись, нації, що держить ся на волоску; правда, що другий кінець сього волоска в руках Бога, котрий завжди не дасть йому порватись. Тут автори біблійні видумують обставину конче потрібну до виробленого плану; наважвшись скривать показувати палець божий, вони хотять, щоб народ ізраельський народив ся не в ханаанському краю, для того, щоб сам Бог одкрив йому доступ до того краю силою своєї руки. Для того ж голод жене родину патріархову в Єгипет, де вона знаходить вигідний грунт для хутого зресту. Сцена змівилась: на місце мітичного батька ізраельського народу, що аветь ся то Авраам, то Ісаак, то Яков, що виходить з Горішньої Сирії і авідує край ханаанський раніше ніж податись у Єгипет, — настає ізраельська нація, що явилась на світ немов сама з себе народившись; ся нація терпить тяжку неволю у Єгиптян і з рослукою слагає Бога о вивіз. Бог жеде, щоб вступитись тоді, коли Ізраеліти, вневнившись, що не мають сили самі скинути чуже ярмо, будуть готові кинутись в его обійми; тоді він має прийняти урочисто той народ, з яким він ще не має відносин. Чоловік на імя Моїсей, котрого дитинство, як і слід, проходить серед надзвичайних обставин, — стає вибраним від Бога посередником між Ізраелітами і царем, що притїтас їй. Вибраний для такого високого завданя, він іде, щоб пригнїтати єгипетського владаря в імя Ягве (Гови), Бога Авраама, Ісаака та Якова, відпустити его земляків.

Починаєть ся боротьба між сини двома владами нерівної сили: фараоном, що панує над Єгиптом, і Богом, заступником Ізраеля, творцем неба і землі. Після ріжних драматичних сцен, Моїсей виходить з Єгипта на чолі двох міліонів чоловіків, жінок і дітей. Бог, аби все-литя в резулті Ізраелітів переконане, що вони ні до чого не здібні без

его помочи, дає їх приперти до Червоного моря єгипетському війську і тоді вже вириває їх з рук їх колишніх панів при помочи самого вражаючого чуда. Чи то ж Ягве поведе свій народ не гаючись в призначену для нього країну ханаанську? Ні, Йому треба, щоб сей народ зложив урочисто присягу, при повній свідомості справи, що буде слухати его; звідси конечність застановки, для котрої письменці біблійні вибрали врешті гірський краєв синайський. Ми власне кажемо „виграли врешті“, бо порівнюючі студії над біблійними книгами одрізняли пізнішу редакцію текстів, де Синайська гора названа виразно, коли тичасом у інших біблійних текстах нема ніякого виразного означеного місця, а тільки говорять ся загалом про союз заключений „по виході з Єгипту“. Та чи сяко воно, чи так, пустиня, а надто гора Синай служить театром вражаючих богоявлень; Бог одкриває обраному народови умови, на яких він агожуєть ся „прийняти его і зробити его своїм власним народом з поміж усіх племін“; всі ті умови, а власне частина їх зібрана в десятих заповідях, частина в законах виложених в кн. Виходу (XXI—XXIII), стали текстом урочистого контракту, учиненого під горою Синаєм, і приваляли Ізраеля до его Бога безповоротно. Від сього часу настає спілка між нащадками Авраама і Ягве; вони не можуть зрестись своїх повинностей до Бога, що визволив їх із неволі єгипетської, бо там накличуть страшенну кару на свої голови. Коли союз синайський був заключений, тоді можна було подумати про завоюване Палестини; ми не будемо тут пригадувати всіх випадків, якими письменці біблійні продовжують подорож і відсувають на далі прихід ізраельського люду на західний беріг Йордану, до Єрихонського верхівя. Даремне вороги беруть ся до заклять; Бог звиняє задумані зроклятя в благословення. Коли прийшла хвилиня переходити Йордан, то знов повторило ся чудо переходу через Червоне море. Стини Єрихона падають перед процесією священників.

Хутко Палестина була завоювана і тоді Іоус-Навін міг мирно розділити країну між дванадцятьма колінами, що пішли в синів Якова. Умираючи, старий вагаг урочисто свідчить з одного боку за Бога, що він словнив обіцяння дані патріархам, з другого за народ, що постановив слухати достотно божих наказів, аби провадити щасливе життя в новій батьківщині.

Було б, так сказати, зайвим пригадувати тут причини, які не дають прийняти на віру сього оповідання про вихід з Єгипту, про вандрівку по пустині і про завоюване землі Ханаана, навіть одрізвивши его від дивних елементів, якими воно переповнене. Сей народ блукаючий в пустині — проста неможливість; не можна прийняти і того обходу навколо Ідумеї та країни моавської. Чи треба вменшити числа, говорити про юрбу в 50 тисяч душ, зложеної з елементів різного походження прилучених до властиво ізраельського елементу? З такого погляду оті ніби-то патріархи, Авраам, Ісаак та Яков мають бути мітичною формою, під якою представлена еміграція невеликої групи сирійської, з вандрівничими (номадними) звичаями, що переносить свої намети від Сіхона до Вірсавії, спляняєть ся на хвилину на границі пустині і Єгипту, але кидає свою селитьбу, як тільки бачить свою незалежність загроженою,

врешті по троху пробіраєть ся в Палестину, zapewне через землю Юди-ну, щограничну з пустинною, і там уже оселяєть ся де далі все міцнійше. Певно, що всі ті речі вмицають ся в границях імовірного й можливого; але чи маємо ми поважні причини, щоб признати за біблійною емпезою, так скороченою, зменшеною, приведеною до конечних винок реальности, історичну основу? Треба призвати, що сих причин нам цілком бракує. Ми маємо перед очима теологічну тему: Бог, творець неба і землі, вибрав з поміж усіх народів одну націю, що має належати до нього спеціально; після цілого ряду дивних подій, що займають цілі віки, Бог дає Ізраелітам в обладу землю Ханаан, обіцяну їм прадідам. Тепер ми маємо перед собою гіпотезу банальну. Чи се давні перекази прикрашені та змінені? Чи може скоріш годить ся бачити в сій „святій легенді ізраельських початків“ витвір з різних шматків? Запевне, се питане не має головної ваги, бо всім же кидать ся в вічі, що тут елемент історичний свідено підданий вимогам догматичної теми. Про те ми думаємо, що не ухилилось від правди припускаючи, що в основі цілої сеї будови нема жадного історичного спогаду. Там виставлено, немов родина ізраельська походить з Горішньої Сирії; але ж вона мусить прийти звідки небудь, коли теологічна тема прийнята письменцем вимагав, щоб вона не походила з Ханаану; отже вибір був сливе фатально обмежований Єгиптом з південно-західного краю і Сирією з північно-східного; перший надавав ся чудово як місце неволі, друга як місце походження. Ніхто не може сподіватись знайти відгук давньої бувальщини в дивних подіях, що відначали вихід з Єгипту; що до закону об'явленого на Сінаю, то всі вгідні уважати его, вкупі з десятима заповідями, належним до часів надзвичайного розвитку єврейської цивілізації. Тут бя як раз стали у пригоді, щоб підтримати гіпотезу пробуваня Ізраелітів у Єгипті, деякі синхронієми оперті на чужих пам'ятниках, власне на єгипетських написах; на жаль, пам'ятники як раз про се мовчать, а та обставина, що в біблійних книгах спогадани деякі місцевости Єгипта і пустинні, не є зовсім доказом історичности пробуваня Жидів у Єгипті і переходу синайської пустині. Сі відомости мігати кожний Ізраеліт, хоч би й зовсім мало вчений, починаючи від часу Соломона, і скоріш треба дивуватись, що біблійні письменці не спробували назвати яким власним іменем того фараона, що пригнітав Жидів. Що до нас, то ми не бачимо в Шестикнижжі, єдиному нашому жерелі відомостів про справи ранійші завойованя Палестини, нічогосінько такого, що би давало нам можливість запевнити, що Ізраеліти сирійського походження і що вони заводили Ханааном після більше чи менше довгого пробутку в Єгипті. Відзначимо однак один пункт, до якого мусимо ще вернутись: Ізраель, що покинув Сирію, не один був з „Аврамового лона“; з малої групи аложеної в патріарха і его небожа Лота мали походити не тільки Ізраеліти, але ще й Аммоніти, Моавіти, Ісаеліти та Едоміти. Чи маєм же ми, покладаючись на сей мітичний та містичний вихід, запевняти, ніби в дуже давні часи сталось переселене цілого вбору семітських народів, що відділились від арамейського народу і ровійшлись по Ханаані, Галааді, по Сінайському півострові і по ча-

ствині Арабі? Се вже справді поважні гіпотези збудовані на кісточку голки. Врешті найцінніші подання в епопеї початків ізраельських, легке і швидко завойоване при божій допомозі землі Ханаану і повне знищення корінного населення, виражене розбиті в книзі Суддів, так що де тільки можливий контроль, там видно, що Шестикнижжя протриває ся історичній правді. Отже се поема догматична, і найкращий спосіб віддати їй честь, се признати одкрито за нею свій характер.

II. Давні царства жидівські (від 1100 більш-менш, до 588 до р. Х.). Нема історії ізраельської для періоду ранішого від того часу, коли можна заповнити пробуване Жидів в землі Ханаані; все, що раніше сього, належить до вигаду. Окрім деяких вказівок в Єгипту та Ассирії, документами для періоду царств служать книги Суддів, Самуїля (перші 2 кв. Царств) і Царств, і, жоншої певности, Літописці (Параліпоменон), писаня, маючі на меті релігійне навчання. Їх автори не так дбали про те, щоб розказати докладно про життя ізраельської нації, скільки про те, щоб довести, як Жиди отримавши від Бога країну Ханаан, потім через часті повстання против божої волі стали негідними захисту Ягве і були вигнані з своєї батьківщини справедливо розгніваним Божеством. Іншими словами, більш чи менш виражені історичні спогади, якими поєдгувались ниськовці жидівські, були так відібрані і сконповані, щоб виходила моральна наука. Сі спогади про те все ж були досить ясні що до періоду від Саула до Седекії, але вони надзвичайно невправні що до найдавнішого періоду, часів початкових.

В той час як книга Іс.-Навіна показує нам героя свої назви, як він мирно розділює Палестину поміж ізраельськими племенами, немов той землемір, що розмежовує вільні ґрунти, — книга Суддів показує нам зовсім іншу картину. Перенесімося в час близький до 1100 р. до ншшої ери, себ-то за одно столітє раніш Давида. Ми дельвінімося, що на гірській частині південної Сирії, перерізаної Йорданом, відбувають ся дуже заплутані рухи народів. Пробуючи звести до купи сі безладні рухи, можна, здасть ся, завважити, що купа малих гуртів, належних до одного коріня, енергійно силнують ся заповнити собі сталу салитьбу, роблячи тим шкоду кравовому населенню; сі малі гурти, се Ханаанці. Дивлячись на карту, ось що ми завважимо: в осередній частині ханаанської землі, в країні, що пізнішше звалася Самарія, громада Ізраелітів, що зве себе колінама (племенами) Вфремовим; Вемінімовим та Манасоїним, і має своїм осередком Сіхем; на південь, там де пізнішше була Юдея, менше значний гурт, племя Юдине з головним містом Хевроном; на самій півночі, на захід від верхів Йордану, люде Нефталимські. Як тільки сі три відлони зіллють ся в одно, ізраельська нація буде готова. Коли глянути зараз після блискучих картин змальованих в книзі Іс.-Навіна, то період Суддів видасть ся нам часом урядну і пониження; але зовсім інша річ, коли роздивляти сго як властивий початок історії ізраельської Тоді стане навіть дивно, як могли сі малі племена досягти в так мало воєнних умовах становича досить поважного.

Як треба одкинути думку про ізраельську націю, зложену раніш завойованим Палестиною, так само треба відноситись обережно і до нomenclатури племен, себ-то, до походів нації. Дійсно ми можемо встановити хіба сім або вісім гуртів дуже неоднакової сили, а то племена Ефремове та Манассіне, ополучені нераз під назвою дому Йосифового, племя Веніамінове, Юдине та Нефталимове. Те, що звуть племенем Дановим, є, що найбільше, маленький клан; племена Іссахарове, Завулонове, Асірове, Рувінове, Гадове, Сімеонове дають мало певности; щож до Левіного, то се видумане створіння; сего ніби то духовного племені ніколи не було на світі. „Дванадцять колів Ізраеля“ повстали з ученого вигаду, а не з правдивої дійсности.

Осередні гурти, від сходу до півночі, ті що звуть ся звичайно „десять колів“, еднають ся під родовою назвою Ізраель, що значить Бог перемагає, а не він перемагає Бога, як то сказано в легенді про боротьбу Якова з Божеством. Пізніше Юда теж уважав ся частиною Ізраеля, хоч елемент властиво юдейський ніколи не змішав ся цілком з елементом ізраельським. Назва Евреї (hibris, тогочасні люди; себ-то з того боку Евфрату) не є справжньою назвою народу; вона призначена на те, щоб запевнити, що Ізраеліти (Веніаміни) не з Ханаану родом.

Чи се ж запевнене має яку основу? Чи маємо ми поважні причини вважати Ізраелітів зайшлими, нпр., з Сирії? Више сказане може кинути непевність на все, що належить до долі Ізраеля раніш того часу, коли ми можемо встановити его пробуванє на землі Палестинській. Таї самий факт завойованя хіба доказаний? Зовсім ні. Проти гіпотези, що прийшов народ з Єгипту і напав на Палестину з молудня і зі сходу, можна виставити іншу гіпотезу. Одкинувши химерні розумованя про властиві початки нації, можна утримувати, що ми не маємо жадного доказу пробуваня Ізраелітів в інших країнах окрім Палестини раніше ХІ. віку до н. е. Не маючи такого доказу, можна припустити, що Ізраеліти і Ханаанці жили поруч в Палестині свільна вінів; поки Ізраеліти не вважи перевагу, освячаєму Давидом і Соломоном. Сей період зародковий не лишив зовсім ко собі сліду окрім деяких первісних заміток в кн. Суддів, і то вони легко вкладають ся всього в два-три покоління. Вже найціаніші історики Ізраеля мусять обертатись надавничайно вільно з текстами; у них уже нема речі про якусь перемогу одного війська, а тільки про багато проб десять порівнень. Гурт Рувіновий і Гадовий прийшов перший під проводом ватага на імя Моїсєя, і завладав Галадом, себ-то країною, що лежить на східнім березі мордану; трохи згодом племена Ефремове, Манассіне і Веніамінове теж з'явились на сході Палестини і осмілені владчею Гадових і Рувінових людей, перейшли Йордан під приводом Іо. Навіна. Люде Юдині і собі напали на Юдею з полудня під началом Халевя і зовсім незалежним способом. Сі дотепні вигадє мають ту хибу, що вони цілком самовільні; де бракує текстів, таї фальсавія може гуляти по волі. Отже щоб не лехковажити здорового історичного методу, треба братись зовсім інакше до сього питаня про завойованє Ханаану народом Ізраельським. Ми тепер в стані потвердити, що всі племена оселені в країні палестинській.

близько 1000 р. до н. е. говорили одною мовою, з звичайними діалектичними відмінками. Поміж арамейською, мовою Сирії і арабською або мовою Арабії, — єврейсько-фенікійською мовою однаково говорили Фенікійці, Ханаанці, Євреї, Аммоніти, Моавіти і запевне Едоміти. З цього можна вивести, що ці народи, хоч і не одного „походження“, можуть уважатись наочними епітено „жите“ під час цього ряду віків; отже колиб Ізраеліти були справді родом з Сирії, то їх мова відзначалась би елементами арамейськими; і знов же як би вони проживали скільки віків в Єгипті, те неможливо, щоб їх мова, а власне словниці не піддалась міцному єгипетському впливу. Іншими словами, сильність ізраельської мови з фенікійською і знов же з моавською єсть просто неможливість, коли тільки представити собі, що Ізраеліти пізно вступили в Палестину і завоювали її. Єдиний спосіб обминути такий вивід, се сказати, що після завоювання Ізраеліти прийняли нову і віру палестинську; цього ж звичайно ніхто не поважить ся утримувати. Отже пробуване, близько 1000 р. до н. е., на південному кінці Сирії цілого збору народів одної мови єсть рішучим доказом того, що ці народи проживали там поруч дуже довго. Через те ми важливо приймаємо, що предки ізраельської нації оселились в Палестині за скільки віків до 1100 р., коли ми уперше знаходимо їх слід. Ізраеліти не зовоювали Палестину, як зайшлий народ, а займали її довго і понаду, і тільки остатній рішучий skutok цього зайняття дійшов до нас. Тільки при таких умовах можна і на далі вважати Ханаанців за красну націю.

В той час як північні гурти: Нефталім, Іссахар, Завулон і Асирпоринули в масі ханаансько-фенікійського люду і часто бували припушені навіть данину йому давати, осередий гурт зкупі з великим племенем Єфремовим зайняв вигідне становище. Чоловік на імя Гедеон вславив ся тим, що визволив своїх людей від нападів драпіжного племене Мадіанітів; его син з боку, Абімелех, названий „царем сіхемських“, мав владу над усією країною. В горах Нефталімських вчинила ся завада між Ханаанцями та Ізраелітами; єврейський ватаг на імя Варак побивав головного ворога Сіоару, той утік, але на дорозі его вбивав жінка, що прийняла его немов за гостя. На полудні чоловік з племені Веніаміта, Аод, визволяє своїх людей від прикrostів, що завдавали їм Моавіти, убивши Мавського царя. В країні Галааді Іефай побивав Аммонітів. Один ізраельський герой, з жалого клану Данітів, що жив на західному склоні ефраїмської гори, Самсон, віденачасть ся в чварах з Філістинцями, що зайняли поморе і багаті західні рівнини; потім сей гурт Данітів, не вдовольний зі своєї селитьби, перебирасть ся на верхівя Йордану і силою відбирає Ханаанцям місто Лаїс-Дан. Ворожі стрічі між Ізраелітами і красним або сусіднім населенням, ворогованим між собою ріжних гуртів, от що можна вважати в часі ранішій Сауда.

Тільки в часі цього воєна веіамінського ми починаємо розбратити речі яснійше. В той час, як явив ся на сцені Сауд, Ізраеліти були в дуже легких обставинах; Філістимці позаймали великі шляхи, що провадять в Моавію або в Сирію кізонською долиною, і наложили на Ізраелітів невнутрине ярмо. Їх верховодство освятилось одною блиску-

чею побідою, коли вони захопили в свої руки дуже шановану річ, святу скриню, що оздобляла святе місце в Сіко. Саулови і одважним воїнам з племені Вдінаніма винадає честь остатнього оснoваннн нації ізраельської, в той час коли здавалось, що сі розшарпані і ослаблені частки от от загинуть. Побивши Філістимців на їх власній землі, Саул виганяє їх з ефраїмських гір; в оповіданнн, що він Соронив країну Галаад від Аммонітів; врешті він так увевнив оя в своїй силі, що ебиров сн одірвати від Філістимців долину ківоиску і країну середнього Йордана; як би йому вдалось се підприємство, то він би взехпив великий шлях, що еднає Азію з Африкою, і прилучив би до ізраельського осередка відокремлені гурти Ассіра та Нефгаліма. На лихо доля зрадила его одвагу; Саул поліг в бою при горі Гелбоа. Події, в яких брав участь Саул, належать до другої половини ХІ. віку до н. е.

Діло, почате Саулом, кінчив Давид. Запевняють, ніби его сам Бог призначив замістити Саула; сей переказ, як і багато інших у біблійних книгах, належить до теологічних вигадок.

До сеї категорії догматичних застосовань треба віднести одлавно все сказане про Самуїла пророка, що з початку призначив Саула на царство, а потім обрав его упавшим. По правді ж царюваннн Саулове було наслідком обставин. В справі Давида от що найбільше ймовірно: Давид, родом з племені Юдиного, був з початку конюхом (джурою) Сауловим, придбав собі славу гріаного воїна, оженив сн з одною з Саулових дочок, потім викликав проти себе — справедливу чи ні — заздрість царя, що підозрівав его в лихих замислах. Давид утік від кари, сховав сн у Філістимців і як тільки дійшла до него звістка про нещастє при Гелбоа, подав сн в Хеврон, де его признали царем племенн Юдиного. Почалоє змагаєє між ним і новим ізраельським царем Ісваалом (Isbozeth), сином Сауловим. Той покинув Гаваю в землі Веніаміновій і оселив сн в зайорданському місті Маханаїмі. Після невпевної звади обидва сперечники затримались на своїх місцях. Але по смерті Ісваала, вбитого своїми воїками, Давид став царем на усіма ізраельськими племенами. З самого початку він захопив у Ханаанців сильне місто Іевуе, що потім стало столицею під назвою Брусалин. Становище Брусалина було дуже щасливе, се доказала прийдешність. Верховодство Ізраеля над сусідами було заповнене в часн Давида. Побиті Філістимці мусили вдовольнитись хорешною приморською рівниною, що простягаєть сн від Гази до гори Карміла; з Фенікійцями, що займали північний бік тієї-ж гори Карміла, відносини були як найкращі. На сході Аммоніти і Моавіти були побиті; на чолудньо-сході Ідумея завойована і прилучена до Ізраеля; на північно-сході замахн Сирійців були одвернуті; на полудні драпіжне племн Амалекіти загнані в пустиню. Се вже чимале придбаннє, воно може обійтись без прикраси легендою. Царство Давидове, окрім Ідумеї, не переходило межн властивої землі ізраельської. Все воно творило собою країну невеликої просторині, власне меншу від Швейцарії чи Бельгії; воно займало коло 250 кілометрів від півночи до полудня, а завширшки було 60 або 80 кіл. Сн земля складалась головно з великої полонини, густо прорізаної ярми.

а подекуди долинами багатими на воду. Вона одділялась від Середземного моря краєм нерівної широкости, що складався в руках Філістинців та Фенікійців; треба в ній зазначити з початку долину і рівнину Кізонську, що йде від моря в напрямку Йордана, потім саму Йорданську долину з дуже пониженням ґрунтом. Йордан, що тече досить швидко від півночі на південь і часто робить дуги, починаєть ся по під Гермоном в болотах, робить з початку озерце Мером, потім озеро Гемісаретське, що лежить вище на 200 метрів вище поверхні морської, і врешті зникає в безвидному озері, що має 70 кіл. завдовжки і коло 15 кіл. завширшки, заглублене між горами Моавськими на сході і горами Юдейськими на заході; се озеро, котрого зеркало нижче на 400 м. від поверхні Середземного моря, єсть Мертве Море або Асфальтове озеро. Земля ізраельська умірена в високій частині, гаряча в долині нижнього Йордану і навколо Мертвого моря, неплодніа в південній частині, там де Юдея сходить ся з пустиннею Арабії Пегрейської, врешті вона носить придатна до хову і випасу худоби. Збіжжя росте там легко, для винограду, фіг та олив ґрунт досить вигідний; в середній роки попасу не бракує; городина виростає чудово окрім, де можна користуватись джерелами або водою, проведенною шлужини рівнами. Хоч Палестина й не є „землею пливучою молокою і медом“, як владієло її у Второзаконії, про те: за Давида вона була благодатною країною. Її вистарчало на людність, що можна рахувати в 600.000 або 800.000 душ. Її людність повстала через похднеме елементу власнито ізраельського в так званні ганааньським або кравим; за Давидового часу асимиляція, здаєть ся, була сливе повна. Додаймо, що ізраельська країна панує над зносинами Азії з Африкою; на півдньо-заході вона зносить ся з багатими філістинськими містами, а головне з них, Газа, має безпосередні відносини з Єгиптом; на північно-заході вона сусідує з великими торговими містами Тиром і Сідоном; на північно-сході від неї два дні до Дамаску. Її політична прийдешність залежить від злищенности сі мешканців.

На лихо народ ізраельський, багато до чого так надзвичайно обдарований, має в крові початки неспокое і рухливости і через те в браку війни з чужинцями повстають серед него самого війни домові і підтримують ся до страшого лиха. Давид перемігши Філістинців тільки що втихомирив Аммонітів одібравши у них після великої боротьби їх столицю Равват-Аммон, як уже проти него зягло ся: небезпечне повстанє. Так само як він колись пробував зсадити царя, свого тестя, так тепер він зняшов веротів у свого власного дома, в особі свого сина Авессалема. Той кавав людям юдейським та хевронським обвинити себе царем і пішов на Єрусалим, котрий Давид покинув прудко, аби сховатись на лівому березі Йордана в місті Матаанім, де раїм Ісваал зробив собі столицю; царь переміг повстанє тільки дякуючи енергії та військовому талану Йоава, начальника царового війська. Вернувшись у Єрусалим Давид доповнив ся, що вважна сперечність між північними племенами, зібраними навколо Ефраїма, і племям Юдиним може прокинутись з першого лішого приводу. Вгамування повстаня, що мало на чолі певного Севу, венаїмця з роду, не могло заспокоїти:

Давида Так небезпека перестала загрожувати Ізраєлю з околиць; зло було в середині.

Соломон, один з синів Давида, взяв по ньому спадок, узявши хитрощів і змінив свій трон повбивавши голівних своїх ворогів, а власне свого брата Адонію. Соломон окрім деяких незначних звад займав ся забезпеченням того, що йому подішив батьво. Він моріднив ся з жанучесо царською релігією єгипетською, утримував гарем на заір єгиптських владарів, взяв ся до роскішних будов, — першою з них був храм поставлений Богу Явіве в Єрусалимі, — побудував палати, вичини і юмопи, врядив збройниці і магачини, випрогував при помочи Фенікійців кораблі на Червоному морі, осліпив Ізраєлітів пишнотою свого дому і новозів куплених в Єгипті, і лишив по собі славу роскішного царя. Смерть Соломона приходить ся на 950 р. до Р. Хр. Час Давида і Соломона був, не вважаючи на деякі темні плями в картині, самим блискучим і щасливим в історії Ізраєля. Історію Ізраєля можна звести тут до купи в трьох фразах: 1) довге займанє землі (інкубація), з якого тільки остатні події дійшли до нашого відока, власне те, що знаєть ся, далеко не до ладу, „часом Суддів“; 2) Ізраєльська нація визнають ся від небезпек з боку краєвих і сусідніх племен, дякуючи старанню Саула; 3) Давид і його син Соломон затвержують і освячують здобутки народа і освоюють царство жидівське на місцях шідевалних сини і блиску.

Се щасливе півстоїть не мало таких же наслідків. Зараз по смерті Соломона почавсь розбрат між Ізраєлем (десятьма колінами) та Юдою. Зібравшись на раду в Сіхемі, давній столиці ефраїмській, представники осередка країни, сходу і півночі, становлять умови Ровоамови, синові і наслідникови Соломона. Надто скаржують ся вони на тяжкі повинності наложені на них. Різка відмова Ровоама на сі вимоги дає знак до одрізнення Ізраєля; царь юдейський та єрусалимський мусить хутко повертатись у свою столицю, а за ним вдіймає ся гуляв: „Довтоїх наметів, Ізраєлю! Гляди сам свого дому, Давиде!“ Десятеро племен вибирають старшин над собою чоловіка не високого роду, що був колись при роботах над єрусалимским храмом і, здаєть ся, ще тоді своїм поведінням став ся підозренця Соломонови. Дійсно відняв Ізраєля з Юдою ніколи не було щирим і багвевим; воно тривало ще першої сварки. Ровоам — так звав ся новий царь ізраєльський — зараз же почав обслуговувати свою столицю Сіхем і призвав нову роскіш службу, що правилась у святинях в Дані та в Віфілі (Бетелі). Сі обидва храми, збудовані давніше від єрусалимського, відзначались божими ідолами в постаті золотих волів, тим часом як в Єрусалимі шанували скриплю або „ковчег“, де певне лежав доротий камінь. Ці вівше жидівські пильмовці, вкривившись виключними думками єрусалимського духовенства, ставили в гріх Ровоамови те, що він дбав про богослуженє в Дані та Віфілі, і заразом лежно тодились в тям, що недолжно звать „відділенням десяти племен.“

Царство ізраєльське, хоч і далеко значніше від юдейського, радше від него впадо під натиском чужинців. Ми коротко розкажемо головні події, що належать до періоду від 950 до 588 р., коли Єру-

сали зруйнували Халдеї; перше всього те, що обходить царство Ізраельське. Боротьба, що з самого початку повстала між Сіхемом та Єрусалимом, велась досить довго без жадних значних випадків; Ізраеліти окрім того мали діло з Філістинцями, що почали підводити голову. Надав, син Єровоама, був убитий при облозі одного їх міста іссахарським ватагом Безою. Беза опанувавши трон вибрав місцем своєї влади Фірцу (Thersa), замок поставлений трохи на північ від Сіхема, і поєднавшись з сирійським дамаським царем, почав усилювати свою південну границю проти царства Юдейського. Це була страшна погроза для Аси, царя юдейського. Він одвернув небезпеку підкупивши царя дамаського сріблом, ввзяти зі свого власного і з храмового скарбу. Царь дамаський напав на північну частину ізраельського царства, Беза мусів утікати, а тим часом Аса почав загорожувати окопами шлях, по якому північні люди могли наступати на Єрусалим. Беза теж згинув від руки одного свого військового старшини, а військо вибрало на царство по ньому Омрі, що заложив місто Самарію і зробив его оселею своєї влади. Син Омрі Ахав є може найбільш відомий з царів десяти племен. Слава его пішла з оповідачя про его змагання з пророком Ілією. Він оженив ся з сидонською царівною, Єзавелею і запровадив у Самарії богослуження фенікійським богам Ваалу й Астарті. Він зробив з Єрїхона сильне місто, щоб зананувати самовладно над усіма проходами долиньного Йордана, але мусів обернути свою силу головню на боротьбу з Сирійцями. Вони ж хотіли відкрити собі доступ до моря захопивши дороги проложені по кізонській долині; таким способом вони б забрали Ізраелітам чималу частину їх землі, запевне найбагатшу. Ця боротьба переходила різні фази; Самарія обступлена тісно ледве одбілась від Сирійців; потім билась за обладування зайорданським містом Рамотом, через який входилось в країну Галаад. На малий час, при щасливій згоді, царі юдейський та ізраельський з'єднали свою зброю, щоби ради спільної користі вибити з сили ворога. Ахав загинув від рани, що завдали ему при облозі Рамота. Его внук Йорам, мусів битись з Моавітами, але не міг їх спинити, як те ми знаємо з нанмоу на стовпі недавно знайденому в Дібані. Той же Йорам вкупі з Оховією царем юдейським, був знову під Рамотом і був теж там ранений. Коли він вернув ся в Йізраель, щоб там коронуватись, то військо вибрало царем на его місце старшину військового Єгу; Єгу подав ся хутко в Йізраель, місто в долині кізонській, стратив Йорам, царя юдейського Оховію, і Єзавель, вдову Ахавову, і залагнував сам на троні. Родина Єгу кинула справжнє світло на ізраельське царство. Перемоги, що здобули собі Сирійці за нього, були надолужені за его сина і наслідника Йоаса. Сей царь, зачеплений Амазією царем юдейським, вапав на Юдею, взяв і спліндував Єрусалим, забрав скарби з храма і з палат і тоді тільки повернув ся в Самарію, коли зовсім розрив вали старого Давидового міста. Царюване его сина Єровоама II. було надзвичайно блискуче; на лихо, син его і наслідник Захарія був забитий по кількох місяцях царювання; в царстві ізраельському настала анархія і воно легко достало ся Ассирійцям, що вже давно загрожували що раз біль-

не Ізраєлеви своєю силою. За царя Пекага Ассирійці по просьбі Ахаза царя юдейського, наляканого спілкою царів ізраєльських з сирійськими, напали на країну, що лежить на північ від Ківона і на схід від Йордана, і вивели звідти мешканців. Царь Осія задумавши скинути ассирійське ярмо при помочи Єгипту, накликав облогу на свою столицю Самарію. По трьох роках завязтого змагання Самарія упала, переможці вивели ізраєльських мешканців, оселили там на їх місці людей з середньої Азії і тим положили кінець царству Десяти Племен. Царство ізраєльське тривало близько півтретя віка (від 950 до 719 до Р. X.).

Підчас сливе півтретя віка царство юдейське або південне мало ту велику перевагу над своїм сперечником, що воно увесь час було під одною династією, власне під Давидовою. За те его мала просторінь, яке населяне були непереможною завадою для его розвитку. Ні Ровоам ні его нащадки не могли насправжки думати прилучити до себе силою відокромлені племена і боротьба веда ся більше малими нападами. Надто з Єгипту велике лихо загрожувало Юдеї; ще за Соломонового сина Сісак напав на Юдею, взяв Єрусалим і пограбував скарби в храмі і з царських палат. Аса, Ровоамовий внук, кликав на поміч Сирійців проти Беаи царя ізраєльського. За его сина Йосафата встановились добрі відносини між двома царськими домами в Єрусалимі й Самарії. За Йорама Ідумея зовсім скидає з себе ярмо Юдеї і перестав давати їй данину. Через шлюбні зв'язки з домою самарійськими запровадилось фенікійське богослуження в Єрусалимі під час панування Гофолії (Athalia); але священник Йоад зробив проти неї змову і наслідком сього було відновлене Давидового роду в особі Йоаса. За Амасії, сина і наслідника Йоасового, царь ізраєльський Йоас взяв Єрусалим і розкопав его вали. То був час великого пониження; Юдея почала підводитись за панування Азарії або Осії і за Йотама. Про те за Йотама спілка Пекага царя ізраєльського з царем сирійським знов навела страх на Єрусалим: Ахаз одвернув єї вижебравши поміч у Ассирії, але за сью поміч він мусів заплатити тяжкими жертвами. Імя Ахазового сина Єзекії найбільш поважається у біблійних істориків; йому приписують реформу богослуження. Однак его час, здається, був дуже неспокійний що до політичної безпеки. Єзекія був свідком того, як ассирійський царь Салманассар взяв Самарію і зруйнував ізраєльське царство, але й він сам мусів потім боятись тих самих Ассирійців, котрих батько его так нерозумно покликав проти північного царства. Єзекія не мав досить багатства, щоби вгамувати гнів ассирійського царя Санхеріба; Єрусалим обложений тісно ледве збув ся лиха при обставинах, з яких фантазія витворила легенду з самими надзвичайними барвами. Біблійні письменці дорікають Манассії прихильністю его до чужих богослужень на некористь національній релігії. Его внук Йосія дуже вєлавлений за те, що одважно взяв ся до обновлення богослуження, хоч его щастє не довго тривало; царь поліг під Магеддо; хотючи загородити цареві єгипетському вхід в долину Ківон, що одкривав великий шлях до Євфрату. Вагаючись з того часу між Єгиптом і Вавилонією, царство юдейське

тиглося до згуби. Навуходоносор царь Вавилонський захенив перший раз Єрусалим і вивів з нього цвіт населеня (597 до Р. Х.); Юдея мібралась на остатню силу при Седекії; після геройського змагання Єрусалим був взятий, зруйнований і обезлюднений Вавилоцями (588 до Р. Х.).

(Конець буде.)

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

ІХ. Лист Осипа Левіцького до В. Ганки.

Милостивый Паве! Маю честь переслати Вашой Милости Стихь кой, котрой ја сочинилъ во честь моему Бискупови. Даруйте жестли котъмъ писмоу жа Вашу милость неповаю. — Здравствуйте, прощайте! Съ глыбочайшимъ оушанованьомъ

Лосифъ Іванчикъ.

Скло дня 13 Јуніа 1837.

X. Листи Осипа Лозінського до В. Ганки.

1. Hochwohlgeborener, Hochgelehrter Herr!

Unsere Regierung hat einen Konkurs für die Verfassung einer polnisch- und ruthenisch-deutschen Sprachlehre zum Gebrauche für die hierländigen Volksschulen ausgeschrieben, wobei die für Böhmen eingeführte böhmisch-deutsche Sprachlehre als Muster aufgestellt worden ist. Da ich mich dieser Arbeit unterziehen wollte, so wäre mir die obenbenannte böhmisch-deutsche Sprachlehre zur Einsicht nöthig. Da es aber wahrscheinlich mehrere böhmisch-deutsche Sprachlehren giebt, mir aber bloss die für Volksschulen eingeführte nöthig ist, so kann ich mich auf die Buchhändler nicht verlassen, daher wende ich mich an Ihren hochgepriesenen Namen mit dieser ergebensten Bitte, dass mir Euer Hochwohlgeboren die für die böhmischen Volksschulen vorgeschriebene böhmisch-deutsche Sprachlehre gütigst zuschicken wollten und zwar sammt der Preisangabe, damit ich die Gebühr alsogleich zurücksenden könnte.

Ich nehme mir auch die Freyheit Euer Hochwohlgeboren meine erste literarische Arbeit d. i. die Beschreibung einer ruthenischen Hochzeit darzubringen und für deren willige Annahme zu bitten. Ich verbleibe mit inniger Hochachtung Euer Hochwohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 26. September 1840. *Joseph Łoziński,*

griech. kath. Pfarrer zu Medyka
in Galizien. Die letzte Post von
Medyka ist Czechinie.

2. Wohlgeborener, Hochzuverehrender Herr!

Für Ihre Mluvnici polskau, so wie für die Mluvnice německeho jazyka und für die bey dem Niederschreiben der ruthenisch-deutschen Sprachlehre zu beobachtenden Winke, die Sie mir in Ihrem geehrten Schreiben von 5ten d. M. überrascht haben, bin ich Ihnen Tausend Dank verbunden. Ich habe schon vor paar Jahren in pohlischer Sprache eine Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache verfasst, allein zum Drucke konnte sie nicht gelangen, weil ich darin die Meinung verfochten habe, dass es für uns am nützlichsten wäre, statt der cyrillischen oder der grossrussischen Schriftzüge die lateinischen zu gebrauchen — das war mein Vergehen, dessentwegen sogar meine Appellation an das Praesidium der Landesregierung ganz erfolglos blieb. Da ich meine Uiberzeugung nicht ändern kann, so muss die Handschrift glücklichere Zeiten abwarten. Endlich nehme ich mir die Freyheit Euer Wohlgeboren auf das Beywort rusinski, das sich in Ihrem Schreiben befindet, aufmerksam zu machen, umsomehr als ich es in Schaffariks Starožitnosti slovanske auch gefunden habe. Das Beywort ist bey uns ganz neu vom Pfarrer Lewicki in seiner Grammatik eingeführt. Ein jeder Russe nennt sich zwar in seiner Muttersprache Rusyn, aber das Beiwort davon ist ruskij, so sagt der Russe: ja ruskij człownik, also nicht rusinski. Ebenso sagt der Pohle ruski człowiek. Da also das neue Beywort weder nöthig noch besser als das alte ist, so schliesse ich, das es rathsam wäre bey dem Alten zu verbleiben, um so mehr als diese Namenstaufe des H. Lewicki in patria nostra ganz gewiss Niemand nachahmen werde. Ich glaube also, dass ruski auch im Böhmischen besser als rusinski klingen möchte.

Verzeihen Sie mir diese Bemerkung und nehmen Sie den Ausdruck innigster Dankbarkeit und Hochachtung, womit verbleibt Euer Wohlgeboren ganz ergebenster Diener

Medyka den 18ten 8ber 1840. *Jos. Łoziński.*

3. Welmožnyj Pane!

Vidobrawšy hotj pyžno lyst i knyžki vid vašoji Myłosty meni łaskawo prysłanyi, maju sobi za najsołodšu powynnošt', nynijsym pyśmom Vasecju moje najšcyršoje podjakowanje zło-
žyty — a upevnjajučy Vas o mojoj vdajcnosty prošu mja i na
dałšyji razy w swojej Pamjaty i Dobrochotnosity zatrymaty.

Vašoji Myłosty i Vysokoučenosty istynnyj Čytel. naj-
nyžšy słuha

J. Łoziński.

V Medyci dnja 13-o Kazidorohy 1847.

XI. Листи Д. Зубрицького до В. Ганки.

Lemberg am 2. Hornung 1844.

1. Hochwohlgeborener und Hochgeehrteter Herr!

Vergeben gütigst dass ich dieselben mit meinem Schreiben
belästige.

Ich habe von Moskau zwei Packete mit Büchern erhalten, allein durch ein Irrthum des Hartenstein in Brody empfang ich statt meines Packets, in dem 12 Band des *Сводъ Законовъ* und 2 Bücher des Bischofs *Инокентій* sich befinden sollten, ein fremdes Packet mit 10 Ex. zu 2 Band der *Хрестоматія* von *Галаховъ*. — Hartenstein schreibt mir, dass dieses letztere Packet für Euer Hochwohlgeboren bestimmt war, und dass er irrigerweise das Meini-
ge nach Prag geschickt habe. — Ist seine Angabe richtig, so bitte ich Euer Hochwohlgeboren, meine Bücher an mich durch den Eilwagen gelangen zu wollen, und ich werde die *Хрестоматію* ungesäumt nach Prag auf diesem Wege befördern. Ich sollte es sogleich machen, allein ich bin noch nicht recht überzeugt, ob nicht etwa diese Beirung in der Moskauer Buchhandlung geschehen ist. — Vielleicht haben Euer Hochwohlgeboren ein Anderes, und nicht das für mich bestimmte Packet erhalten, vielleicht macht meine Gesetzsammlung, von der ich in einem Packet schon 4 Bande (sic) empfangen habe, eine Lustreise nach Irkutsk oder Tiflis, während die dahin bestimmte *Хрестоматія* bei mir ruhet. —

Diess unangenehme Ereignis gibt mir wenigstens die längst erwünschte Gelegenheit, den berühmten und gelehrten Mann, den ich stets öbgleich unbekannt bewunderte, meiner tiefsten Hochachtung zu versichern, mit der ich verharre

Euer Hochwohlgeboren ergebenster Diener

Dionys Zubrzycki.

Львовъ 21го февраля 1844.

2. Милостивый Государь!

Сегодня получивъ Ваше почтенное письмо, сегодня имѣю честь отвѣтствовать.

У насъ въ Галиціи есть множество дворянскихъ семействъ тяжущихся въ Россіи какъ по наслѣдству, такъ по собственности и владѣнію; есть семейства соединенныя родствомъ съ русскими поддаными, есть даже лица владѣющія помѣстями и въ Галиціи и въ Россіи. Что въ никакой другой провинціи нашей (sic) монархіи не встрѣчается. По нерадѣнію и безпечности нашихъ Адвокатовъ заниматься чужестраннымъ законодѣтельствомъ, оставалось мнѣ какъ удовлетворить нуждамъ своихъ соотечественниковъ, но основываясь лишь только на частныхъ сочиненіяхъ русскихъ законниковъ, послѣдовали необходимыя промахи, что меня и принудило пожертвовать 30 руб. сер. на покупку полного свода законовъ.

Я однесся въ Москву къ г. Погодину, въ Варшаву и въ С. Петербургъ, съ своимъ требованіемъ и одержавъ письмо отъ г. Погодина въ Сентябрѣ съ обеспеченіемъ въ высылкѣ желаемыхъ книгъ, опасаясь получить въѣсть три экземпляра, и издержать чувствительную для меня суму 90 руб. сер. отказался въ Петербургъ и въ Варшаву въ своихъ прозбахъ (sic). —

Ссылаюсь на Вашъ безпристрастный и добросовѣстный судъ, кто изъ насъ обоихъ болѣе нуждается въ этомъ экземплярѣ законовъ? У Васъ достохвальная ревность въ изученіи русскаго законодательства и благородная пылливость, а у меня крайняя необходимость ради пользы моихъ, совѣта моего ожидающихъ соотечественниковъ —

Я отпускаю Ваше письмо чрезъ почту до г-на Погодина. Онъ огнесетъ съ Вашимъ требованіемъ до г-а Министра Народнаго Просв., тотъ до Министра Юстиціи (sic), подъ коего вѣдомствомъ издавался Сводъ Законовъ, и Вы непремѣнно, безденежно и прямо завладѣете желаемомъ (sic) экземпляремъ; но по соображенію всѣхъ обстоятельствъ, и путей затрудненій не скорѣе какъ въ Іюнь или въ Іюль, а я дряхлый старикъ до сего срока можетъ быть не останусь въ живыхъ. По этому по поводу извольте на мое иждивеніе выслать въ Лембергъ мою благоприобрѣтенную собственность. —

Г. Шодуаръ самъ надежнѣйшій (sic) и честнѣйшій человекъ въ дѣлахъ и оборотахъ денежныхъ; но въ литературныхъ не лезя на него совѣтъ полагаться. Два уже года онъ взялъ отъ меня библію словацкую съ обѣщаніемъ выслать въ обмѣнъ словенскую, но я втуне ожидаю, а мнѣ даже стыдно напоминать ему обѣтомъ. Если Вы находите наслажденіе въ назидательномъ словѣ Пресвященнаго витія Иннокентія, то пусть мои экземпляры останутся Вашею собственностію. У меня есть способность выписать другія, и можетъ быть получить ихъ безденежно. Уповаю, что Вы меня одолжите Вашимъ изданіемъ Королевской рукописи.

*

Немедля отправляю скоровозомъ на Ваше имя какъ слѣдуетъ
тѣмъ содержащій хрестоматію и имѣю честь съ совершеннымъ почи-
таніемъ быть,

Милостивый Государь,

Вашимъ покорнѣйшимъ (sic) слугою
Зубрицкій.

3. Ваше Высокоблагородіе!

По порученію г. Николая Аркадьевича Ригельмана въ (sic) Чер-
нигова посылаю десять гуль. какъ пособіе для Матицы Чешской, и
прошу о расписочку въ полученіи.

Ваше письмоцо дошло рукъ моихъ и я предложивъ книгопродавцу
Яблонскому покунку вашего свода законовъ. Онъ снабжаетъ частныя
библіотеки книгами, есть въ торговыхъ сношеніяхъ съ Петербургскими
книгопродавцами. и у него находится желаемое Вами изданіе Карамзина,
а прочія книги онъ безъ труда выпишетъ для Васъ. Черезъ г-а Шафа-
рика здѣлалъ онъ Вамъ свои предложенія — кромѣ него нѣтъ у насъ
надежнаго охотника на сего рода книги — цѣна свода имѣ неиз-
вѣстна.

Я знаю что у Васъ недосугъ; но когда Вы отправите расписку
на 10 гульд. здѣлайте милость увѣдомить меня, былъ ли въ Прагѣ въ
последнихъ мѣсяцахъ г. Надеждинъ? Я выслалъ на имя его подъ адрес-
сою г. Шафарика пакетъ съ книгами и бумагами, и не получилъ доселѣ
никакаго отвѣта.

За обѣщанное Сазавское Евангеліе свидѣльствуя искреннѣйшую
благодарность остаюсь въ (sic) отличнѣмъ почитаніемъ

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою
Денисъ Ивановичъ Зубрицкій.

Отъ куда получили Вы ретивыхъ молодцевъ на Вашей печати?
Завидую Вамъ.

Львовъ 19/22 января 1846.

4. Ваше Высокоблагородіе, Милостивый Государь!

Простите благосклонно что я замедлилъ въ (sic) отвѣтомъ на Ва-
ше письмо отъ 6 (18) Декабря. Тѣлесныя страданія препятствовали имѣ
въ этомъ пріятномъ занятіи.

Во первыхъ радуюсь о столь благополучномъ успѣхѣ Чешской
матницы. Да благословитъ и пособитъ Васъ Всемогущій въ достохваль-

номъ тцаніи. Честь Вашъ благородные отцы Славянской славы — Чехи прославились въ будущіе вѣки и создали себѣ нескрушимый (sic) памятникъ въ Славянскомъ мірѣ. Воздвигайтесь на этомъ поприщѣ болѣе и болѣе!

Покорнѣйше прошу Васъ засвидѣтельствовать г. Шафаріку мое искреннѣйшее почтеніе и молить его, чтобъ онъ пакетъ для г. Надеждина назначенный удержалъ еще у себѣ (sic) — Николай Ивановичъ если опъ въ живыхъ, долженъ непрежѣнно посѣтить Прагу. Онъ не возвращался еще въ Россію. Маршрутъ его былъ послѣ путешествія въ Молдавію, Сербію и Кроацію, чрезъ Вѣну и Прагу. Но еслибы Вы удостовѣрились въ противномъ; или что ему дурнаго приключилось на пути; то еслибы случилась какая способность въ Москву, тогда можна бы выслать пакетъ подъ Адресомъ Мих. Петр. Погодина. Въ пакетѣ находится старопечатная книга для Погодина и бумага для Надеждина.

Что касается Свода Законовъ Вы правы, я выслалъ былъ въ Москву 20 червонцевъ, но я крожъ свода получилъ и другія книги; а какъ Мих. Петровичъ не охотникъ на расчеты, то я право не знаю точной цѣны свода. Вашъ экземпляръ сегодня я вручилъ книгопродавцу Яблоньскому и прилагаю его росписку. Онъ какъ обыкновенно торговый человекъ, желая удостовѣриться въ стойности книгъ, писалъ до Барона Шодуара въ Кіевъ, о навѣщеніе себѣ цѣны, и обязуется выдать Вамъ другія книги. Довольни ли Вы этимъ распоряженіемъ?

Пугайте и побѣждайте на славу Вашими козачками недруговъ нашего рода, да трепещутъ предъ ихъ плѣтнями! Какая перемена! 1813 года восхищались козаками, а теперь ругаютъ ихъ. Но для меня это не удивительно — Козаки и Русскіе имѣютъ три рода враговъ а) непріятелей престоловъ тишины и порядка б) Евреевъ крещенныхъ и некрещенныхъ и в) Іезуитовъ. Вотъ какъ странный союзъ. Не будь Русскихъ и Козаковъ, а Европа имѣла бы совсѣмъ другій ужасный видъ для человечества.

Простите болтаніе старика и удостоивайте и впредь Вашей дружбы

покорнѣйшаго слугу

Дениса Ивановича Зубрицкаго.

Львовъ 10 (22) Февреля 1846.

5. Ваше Высочкоблагородіе, Милостивый Государь!

Евангеліе Сазаво-Емауское и начала нашего священнаго языка получилъ я, и изъявлю Вамъ самую сердечную (sic) благодарность. Вы вдѣлали мнѣ Вашимъ подаркомъ неизреченное удовольствіе. Трудъ Вашъ переходитъ всѣ мои надежды и ожиданія. Вы исполнили это на дѣлѣ, въ чемъ я подстрекалъ Погодина; то есть заняться сравнитель-

ныхъ наданіемъ вѣстѣ Рейскаго и Остромирова Евангелія, убѣдившись на первой страницѣ Рейскаго, что онѣ обѣ различнаго происхожденія. Для меня Вашъ трудъ въ особенности пріятный. Вы напечатали кириллицею глаголическій текстъ, и привели меня въ возможность познакомиться съ содержаніемъ Еммаускаго кодекса; ибо мнѣ уже не время обучать ся столь вычуроватой азбулкѣ, какъ глаголическая. Честь и благодареніе Вамъ отъ всѣхъ истинныхъ Славянъ. Начала свящ. языка я бѣгло прочиталъ, бывъ принужденъ ссудить своимъ экземплярѣмъ нашихъ Русскихъ Прелатовъ. Они изумляются Вашимъ трудомъ. Вы здѣлали почти невозможное, умѣстивъ на двухъ (sic) листахъ то, что бы другому стоило полдести бумаги: а все такъ ясно (sic), точно, основательно. Начала Ваши должны съ успѣхомъ раскопаться въ Галиціи. Духовенство наше будетъ о нихъ извѣщено, а книгопродавцу Яблонскому совѣтовалъ я чтобъ онъ выписалъ отъ Васъ въ продажу отвѣтственное количество какъ Евангелія такъ и начать. Вы сомнѣваетесь, боянь ли или зависть заставила друзей (sic) Вашихъ, оказаться равнодушными на Вашъ прекрасный трудъ; а я думаю что болѣе другое какъ первое: хотя впрочемъ — *sub rosa* — мнѣ кажется и я основываюсь на нѣкоторыхъ словахъ полученнаго мною его письма — что г-нъ Ш. пустится по слѣдамъ Копитара, но его какъ Протестанта не украситъ его Святѣйшество своимъ орденѣмъ. У меня была очень странная (мб проп. бесѣда) съ возвратившимся въ Римъ Копитаромъ. Настаивалъ онъ на меня, чтобъ я уговорилъ нашего Митрополита или епископа на путешествіе (sic) въ Римъ, и отправился съ ними туда. Онъ удостовѣрялъ насъ въ хорошемъ приемѣ, требовалъ да бы мы здѣсь дѣйствовали на духовенство за російскими рубежами и пр. Но я ему тонко доказалъ нелѣпость предпріятія, и за нанесенныя Мацевскому обиды въ *Hesychie Glosographie*, порядочно въ Познанскомъ Журналѣ перечесалъ обличая „*veriozem Successorem Dobrovii*“, что онъ не твердъ въ славянскомъ языкѣ. Подлинныя его письма и мои отвѣты хранятся у меня

Лѣтъ 12 тому назадъ, зашмался я критическимъ обзорѣемъ Польской Исторіи въ отношеніи къ галицкой земли, а какъ обстоятельства неблагоприятствовали издавію его въ нашемъ краѣ, то я передалъ отрывокъ Погодину для архива Москов. Историческаго общества. Мих. Петровичъ писалъ мнѣ нѣсколько мѣсяцевъ передъ симъ, что Г. Бодянский перевелъ этотъ отрывокъ по русски и издалъ вѣстѣ въ своемъ предисловіи. Я не получилъ и не читалъ этаго (sic) перевода, совсѣмъ забылъ содержаніе своего маранія и огорчился бы, естли Г. Бодянский измѣнилъ ксечто въ моихъ мысляхъ или въ предисловіи далъ имъ противный толкъ. Вы пишете что согласуетесь съ нѣкоторыми моими душами, а согласіе столь глубокомыслящаго Ученаго очень лестнымъ для меня. Исторія Польски доселѣ не существуетъ, и едва явится когда либо. Поляки пылкіе пристрастные, но нельзя на нихъ полагаться.

Съ высокими почитаніемъ,

Милостивый Государь, Вашъ покорный слуга

Денисъ Ивановичъ Зубрицкій.

Есть ли у Васъ 1-й томъ Намятниковъ изданныхъ въ Кіевѣ 1845 временною комиссіею? Если вѣтъ то извольте написать, я кромя екампляра: который прежде получилъ, ожидаю еще ежедневно отъ Г-ва Барона Шодуара нѣсколько для меня комиссіею назначенныхъ.

18 Августа 1846. Львовъ.

6. Милостивый Государь Вячеславъ Вячеславичъ!

Получивъ Ваше почтенное письмо чрезъ г. Гауснера имѣю честь отвѣтствовать. У васъ въ Библиотекѣ монастыря С-го Онуфрія есть двое жизнеописаній блаженнаго Кирилла. Первое древнѣйшее кажется 15 или 16 столѣтія сербской фамиліи безъ конца, второе полное 17 вѣка принадлежить къ славянорусскому разряду. Лѣтъ нѣсколько назадъ выслалъ я списокъ послѣднаго (sic) покойному Копитару и онъ намѣривался выдать эту хиландерскую рукопись съ собственными примѣчаніями, но намѣреніе его не сбылось. Вѣроятно получилъ и Московскій сочинитель списокъ изъ Львова предреченной Рукописи, приведенныя имъ слова сходствуютъ съ нашими подлинникомъ. Но житія С-го Мееодія у васъ нѣтъ.

Въ мѣсяцъ Сентябрѣ вышлю я Вамъ справочку копію первой рукописи, она уже списана, и я теперь занимаюсь строгою справкою оной, конецъ пополню изъ второй, а варианты помѣщу подъ чертою. Мостараюсь и о списки съ одной и съ другой, а такъ Вы Милостивый Государь можете потрудиться и составить то дѣльвиѣ Вашихъ предшественниковъ на столь важномъ поприщѣ.

Поздравляю Васъ съ дипломъ (sic) на почетнаго члена Императорскаго общества Исторіи въ Москвѣ, по у Васъ столько уже дипломовъ, что Вамъ надо составить нарочный каталогъ самыхъ дипломовъ. Милость Императора была для меня печальна, я объ ей ниоткуда и не мечталъ, и по этому я ее принялъ съ величайшею благодарностію и радостію.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйшій слуга

Д. Зубрицкій.

7. Милостивый Государь!

Вотъ Вамъ желаемый списокъ! Въ библиотекѣ у С. Онуфрія есть двоѣ (sic) жизнеописаній С. Кирила, какъ я Вамъ уже доносилъ, первое древнѣйшее сербское безъ конца, и другое полное Русское. Мы Галицкіе Руссины странные человекъ, обучаемъ ся всѣмъ языкамъ а на собственномъ писать намъ не возможно. Я воспользовался копіею спи-

санною для Архива Капитулы Уніатской, общавъ списать послѣ собственноручно другую копію для Архива и посылаю Вамъ. Во первыхъ сравнивалъ я списокъ съ первой Рукописи съ подлинникомъ, и исправилъ ошибки переписчика красными чернилами; послѣ сравнивалъ я списокъ съ древнѣйшаго сербскаго подлинника съ позднѣйшимъ Русскимъ и отгѣтилъ варианты подъ чертою синими чернилами, на послѣдокъ списалъ продолженіе съ Русскаго экземпляра съ возможною точностію. Употребляйте какъ Вамъ угодно. Жалѣю что я не въ состояніи снабдить Васъ житіемъ С. Методія. Сочинитель статьи въ Москвитинѣ очевидно воспользовался спискомъ съ Львовскаго кодекса, но списокъ его не совсѣмъ справный. Двѣ снимки слѣдуютъ.

Милостивый Государь

Вашъ покорнѣйшій слуга

Львовъ 4-го сент. 1846 по н. ст.

Зубрицкій.

8. Ваше Высокоблагородіе Милостивый Государь!

Поздравляю Васъ съ милостію Государя Императора Всероссійскаго. Я чрезвѣрно радовался читая въ Вѣнской газетѣ о новой для Васъ почести, которую Вы за ваши труды въ поли и мѣрѣ заслужили.

Вы меня очень одолжили вашимъ портретомъ, я съ наслажденіемъ всматриваюсь въ умное чистосердечное Славянское лице. Вашъ портретъ вмѣстѣ съ портретомъ неаабвеннаго Дубровекаго (sic) украшаетъ мой скудный кабинетъ.

Милостивый Государь! У меня есть провъба до Васъ — клеветы и явительныя нападанія Нѣмецкихъ писаковъ на Русскій народъ и Правительство надѣли меня до крайности. Я рѣшился не уже бороться съ ими (sic), у меня нѣтъ силъ на этотъ подвигъ; но по крайній мѣрѣ противопоставить Нѣмецкимъ читателямъ, безъ всякаго притязанія на краснорѣчивыя украшенія, картины съ Русской жизни основанныя на законахъ государства. Русскіе ученые пренебрегая нелѣпости этой толпы, молчатъ, но иногда и молчаніе можетъ быть вреднымъ, ибо противоположное мнѣніе усиливается въ народѣ.

Во первыхъ списалъ я приложенную статью о Русскихъ поселеняхъ, и имѣю честь выслать ея (sic) до Васъ, какъ до единственнаго представителя Русскихъ Литературныхъ отношеній въ западной Европѣ, а защитника Русской славы и чести.

Усердно прошу Васъ rozsудить мое мнравіе строго безъ малѣйшаго снисхожденія, неопасайтесь оскорбить мое литератцкое честолюбіе, я уже надъ гробомъ. чуждъ всякаго тщеславія; а если найдете мой трудъ достойнымъ вниманія, передайте въ Прагѣ или куда заблагоразсудите въ какой либо Нѣмецкій журналъ. Я не имѣю никакихъ сношеній (sic) съ Редакторами. Вы извѣстное почетное лице въ ученомъ свѣтѣ, и на вѣрно находитесь въ сообщеніяхъ со всеми Нѣмецкими Журналами.

Еслибы Вы по какимъ либо поводамъ убѣдились въ маловажности моей статьи, или что этотъ предметъ уже есть довольно извѣстный Нѣмецамъ; то прошу Васъ выслать мою тетрадь обратно. Пусть читають ею наши Руссины въ Рукописи.

Извините! Извините мою навязчивость — но къ кому же мнѣ отнестись?

Еще разъ обращаюсь до своей тетради — Вы конечно откроете въ ней орфографическія а можетъ быть и синтаксическія погрѣшности, но стало быть, я столь ленивъ что не въ силахъ вторично читать, писать, и обрабатывать (sic) разъ списанное. Орфографическія ошибки пусть исправитъ (sic) корректоръ, онъ лучше знаетъ должно ли быть *õ* или *г*, нужна ли буква *G* или нѣтъ.

Ожидая съ нетерпѣніемъ Вашего приговора имѣю честь писаться

Вашего Высокоблагородія покорнѣйшимъ слугою

Львовъ 8 (20) ноябр. 1846.

Зубрицкій.

XII. Лист П. Кулѣша до В. Ганки.

Вельможный и Высокопочтенный Пане!

Чуючи про васъ, Чехѣвъ, якъ вы щиро працюете, радуемось мы сердцемъ. Розложили вы середъ Славянщины таке огнище, що за Вами да й насъ стало трохи виднѣйше. Не знаючи, якъ Вамъ дякувати, посилаемо вамъ одъ себе гостинчикъ. Не зливайтесь, Панове, що такій убогий. Чимъ багаты, тымъ и рады.

Зъ правдивымъ ушанованнемъ

Вашою милости прихильный слуга

П. Кулѣшъ

рукою власною.

Року Божого 1846 мця Квѣтня 28 дня. С. Петербургъ. Адресъ: Пантелеймону Александровичу Кулѣшу, Старшему учителю 5-й С. Петербургской Гимназіи, въ С. Петербургъ.

Отсі листи одержали ми в копіях від щирого прихильника нашої літератури і нашої часописі, дра Й. Полівки, доцента чеського університету в Празі, котрого ми просили переглянути кореспонденцію знаменитого діяча чеського і словянського нар. відродження, Вячеслава Ганки, котра педавно передана була на власність Чеського Музея.

Др. Полівка не тільки радо згодився переглянути ті листи і вишукати між ними листи наших земляків, але не гаючись прислав нам і копії з них, котрі ми тут усі враз печатаємо як скромний причинок до історії взаємин між слов'янськими вченими та писателями в 30-тих і 40-вих роках і заравом як причинок до історії нашого галицько-руського письменства. виявляючи при тім дру Полівці щирю подяку за его працю. З листу дра Полівки, приложеного до копій, подаємо ось які его уваги: „Кореспонденція Ганки переходуєть ся в 4 чи 5 товстих зв'язках, а то кореспонденція чеських писателів осібно, польських осібно, а руських (мало- і великоруських) осібно. Я переглянув зв'язок польський і зв'язок руський; в сьому остатньому є й листи від галицьких Русинів. Далі в сьому зв'язку находить ся чимало листів барона Шодуара, Рігельмана, Терещенка, але ті листи для Вас мабуть не будуть так дуже цікаві. В зв'язку польськїм, з інших поглядів вельми інтереснім, нема ані одного листа від якого небудь галицько-руського писателя.“

Далі др. Полівка запитує, чи заховала ся кореспонденція Зубрицького, між котрою, як се видно з поданих тут листів, були листи Шафарика і Копітара? На се питанє ми, на жаль, не вміємо відповісти. У нас доси так мало цінять ся такі річи, як папери і листи по померших діячах літератури і науки, що не знищене а заховане хоч частини їх треба вважати дуже високим випадком.

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

ХІ. Пісня про шандаря.

Вар. А.

- 1 Ој у місьты в Дельатины та стало сьа дивно :
- 2 Ој ни було тај ни буди вже такого видно.
- 3 Ој пѣти би горівчину, ој пѣти би, пѣти, --
- 4 Тај уже би шандирови з Дельатина іти.
- 5 Положив він місьажнују ¹⁾ на попову гранку ²⁾ ;
- 6 Кажут јему з міста іти, він маје коханку.
- 7 Іде ксьондз молодејкѣ та до церкви та на службу божу ;
- 8 Іде шандир дорогоју : ја тобі поможу ³⁾.
- 9 Тај став ксьондз молодејкѣ службу відправляти,
- 10 Сьв шандир до престола апостол читати.
- 11 Ој відправив службу божу тај лудѣжигнаје, —
- 12 Устав шандир з за престола, лудѣям сьа клањаје.
- 13 Поклонив сьа усѣм лудѣям тај одному пану, —
- 14 Як увидѣв лубку в кутку, на вічејка гльанѣв
- 15 (Ој) іде він чѣриз цѣрков, іде чѣриз сутки, —
- 16 Лудѣ му сьа проступили, поставали в кутки ;
- 17 Вире лубку за ручејку, виде чѣриз сутки
- 18 Виде-ж він јі чѣриз сутки, чѣриз торговицьу :
- 19 „Ходи мѣла, будем пѣти, ој мѣд, сливовицьу.“
- 20 Пријшли вони до жидѣвѣки, до јіјі сьвітлицѣ —
- 21 „Та дај жи ми, жидѣвочко, мѣду, сливовицьу!“
- 22 Ај бо тотѣ жидѣвочка всьаки нашѣ дала,
- 23 Бо вѣа с того чужолостѣа завше профѣт мала.
- 24 Пријшов, пријшов Нѣколочка тај до дому јѣсти.
- 25 Нѣма жѣнки тај ни клѣчѣв, тај нѣма шчо јѣсти.
- 26 Іде, іде Нѣколочка тај тьажко адѣхаје ⁴⁾,
- 27 Зустрѣчаје молодѣицьѣ тај јѣх сьа питаје.
- 28 „Ој чоґо ти, Нѣколочко, так тьажко адѣхајеш ?
- 29 А певно ти, Нѣколочко, жѣночки шукајеш.
- 30 Іди, іди, Нѣколочко, чѣриз торговицьу.
- 31 Тѣвоја жѣнка іс шандером пѣе мѣд, сливовицьу.“

¹⁾ Стрѣльбу. ²⁾ Стѣну. ³⁾ Він любив ксьондзову жѣну (Зам. співака впрочѣм невѣрна). ⁴⁾ Охтит — пояснене співака.

- 32 Ој дивит сьа Николочка тај у воболочки⁶⁾ :
 33 Лежит шандир розьібранїј, голиј до сорочки.
 34 Ој дивит сьа Николочка до жеї свѣтлицы :
 35 Јего жінка розьібрана, гола до сьпідниці.
 36 Тај увїшов Николочка тај до жеї хати :
 37 „Та дај жи ми, жидьвочко, двирі розрубати!“
 38 Ај бо тота жидьвочка собири ни дала.
 39 Бо вна с того чужолства завше профіт мала
 40 Як він дьїстав ој сокиру тај розрубав двирі,
 41 Забрав річи шандерськії аж до фірвантері.
 42 Вишов шандир на касерню до свого камрата :
 43 „Порадь жи мьа, камратчику, як рідного брата!“
 44 „Як жи ја ти, камратчику, порадити мају,
 45 Коль ја в твоїх ептерезах нич о тьїм ни знају.“
 46 „Порадь жи мьа, камратчику, порадь мьа, камрати,
 47 Та ци мож би за Николков в погоньї післати,
 48 Щоби річи шандерськії в нього відобрати?“
 49 Як почали за Николков у погоню бічи,
 50 Николка сьа повиртає, нисе назад річи.
 51 „Ој ци чуєш, муј коханїї⁵⁾, шчо ж будем робити ?
 52 Приїде минї чиріз тебе житє загубити.“
 53 „Ој ци чуєш, муј коханїї, послухај же мене :
 54 Коли тратиш своюју душу, затрать же ти ј мене!“
 55 Вишов шандир на касерню, зустрїтив кухарку :
 56 „Їдиж минї, кухарочко, в місто по смитанку!“
 57 Пішла, пішла кухарочка в місто по смитанку, —
 58 Та застрїлив сїбе шандир і своюју коханку.
 59 На касерни вистрїлили, аж мури дрижали, —
 60 З Николочки молодого кольки душу брали.
 61 Іде, іде Николочка та в двері ломит сьа :
 62 Уже шандир застрїленїј, а вна шче дивит сьа.
 63 Скруаь нього куля пролетьїла, а в нї сьа лишила :
 64 Ај бо тота Николїха јїнче три дни жила.
 65 „Николају, Николају, чеснїј господарю.
 66 Бери ж мине до домочку, вьај ту ни вмирају.
 67 Николају, Николају, чеснїј пријателью,
 68 Веди ж мине до домочку на білу постелью.
 69 Николају, Николају, буду ти казати :
 70 Ци мож минї пирид смертьов по ксьондза післати ?“
 71 Ој приїшов ксьондз молодїї јїї сповїдати,
 72 Вона стала молодејка горі ним дрижати.
 73 „Ој буду ја, пани ксьондз, шчось тобі казати :
 74 Ци мож би нас ој обоїх в једно поховати ?

⁵⁾ У вікна — поясн. співака.

⁶⁾ Тут співак мабуть помилив ся, бо розмова йде очевидно між шандарем і яго любкою, як се очевидно вяснюєсь із слїдуючого куплета. І. Ф.

- 75 Поковајти вас обоје в једно головани,
 76 Аби і там розмовица била шкжи нами!“
 77 А в зилениј полонини зацвили ожниі :
 78 Ај бо тоту сьпіваночку дві дьвкн зложили.

В селі Хітарі стрийського пов. від господаря Костя Сороки в р. 1894 записав Олекса Гнатюк.

Вар. В.

- А 1—2 в В васат. А 3 = Б 1... горівочку. А 4 = Б 2 Ој пријшло сьа...
 3 Ој положу на віконце горіхову гранку ;
 4 Пријшов шавдарь в Дельятина, бо маје коханку.
 5 Ој піп іде до церковци та на хвалу божу,
 6 А шавдарь сьа відьваје : „Тай ја вам поможу.“
 А 9—10 васат. А 11 = Б 7 А піп службу відправляје...
 8 А шавдарь си став на хори, апостол читаје.
 А 13, 14, 15 васат. А 16 = Б 9 Ој льуде сьа... та стали...
 А 17 = Б 10 А він.. повів... (До слова „сутки“ додав пок. Лев Васи-
 лович поясненє, що в Вільхівці се значить побічна, тісна вуличка).
 11 „Ој ходьімо, моја мила, та на торговциу
 А 19 = Б 12 Та будемо попиьати... А 20—23 васат.
 13 Ој як пријшов Николајко до својеј хати :
 14 Аньі кльчів, аньі жінки нема коло хати.
 15 А він пішов до сусьіди. зацьав сьа питати :
 16 „Ци нема ту нејі жінки? Нема коло хати!“
 17 Вони його притривујут : „Просиме сьідати!“
 18 Він зььав шьапку, поклонив сьа : „Јду далі шукати.“
 А 30 = Б 19 Ој ідиж ти, Николајку, та на... А 31 = Б 20 Ој там...
 21 Ој пішов же Николајко по під голиночки:
 А 33 = Б 22 .. до постелі голиј без...
 23 Ој пішов же Николајко по під віконниці :
 24 Лежит жінка до постелі гола без спідниці.
 25 А він пішов до жидьівки тай зььав јі казати :
 26 „Дай жидьівко сокирочки, двері відрубати!
 А 38—39 вас.
 27 Зььав сокиру у жидьівки, розрубав веріјі,
 А 41—Б 28... до фірвальтеріјі. А 42—48 вас. А 49 = Б 29 Ој
 зацьали... А 50 = Б 30 Завернули Николајка : Неси ..
 31 У покоју піп Николу на смерть сповідаје,
 32 А у другім його жінка ручки си ломаје.
 33 „Любі мојі жегомосьцьу, шчось мају казати :
 34 Ци мож мене іє шавдарем равом поховати?“
 35 „Ој молода молодице, не мож то зробити :
 36 Уже шавдарь тиждень гније, ти будеш рік жити.“

В с. Долни, стрийського пов. від Явдохи Чигур в році 1878 записала Міхаліна Рошкевич. Варіант сей був напечатаний в моїй книжечці „Живнота неволя въ рускихъ пѣсняхъ народныхъ“, Львів 1888, стор. 44—45, а до тексту доданий розбір на стор. 45—50.

Бар. В.

А 1—4 в В вас. Б 3 = В 1 Покладу ја та на вікно... А 6 = В 2..
вбирај сї!

3 Іде шандарь та до церкви та сї правульује (?) —

4 В шендареві, каже, шьипцьї та злиј дух војује.

А 7 = В 5 Ој іде піп... А 8 = В 6 А він јему видаваје...

7 Гој пішов піп до вівтарьї службу відправјати,

8 Шендарь віліз на хореньїві апостол читати.

А 11 = В 9 Відправив піп... А 12 = В 10 Жендарь излив из хореньїви... А 13 = В 11

12 Цї стоїт лубка в кутку, раз си на ньу гляну!

13 Подивив сї сьуда-туда, стоїт лубка в кутку, —

14 Ој взяв јеї та за руку, повів јеї в сутку.

15 „Хогїм, хогїм, фїjna лубко, по над торговицу,

16 Мемо пїти в житївочкї медок, сливовицу.“

А 22 = В 17 Але... ввес... держила, А 23 = В 18 Та...
ї ввес...

19 Але пришов Николочка дверї розшкати:

20 Аньї кључьї, аньї жїнєкї, ньї шо обїдати.

21 Іде Никола дорогов, іде тај думаје, —

22 За нїм, за нїм молодїцьї іде, здогальаје.

А 28 = В 23 Чогож то.. ідеш тај думаєш? А 29 = В 24 Відај
жеж... А 30 = В 25... по над торговицу, А 31 = В 26. А 34 = В 27
Але пішов... став коло... А 35 = В 28.

29 Але пішов Николочка, став коло кїдрочкї:

А 33 = В 30 Але ј...

31 Але пішов Николочка сокирки гїстати:

32 „Дажте-ко ми сокирочкї, дверї розрубати!“

А 38—39 в вас. А 40 = В 33 Тајак... сокирочкї, ој... А 41 = В 34
жандареві... фульватерї (О. Кольберг пояснює се слово зовсім недоладно:
proschownicy. Фервальтерїєю звав ся в підгірських селах спеціально
заряд дїбр камеральних, котрий за часів панщини мав над мужиками
право патрімонїального судївництва. Значить, Никола понїс, убранє
ї оруже жандарма до сеї судової інстанції як доказ, що застав жандарма
in flagranti). А 42 = В 35 Пішов... радїт сї... А 43 = В 36...
ко мньї... А 44 = В 37 Та јак тебе.. А 45 = В 38 Коли... ја ньїчо..

39 „Послухај же, камраточку, шо буду казати:

А 47 = В 40 Цї бїш нї мож... А 48 вас. А 49 = В 41.

42 Завернули Николочку ј жандареві рїчи.

43 „Коханечко моја луба, шо буду робїти?“

А 52 = В 44 ... ми сї... А 53 = В 45 Послухај же женда-
рику.. ти...

46 Як загубиш своје житє, не лишн ж ти мене!"

47 Та там тогди нїхто ни був, лиш одна кухарька,

А 58 = В 48 І... тај...

49 Ішли туди дві Марічки, собі говорили:

А 59 = 50... аж гори адріжляли.

51 Молодого Николочку кольки в боки взяли.

52 Ој пішов Николочка, став коло сьвітлиці:

А 62 = В 53 Та вже... зажмурениј... А 65—66 нас. А 67 = В 54
Николочко молоденькиј... А 68 — В 55 Бери ж мене... нај тут не вми-
рају. А 69 = В 56 Послухај же, Николочко, то. А 70 = В 57 Ця би
ни мож. Николочко. А 71 = В 58... піп молоденькиј та став...

59 А молода јак јагода ој стала дрижати.

60 А молода јак јагода ој стала дрижѣти —

61 „Ти ни біј сї, ја ни жендарь, ни буду стрільити“.

62 Казала сї поховати в купі головами:

63 „Шоби була розмовочка на тім сьвітї з нами.“

64 Ој ковала зазулечка, ковала, бінчыла;

65 Вже тобі сї, жендарихо, сїванка скінчила.

В Іспасї, снятинського пов. записав Оскар Кольберг, гл. O. Kolberg, Rokucie, obraz etnograficzny, t. II. Kraków 1883, стор. 15—16. Варіант Б. сїї пісні, що становить разом осїбну ві редакцію, послужив темою моєї драми „Украдене щастє“.

Ів. Франко.

В. Легенди.

36. Христос и циган.

Просив ся Ісус Христос в цигана за челядника. Циган каже: — Що будеш робив, коли я сам роботи не маю? — Ходім до двора там є сто коней не підкованих тра підкувати, бо они тому слабі. — Пішли до двора. Циган перше до пана, а Ісус Христос до стайні, всім коньом повідтинав по єдні нозі. Приходить циган, як возьме падкувати. — Що-ж пан менї скаже? що ти менї наробив? — Чекај но, чекај, якось то буде. — Поскладав Ісус Христос навад коньом ноги, підкував — коні вдорові. Циган хотів іти до пана щоби заплатив Ісус Христос не позволв.— Бог ти, як будеш варт, заплатит, а зрешту то не ти заробив. — Ідут далі. Приходят до якогось села, є весіле, є і погріб. Питає ся Ісус Христос цигана: — Де підеш? — Я йду на весіле. — Пішов на весіле, а Ісус Христос пішов до вмерця. Такий там плач, такий завід, одна однісінька доня, вже гарна, вже до людий — тај вмерла. Ісус Христос звитав ся, приступив до тої дівчини, покряяв, а так назад поскладав, водов покропив, дівчина ожила. Такий

цуд, така радість, не знають як дякувати, чим би ся віддячити Ісусу Христу. А народ збіг ся, нікого на весілю, всьо ту.

Ідут далі ідут, циган вже зголоднів. Каже: — Так бим що зїв!

— Іди до тойї низенькойї хати, там на скривні є три булки, принеси.

Пішов, приносить дві. — Чому не три? питає Ісус.

— Не було, но дві.

— Ей три, признай ся.

— Бігме, но дві.

— Дві, то дві, — каже Ісус Христос, і пішли далі. Тра було йти через воду. Христос перейшов, а циган зачїв ся топити. Кричить: — Хто в Бога вірує, пай ратує. Ісус Христос каже: — А було три булки? Признай ся, виратую.

— Бігме, но дві!

Вже ся такій топят, голови не видно.

— А що, було три? — Витягає циган з води два пальці, що но дві. — Но то топи ся, коли-сь такій злодій, — каже Ісус. Зачув циган тай вийшв три пальці.

— Коли-сь признав ся, то ти ще дарую, но не брешн більше. Ідут далі. Приходит до якогось села, є весіле, є вмерлец. — Де підеш цигане? — питає Ісус Христос.

— Я до вмерця.

— Но, іди до мерця, а я піду де єноді. — Пішов циган, Ісус за ним тихцем, став під вікно, дивит ся, що циган буде робити. Прийшов циган до хати, а там маленька дитина вмерла. Заводят тато тай мама, — от звичінь.

— Цити люди, я так зробю, що встане. — Добре, роби, коли знаєш. — Взяв циган ножа, покрав дитину, так шеши, складає, набрав води — кропит, — що, коли не помагає. Тогди люде до цигана, як зачнут бити! Ісус Христос дивит ся, що такой забют, входить в хату, спамятав розїлїх. Взяв цигана, виходят з хати.

— Будем ся розходити, — каже Ісус Христос до цигана, — бо я з тобов не витриваю довше. Іди си без мене в свїт.

— Та де то ти зі мнов не годен витримати, — каже циган, — то я з тобов не годен, ти мені всюди псуєш!

В с. Циганах борщівського пов. від селянки Анастасії Рибіцької 8 апр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

Порівнай Ж. і Сл. II, 182—184; Драгоманов, Малор. нар. пред. и разск. 125—128.

37. Адамові діти.

Бив Адам і Єва, мали дванайцять синів і тринадцять дівок. Сини повінчали ся з сестрами так, що кождий з них брав третю дівку з ряду. На памятку того днесь можна в третім коліні женити ся. Єдна лишила

ся і почала плакати, же не має пари. А Адам мовит до неї: „Місти ся жини ними, я ти нич не пораджу!“ З відти пішли завіткв і ко-
пильці.

Записав о. Мих. Зубрицький в р. 1881 від матери Настуві Зубр. в Кін-
дратові турецького пов.

Пофінная Ж. і Ст. II, 179—180 (кінцевий уступ легенди N. 3), 1. Ф.

38. Як два брати носили вечерю до чорта.

Було два брати, оден богач а другий бідний. День в день той бідний в богача на роботі. Тай тільки заробит що діти погодусе. Ні поля свого, ні худібки; кавальчик города, хатина — тільки его.

Прийшов святий вечер; каже той бідний до жінки:

— От знаеш що, тра сего року віднести вечеру до брата. Хоть він молодший, але богач, та тра ему честь віддати.

Що там вже було, зварила борзо, насипала в миски, там двое хліба на миску поклала, завязала в хустку, взяв бідний тай поніс. Прийшов до брата, втворив двері тай каже: — Прошу вас брате на коляду.

Той як ся валостит, тай до него: — Іди до чорта з твійов колядов!

Бідний завстидав ся тай в двері. А щезби вже в. Пірвав го тай несе; наляк ся бідний, ніц не поможе, щезби несе го до себе з вечеров. Так летят, як вітром, несе бідного до пекла. Добрий дух радит чоловікови тому, так шенче, що має робяти, на місце як вже будут. Приніс го вже перед найстаршого. Тішит ся той вечеров, водит він его по таких кокоях дуже ладних, такі всюда гутйри грошей, і міляків, і срібні, і золоті, всілякі. „Бери кільки хочеш, я тобі не борожю“. Гадає си бідний: „Не буду я тих грошей брати, хоть як би ми ся здали, бо казав дух добрий: Не бери гроші, но кажи, най ти дасть кільки варех маку, що в кітлі все кіпит, бо кільки зерен маку вольнеш, тільки душ з пекла викупиш. Послухай, не лакои ся на гроші, добре виїдеш.“ Обійшли всюдсіінка, каже той найстарший до него:

— Дякую ти за вечеру, за тоє маєш в миски гроші, в тебе біда, придадут ся.

— Не, пане, не хочу грошей, але дайти мені того маку, що варит ся в кітлі.

Недобрий став старий — страх, тай каже: — На що тобі того маку, де его посієш тільки? а за гроші будем панувати.

— Такой прошу вас, як ласка, то дайти.

Дивує ся той — дух святий при нас хрищених — дітво, звідки ему ся так маку захотіло, але не поможе, тра дати, бо дуже просит, тай вечеру приніс. Дав ему того маку в миски, тай взяв его назад той що приніс, звів ся вітер, тай принесло го аж на поріг перед хату; перекрестив ся, всьо щезло.

Приходить до хати, а жінка так падає, заплакана, троха ваяда сварити, — звичай, жінка, хоть і добра, а того не любить, як чоловік де забавляє ся, а ще в такий день. І діти чекали - чекали, тай пішли спати. „Хто вигадав так робити!“ каже она до него.

— Видно тишили ся братова тай вечеров тай тобов! Вже то нав ся і брат тишити, тай приймали тя. А в миски що дали? — Тото вогорит тай розвиває, а там повнісінькі миски золота.

— А то що?

— А я знаю що? (З жаку зробило ся золото!) Цить но, цить, я ти все розповім, но абись ніц нікому не казала!

Сказав він ейі всею як було; гроші сховали, тай за якийсь час по троха виймали, то си воли купили, корови, а все десь то ніби заробили, ніби що, — богачі, що страх. Люди ся дивуют, а братови страх закривно.

— Піду я, жінко, до брата, поспитаю, де він взяв таких мастків? То перше як би був в мене не заробив, був би в голоду вдех, а тепер то і не загляне до мене, такий дуже пан!

— Та де він тобі скаже?

— Е, підійду го, то він ся виговорит, я мушу такою знати.

Приходить до брата. — Слава Богу!

— Слава на віки! Прозимо сідайти, що там чувати, здорові-сти?

— Здоров, славити Бога.

— А діточки тай жінка?

— Дякують, здорові. От не заглянув-би до вас, та скучило ми ся за вами. Кажу до жінки: Такою піду навідаю ся до брата, та вже май май як ми ся виділи, ще на святій вечер. А я тогди так не фayne вас приймив, злосний був-ем, на діти ци на жінку, вже добре не намптаю. Але не гнівайти ся на мене, я не можу скаяти ся того.

— Е! що там, пусте! Я й забув Дай жінко чий погостити! Такі рідкі гостьі... Маєш там мід, мясо, застели скриню, подай-ло білий хліб!

А жінка вбрана як про сьвято, щось ніби красніша, звичай „прибери пень, буде подобень.“ Така рада, усьміхає ся, бігає, припрошує. А така гонорна, спровола промавляє, а все а під вока зиря на чоловіка, ци меркує він, як то братови немилу дивити ся на то всею.

— Гей, брате, та то ви мене гей-би який пан приймасти! Звідки ви того взяли?

— Так мені Бог милосердний дав, що як ви мені на святій вечер заклили, сплакав я гіренько, вернув до дому, тай таке-м богацтво приніс. Як би-сьти були там не кляли, був-би все такий бідний.

— Ей, ви жиртуєти.

— Правду кажу.

— Але?

— Бігні!

— Ану брате, я вам вечеру принесу, а ви мені так заклиніт, буду видів, чи то правда.

— На що вам того? Ви, Богу дякувати, і так не бідні, на що того, то але, ви того не треба.

— Такої брате, коли вас прошу, то заклиніт!

— Ще вам раз кажу, що але буде, але що-ж роблю, коли вже так лементуете, то заклену. (Не міг він сму всьо казати, бо дух добрий не позволив, по жінці).

Пішов він до дому. — Ей жінко, будем і ми таке мати, бо так а так брат казав, він мусит мені так закласти, вже обіцяв. Не хотів, не хотів страх, але як-ім взяв просити — пристає.

Прийшов святій вечер. — Вари жінко борзо вечеру, понесу до брата — Жінці аж ся заманило, коби то як найборше приніс тієї гроші, коби таке багатство мати як таїті. Зварила всьо дуже добре, таї колачі поклала, завязала, ще і за двері чоловіка випровадила.

Прийшов до брата таї каже: — Прошу вас брате на коляду! — а бойт ся аж го нема, щоби брат інакше не сказав як обіцяв. Вже мав брат казати: Дякуємо, — пригадав ся, що він не тому, що годет ся еден другому вечеру пислати, а чому енчому він прийшов. Пригадав ся таї каже: — Іди си до дїтька з твояв вечеров! — А той як го пірве, втішив ся ним, бо они на той день по на тоє чигають, коби хто так сказав. Приніс го перед найстаршого, хвалит ся ним. Богач поклонив ся, віддав вечеру, ще і промовив. Така в цеклі втіха, аж гуляють з втіхи. Так обводят, всячину показуют, так ся богачевн сподобало. Файно, добре страх! А як зобачив такі гутир грошей, аж му ся очи засвітили. „Возьми собі кїлько но хочиш тих грошей і яких хочеш.“ Так горне богач, і в миски і по кишнях, аж впрів. Ото коби то всьо жінка виділа! тото ся тїма грїшнї буде тїшила! — „Вари ще, я ти не бороню.“ — Вже подякував, не міг вже більше. Тепер той найстарший казав го віднести до єго дому. Той сам що го приніс, пірвав богача на барки, прилетів перед єго хату, як ним трісне до порога, гукнуло, аж хата затріслась, шуверня ся звїяла, алякла ся жінка, вибігла, таї но череп з єїї нисок таї назвака з чоловіка розліяла ся. Та що, десь по святах мала ся за єного віддати, як який взяв. Таї таке.

В Циганах борщівського пов. від селянки Рогозінської 18 фебр. 1895 записала Дарія Глібовицька.

39. Як два брати носили вечерю до Бога.

Будо сибі двох братів, їден богач, а другї біднїй. Той біднїй казав жінці вечеру зготувати, бо він понесе до Бога. І вона зготувала там і він взяв і несе, а куди — ни знаїя куди. І адїбаїя їго Господь Бог на дорозї і каже: „Що ти писеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру.“ Каже: „Як приїдеш... там буде залїзна брама; як

приїдеш під ту браму, то взовмиш, зачукаєш, і там буди питати сьа, що ти несеш — то скажиш, а він тебе буде питати сьа, чи дасиш йому покушати теї вечері — то кажи, жи: дам.“ — І шче кажи Пан Біг: „А як там віддасиш ту вечеру, то вони тобі будут давати гроші, то ти тах гроші ни бери, но кажи, ни хай тобі дадут шкварок.“ Приїшов ін піт ту залізну браму — а то було пекло, там самі були шатани — запукав, виходить тої із середини, питають сьа: „Шчо ти несеш?“ А він кажи: „Нису до Бога вечеру“. І ін жіго питають сьа: „Шчо ти хочеш за ту вечеру?“ — А він каже: „Я гроші ныц не хочу, но тільки тих шкварок, шо на пшцу лежать.“ — І каже: „Вильісь собі — каже — і набери.“ — Вильіс він на пшцу і набрав повні кишені і за пазуху і хустину навязав. Виїшов він за ту браму, подивив сьа до тих шкварок, то вони фсьі від нео поділи сьа десь — бо то були душі. Та їде він, прийшо він до дому — в дома він покинув таке біднство, а застав: уже жи вельо, і товару і коніж, фсьо ныби, вельо вже жи, вже зробив сьі богач великіж з нео. Приходи тої брат, тої богатиж, і каже: „Звітки ти того богатства так взяв, жи ти був такиї бідниж?“ А він каже: „Я носив, небоже, до Бога вечеру і — кае — Пам-бі нины дав, видиш.“ — А тої брат: „Ег, ти дурниж, яку ти вечеру носив-ісь? Ти певни — ка — завьіс-ісь кілька пирогів, голупців, хліб житниї, такиї разовиї... Як ја — кае — понесу вечеру, то не таку, як ти. Скажу жінци спечи пшеничних книшів, пирогів фажних пшеничних зварити — то ја — кае — дістану, ја буду ше мав більше богатство, як ти!“ — Приїшов він до дому, кае: „Жінко зрихтуї нины вечеру, бо ја понесу до Бога“. — Жінка зрихтувала і взяв він і поньіс. Приньіс він піт ту залізну браму і запукав. Питають сьі жіго, кае: „Шчо ти несеш?“ — Каже: „Нису вечеру до Бога.“ — „А дасиш ти покушати теї вечері?“ — „Ньі — каже — не дам, бо ја до Бога несу, не мога натпечатувати“. — Взяли жіго, пустили там до середини, вечеру відібрали від него, а жіго на вилка та й у смолу: „А ни хтїв-ісь — каже — їсти хліба, то їдїж смолу!“

В Берлині пов. бродського в р. 1893 від госп. Соколовського записав О. Роздільський.

40. Про Лазаря і сго брата.

То був Лазар бідниї і мав брата богача. Чимось тої Лазар спротивив сьа богачеви, то він жіго завіввав, Лазара небошчика. Приїшли до сендві — то пан такиї був ди круль там, як то давно було, а тої пан йому загадку загадав: „Шчо їст најбистріше в сьвітї?“ А богач каже: „У мене жи такиї лошак, шо нижа бистрішого д сьвітї.“

— А шо їст најтлустїше в сьвітї?

А (ја шануїу паничеви гонор) — а він каже: „У мене жи такиї венчик, шо нема тлустїшого на цїлиї сьвіт.“

Доїро тої пан каже: „Га, небоже, твії брат колис буде богач, як ти. Сьвата змїла најтлустїша від усього, ясне сонце најбистріше на цїлїї сьвіт, жи нижа бистрішого ныц. Ти богачу малогумниї,

ти свого брата дармо понижайш, а він нїц не винен! Бо ти казав, що нема бистрішого в свѣті як твій лошак, і нема тлустїшого як твій ведрик, — тај ти не маєш у мене правди, сам не знаєш, що с того писка летят. Вибирај сї до дому! А свого брата не мајш що напастувати.

Тај так він їм розсудив.

В Берднї повіту бродського від старого господаря Микити Рцара, с прозвищем Мазепа, в сент. 1893 записав О. Роздільський.

Слїди снохацтва в наших горах.

Снохацтво (по великоруськи снохачество) називався такий звичай, коли свекор живе в супружнх зносинах зі своєю невісткою. Звичай сей лучає ся особливо там, де люде живуть по патріархальному, великим сімьям або тв. задругам. Батько сімї женить своїх синів і віддає замїж дочок після своєї волї і внодоби, не питаючи їх самих. От і лучає ся так, що щоб побільшити робучу силу сімї, він женить сина в дуже молодїм, недозрілим віці в дівчиною зовсім дорослою і поки син доросте, сам заступає невістці місце мужа. В великоруських селяньських сімьях по деяких околицях снохацтво держить ся й доси, хоч і як проти него виступає церква і державні закони*). Загалом ми можемо вважати снохацтво нерозлучним обьявом патріархальної сімї, семейної общини чи задруги; де находимо слїди такої сімї, там можемо з гори припускати істнованє снохацтва — і на відверїть, де находимо згадку про снохацтво, там мусимо припускати істнованє великої, задружної сімї.

Найстарші слїди снохацтва на Руси маємо вже в нашій давній літописі. Малюючи жите і звичайї наших предків ще перед заведенєм християнства літописець з похвалою говорить про Полян, що у них „стидливїсть до своїх невісток і до сестер і до матерів і до родичів своїх, а невістки до своїх свекрух і до дїверів велику мали стидливїсть“, а натовїсь Вятчан і Радиччан дорїкає літописець між иншим і тим, що „перед батьками і невістками нема у них стидливости“. Що правда, свідонство се не дуже виразне; можна б думати, що літописець загалом хоче обрисувати грубші обичайї тих племін; та натиск, який

*) Гл. E. Laveleye, Das Ureigenthum, глава II, а також Lero y-Bealieu, Das Reich der Zaren und die Russen, Berlin 1884, I, 412—413.

він кладе власне на невстидливість супроти невісток (очевидно, що вивувати ці невстидливості можуть бути тільки свекри) чинить вельми правдоподібною догадку, що мова тут власне про снохачтво:

Історія семейної общини чи задруги в Полудневій Русі доси найже зовсім темна. До недавна у нас ще повторяла ся за Костомаровим *) тежа, що русько-український народ такий індивідуаліст, що ніякої общини у него ніколи не було і ніде нема. Новіші досліди зовсім опрочинули сю тежу. Працями Лучацького **), Марії Ганенко ***) , Ольги Франко ****), В. Охримовича *****) виказано істноване общинних порядків в різних сторонах України і в різних часах. Ми не сумніваємось, що дальші досліди виявлять ще більше слідів і зостанків сего устрою. Як малесенький причинок до пошукувань в тім напрямі подаю тут слідуєчі вівістки про істноване снохачтва в наших карпатських горах.

Около р. 1623 видала Теофіля з Щекаровиць Острожська, каштелянова краківська, вдова по кн. Януші Острожській, синові знаменитого кн. Костянтина-Васіля Острожського, і дідича двр скільських та тухольських положених адовж ріки Опора, „інструкцію для побираня кар за різні провини підданих тухольських“. *****) Отже точка 6 сеї інструкції дословно виглядає ось як:

„6. Jeśli by się też to trafiło, jako się to tam znajduje, że by miał ociec z synową swoją mieszkać w nierządzie, a świadectwo pewne było, tedy go gardłem karać, jednak z dołożeniem się naszym“.

Із слів сих переконуємо ся довідно, що снохачтво в ту пору істнувало в скільських горах, і то мабуть доволі часто, коли княгиня Острожська не тільки вважала потрібним видати против него драконський указ, але вразно підносить, що „се там (т. є. у горах) буває.“ Та указ сей свідчить вразом про те обриджене, яке почувала тодішня інтелігенція до сего поганого звичаю; значить, на долях, відкля походила сама княгиня (Тарлівна з дому) і ві урядники, звичай сей уже тоді був коли не зовсім неавісний, то бодай рідким висиком, справжнім

*) Н. И. Костомаровъ, Двѣ русскія народности (Историческія монографіи и изслѣдованія, т. I. СПб. 1872, стор. 91, 100—101).

**) И. Лучицкій, Сборникъ матеріаловъ для исторіи общини и общественихъ земель на Лѣвобережной Украинѣ XVIII в. Кіевъ 1884 і его статі о общині, о сѣбрах і т. і.

***) Марія Ганенко, Семейно-имущественныя отношенія крестьянскаго населенія въ Елисаветградскомъ уѣздѣ (Степь, херсонський бездѣтрятчий сборникъ, СПб. 1866). Про нероздільні сім'ї згадамо на стор. 139, 163.

****) Ольга Франко, Карпатські Бойки і їх родянке життя (Перший вінок, жіночий альманах, виданий коштом і заходом Н. Кобринської і О. Пчілки. Львів 1887, стор. 217—230).

*****) В. Охримович, Про родову спільність в скільських горах (На-род, рік перший 1890, ч. 7, стор. 89—91).

*****) Важна ся інструкція находить ся в бібліотеці Осолінських у Львові, ркпс 2408, відкля єї напечатав др. Фр. Папе в своїй монографіі Тухольщина (Dr. Fryderyk Parée, Skole i Tucholszczyzna. Lwów, 1891, стор. 118—121).

культурний пережитком. Острі і безоглядне переслідуване снохачтва в боку княгині Острожської вназує також на те, що вона не розуміла вже тих соціальних відносин, що викликали сю появу і вважала її появою чисто етичною, виниклою індивідуальною алою волі, а не соціологічною т. є. не такою, при котрій добра чи зла воля індивідуума буває більш або менше значно обмежена відносинами економічними, звичаями та поглядами правними, які панують серед найближшого оточення даного особника.

Цілих 170 літ пізніше, бо около р. 1793 свідчить про існуване снохачтва в іншій частині наших гір, іменно в Гуцульщині, німецький подорожний Гакке*). В его вельми інтереснім описі подорожі, при характеристиці Покутян, під котрими треба розуміти власне Гуцулів („Die Gebirgs-Russen oder die wahren Pokutier“, пише він виразно на стор. 17), читаємо ми ось які слова: „Es ist nicht genug, dass der Pokutier Umgang mit eines andern Weibe hat, sondern er macht sich auch wenig aus einer Blutschande, nemlich mit seines Sohnes Weib Umgang zu haben. Vor Zeiten war dies mehr im Schwang als itzo, so wie es noch dermalen in vielen Gegenden Russlands üblich ist.“ І далі цитує Гакке устни з книжки Кокса (Coxe, Reise durch Pohlen, Russland, Schweden und Dänemark, Zürich 1785, 4) де сей подорожний так описує сей неморальний звичай у Москалів: „В деяких сім'ях женить батько свого сина ще хлопцем сімох, вісьмох або дев'ятьох літ, зі старшою дівчиною, що би в неї, як там кажуть, зробити добру і порядну ховайку. Батько, котрого невісткою стала ся та дівчина, живе з нею як муж з жінкою і має з нею нераз кілька дітей.“

Хоча Гакке, як сказано, перепутав назву Покутян з Гуцулами, хоча не вказав виразно, в котрих селах він застав снохачтво і в якій формі, то про те свідство его ми мусимо вважати правдивим і допустити на его основі, що звичай сей при кінці XVIII в. звісний був і в Гуцульщині. Та чи вільно нам на підставі сего припускати також існуване великої, задружної сім'ї в Гуцульщині? Думаю, що таке припущення буде не тільки логічне; ми маємо пряме і урядове свідство, котре в значній частині підтверає сю догадку.

В меморіалі про реформу права спадкового, предложеним австрійському парламентови радником міністеріальним (від міністерства рільництва) Карлом Пейрером в р. 1834 находимо пряме свідство, що „ще в р. 1819 на Буковині в многих громадах усі ґрунти були власністю громадською, а „найстарші в селі“ або громадська старшина періодично ділили їх між членів громади на тимчасовий ужиток“**). Що громадська

*) Haquet, Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 99 durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen. Nürnberg, III Theil. 1794, стор. 20.

**) K. Peyrer v. Heimstädt, Denkschrift betreffend die Erbfolge in landwirtschaftliche Güter und das Erbgrüterrecht. Wien 1884, стор. 31 і его же Regelung der Grundeigentumsverhältnisse, стор. 21 22.

емільність землі сполучена буда в родовому спільності сім'ї, се посвідчує той сам автор далі на стор. 66 свого діла.

Пані М. Ганенко в своїй вище цитованій статті в „Степу“ говорить, що нероздільні сім'ї в сьєсаветградських повіті трапляють ся як рідкий висок. Так само я можу сказати, що у нас, особливо на Підгір'ю, трапляють ся випадки снохацтва як одиничні случаи. На них досі не звернено уваги, а інтересовані мужики мають усю причину крити ся в них. Та інколи діло доходить до судів. І так я знаю, що в дрогобицькім повітовім суді був перед десятима роками такий випадок предметом розправи. Батько, не дуже ще старий удовець, оженив найстаршого сина „до дому“, щоб мати з него і в невідстии „поміч у господарстві“. Син, звісно, не був такий молодий, як се буває в снохацьких сім'ях і не хотів слухати батька та робив усе що міг, щоб довести до розділу. Між іншим він заскаржив батька до суду, що той „бере ся до зго жінок“. „Я як женив ся, — говорив він на розправі — то для себе, а не для тата“. Натомісьць батько кляв ся і божив ся, що їй не думав потеркати ся до невідстки. „Коли хоч раз моя рука була на ній повиннае погаса, — говорив старий своїм характерним явком, — то кладу сьї під найбільшу кару.“ Батькови „дали за віру“ в суді.

Ів. Франко.

СЕЛО КІНДРАТІВ (ТУРЕЦЬКОГО ПОВ.)

I. Засновок, минуле і теперішнє житє.

Майже всі села колишнього округу самбірського були за польських часів королівськими, звали ся королівщиною. Ті села засновали солтиси, війти, або князі і платили з них за себе і підданих чинш до королівської каси, давали людей до війська і мали власний суд. Кожда грамота на засновок села подавала условини. Солтиси були посереднім станом між шляхтою з хлопом панщизняком. За Австрії перейшли ті села на власність камери, а положене солтисів де в чім змінило ся. Йосиф II. спровадив у деякі камеральні села поселенців з Німеччини. В Самбірськім окрузі утворено слідуєчі заряди (фервальтерії): Бориня, Дрогобич, Ліна, Лука, Медичі, Підбуж (Свільна), Самбір і Спас. Так було коло 1848 року і пізнійше. З першу могли бути інші місцевости осідком заряду. Деякі села в староміськім повіті мають до тепер печатки з написом: *prefektura rozłucka, gwozdecka*, а в інших з кінця XVIII в. читаємо: *kraina Lipecka, krajnik w Łastówkach*. До війтівських сел належало також невеличке сільце Кіндратів, поло-

жене дві милі на схід від Турки. Тепер там около 40 осель, а після схиматизму перемиської єпархії в 1887 року — 300 душ. Яких 200 літ тому назад було після переказу в Кіндратові 9 хат. Між паперами, що переходували ся в мої родинні домі в „шуфлядці“ (невеликий скриньочці з дощечок, з віком до засування в пагі), найшов я дві грамоти: одна на пергамені з 1569 року, надана королем Жигмонтом Августом на засновок села, а друга короля Івана Собіського з 1678 року на звичайнім папері, що потверджує наведеним в ній війтам посіданє солдства з розширенєм прав і вольностей. Обі ті грамоти списані в латинській бесіді; на першій пониже тексту продертий скісний хрест — сліди шовкового шнурка певно з висячою печаткою; на другій в долині витиснена велика печатка і власноручний підпис короля Івана Собіського. Першу грамоту і відпис другої, бо первопис дуже надсутий (на валянках папір цілком розлетів ся), подаю тут дословно, бо се буде цікаво, в який спосіб засновано значну часть гірських сіл на Русі. З гори на відписі читаємо: *Polnische Übersetzung aus dem Latein*; письмо мабуть уже з австрійських часів; переклад, можливо, зладжений невдовзі по написаню грамоти Івана Собіського. За польських часів непевне було посіданє землі не то для людей незначних, але і для знатнійших, про те наші війти, хто мав які грамоти, брав за пазуху і ніс їх до Варшави чи де інде, допрошуючи нового пана, щоби їх затвердив. З грамоти видно, що поданий спосіб множити оселі по безмірних лісах карпатських був найдіпший. Ліпшу землю вже були давно розібрали. Хто будь не хотів на гіршій землі корчувати ліси, про те король через свого старосту, або який можний пан, пр. Петро Квіта в теперішнім ліським повіті, кликали до сего діла Німців або Волохів.

В горах переважала королівщина, на долах рідше можна ві де стрітати. Однак лучали ся такі випадки, що в деяких королівських селах ще за Польщі забирали захожі люди на основі певно королівського наданя війтівські лани. Декуди і тепер навіть значні ділянки належать до властителей більшої посілости, що закупили камеральні добра. Наймають їх жиди, а віднаймують їх за добру винагороду селяне. Селяне звуть ті лани війтівством або панством. В подібний спосіб засновані многі гірські села в ліським повіті, як се видно з діла гр. Ол. Стадніцького „*O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stożku Karpat*“, однак їх засновав переважно польський вельможа, Петро Квіта, а тепер в них сидить по найбільше середня шляхта. Королівці різнять ся значно від панщизняків, а сеся ріжанця виїшла з неоднакового положеня суснідьного. Від землі залежить людське житє, а для нас дуже важна річ — розізнати докладно, як тая земля і на яких умовах була розділена, а особливо яку участь в посіданю мало первісне руське населенє. Тим легше буде розізнати нашу винувність.

Слідують грамота і відпис:

Sigismundus Augustus, Dei gratia Rex Poloniae, magnus Dux Litwaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. d-nus et haeres, Significa-

mus p-ntibus literis n-ris quorum interest universis. Exhibitas et product esse nobis per certos Consiliarios n-n r No i e (nomine) Providorus Steczko et Iwan filiarum Providi Mayss de Jassionka Sculteti Cap-tus n-ri Samboriensis, titulo et sigillo M-g-ci olim Joannis Starzechowski terrarum n-rarum Podoliae Palatini, et Samborien' etc. Capitanei iuscript' et insignit', Sanas, Salvas et integras, nullaqu' in parte suspect'. Supplicatumqu' nobis ut easde' et om-ia in eis content' auctoritate n-ra Regia confirmare, approbare, et ratificare dignemur. Quarum tenor talis est, ut sequitur: Joannes Starzechowski de Starzechowice terraru' Podoliae Palatinus, Samborien' Drohobicensisqu' etc. Cap-t-us. Universis et singulis p-ntibus et futuris p-ntium noticiam habituris et inspecturis. Quia ego habens p-t-atem seu Privilegium a Sacra Regia M-te villas in Cap-tu Samborien' locandi et situandi propter augmentatio'm proventuu' Cap-tus eiusdem Itaque rem oculis subiecta' haben' q(uod) in rivulo dicto Condratow et Jasionica z Wierzchowinami villa locari sine damno posset. Itaqu' in eo loco illam locandam duxi. Et cum locatio villarum in eodem Cap-tu fieri melius non consuevit, quam cura et diligentia Scultetoru'. Itaque ego habens commendata' probitatem Providorum Steczko et Iwan filioru' Providi Mayss de Jasionka. Illis colonos in eodem rivulo locare quotquot poterent admisi, villamqu' Condratow cognominari et ut diligentius et accuratius in eadem locatione intendant: Illis pro Scultetia duos laneos et tertium extirpare pro Poponatu concessi. Necnon Molendinu' torquatile; taberna' aedificare, de quibus ipsi emolumenta et census percipient, ac etia' turbas, strenuas labores de hominibus per tres dies annuatim, falca strase, arare et ...ere, nec non tertiam partem de omnibus dationibus regalibus. Et hortulanos tres generato' ipsi praefati praefat' Scultetiae in praefata villa locata tenebunt, habebunt et possidebunt cum suis successoribus: cum omnibus proven' perpetuae et aeternum more aliorum Scultetorum in aliis villis moran' juribus tamen Salvis Regalibus in toto permanen'. In cuius rei fidem sigillum meum est subimpressum. Datum Samboriae feria Secunda proxima post Do-icam (dominicam) Conductus Paschae. Anno Dom-ni Millesimo quingentesimo Sexagesimo sexto. Itaque Nos Sigismundus Augustus Rex supra memmorat' Supplicationi eiusmodi uti iustae et rationi consonae benigne annuent' literas supra expressas et omnia in eis conten' confirmari, approbari et ratificari esse duximus uti quidem confirmamus, approbamus et ratificamus auctoritate n-ra Regia per p-ntes. Decernen' easdem et o-i-a (omnia) in eis cont' (quantum de iure communi) vim et robur perpetuae firmitatis obtinere debere in aevum. Quibus sigillum n-r-m est subappensum testimonio literarum. Datu' Lublini In Conventu Regni g-n-ali feria Sexta post dominicam Ramis Palmarum proxima. Anno domini Millesimo quingentesimo Sexagesimo Nono. Regni vero n-ri quadragesimo.

*Magnifici Valentini Dembinski de Dembitany
R. P. Cancellarii etc.*

Polnische Uibersetzung aus dem Latein.

Jan Trzeci z Łaski Bożey Krol Polski wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Inflautski, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski y Czerniechowski.

Oznaymiemy ninieyszemi Listami naszymi wszem obec, y kazdym z osobna do których należy: Ze pokazany był przed Nami List pargaminowy Łacińską mową pisany, y ręką JEGomosci Walentego z Dembian Dembińskiego Wielkiego Kanclerza koronnego pod napisem Nayiasniejszego Świętey Pamięci Zygmunta Augusta pod Datą w Lublinie na Seymie powszechnym w Piątek po Niedzieli Kwietney Roku 1569 podpisany i wydany, y pieczęcią Królestwa utwierdzony, potwierdzenie Przywileiu na Sołtysowskie Woytowstwo we Wsi Kondratow Ekonomiy naszej Samborskiej w sobie zawieraiący nieskazony y nienaruszony, y zadnego znaku podeyrzenia nie maiący. Y podano nam prośby przez pewnych Konsyliarzow naszych, imieniami y z Strony Uczciwych Jana Kączki, pobożnego Michała Popowicza, Fedora Gembelowic, Stefana Tarkowic, Łukasza Dreznic, abysmy tenze powagą naszą krolewską pochwalić, potwierdzić, odnowić, y za wazny uznać raczyliśmy. Ktorego to przywileiowego Listu kształt z słowa w słowo następuje y jest taki:

Zygmunt August z Łaski Bozey Krol Polski, wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki etc. Pan y Dziedzic.

Oznaymiemy tymi ninieyszemi Listem naszym do których należy wszem w obec: Ze pokazany y stawiony nam był List przez pewnych Konsyliarzow naszych imieniem opatrnych Steczka y Iwan Synow Opatrznego Moyss z Jasionki Sołtysow Starostwa naszego Samborskiego napisem y pieczęcią JEGomosci niegdys Jana Starzechowskiogo ziem naszych Podolskich Woiewody y Samborskiego ect. Starosty wyrazony y pieczęcią ztwierdzony nieskazony y nienaruszony zupełnie y z zadney miary niepodeyrzany. Y proszono nas abysmy tenze List y wszystkie w nim wyrażenia powagą naszą krolewską potwierdzić pochwalić, y utwierdzić raczyli. Ktorego Listu wyrażenie takie jest iak następuje: Jan Starzechowski z Starzechowic, Ziem Podolskich Woiewoda, Samborski y Drohobycki ect. Starosta. Wszem w obec y kazdym z osobna teraznieyszim y przyszłym tego ninieyszego Listu wiadomość mieć maiącym y oglądać. Iz Ja maiąc moc albo Przywilej od Nayiasniejszego Krolewskiego Maiestatu Wsie w Samborskim Starostwie zakładać y ustanawiać na przyczynienie Dochodow Starostwa tegoz. Więc rzecz pod oczy podpadaiącą maiąc yze na Strumyku rzeczonym Kondratow y Jasionka Zwierzchowina Wies założona była przyzwolilem. Y ze założenie Wsi w tymze Starostwie lepiej dzać się nie zwykło iako za staraniem y pilnością Sołtysow. Dla tego Ja maiąc zaleconą podsciwość Opatrnych Stecka y Iwana Synow Opatrznego Mayss z Jasionki im osady z Ludzmi na tymze Strumyku zakładać ile tylko by mogli dopuscilem y Wies Kondratow nazwać. Y zeby pilniey y staranniey na teyze osadzie zakrzętywali się, onymze na Sołtysowstwo

dwa łany y trzeci wyrobić na popowstwo pozwoliłem. Takze y Młyn kolno obracalny, karcznię wybudować, z których oni pozytki odbierać będą takze młynskie miary, kolędno podatki. pansaszczyzny z Ludzi pracowite przez trzy dni corocznie. sianozęci zbierać, orać y kopać, y trzecią część ze wszelkich podatkow krolewskich y Ogrodn kow ich sami przyrzeczeni przerzeczene Sołtystwo y przerzeczoney Wsi zalozoney trzymać będą mieć i posiadać z swemi następcami z wszystkimi Dochodami wieczyscie y na wszystkie Czasy obyczaiem inszych Sołtysow w inszych wsiach bawiących się z obwarowaniem iednak Praw krolewskich w Całości zostających. Dano w Samborze w poniedziałek blizki po Niedzieli Przewodney Wielkanocney Roku 1566.

Przetoz Ja Zygmunt August krol wyzey mianowany prosbie takowey iako sprawiedliwey y z słusznoscią uwazną zgadzaiący się łaskawie przyzwalaiać List wyzey wyrazony y wszystkie w nim zamknięte wyrażenia pochwalić, y potwierdzić postanowiliśmy, iako zaiste potwierdzamy, pochwalamy, y utwierdzamy powagą naszą krolewską postanawiając, zeby ten List y wszystkie w nim wyrażenie (nie z prawa powszechnego iest) moc y władzę wieczystey trwałości mał powinne na zawsze. do którego Listu Pieczęć naszą iest przywieszona na Swiadectwo Listu. Dano w Lublinie na Seymie powszechnym Krolewstwa w Piątek po niedzieli Kwietney blizkiej Roku Pańskiego 1569. Krolewstwa zas naszego Czterdziestego. Walenty Dembiński Krolewstwa Polskiego Kanclerz, Pieczęć wisząca. Zeznanie Jegomości Walentego Dembińskiego z Dembian Krolewstwa Polskiego Kanclerza. Ktorey prosbie iako słuszney y do wszelkiej sprawiedliwosci przystosowanej My Jan krol łaskawie przyzwalaiający, wložoney prosby List we wszystkich jego punktach, zamknięciach, warunkach, związkach y wolnościach zeby był potwierdzony odnowiony y utwierdzony postanowiliśmy. Jakoz wprawdzie ile Prawom Krolewstwa niesprzeciwia się y iak się ma, tego powagą naszą pochwalamy, potwierdzamy, odnawiamy, utwierdzamy y Sołtysow naszych Jana Kanczko, Fedora Gemhelowicz, Stefana Tarkowicz y Łukasza Drezniowic y ich prawych Synow y Potomków przy spokojney osiadłości tegoz Woytowstwa, albo Sołtystwa zachowuiemy, y zeby zachowani byli od wszystkich do których należy chcemy na zawsze. Nadto chcący tym Sołtysom naszym dostateczną łaskę y dobroczynność naszą oswiadczyć pozwalamy onym wolne w Lasach naszych Drew y Drewna na opał na budowanie y budynki wycięcie, wolne Owiec pasienie y pastwiska, wolne we Wsi rzezoney na własny stoł Ryb łowienie. wolne gorzałki pędzenie y z wystawieniem Browarow Piwa robienie, y od wszelkich podwod pansaszczyzn robot ciężkich y od wszelkich Czynszow oprócz wrocznego Czynszu wolnemi y wyzwolonemi czyniemy tym Listem naszym ninieyszym... (тутки прудерта загинка, а аркуш грубою пяткою шпий, через що годі пасьмо відчяти)... wiiając, aby wagę y wazność wieczystego umocnienia nieodmiennym dowodem mieć powinien. Przy Prawach iednakze krolewskich, Rzeczypospolitey y S. kościoła katolickiego nienaruszonych. Dla ktorey rzeczy wiary List ninieysz y ręką naszą podpisany, Pieczęcią Krolewstwa utwierdzić kazalismy. Dan we

Lwowie Dnia 5 Lipca R. P. 1678 Krolowania naszego 5go Roku (L. S.) Jan Krol J. Tomasz Ramocki JEgo Krolewskiej Mci Sekretarz.

Potwierdzenie Przywileiu na Sołtystwo albo Woytowstwo we Wsi Kondratow Ekonomii Samborskiej Uczciwym Janowi Kidowski, Fedorowi Gembelowic, Stefanowi, Łukaszowi wyzey mianowanym. J. Komoroski Podskarbi N. Koronny, mpr.

Productum in Commisione Gen-li.. July 1716 in arce Samboribae Salvis Juribus de Indemnitate Proventuum mensae Regiae Supscriptum et connotatum 1730—1743.

Крім тих двох грамот годі що більше повісти про судьбу Кіндратова за польських часів. Інших грамот з давніх часів я не бачив. Лиш одна записка родинна є у мене, і з неї можна по трохи пізнати жите людей в Кіндратові, а записані там приклучки лучили ся десь при кінці польського панованя. Старші з дитинних літ мені знайомі люде диверял, а другі мало що могли повісти, хйба про недавні часи, та назвати по імені свого діда, а дехто і прадіда. В часі, коли Австрія забрала під себе Галичину, майже вже не було вїтїв у другій грамоті наведених. До тепер є ще одна невіста з роду Клонцак, що відмовідає назві Kłanczko; звали єї Клонцанєю. Є також в селі поле і лука Таркова. На вїтївстві в сім часі сиділа дрібна шляхта, зайшла з інших оїх. Було щось з п'ять родин: Бельські, Зубрицькі, Ільницькі, Кречківські і Нанівські. За Австрії веліли тим родинам іти на шарварки і рубати в лісах латри, як і підданим.

Покривджені подавали до самбірської економії жалоби представляючи, що вони шляхта, а що на вїтївстві сидять, то обовязані лиш чинш платити. Таклх висел було у нас дома велике число. Коли я вже щось трохи привчов ся, а прийшов на вакації домів, вносив небіщк отець шуфлядку і велів перечитувати кождий кусянк. Коли по прочитаню отець повів: „непотрібне“, то нисьмо йшло на замаду в піч. Так пронав може не єдин важний папір, з котрого можна буде бодай трохи зміркувати судьбу тодішніх людей в Кіндратові. Всі ті нисьма походили з кінця минушого і початку теперішнього столітя. Найбільше було писаних 1796 року.

Цілкою не дивно, що прийшов на вїтївство новий рід і то дрібної шляхти. З Зубриці, третього сільця від Кіндратова, зайшов мій прадід, Олександр Зубрицький, де той рід посідав також вїтївство. Ільницький зайшов разом зі своїм стрийком, Павлом Ільницьким, бувши нарочком в Кіндратові, з Довгого над Стржем. Нові роди приходили в село найборше через женитьбу. Коли у котрого вїта не було синя, приймав до доньки якого шляхтича, що задля тісноти на батьківськм обїїтєю мусів зробити місце другому в родині. Все легше приходило дрібному шляхтичєви приставати на вїтївство, як на панщєзняний грунт, де вже мїг цілком заневолити ся.

Цікава позвака нашої шляхти була ся, що кождий старав ся, „виходити“ легітимацію свого роду. Мій пок. отець був сім разів пішки у Львові 1837 р. Один Зубрицький з Зубриці пішов у

світ і взяв з собою легітимацію цілого роду. Він, чи його син був директором поліції в Станіславі. Вітцєви моїму не дали легітимації, а лиш „Extractus“.

В Кіндратові до Йосифінського переображення були свої священники. Таким був Павло Ільницький, прозиваний „Джагайло“, а відтак разом з ним його зять о. Андрій Неронович. Якось оба не згоджувались, проте мовив остатній: „Кобим мав таку хатчину, щоби ноги були на припічку, а голова на лаві, то би ми гет лекше було жити на світі.“ В тих часах було інакше; о. Неронович старостив по весілях своїх парохіян і з ними разом робив на поля на кусник хліба. Син его, Василь Неронович, був учителем при гімназії в Самборі, а відтак секретарем циркулярного уряду в Станіславі. Внук по другім сні, Яков Неронович, в 1830-тих роках учитель співу в ставропільській бурсі, відтак славний співак при перемиській катедрі, є тепер парохом в Розборі округлім коло Порохцяка і почетом крилошанином.

Шляхотські родини не конче добре жили з тамешніми хлопцями, що себе і тепер мають за правдиву громаду, а шляхта не рідко повідає: „Гадя сичить“, а що найбільше є в селі Ількових, то і бесідують: „Ільковята таке а таке зробили“. Коли камера в 1860-тих роках продавала камеральні маєтки, купив їїй отець 1865 р. у неї луку щось над 5 моргів за 101 згр. Розумів ся, що крім того досить пішло на придбаня фервальтера в Смільні. Громада, т. є. хлопці урадили луку скопити, бо повідали, що та лука була колись громадська. Та фервальтер Масач велів вітцю сіно висушити і забрати і так стало ся. Луку туя косив передше лісничий в Ясіяки, а перед тим належала певно до війтівства, а може й була відобрана від громади. Що року до сего часу люде з села скопили і висушили сіно і звели до лісничого,

Доки камера не попродала лісів, дуже добре поводитись людем в селі. Випасали воли, корови, вівці і кози по лісах і рубали дерево де хотіли. Лісничий десь колись і погрозив, але ему в'єрвали поле, скопили і вижали збіжжя, тай все йшло добре. В зими мали ще заробок, бо возили цівки і бальки до пиди (тартаку) в Яєйці, або над ріку Стрий, в відки на яри і в літі підчас більшої води сивавники спущали дерево на воду і провадили в світ. Про те було і досить заможних гавдів, якого було таких, що двома парами волів орали і ще кінь був водочити. Коли громаді 35 моргів ліса на паливо і насовиско відділили, а проца загнули, настали цілком інші часи. У людеи поменшало худоби, а воли у гавди рідкість, корови і вівці не йдуть до ліса, а від пари волів платили 2 зр., а додатково треба кілька днів ще й лісничому відробити, т. є. орати, косати і жати. Ще якийсь час по занкненю лісів ішли і вівці в ліс, а від штуки платили по 10 кр.; пізнійше вже не пускали. Ліс виданий на насовиско вирубали і продали жидам, грішми поділили ся, тай і слід по них пропав. Пізнійше продали своему парохови і дерево призначене на паливо, а кождий взяв по 10 зр., разом 400 зр. Тепер вже ліса не мають, хіба може коли виросте. Коли хто в камеральнім лісі рубав дерево, діставав в заплаті „луся“ (дуб), т. є. кору в смerek. Кору знимали так, що на довгість топорища перетинали її

на околу на дереві, а відтак перетинали одним місцем здовж і кору „дупила“. Дуб сушили на сонці, звивали в трубки, а відтак відвозили до Дрогобича і продавали тамošнім жидам до гарбарень. Був се не дуже великий заробок. З Кіндратова до Дрогобича буде з 4 $\frac{1}{2}$ милі. Віз дуже старосвітський, босий, запрягали воли, на віз не можна було много набрати. В неділю з полудня виїжджали з дому, йїхали цілу ніч і аж рано в понеділок прийїжджали на торг до Дрогобича. З полудня виїжджали з міста, а в вівторок з полудня прибували до дому. Як взяв газда за фіру 4 гр. то вже був великий заробок, а то нерас змавляли ся жиди і давали і по 1.50 кр. за фіру. Та був випадок, що мій братанчч взяв раз за дві фіри 19 гр., бо жиди дуже потребували лубя. Коли попродали і зложили, розходили ся по місті на закупно. В літі купували фасолю, генгеріцю (кукурудзу), огірки, жито і сіль, а в зимі понадїбільше жито і також сіль. Робили також гонги і продавали в Бориславі, обтісували дерево на бруси, т. є. на 4 грані і вивозили також до Борислава або Дрогобича на продаж. Тепер тяжко за дерево, то й не продають.

Крім наведених родин шляхотських були ще такі назви в Кіндратові: Адиковець, Вовк, Гавриляк Ђльків, Коблик, Лавер, Лемець, Ліницький, Хабаль і Шульгак. Давнійше шляхта не женила ся у хлопів, а тепер женять ся і коли давнійше відріжнювали ся від себе огорткоу, тепер усі однаково загортають ся і носять ся. Люде цо найбільше простож не великі, рослік не багато можна стрїтити; лиця більше округлі, як подовгасті, волосє темно русяве, хоть можна бачити чорне, а деколи і червоне.

Жидів у Кіндратові нема. Був колись давно, та забрав ся в Ясінку, де є кілька родин, а один з них дуже забогатів через шинк і інші спекуляції. За мові тямки був у Кіндратові жид в 1860-тих роках, сидів в кошїрнім в пустій газдівській хаті та брав від коршмара з Ясінки горілку на перепродаж. По якїмось часі забрав ся назад у Ясінку. Часто держав шинк газда і звичайно так добре шинкував, що все доплатував жидови. Коли виїшла горілка, брав дві барилки і йшов до Іцка в Ясінку набрати нової. Нерас парох заказував держати шинк і нікто не важив ся переступити заказ. Се була велика недогода для людей. А й таке бувало, що парох загнувавши ся на Іцка, заказував брати горілку на свята у него, а що люде слухали, то жид нерас добре почував ся. Де такий послух, там священник міг би много зробити для громади і бі отверезити, коли-б було знанє і охота. Жиди з Ясінки крутають ся часто поміж людьми в Кіндратові, особливо в зимі. Вони понадїбільше не мають много поля, а худобу держать; треба єї визимувати. Запрягас жид конину в санки і прийїжджає в село. Іде помежи хати, дасть скрутець тютюну або чарку горілки, тай назбирає повні санки сіна, соломи, околотів, що має на якийсь час погодувати худобу. Вертаючи домів забере ще вориня (вірлину, сухе дерево з плота) на сани і має чим затопити. За таке газди відказують, а однак боять ся відовчити жидів, щоби йїм „не дерли очий“. Буває ще й таке, що жид бере під бекешу фляшку з горілкою і йде по хатах; коли газди нема дома в літі, зачастує газдиню, або і налле в флящину, а за се дістане зерна

або чого іншого. Зайіжджають також жиди-крамарі з всякою „кращиною“ і міняють свій товар за „хусцянки“ (онучі). Також прийіжджали деколи жиди купці, що купували дерево або наймали людей возити цівки і бальки на слав.

Описуючи село Кіндратів подаю подробиці, які я завважав в дитячих літах в 1860-тих і на початку 1870-років в родиннім домі і в селі. Пішовши до шкіл і пробуваючи в висших класах підчас вакацій по приватних лекціях не мав а вже нагоди придивляти ся житю і докладно підглянути ті зміни, які конечно мусіли зайти в житю людности через зміну окружаючих обставин. Та все-ж про ті зміни винитував я тамошніх людей, що буде на своїм місци зазначено.

(Конець буде.)

Михайло Зубрицький.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

VIII.

Кожний раз, кілька польські патріоти після посліднього поділу Польщі поривали ся з оружжем в руках до ві відбудованя, пориви їх кінчили ся невдачами. Так було за часів Костюшка, так було за часів Наполеона I, коли польські легіони в его службі і при его помочи надіяли ся на відбудоване Польщі, — так було врешті в повстаню 1830-31 року, коли конгресова Польща з численною, добре узброєною армією підняла ся була против царя Николая, щоби всі краї колишньої польської Річи-посполитої відірвати від Россії і утворити з них самостійну Польщу. За кождим разом невдачі були дуже тяжкі, і чим раз дальше відсували надію на можливість державної польської самостійности. Але найтяжшою була невдача 1830-31 року. З 30.000 війська пірвала ся Польща до повстаня а з 70 000 аложила по кількомісячній боротьбі оружжя і піддала ся цареві, — і то при загальній сінпатії цілої західної Європи і при прихильній нейтральности Прус і Австрії! Прихильніших обставин для успішної реводюції не можна собі було навіть придумати, а помимо того „той, котрого рамя польське могло загнати по за береги Дніпра, лишив ся над берегами Висли“, а натомісць велика частина тих, що брали участь в повстаню, мусіла покидати Польщу і на еміграції йісти ласкавий хліб французького народа!

Ясна річ, що пекучий біль огорнути мусів польських патріотів, особливо тих, котрі тепер на еміграції мусили блукати по чужих краях, ясна також річ, що вони з нетаєнним завзятим гнівом обернули ся мусили протів тих, кого вважали головною, а властиво єдиною причиною сеї тяжкої невдачі. А причиною сею була після їх гадки шляхта, а особливо аристократія, котра не знала і не хотіла знати іншої Польщі, як лиш таку, в котрій вона як за давніх польських часів була бй всім а нарід нічим, — котра в своїх політичних і суспільних привілеїв не хотіла ані крихіточки уступити на користь народа, і радше воліла жити під чужим панованнем, ніж допустити до утвореня такої самостійної Польщі, в котрій би побіч неї також і підневолені до тепер народні маси допущені були до політичних і суспільних прав. Протів шляхти отже, котра навіть боротьбу за свободу замикала в тісні рамки шляхетської каси, не відликуючи ся до широких мас народніх, не стараючи ся в них збудити інтерес і оіпатіі для національного відродженя, рівнунуда ся як на еміграції так і в краях колишньої Польщі завзята, беспощадна пропаганда. Еміграція приписувала причину невдачі сесіднього повстаня єі бездарности, кастовому егоїзмови а навіть свіомій зраді (гж. відовву польських емігрантів в д. 25 дек. 1831, пор. H e l t m a n n Emigracya polska od r. 1831 do 1863. Lipsk 1865, стр. 7—8), відкрьядала їй усякого права виступати і ділати вімени народа (тажже ст. 13.) А за єі прикладом також і польські патріоти в краю голодно і різко за-являли свої аніпатіі до неї, закидуючи їй брак патріотизму, брак щирої охоти і спосібности до відбудованя унавшої Річи-посполитої.

„Магнати з дуже малими винятками зовсім не думають о несадежній будучині краю“, — каже Генрик Богданський у своїх спочинах — „і сміло можна сказати, що навіть ставлять їй перешкоди, бо їй особиста гордість і стремління до вивисшеня понад своїх земляків, звязали їй тісно з ворожими для нас (Поляків) урядами. Край свій уважають вони лиш яко сніжарню, котра їм достарчує матеріальних средств для заспокоєня їх гордості; вони встидають ся свої мови, вьажуть ся в родинани німецькини, французькини, московськини і стають ся поводи чужини в своїм ріднім краю; як би не масткові користи, то вирвались би з по-ніж овоих і навіть свої назви попереініювали би на німецькі і московські... Чого ж по таких недолюдках можна сподівати ся? Чи ж вони мають народній інтерес? Замість скріпляти і приагоджувати духа до народньої самостійности, вони запропащують Поляків, учать їх забувати, що вони були народом незалежним; стають ся найсильнішими знарядом в руках наших ворогів... Чи ж такі люде спосібні до пожертвованя, а особливо до такого, якого вимагає робота в душі народній для щаслившої будучини польського народа?.. Чи ж самолюбні магнати, котрі лиш себе видять в краю, котрі не встидають ся використувати єго нещастя, котрі весь свій рай видять лиш в мастку і гордості і в ласках ворогів польського народа, котрі погорджують усім, що народне і особистої користі їм не приносьть, — чи ж такі люде спосібні зрозуміти таке пожертвоване? а зрозумівши чи схочуть застосувати єго до себе?.. Нехай ті, що боронять вельможів, покажуть, що

вони зробили для народу, на чім би мож оперти надії на них? Чи ж вони — окрім Оссолінського — по упадку Польщі заложили хоть одно яке заведене для образования? чи підпомагають учашу ся молодіж? чи закладають сільські школи? Чи вглядали вони коли в положенє свого підданого? чи забезпечують его від катованя своїх економів, мандаторів, комісарів? чи старають ся улекшити его нещастє? Ні. Мужик в очє магната не був чоловіком але волом, призначеним до праці на его збитки, котрого як товарину треба було запрягати і батогом пражити"... (Рукопис Оссол. 3486, т. 1, к. 38, 39).

А дрібніша шляхта? „Вона силувє ся наслідувати вельможів, не старає образувати ані себе ані своїх дітей на праведних обивателів краю, меренятих справою народа, стає ся рівнодушною на народні споминки, язик і народню будущину; задоволена чужовенщиною, котра на рід запропащує, радо нахилєє свою шню під чуже ярмо, а маючи найбільшій матеріальний вплив в краю, стає ся несвідомо, задля своєї затуманіности і глухоти, найголовнішии знарядом в руках уряду до знищеня польської народности“ (тамже, к. 9).

„Шляхта властива (родавалась знов голоси в еміграції), та ще колись становила можну масу пануючі верстви, не побула ся так як аристократія народніх идеалів. Вона би радо скинула чуже ярмо; кожде польське повстанє обливало ся кровю єї чесніших синів; і нині вона в імя самостійности понесла би найбільші жертви, коли би самостійність лишила єї на давнім політичним а бодай соціальним становищі. Для того маса єї, котра хоче утримати свої привілеї, мусить бути противною суспільній революції, а тям самим єдиному способови відвєсканя самостійности. Посеред неї нема вже від давна сил потрібних до знаня чужого ярма. Нумерична сила єї дуже слаба, матеріальні средства невеликі; через публичні нещастя, негосподарність і збиткове жите перемінна єї колишня єї заможність по найбільшій часті в убожество; лишень образование єї надає їй справедливу перевагу в польській суспільности. Сама вона отже не здужає склнути в себе чужого ярма... Стає шляхотський в упадком Польщі перестав політично істнувати. Невдача змагань, котрих він верховодив, нещастя, котрих причиною став ся і нові понятя, котрі чим раз більше підкопують саму суть привілеїв, відібрали єму всю его моральну силу, довели его до цілковитого морального розкладу.“ (Heltman, Emigracja polska 61, 62).

Так отже польська пропаганда, котра намагала ся відбудувати давню Польщу, в тяжким гнівом і погордою відсувала від своїх змагань шляхту, уважаючи єї неспосібною і шкідливою до такого великого патріотичного подвигу, а голос емігрантів мало в чім ріжнив ся тут від голосу опінії публичної в краю.

Очевидна річ, що не так против поодиноких осіб шляхотського стану, як против цілої суспільної системи, репрезентованої шляхтою, против цілого єї суспільного і політичного світогляду піднимав ся сей рівкий опозиційний голос. Поодинокі члени шляхти могли бути і навіть були щирими польськими патріотами; признавала се опозиція навіть

серед найголоснішої принципіальної боротьби; але іменно система, світогляд шляхотський уже від давна викликав між Поляками остру і рішучу критику, а невдача повстання 1830—31 року лише завершила розрив польської суспільності на два остро від себе відграничені табори: на партію аристократичну і приставшу до неї велику половину шляхти і на партію демократичну, котра 1832 року завязала ся у з'єднане Товариство Демократичне польське, і своєю щіркою організацією та безбешпощадною, з великим талантом веденою полемікою надавала тої і верховидла як в принципіальній боротьбі з представителями шляхотського консерватизму, так і в організації революційних сил польської суспільності.

Своїх змагань вона очевидно і по революції 1830—31 року не покидала; противно тепер, довершивши свою організацію і вияснивши свої головні теоретичні погляди була переконана, що іменно вона є єдиним і правдивим представителем історичних ідеалів польських. Тому-то з більшою як коли небудь перед тим енергією вона стала заходити ся коло сповнення своїх мрій, таких близьких і сердцю, а однакж таких далеких... Коли однакж пригадаємо собі, що до тепер польська шляхта була майже єдиним і виключним керівником усіх поривів до відбудованя Польщі, то мусимо спитати: на когож тепер, по відсутненю шляхти, могла сподівати ся патріотична польська пропаганда і хто їй мав допомогти до довершеня сего трудного діла?

Теплі і щирі сімпатії, які польська справа, а особливо польська еміграція найшла була по упадку повстаня 1830—31 року між цивілізованими народами західної Європи, казали їй сеї помочи шукати в тій же Європі. Правда, — і попередні шляхотські змаганя опирали ся на Європу, але то була Європа дипломатична і самодержавно-урядова; то ж разом з відсутненем шляхти і єї консервативних поглядів відсутвала польська пропаганда і поміч кабінетів, а Європою, котра мала стати союзницею пропаганди, мали бути самі народи західної Європи і єї новочасні демократичні стремління, котрі у всіх державах європейських ставали до боротьби з самодержавними урядами і монархіями. „Європа“ — каже маніфест Демократичного Товариства польського з 31. марта 1832 (Heltmann, op. cit. 64, 55), — на котру Поляки покладали можуть надії що до своєї будучини, оживлена нині новими гадками про відносини суспільні, організує ся на нових основах, закладає нові условия для політичного свого житя. Щоби отже в ній жити, треба бути такою як вона. Скидає вона вже остатню одіж заправленої егоїзмом, коваючої мвнувшини і ростає ся на віки з гадками про привілеї всякого рода. Так отже і Поляк, скоро хоче відкликати ся до неї, мусить розстати ся з тою бувальщиною, котра єго напоювала поглядами шкідливими для загального добра і коли хоче відзискати житє в будучині, мусить сам бути представителем тої будучини. Репрезентація будучої Польщі належить до тих, котрі інтерес Польщі вважати будуть з інтересом людськості, котрі в будучій Польщі хочуть видіти мільйони щасливих, вольних, з дарів природи хіснуючих жителів, без ріжниць на зви, походження і віри, а не горстку людей упривілежованих, що на підставі давніх пересудів, давнього присвоєня і самоволі

тягнуть самі одні пожитоки, не лише зі снідької для всіх землі і всі ороців, але навіть з людей, коєрих судьба не помістила між ними, а їх праці і трудів...

В світлі отже з революційними стремліннями західної Європи сподівала ся тепер польська пропаганда досягнути свою ціль. Як раз тоді лагодила ся республіканська партія у Франції до явного бунту против посадженого недавно на французьким троні Люї-Філіпа, а рівно ж і революційні кружки в Німеччині лагодили ся до піднесєня стягу революції против своїх деспотичних урядів. Стати сии революційним змаганням своїми доволі задоволеннями і до воєнного діла вправлєними силами до помочи, щоби опісля, коли революція побідить в Європі, взаімно прїєї помочи добити ся до того, що не вдало ся 1830—31 року, се був перший спосіб, котрим демократична польська пропаганда хотїла направити те лахо, яке після єї переконання навоїла шляхта своїм кастовим вужоглядством польському народови.

Але фактичні обставини житя швидко розвіяли ті сангвінічні надії. Республіканський бунт против орлеанської монархії не вдав ся, не вдали ся також революційні перєви в Німеччині (гл. Sala, Gesch. d. pol. Aust. S. vom J. 1846, 47—58); ясно стало, що ще менше чим на європейську дипломатію можна було — по крайній мірі в даній хвилі — покладати ся на європейську революцію.

Коли отже тільки загранична поміч була єдиною надїєю на відбудованє Польщі, то так само як шляхту, ждало і новоутворєну польську демократію одно лиш гїрке розчарованє і так само як польська шляхта повинна була і вона на довго розстати ся з надїєю, що зможе розділену між три великі держави колишню Рїч-посполиту польську воскресити.

Демократія польська мала однакож ще й другу, новажїйшу надїю. Хїба ж в самім польським народі не було такої живої сили, котра би не спускаючи ся навіть на яку-небудь заграничну поміч, сама собою могла вернути народови польському утрачену державну самостійність?

Найти ту силу не було легко, бо помимо анатєми кинуті на шляхту, ся шляхта була до тепер єдиною живою верствою польського народа, котра могла мати фізичну і моральну силу для довершеня такого трудного діла; вона в своїх руках держала все політичне і духове житє свого народа, вона кершувала цілим житєм колишньої Польщі, кершувала всіми дотеперішніми патріотичними змаганнями, і коли діло їй не удавало ся, то де ж була тота сила, котра би гідна була взяти на себе всі ті публичні національні функції, котрі до тепер сповняла одна лише шляхта, і котра би годна була вибороти державну самостійність Польщі, тай ще до того без шляхти або навіть против неї?

То ж і демократична пропаганда польська не тайла перед собою того, що діло, до котрого вона забирала ся, було зовсім не легке, — але все ж таки сю живу животну силу вона мусїла найти, коли хотїла показати патріотам польським можливість щасливого кінця дотеперішнього тяжкого подожєня, з котрого може не було вже жадного виходу.

І справді, — демократія польська потрапила показати польській суспільності таку живу силу, котра на перший погляд очарувала мусіла кожного живого чоловіка в Польщі. Не по за Польщею, але в самій такій Польщі казала вона мукати і — як думала! — найшла тому силу, котра би годна була звалити в ніг ворогів польського народу; і не в одній якій небудь її частині, але по цілій великій просторони колишніх її земель. „Треба лише влучити всі окладові частини народу в одну точку, живу цілість, опираючи ся на цілу масу народню; а не, як до тепер було, лиш на одну верству; влучити ві через цілковите усамовільнене всіх політично придувлених верств народа польського, через безусловне надане земельної власности мужикам і через те дати їм запоруку, що справа революції буде також їх питомою справою; розв'язати зацпелене через довговічні кривди між дітьми одної матері-вітчини перемінити в єдність і згоду впливаючу з братерства, свободи і рівности, — і тога нова сила, котра має сокрушити ворогів польського народа і воскресити його державну самостійність, готова!“ (H e i t m a n op. cit. стр. 62, 63).

Легко се сказати, але чи легко зробити? Адже ж до вичворення цієї сили треба було цілковитого внутрішнього переродження польської суспільності, котра не тільки не опирала ся на цілій масі народній, але противно, була наскрізь односторонньо кастовою і весь свій склад і лад опирала власне на тій шляхотській верстві, котру нова демократична партія так різко засуджувала. Чи ж можливе таке переродження, таке, коли мож так виразити ся, хемичне перетворення цілої польської суспільності з виключно-кастової в живу і здорову суспільність? А коли навіть так, то чи можливе се було без кривавої революції, або по крайній мірі без тяжких кривд, котрі, як усі внутрішні борби, навіть на роді державно-самостійній доводили в перших хвилях до крайнього ослаблення, а нарід підневомелій, а до того між три держави поділений, довести могли замість нового життя до крайньої загибелі, а вже в найближчим разі могли головну ціль т. є. відбудоване державної самостійності, відсунути до безаглядно далекої будучини? Приклади найновішої історії західної Європи показували, через які стральні катастрофи переходити мусить нарід серед такого переродження, серед закладання нових підвалин публичного життя. А нарід без державної самостійності, який був нарід польський, чи ж не мусів би переходити через катастрофи ще більші?

Але демократична пропаганда польська цоть у всіх інших справах брала собі взірці з західної Європи, в тій власній справі находила принципіальну ріжницю між її історією з історією Польщі. Для західної Європи демократичні ідеї були після її дужеї невпінності, переломом і тому переведення тих думок в Европі вважалося цілковитим перетворенням цілої суспільності і було еволючене з кривавими катастрофами. В Польщі ж — казала вона — діло стояло зовсім противно, бо Польща вироста на демократичних основах, демократичні ідеї шливуть — так сказати — в її крові, суть головними, керуючими прийомом її життя. Демократія, котру західна Европа тільки тепер прийняла як свою віру і за котрою польська демократія шила до тепер істотнішого, а — пішла

думки демократичної партії — сповоничною основою польської суспільності; ві могутча сила витворила всю блискучу славу польського народу, а упадок свій принести має Польща власне скривленю тої демократичної основи. Коли отже Поляки підуть тепер за голосом демократії, то підуть не лише дорогою теперішньої поступової людськості, але як раз своєю питомою, народньою дорогою. Бо коли поодинокі словянські племена почали зливати ся у варід польської, то вже тоді мали свої питомі, віками розвинті понятя, свої питомі погляди, вироблений характер і відповідний до него суспільний лад і порядок. Не були то дрібні громади, котрі тільки-що виходили з рук природи, без споминів, без переказів, без минушнин; то були численні народи, сполучені сильно понятю і глибоко вкоріненою ідеєю. А спільне їх народнє житє лежало іменно в розвиваню тої спільної ідеї. — Словяне мали сильне почутє свободи. Се почутє проявляло ся у них сильною любовою свободі, мужеством в їх обороні, ненавистю чужого і домашнього ярма, замилуванем до публичного житя. Їх отвертість, ретельність, гостинність, лагідне поведене навіть в ворогани показували, що також рівно сильне почутє братерства вироблювало їх характер. Тому-то і Польща при своїм основаню не знала ріжницї ставів; всі уважали себе рівними, братами; для всіх одно було право; житє публичним жив-варід увесь, на громадських сходинах радив над спільним добром, не знав ані панів ані невольників.

Серед такого народа не легко було зацепити анти-демократичні, его понятя просто противні погляди. Тому-то навіть по основаню монархії, коли чужі принципи почали вже були підкопувати давній суспільний порядок, порядок сей, оживлений первісною ідеєю, удержував ся ще через більше як три віки. Понятя особистої свободи, свободи праці і ремесла і свободі політичних, котрі від давна зросли ся були з народом і жили в народі, відпихали привілеї; аристократія землі не заперда ся ще була в собі, не творила ще окремого стану. Понятя принесені з заходу або зовсім не прийняли ся, або потребували цілих віків, щоб пустяти корінь, скривили лише народню думку не здужавши єї зничити. Тому-то коли варід нарешті вістав зовсім підневолений, коли єму видерто всі права, власність, усі цивільні і політичні свободи, то всеж таки стан пануючий, котрий витворив ся не з чужих, зайшлих людей, як у інших народів, але з посеред рідного народа, задержав, бо мусів задержати первісні ідеї народа. Єго інституції, єго характер носять на собі неатерті ціли народньої думки. Та сама любов свободи і рівности, та сама ненависть чужого і домашнього ярма те саме мужество і пожертвованє, те саме замилуванє публичної справи, той сам дух веденя народ, ті самі домашні чесноти: гостинність, отвертість, ретельність, шляхотність, котрі були характеристичною ціхою первісної суспільности; але все се скривлене і чин раз більше затруванє самолюбною кастою і тою моральною гнилизною, котра ковечним способом впливати мусить з лоділу суспільности на рабів і ванів. Зі зниченем отже демократичного ладу в польській суспільности не прочала основна народня польська ідея. Ті самі, що запрягли варід у ярмо, мусили єї далше розвивати. І тим як раз ріжнить ся після поглядів

Демократичного Товариства польського нарід польський від інших народів європейських, що демократія є питомою, рідною ідеєю, котра зросла на польській землі ще перед віками, котру нарід цілими віками в собі корив і викохував. Її силі завдячує Польща свою блискучу минувшість — її скривлена повело за собою упадок Польщі. В ній отже лежить уся минувшість, а тим самим і вся будучина польського народа. Розвиток самостійности на кожній інчій дорозі був би противний духови народа. (Heltman, op. cit. 57—59).

Робота отже, котра ждала пропагандистів польської державної самостійности, не здавала ся їм дуже трудною; треба було лише звязати органічно і гармонійно ту світлу минувшість з теперішністю, пригадати народови польському і розбудити спочиваючі в ній его рідкі демократичні ідеї, освітити їх тим світлом, котре від кількадесяти літ стало розливати ся по Європі, і діло відродженя польського народа і відновленя польської держави, поведене рукою самого народа, без внутрішніх переворотів і кривавих катастроф, було забезпечене. „Бо хто ж би — аргументувала далі демократична партія — хотів нині заперечити, що всі люде суть братами, дітьми одного батька, Бога, членами одной родни, людськості? Росходить ся лиш о те, щоби совістно виконати сю основну гадку, щоби знести привілеї, під якою би там назвою вони не укривали ся, а на їх місце поставити рівність усіх людей. Без рівности нема свободи, бо де одним не вільно робити того, що вільно другим, там мусить бути з одного боку неволя а з другого деспотизм. Без рівности нема також і братерства, бо де одні скидають на себе обовязки і звальють їх на других, там мусить бути з одного боку егоїзм, а з другого духове і моральне упідленє, а в цілій суспільности взаїмна між членами ненависть. А противно, суспільність оперта на основах демократичних забезпечує всім своїм членам однакові з суспільного житя впливаючі користі, дає кождому заспокоєнє его потреб фізичних, духових і моральних, кождому рівну подає поміч; право посіданя землі і всякої іншої власности признає лишє праці, розвиває спосібности своїх членів через публичне, одностайне і для всіх приступне вихованє, через зовсім неограничену свободу обяву думок, не вьяже свободу совісти переслідуванєм і нетерпимістю, очищує дорогу в перешкод, котрі свободному розвиткови і виробленю сил народніх ставитє егоїзм і темнота і не лиш поодинокі відірвані часті народа, але цілу его масу веде дорогою ненастанного поступу і досконаленя. Слх обовязків не може сповнити жадна суспільність, котра опирає ся на привілеях чи то монархічних чи аристократичних“ (Heltman, op. cit. 59, 60).

Сі провідні ідеї мали бути підвалиною нової Польщі, мали з неї зробити ідеал держави-республіки, в повнім значіню слова народоправної, без жадних поділів на касті, жадних привілеїв, опертої на цілу вольву масу народню, в котрій кождий член мав би однакові права і обовязки. А першим і головним услівєм заснованя такої держави мало бути — знесенє панщени і наділєнє мужикам безусловної власности землі, котру вони обробляють.

„Бог дав землю для всіх людей“, — каже мніфест Демократичного Товариства в 1832 року (Heltman, op. cit. 22). „Мужикам належить ся правом власности та земля, котру вони управляють... Коли у панів син по батькови бере наслідство, то мужики за стілько праці своїх батьків повинні вже були до тепер дістати в наслідстві той шматок землі, котрий управляють і бути вільними від панщини.“

„Все для народа, через нарід — каже знов дальший манифест в 1836 року (Heltman, op. cit. 60, 61) — се найзагальніша основа демократії, котра містить в собі разж і ціль єї і форму. Все для народа, для всіх, — се ціль; все через нарід, через усіх, — се форма... Для відансканя своєї самостійности має Польша в собі самій величезні сили, котрих до тепер ще жаден совістний і щирий голос не викликав. Сила се майже непочата, а страшна як для вишніх так і внутрішніх ворогів Нею Польша воскресне. Нарід польський одертый з усіх прав, придавлений темнотою, нуждою і неволею, управляє до тепер в кривавім поті на чужу користь землю, котру єму перед віками видерли, а в провінціях, котрі Москва ще давніше загорнула, іде яко власність землі невіддільна враз із нею на продаж. Страдаюча і упокорена в цім людськість домагає ся справедливости. На голос сей глухі внутрішні єго угнетателі. Серед послідніх поривів народа польського до самостійности хотіли вони, надуживаючи святого іменя батьківщина, годосними словами накорити нарід мучений недостатком фізичним, хотіли, аби він кров свою проливав за тоту батьківщину, котра через тільки віків за єго працю платила єму погордою, пониженем і нуждою; кликали єго, щоби повстав і гнобителів сокрушив — вони! що самі були гнобителями єго прав. Тому-то на облудний їх голос слабій лищ відповів відгомін — і Польша упала. Коли ся страшна наука, куддена ціною стільки кривавих жертв, не має пропасти, коли нове повстанє не має бути сумним повторенєм давніх, то першим завивом до бою повинно бути: освободженє народа, відданє єму видертої землі на власність, поверненє прав, покликанє всіх до уживаня користей незалежного житя, всіх, без різниці віри і походженя. Лиш таке вимірене совістної, щирої, недвозначної справедливости може в цілій масі придавлених викликати чутє правдивого пожертвованя і впоїти те переконанє, що двадцять-мільонний (!) народ годен зруйнувати і сокрушити коаіцію цілої Европи, так як єї сокрушила недавно тому республіканська Франція... Мало котрий нарід дорівнав народова польському в любови до рідної землі; в пожертвованях ні один єго не перевисшив. Коли в посліднім повстаню найбільший ворог людськости в десяти-місячній боротьбі, серед стільки помилок, зрад і бездарности наших керівничів жадною побідою не міг похвалити ся, то чим же будуть єго узброєні куцц перед усіма силами народними, викликаними любовою батьківщини і споконвічною справедливістю?“

„Заявляємо наконєць, що далеке від нас бажанє убійств і пожежі рідного краю. Не з мечем архангела, але з книгою рідної історії в руках будемо з одного боку показувати придавлення, що ані права божі, ані кільковікове насилє людське не обовязують їх оставати ся

дальше в нужді і зневажачій довазі чоловіка невідомо, а з другого боку будити-меже ті самі чуття споконвічної справедливості, покликувати ті самі історичні спомини і не переставемо завважати наслідків пересудів і присвоєнь шляхотських в імені власного діх інтересу, в імені нинішньої освіти, а особливо в царівничім для нас усіх імени рідного краю, щоб видерті права народови вернули... (F. g. h. g. Więsiołowski, Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, стр. 11).

Таке було те нове евангеліє свободи і братерства, котре Товариство Демократичне польське проголосило польській суспільности jako єдино-можливий спосіб її відродження, jako єдино-можливу, меже трудну але за те неохідно певну дорогу до віднаскання державної самостійности. І годі заперечити, що в порівнянню з дотеперішніми політичними і суспільними поглядами, котрі панували в верховодячій верстві польського народа і перейшли в кров і тіло польської суспільности, нове евангеліє Тов. Демократичного було великим теоретичним поступом польської мисли. Такої ясної і систематично сформулованої програми народоправної Польща до тепер не звала і не чула; безперечна логічна консеквенція в выводах програми, а передовсім основана єї на питомих, національних традиціях, представлено єї не jako щось зовсім нового, чужого, але jako логічний і природний вплив історичного розвитку польського народа, мусіли їй запевнити легкый приступ і поводжене особливо між патріотичну молодіжю польською, котра як раз тепер, після тяжкої невдачі 1830—31 року потребувала конче живого, емоційного слова для підтримання злованих надій і енергії до дальшої праці, і з нечасним ентузіазмом горнула ся під стяг демократичних ідей, піднесений в такою небувалою в Польщі рішучістю і отвертістю і підтримуваний в правдивим талантом, а що важливіше, в щирою і глибокою вірою в неомальність нової, а прецінь такої давньої, — чужої на перший погляд, а прецінь рідної, бо з рідних споминів і історії впливаючої віри.

А що найбільше пригортало до сеї нової віри серце і розум іменно молодіжю, такої чесної завше в своїх стреміннях і такої готової до пожертвованя, то був факт, що зпостоми нової віри не були виключно для героїв фрази, котрі бив з далекого і безпечного заступка посылали других на небезпечне діло а самі себе аберегали, але що вони самі особливо в краю, серед громадої небезпечки проповідували овою нову правду, що самі перші йшли на небезпечне діло, та хоть і други доводили до немцастя, то й самі з незвичайним пожертвованєм і відвагою вносили за свої переконаня тяжкі перескідуваня і муки, а навіть смерть.

В нормальних обставинах, коли би програмом партія ся проявила ся була в Польщі державно самостійній або хоть серед більшого вержильних політичних відносин, серед якої-такої свободи дискусії і пропанди, програма єя, євичена з баламутної і фантастичної історичної фразеології і з значних внутрішніх противорічій, омерта на реальних обставинах і потребах життя, могла би була справді стати початком нової ери в історичнім життю польського народа, могла би була довести може до великих суспільних і політичних реформ і прочистити польському

народови дорогу до великого культурного поступу. Але серед тяжких історичних обставин, серед котрих новій демократичній вірі довелося побачити світ божий, навіть сама теоретична дискусія і пропаганда натрафити мусіла на непобідні вишні перешкоди, — о фактичній переведеню єї нічого вже й говорити. То ж коли серед самої теоретичної пропаганди — о скільки вона була можливою — чим далше тим більше виступати стали на верх ті внутрішні суперечности, котрі містилися в новій доктрині, то направити їх не мож було, а то тим більше, бо вони становили єї основну суть, а вона віяких поправок ані перемін в самих основах своїх не допускала. А через те чим раз більше вироджувалась із оживляючої науки в вузке політичне сектантство єї всіми темними сторонами сектантської нетерпимости.

Дальше: хоча власне на демократичній бік доктрини основателі єї клали таку велику і рішучу вагу, все ж таки заведене народоправного ладу і порядку було для них не головною і остаточною цілею, а лише средством до властивої цілі, до відзискання державної самостійности. В тій хвилі отже, коли би показало ся, що средство не веде до цілі, тратило би воно, яко средство лиш, свою вартість, а по крайній мірі не будило би того ентузіазму і посвяченя, котре до єго переведеня конечно було потрібне.

А крім того нова доктрина зовсім не ставила себе яко те, чим вона справді була, т. є. яко теоретичну програму, підлягаючу критиці і евентуальним модифікаціям. Ні, се була справді нова віра, нове євангеліє, котре яко таке мож було лиш в цілости прийняти або в цілости відкинути, але до котрого не мож було ані нічого додавати ані нічого віднімати. Яко абсолютний, категоричний розказ вводило себе се нове євангеліє свободи і братерства між польський нарід, і яко такий домагало ся безусловного послуху і підданства. Воно виступало яко абсолютно певний і єдино-можливий спосіб до відзискання державної самостійности польської, — очевидна отже річ, що кожний, хто підіймав голос против него, не хотів в ґрунті річи тої самостійности, був ворогом польського народа.

А коли зважимо, що се нове євангеліє з одного боку безпощадно нищило матеріальні і суснільні привілеї такої могутчої верстви, як польська шляхта і конечно мусіло викликати єї рішучу опозицію, — а з другого боку з конечности своєї природи звертати ся мусіло і шукати прихильників між тою великою масою народа, котру воно покликувало на місце шляхти до веденя діла державного освободженя, коли тимчасом та маса жила в нечувано тяжкій неволі і темноті і ледви чи годна була і хотіла взяти на себе призначену їй задачу, а аностояи нової віри, не знайоми їй, були в єї очех так само представителями упривілейованої верстви як і сама шляхта, — то зрозуміємо, що новий сей символ політичної віри зараз таки в самого початку світкати ся мусів у своїм переведеню з незвичайно великими перепонами, котрих не могла побороти горстка молодих ентузіастів, не маючих ані значіня ані впливу. Що до практичної своєї сторони показав ся отже сей символ лиш ілюзією, котру обставини реального життя немилосерно розбили, хоть правда,

що ілюзією прекрасною, але за те тим більше небезпечною, що сам свідомо замінявав головну свою тезу братерства і воли.

Уже зрештою різкий тон, в яким Товариство Демократичне говорило про упривілейовану верству, мусить переконати, що товариство се дуже помиляло ся думаючи, що вистарчить лиш пригадати минулу основну ідею польської суспільности і навязати до неї теперішність, щоби перероджене польської суспільности із шляхотської на народоправну відбуло ся скоро і гладко, без тяжких внутрішніх крив або хоть без довголітньої принципіальної і суспільної боротьби. Саме Демократичне Товариство відносило ся з рішучим недовірем до всієї шляхти яко стану, навіть тоді, коли вона — очевидно лиш еміграційна, котра вже не мала що стратити і фактично вже жадних не мала привілеїв старала ся або по крайній мірі удавала, що хоче зблизити ся до его програми. Демократичне Товариство не зближення шукало, але безусловного прийняття своєї доктрини, і коли еміграційна шляхта сполучивши ся в окреме товариство „Zjednoczenie“ виписала програму, котра найже в нічим не різнилася ся від програми Тов. Демократичного, то воно стануло до неї в рішучій опозиції і в змаганнях „Zjednoczenia“ бачило лиш хитрий замір, щоби членів Демокр. Товариства перековити в свій табір і позістивши та розтопивши в собі ціле Тов. Демократичне, опісля дотерва виступити з своєю правдивою шляхотською програмою.

Уже сама гадка подана в початках 1837 року через еміграційних прихильників шляхти, що вся еміграція окрім дрібної горстки прислужників аристократії є демократичною, що отже Товариство Демократичне повинно сполучити ся з рештою еміграції, викликала між прихильниками Товариства рішучу опозицію і підозрінє, що шляхті ходить лиш о те, щоби Товариство розпало ся в кількатисячній масі емігрантів і стратило ту моральну силу, яку ему надавала его систематично вироблена доктрина. Гадку ту відкинуло отже Тов. Демократичне величезною більшістю (666 голосів против 28), а спосіб, в який воно мотивувало сю постанову в маніфестації з 8. авг. 1837 р., свідчить виразно, що спільної праці з шляхтою над ділом державного освободження Польщі воно безусловно не допускало.

„Те що жило в Польщі, — каже ся маніфестація — що керувало сі рухами: дух, понятя, погляди, пересуди пануючої верстви, все те в урядком рідної справи не могло загинути; все те прийшло з нами на чужу землю, щоби тут жити, щоби тут іде над народнім рухом верховодити. Ся відраза до суспільних реформи, до вмірєня повної справедливости простому народови, котра була причиною урядку народа і безсильности его дотеперішних змагань, не скончала з посліднім стогнаням батьківщини покнитої на здобчч тиранови; одно насильне потрясенє не годно було видерти его з душі гнобителів народа, бо тоге, що втворювали він, одна хвиля не мнчить. На жадну шляхту не спало стілько і таких смертельних ударів, як на французьку; а прецінь дух єї живе ще до тепер і непокоїть Францію. І польська шляхта не зложила оружя; надала лїне своїй мысли івчу форму, щоби тим зручнійше відійти нового духа, котрий намагає ся єї сокрушити, ослабити

і знищити її силу. В сін то живім ще шляхотовім дує! лежить глибока причина всіх антидемократичних рухів серед еміграції; з неї вишпунуть колись в хвилих рішучого діланя головні перешкоди переведеня демократичної ідеї, а тим самим і відбудованя польської держави. Можна з упривілейованих здерти маску облуди, можна їм відобрати средства до успішного діланя, можна їй силою правди і силою посвяченя побідити — над тим Товариство працює; але доперва час і нові інституції годні будуть зовсім знищити і викоринити ідею привілейів... Як то? чи ж можемо надіяти ся, щоби ті, котрих серед боротьби, в хвилих діланя більше лякало потрясенє соціального руху, ніж небезпека рідного краю, котрі відкидали подавані їм способи ратунку, не хотіли справедливости винирити народови, порушити маси, — щоби ті, котрі ще недавно серед еміграції поганили нашу віру, малювали демократію як страшлище крови і різні, — щоби вони в і з своїми прихильниками і прислужниками стали тепер демократами, щоби викинули з душі своєї нечистість назбирану егоїзмом і віковичними пересудами, щоби в простім народі пізнали рівних собі, стали побіч него як брати, як діти одної нещасливої матери і самі добровільно зложили ті присвоєня, котрим до тепер жертвували батьківщину? Хто має, такі надії най іде за словом, котре вони тепер кинули еміграції. Мід діх де маємо... Вони нині супокійно, в холодную кровю можуть оглядати будуче своє становище, можуть працювати і працюють над тим, щоби в рішучій хвилі ведене справи до них належало, щоби не хто інчий порятував відносини суспільні, щоби не всі присвоєня зложити, щоби набуті, як кажуть праба, спасти, а уступки вимушені обставинами колись пізнійше відзискати.

„Так ділав егоїзм упривілейованих верств серед кожного революційного потрясеня: у Франції, в Англії, в Іспанії, в Італії, в Польщі; так буде ділати, поки єму сил стане; так ділає на менчі розміри в еміграції, котра ділить ся не лише на демократію і аристократію, то значить на отвертих прихильників народа і отвертих его ворогів, але містить в собі велике число таких, котрі совісно або в злій волі нахиляють ся до одних або других. В тій неаорганізованій масі сирих, невироблених матеріалів, котрі за-для того можуть служити так само добрій, як і злій справі, яриють ся і найнебезпечнійші, бо тайні вороги нашої віри. В них ділає та хитра частина шляхотського стаду, котра ясно зрозушила, яку силу вже нині має демократична ідея і до якої всемогучої сили вона в часом піднести ся мусить. Аристократія, котра поступає давньою дорогою, є менче небезпечна. Вони ж, хитрійші від неї, навчені прикладами свіжої історії і тим що перед їх очима діє ся в інших краях, ваяли на себе маску демократії. Найважійшою перешкодою було їм Тов. Демократичне і толі вони всякими способами заходили ся, щоби его опанувати. Але їх заходи не вдали ся. Тепер знов хотіли би розірвати Товариство, звести его в решту еміграції, утворити хоть хвилево яке небудь нове товариство, котре би на керіваничів загальної справи народньої поставило коли вже не самих репрезентатів прізілею, то бодай людей від них залежних. Але і сі заходи їм не вдадуть ся, а Товариство Демократичне виробить в собі силу, енергію

і пожертвувати, щоби їх відперти, утвердять ся тим більше в своїх переконаннях, стане ти єносібнайши до оповнення своєї нісії; коли спратить на числа, то знесла на єдності." (Heltmann, op. cit. 24—27).

Коли отже „Zjednoczenie“ оголосило 28. ноября 1838 року свою програму, в котрій кавило, що освободжене польського народа вступити може лише дорогою революції, котрої ціль є: самостійність Польщі в давніх границях, внесення привілеїв, уряд і увесь суспільний порядок осерчений на демократичних основах, т. є. на самодержавію народа; на братерстві, рівности і свободі, котрих першим впливом буде освободженя мужиків, безусловне наданє їм земельної власности, свобода віри, заведенє загального народнього вихованя, — і що до осягненя сей ціли народні сили суть достаточні — то члени Демократичного Товариства не дали ся тим прихилити, але в завзятім гнівом накинули ся на статут Zjednoczenia. Статут сей постановяв, що поки народ польський не буде освободжений, правною і єдиною его репрезентацією є еміграція яко вольна частина народа продовжуюча революцію 1830—31 року, — до неї отже належати має викликанє і ужиток сил народніх і в тій ціли лучить ся вона в одно політичне тіло в однаковим засадах та організацією і вибирає комітет, в котрого руках аж до часу освободженя народа єначивати буде найвиша власть народня; коли надійде хвиля до рішучого діланя в краю, комітет стає начальником і керівником народнього повстаня, покликне Польків до оружя, оголошує освободженє мужиків, заводить народні школи і т. д.

Товариство Демократичне рішучо розбивало сі заходи около захопленя власти і заявляло що найвиша власть підчас революції належати може і мусить до тих, котрі зроблять революцію отже до самого краю, і називало сі заміри Zjednoczenia смішними і дитинячими пориваннє до узурпації диктаторської власти, котрої булuche повстанє ніяким способом над собою не допустить (Heltmann, op. cit. 28—31).

Але доки повстаня не було, то боротьба о будучу власть була сваркою за торічний сніг і не мала реального значіня; само зрештою Тов. Демократичне признавало, що „в хвилі коли вийде цоклик до нової боротьби, всі стануть разом, усіх огорне дух посвяченя; дух той скріпить слабих, порушить рівнодушних, злих навіть енергією своєю переотрашить.“ На кождий спосіб сам факт, що еміграційна шляхотська партія, шукаючи для себе прихильників, мусіла в цілости прияти програму Тов. Демократичного, був для него великою моральною побідою і ясно свідчив о силі его переконань і о успішній его праці по крайній мірі між земляками на еміграції. Успіх сей не тільки додавав ему сили і заохоти до дальшого діланя, але й скріплював его в переконаню, що нове євангеліє ним голошене містить в собі безусловні правди, і зможе навіть противників побідити чарючою своєю силою.

Такою самою, коли не більшою побідою був дальший факт, що також усі патріотичні конспірації в краю і тайні товариства, особливо в Галлянії, котрі почавши від упадку революції 1830—31 р. стали

завязувати ся і з небуваюю силою розвивати ся в цілі державного освободження Польщі, також в цілості приймали головні принципіальні основи програми Демократичного Товариства, і що спеціально яке найголовнішу засаду приймали конечність знесеня панщини і суспільного освободження мужицтва і рішучими словами домагали ся від шляхти, щоби сама приложила руку до сего великого патріотичного діла, закладаючи їй при тім неврозуміле власного і народнього інтересу і кастову вузькоглядність. „Щоби вибороти собі самостійність державну — каже Генрик Богданський, один із головних учасників в тих тайних галицьких конспіраціях 30-тих років — треба не лише скріпити сили народні через ширенє просвіти і національної самосвідомости поміж інтелігенцією; конечна є також зміна суспільного порядку. Чим тісніше сполучене в народі, тим більша єго сила; чим більше поодинокі верстви зближені до себе, тим нарід сильніший. В часі поділу Польщі ніде верстви ті не були більше від себе віддалені, як в народі польським; тому Польща упала. В цілій західній Європі давно вже нема підданства; особа і праця мужика вільна там на власній або нанятій землі — міста з народньою самосвідомістю підносять ся в просвіті і заможности — обі сі верстви вже з шляхтою одии інтерес перед урядом і чужими народами і тому ті народи мають невичерпану народню силу — як духу так і матеріальну. Лиш в Польщі було інакше. В Польщі шляхта не лиш не розуміла свого питомого і народнього інтересу, але навіть не хотіла слухати голосу людськості, упрямоючи ся при підданстві мужика, а супроти міщанства займаючи становиско понижаючої гордості. Ні, шляхта не знала народнього інтересу, стаючи на перешкоді освободженю мужиків. Так було за часів Річи-посполитої. По сі поділі між три держави і виназаню Польщі з карти Європи уряд австрійський, одна з держав бравших участь в поділі, помагав шляхті в тім, щоби ті дві верстви народа удержати в-одні в роздразненю між собою і при помочи мужиків перешкоджувати можливим заходам шляхти коло самостійности батьківщини; бо справедливо лиш в шляхті видів безперестанні стремління народні і ніколи їй не вірив, хоть знав, що єі деморалізує. Щоби удержати той суспільний антагонізм, брав уряд мужика в опіку перед самоволею шляхти, улекшував єго положенє і ограничував власть шляхти над ним. Але ся опіка над мужиками і ограничуванє власти шляхотської змагали власне до того, щоби між ними обома верствами народа викликати взаїмну ненависть і були поверховні, бо мужика уряд лишав все таки в підданстві і панщині, а шляхті вакинув політичне і судове начальство над ним, казав отже їй бути рівночасно стороною в відношеню до мужика і єго начальником. В сих прикрих відносинах уряд задержував для себе лиш приятну сторону, а ненависну звалив на шляхту, збудив і укріпив в мужику те переконанє, що єдиним єго ворогом є єго пан. Навіть приноси урядові видані на користь мужика не привносили мужикови користі, б. уряд не доглядав їй точного виконаня, але противно подавав шляхті способи, як би правні наслідки їй невиконаня оминати. Бо урядови ходило лиш о те, щоби у мужиків збудити прихильність до себе показуванєм урядових приписів на їй користь виданих, а причину їй нещастя звалити на пана, котрий

винаходить способи, як з під тих припсів виконати ся. Уряд ішов до того, щоби в разі потреби знесенем панщини прихилити до себе всю масу мужицтва і тою масою знівечити національні вимоги шляхти, а до такої надії мав тим більшу підставу, бо мужик держаний в темноті і придавлений неволю не видів в відзисканю державної самостійности жадної потреби ані жалного для себе інтересу.

Чи ж не було би отже розумніше, — каже Богданський — коли би шляхта випередила в сій справі уряд і освободивши мужика позискала его прихильність?... Уже само освободжене, зробивши мужика лиш сусідом колишнього пана, зближить его до него коли не відразу, то певне в дальнім поколіню. Але насамперед повинен шляхтич зближити ся до мужика, бо найбільше мав способів, щоби на него вплинути і яко більше образований скорше пізнасть інтерес народній"... Таке зближеня до мужика не є однакож легка річ при тих поглядах, котрих шляхта так твердо держить ся. Сама вона отже повинна насамперед перемінити ся не лиш на хвильку, але радикально, так, щоби ся переїна впливала з засади і з переконаня. Засади і переконаня набуває ся мисленем і наукою. Шляхтич мислив до тепер лиш над тим, щоби як найкращійше використати працю мужика для побільшеня своїх достатків і для придбаня більшої вигоди; а верхом его науки була гладка французька бесіда, складний танець і сабонова оглада. Тепер повинна шляхта звернути ся до серйозної науки, пізнати історію свого народа, глибоке значінє народности і людської гідности, повинна позбути ся своїх шкідливих кастових недостатків, не шукати виспости в могорді і допийженю мужика, промисловця і ремісника, але в праці, в любові до свого краю і в загальнім братерстві; повинна переломати свої застарілі пересуди і переродити ся, т. зн. відвернути ся від своєї кастової мизантропности а звернути ся до поступу і потреб часу, викорінити в собі відразу до мужиків і міщан і зближити ся до сих верств народа... Всі дотеперішні повстаня і пориви до державної самостійности власне тому кінчили ся невдачами, бо ні-одно з них не було повстанєм цілого народа, лиш одної нечисленної его верстви, — ні одно з них не підняло суспільної революції, котрої шляхта і уряди найбільше бояли ся, ні одно не подумало про винирене справедливости простому народови, про позисканє его помочи, котру мож одержати лиш через оголошенє цілковитої свободи, власности і братерства... Простий нарід лиш в своїм освободженю побачив би і зрозумів би самостійність — інча самостійність, національна, внішня, в відношеню до сусідніх народів і держав є і може ще довго буде для него темною загадкою. В голу обіцянку рівности перед правом і в показувані ему суспільні реформи колись в будущинні вік, стільки раз ошуканий, тепер вже не вірить. Для него треба очевидного, живого діла. Его треба справді увільнити а не робити ему лиш надію на будущу волю; бо се все лиш половичні способи, котрі его не задовольять і замість осягненя пожаданого ціли звихнуть лиш найкрасщі пориви; ба, можуть навіть отворити урядови очи на велике для него небезпеченство і навіть знищити надію відбудованя Польщі питомими силами... А прецінь головною підставою сего відбудованя є мужик; без него жадне повстанє не буде могло устояти ся.

власними силами." (Bogdański H. Pamiętnik. Рухом. Осол. 34-6 I. 11, 12, 15, 16 127—130). — „Ціль своєю однак: досягнути хочемо не розбудженем взаємної ненависти, але через піднесене земляків до взаємного братерства. Коли би однак людь принужений був силою утиснути ся о відерті єму права, то кров пролита стаде не на нас, але на тих, котри хвилеві виски і користи дорожші були ніж загальне добро.“ (Bogdański, тамже I. к. 19.)

Однак ані перевага в еміграції ані сімнаті галицьких конспіраторів не могли Товариству Демократичному принести багато реального пожитку. Перевага на еміграції ні; — бо єї комунікація в країни колишньої Польщі була дуже трудна тай еміграція вже з природи річи не могла мати ршяючого впливу на те, що діяло ся в тих країх; а пожиток в галицьких конспіраторів не міг бути великий, бо їх вплив ограничував ся переважно на них самих, і складали ся вони переважно з молодіжи, з молодих, дрібних урядяків, дрібнішою шляхти, з інтелігенції, котра тільки ще доробляла ся значія і з студентів, а всі вони разом виявши в тодішніх обставинах не могли мати великого впливу на переведенє такої важної реформи, як внесене панщини або на докованє такого трудного діла, як відбудованє Польщі, особливо коли революція 1830—31 року, розпочата з такими великими матеріальними і моральними ередетвами, так ґрунтовно не вдала ся. Що ж після того могла зробити горстка молодіжи, в краю придавленім убивачим деспотизмом, без свободи виявленя мысли і без можливости систематичної пропаганди? Весь єї енерґіязм, уся енерґія розбивала ся о єї перешкоди як хвилі морські о скалу. — і вичерпували ся в безуспішних тайних конспіраціях. — а почутє їх нежочи лиш тим більше озлоблювало їх на шляхту, котра до них і до їх переконань відносила ся з явним ворогованєм, і тим вони ще збільшували перешкоди, що стояли в дорозі їх пропаганди.

Во ж в очех шляхти вони не були нічим інчим, як лиш санкюлотами, котрі їх хочуть усе відібрати (Heltman, op. cit. 22); котрі хочуть розділу ґрунтів, зрівняня маєтків (Wiesiołowski, Pamiętnik, стр. 13.); вони прозивала їх бунтарями мужиків, терорістами і комуністами, котрі хочуть внаєскувати богатших (Bogdański, Pamiętnik, I, 19). Навіть найприхильніші з поміж шляхти годили ся в найлучшім разі лиш на поступенне освободженє мужика, але і то здають ся лиш для того, бо бачили в тім правду без кінця, бо думали, що уряд ніколи не допустить до переведеня сеї гадки неспідоу з єго інтересом панования через розділенє. Радку ж цяковитого і наглого внесєня панщини вважали небезпечною, шкідливою і несправедливою. Небезпечною, бо мужик почувши брак удачки, котра вдержувала страсть необразованого чоловіка в рамках суспільного порядку, переминив би легко свою свободу в самоволу і свободу влючичу і посягнув би по власність давнього свого пана. Шкідливою, бо мужик прикихши при примусовій праці на пана до лінивства, опустив би зовсім руки, щасливий, що вже над ним не висить панський примус, жив би лиш з дня на день, робив би лиш тільки, щоб єго праця вистарчала на єго konieczне виживленє і стаа би тягарем краю, так само як і шляхта, котра

нозбавлена дармої праці мужицької не могла би ужиткувати зі своєї землі, єдиної підстави її істнованя. Несправедливою врешті, бо шляхта видала в своїх відносинах до мужика слушно набуте право, котре їй прислугує за колишні проливанє своєї крові в обороні батьківщини, за що мужиким були обов'язані управляти єї рілю (Bogdański, I, k. 14).

Нове євангеліє Товариства Демократичного не сполучило отже розв'язані суспільні верстви польського народа в одну органічну цілість, не стопило пересудіє упрівілейованої верстви в огні всенароднього патріотнаму, бо вона як перше так і тепер на поклик до свободи, рівности і братерства остала ся німа і глуха. Протівно, споконвічний антагонізм обох верстов воно ще більше заострило і замість перетворити шляхту в рівних з другими членів народа, пробудило єї лиш до тия сильнішого заакцентованя своєї суспільної окремішности. Практичним наслідком сего було, як сказано, те, що шляхта, котра ще й тепер уважала народом виключно лиш себе саму, стала понерек стремлівє Товариства Демократичного і через те в дуже значній мірі спинила їй розширене.

Але конець-кінців принципіальна розправа з противниками, яєне і виразне виявленє нового світогляду було історичною конечністю, котра може в першій хвилі причосила значні некористи і навіть здержувала оєягненє остаточної цілі, але за те в будущині обіцувала тия багатіє жинива; а Тов. Демократичне потішувало себе тия, що хоть з одного боку тратило може на числі прихильників, то за те з другого боку аєскувало на єдности і не потребуєчи оглядати ся ні на кого, могло з тия більшою рішучістю і консеквенцією вести своє діло.

Дивно однакож, що перше практичне діло, до котрого Товариство взяло ся, а іменно експедиція Залівського і товаришів в 1833 році, — котрі вправніз Галичини до Росії кількома малими відділами хотіли вести прогив неї партізантську війну і, коли буде можна, викликати загальну революцію в усіх краях колишньої Польщі — зовсім не стояло на теоретичній висоті єго політичної програми і поминуло зовсім справу знесеня панщини, без чого по думці самого ж Товариства відбудованє Польщі було неможливе. А про те Залівський, начальник сєї експедиції і член Товариства, в своїй інструкції для окружних організаторів експедиції не виявив тої суспільної основи, на котрій боротьба о самостійність мала розпочати ся і не осмілив ся оголосити знесеня панщини і освободженя мужиків, але полпив се на ласку — будущого сойму самостійної Польщі!

Може бути, що стало ся се для того, що програма Товариства не була ще остаточно уложена і ще була предметом оживлєних нарад і дискусій; але основна гадка про знесенє панщини находить ся вже, як ми бачили, в програмі в 1832 року, відсунєнє єї отже на бік саме в рішучій хвилі, в хвилі революції, є що найменше загадкою, і політичні приятелі Залівського тяжко єго опієля за те доноряли, що не годен був використати спосібности, щоби позискати мужиків для нової ідеї (Bogdański, I, 127).

Може бути, що се стало ся під впливом письма Адама Міцкевича „До галицьких приятелів“, писаного як раз перед самою експедицією

Залівського, а відчитаного в кружку приятельським складавшим ся з Йосифа і Богдана Залеских, Кароля Ружицького і Гната Домейка і розширюваного опісля в рукописах по Галичині. В письмі сім великий поет польський усю боротьбу між аристократією а демократією називає дурницею і каже, що всі галицькі Поляки в ділянах своїх повинні мати на цілі прилагоджене і нагромаджене сил і средств до будучого повстання. „Всі сили і средства лежать в русі народнім, котрий творить і узброє армії. Розширювати того духа, се найпожиточніша праця для відродження Польщі. Треба отже:

„1. Вияснити всім верствам жителів, що справа Польщі є справою рівности і свободи; що неволя мужиків походить з того, що шляхта маючи звязані через уряд руки не може прав краєвих поправити і відмінити, що сама вона придавлена податками мусить давити мужиків, що сі ріжницї мусять вічно удержувати, і що ріжниць сих без відбудованя Польщі годї знести.

„2. Поки Польща в руках чужого уряду, поти всі крики на титули, на аристократію і т. д. суть дурницею, ділять лиш земляків на партії і заводять незгоду. Війна мусить бути не домашня але внїшня. Лиш тоді титули стратять усю вагу, коли всі мати-муть титул Поляків; тоді лиш упадуть інтереси каст і родин, коли виробить ся великий інтерес народній. Працювати для інтересу народнього значить отже працювати для свободи і рівности. Треба затим усі верстви жителів припускати і заохочувати до такої праці. Князь, граф, мужик і жид однаково потрібні. Кожного з них треба переробити на Поляка. Доки нема публичного життя, будуть люде амбітні шукати значїня в сальонах; доки не мож шукати слави в службі рідному краєви, шукати-муть відзначеня в титулах. Треба се терпливо зносити, а обертати свої стремління в-одно до висших цілей. Тому як найстараннїше уникати треба всякої внутрїшньої колотнечї о аристократію і демократію.

„3. Особи маючі значїне в уродженя і мастку (бо інчого тепер значїня в Галичині нема) зможуть незвичайно прислужити ся справі народній, протегуючи, запомагаючи, заохочуючи всякого стану людей, в котрих видять любов для Польщі; повинні особливо подружити ся з патріотичним духовенством всякого обряду. Особливо треба мати на оці духовенство руське, уникати всякої сварки з попами, а передовсім процесів. Не один обиватель, котрий в часі повстаня жертвує цілий масток, в часі супкою не хоче уступити попови або мужикови кількох дерев з ліса або кусника землі, і через те відчужує цілі верстви жителів. Памятати треба завсїгди, що хвилеве пожертвоване є лекше і менче приносить пожитку, ніж пожертвоване безперестанне і дрібне; за-для браку сих безнастанних і дрібних пожертвовань не приносять опісля пожитку загальні хвилеві пежертвованя.

„Давні пересуди против декотрих верств жителів, приміром против дітей гр. духовенства, є великим гріхом політичним, найнебезпечнїшим для польської справи. Треба доложити всяких заходів, щоби опінію публичну в сій мірі направити.

„Мужикам не лиш в загалі обіцувати красшу будучину, але в кождім поодинокім случаю, о скілько лиш мож, поправляти їх положїне. Таким

наприклад, котрі відомі яко горячі прихильники справи народньої, таким, котрих діти бороли ся в Польщі, коли мож, наділювати власність і звільнювати їх від чиншів, каті власти, худобу купувати. Нехай би в кождім селі кількох або хоть одного господаря на рік в такий спосіб запоможено зі складки, то зроблено би більше для народньої справи, ніж висилкою емісарів за границу або невчасним закупном оружя, котре може бути вдане і відібране“ (Mickiewicz Adam, Dzieła. Paryż — Lwów 1880. VI. стр. 59—63. Do Przyjaciół galicyjskich).

Коли Залівський справді під впливом сего Міцкевичевого письма в почині своєї експедиції занехав оголошеня свободи для мужиків і знесеня панщини то се би вправді свідчило о великим поважаню, якого великий поет заживав також між польськими демократами, але політичну прозорливість Залівського і яго вірність демократичним принципам показувало би не в найліпшім світлі. Письмо Міцкевича каже пояснювати жителям Галичини, що справа Польщі є справою рівности і братерства. Добре то говорити; але хто мав пояснювати і як? таї хто би сему поясненю повірив? Дійсне жите кождою своєю минутою, кождим своїм проявом перечило сій фразі і доказувало противно, що справа Польщі, то справа нерівности і війни брата против брата. Треба лиш було зайти до першого ліпшого галицького села, щоби переконати ся о тім. Відсилати ж мужика зі знесенем панщини аж до часу, коли Польща буде самостійною, а тимчасом казати ему двигати терпливо дотеперішнє ярмо, значило будити в нім рішуче недовіре против усіх змагань до відбудованя Польщі і показувати в них лиш примхи панські і охоту поабути ся панованя цісарського, щоби потому тим дужше вяти мужика в руки. Ба що більше, значило доказувати, що як раз те цісарське панованє є єдиний, щирий приятель мужика, котрий вправді не обіцєє грушок на вербі і дає мало і скупо, але те що дає, дає справді і дає зараз.

Значить, ані письмо Міцкевича ані невдалий опшуртунізм Залівського не могли закрити а тим менче усунути того факту, що між обома головними верствами в краю, шляхтою і мужиками, панував непримирний антагонізм, котрий стояв на перешкодї всім порывам патріотів польських до державної самостійности. Правда, що і шляхта хотіла Польщі, та не лише Польщі в давніх границях, але і в усіма давніми шляхотськими привілеями. А мужикови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тілі, стискали ся руки в кулак. Бо і він хоч неокресаний і темний, почував себе таким самим чоловіком як і шляхтич, а не товарною.

Як же погодити сі суперечности? і хто годен був доконати сего неможливого майже діла?

Ми бачили вже, що праці сеї підняла ся польська демократія. Вона думала, що мужик, коли противить ся відбудсваню Польщі, то очевидно лиш Польщі шляхотської з сі варварськими привілеями і дикими сусільними порядками, що отже відбудованю Польщі демократичної не лиш не буде противний, але навіть сам радо приложить рук до

*

такого діла. Треба лиш було — після ві гадки — повнайомити его ближше з тою новою, народоправною Польщею, з порядками, які в ній будуть панувати, а опісля легким уже ділом буде збудити в нім горяче бажанє такої Польщі і енергію до ві заснованя.

Діла сего мала довершити пропаганда демократичних ідей між мужиками.

Демократія польська, а спеціально Товариство Демократичне розуміло дуже добре, що ся пропаганда, яко безпосередня апеляція до самого мужика, буде актом рішаючим усю справу, що відповідь, яку мужицтво дасть на его зазив, буде також відповідю на найважніше для демократії по над усі справи цілого світа питанє: чи бути Польщі чи не бути? А що крім того без мужика немислима партія демократична, се для Товариства була річ очевидна.

Справа однакож зовсім не була така легка, як би се на перший погляд могло показати ся. Теоретичні дискусії на тему освободженя мужицтва, знесеня панщини, можливі були для кожного яко-тако образованого чоловіка, але до практичної пропаганди революційних думок між мужиками сего було за мало. Бо чи з поміж тих образованих людей знав хто мужика? і то не мужика яко понятє, але мужика живого, того що орав, косив, робив панщину, брав буки на панській стайні? Хто з образованих людей знав его, хто мав приступ до его таємних думок, до его серця?

Річ очевидна, ніхто его не знав, а передовсім не знали его ті, що лагодили ся его освободжувати, що на нім як на скалі твердій і несокрушній покладали всі свої надії. Тільки те незнанє може пояснити нам ті тяжкі похибки, яких допустили ся нові приятелі мужика і ті суперечности, у які вони попали в своїй пропаганді, коли їм довело ся стати око в око з мужиком.

І на оборот, — мужик не знав своїх нових приятелів. Чи схоче їх пізнати, їм повірити? Чи піде за ними на діло, до котрого вони его кликали?

Справа не тільки не була легка, але була одна з самих найтрудніших. Ясна річ, що демократія польська лагодила ся до неї з великою осторогою і бачучи докладно всі грозячі перешкоди старала ся заздальгидь їх усунути або хоть зменшити. Доказує се брошура „*Kilka gad ku oswobodzeniu Polski*“, котра містить в собі систематичну науку пропаганди між мужиками, а хоч написана вже в 40-вих роках, то основних ві гадок держали ся вже пропагандісти 30-тих років, і для того вже тут годить ся повнайомити ся з нею.

„Демократія без мужика — сказано там — не є нічим інчим як школою резонерів, воздушним творивом, хвигевим явищем, безсиьним перед своїми противниками, котрі з природи свого суспільного положеня володіють усіми силами і достатками народа, а котрих перевагу лиш могутча сила мужицтва може зрівноважити і зничити. Нарід простий, занедбаний від демократії остає ся під впливом ві противників, є знярядом віх сили і в кожній хвилі може бути ужитий на рішучу школу

демократії. Демократія, котра занедбує простий нарід, може в наглій потребі бути неврозумілою для него. Здавало би ся на перший погляд, що не треба нічого крім кількох рядків революційного права, кількох слів революційної власти, щоби весь нарід підняти на ноги і ужити его до заведення народоправних порядків. Але чи мож спустити ся на те зовсім безпечно?... Чи ті, що говорити-муть до народа, знайдуть в нім відразу стілько любови, стілько довіря до себе, щоби гарними словами кинутими несподівано, позискати відразу его довіре? чи ті слова будуть досить сильні в очех народа, щоби его в даній хвилі потягнули від послух для революційної власти? Чи не розумніше буде прилагодити вперед нарід до них, дати ся ему насамперед пізнати, насамперед в ним справу обговорити і до чогось певного договорити ся? Вороги наші одні нищать шляхту, се правда, другі ві легковажать; але всіх їх головні змагання звернені до мужика. Ту ціху носить кожде їх ділане. Народа цілого знищити не мож; отже й вони его не нищать, але прикиляють его до себе, відділюють від шляхти, вщеплюють в нім байдужність для рідного краю, впокують в него поволи чужого духа. Чи ж се не повинно нас встидати, а разом і вчити, що декотрі з них, хоть чужі для простого народа, більше ему доброго вдіяли в кількадесятых роках, ніж ми через цілі віки, ми, брати того народа? І певна річ, що вони вдіють ще більше, широ чи неширо, менча з тим; досить, що Польща на тім тратить... До пропаганди між простим народом може й найспосібніший чоловік показати ся зовсім неспосібним; він може побідити найбільше виправлених діалектиків, а не буде знати, як і що говорити до мужика польського. Наука его викінчена після всіх вимог школи може не трафити до простого переконання, бо він не матиме знаня народа. Се знане є однакж конечно, а придбати его мож лиш серед самого народа.... Там доперва, живши з ним, пізнаємо его погляди на справи, его ві і добрі наклонности, его потреби; дійдемо до пружин его серця, навчимо ся язика, котрий в кожній хвилі отворить нам его понятя, придбає его любов і погодить его волю з нашою волею. Лиш тоді змагання наші не будуть даремні, надії певні, а демократія — ся жива будущина — обявить ся яко помазанник народа"... „Наука демократична — каже наведена брошура далше — повинна в обявленю своїм прийняти форму, котрою би виразно показувала, що вона випливає з минушости народа, котрою би забезпечувала его будущину, огортала все его жите, запускала корінь у всі закумарки его серця, відповідала его характерови, усвячувала его звичаї, була поблажливою навіть для его пересудів і слабостей, — одним словом, щоби ему була гей-би родом откровенія, що вийшло не з одної якої або чужої голови, але споконвіку лежало в душі цілого народа, виростло і розвило ся з віри батьків. Інча мисль, в інчий спосіб представлена може вправді вплинути на поодиноких людей, може їх до певної міри піднести по над їх звичайну сферу, але ніколи не піднесе всеї маси польської родини до висоти вишніх потреб і дальшого покликания Польщі. Не жалуймо ся на нарід, коли часом неприхильно приймає нашу науку; видко, що ми затежили правду нерідною формою.“

„Водилиб ми — кінчить брошура — щоби найбільше уживаним язиком був язик діла. Житє з мужиком, поведєне відповідаюче демократичним основам, приклади домашніх і публичних чеснот, поратунок в єго домашніх злиднях — се мужик найскорше зрозуміє, се найскорше придбає єго любов і довіре і сполучить єго в демократичний кружок коло єго учителів, а найлекше дасть ся укртити перед оком ворогів... Але з найкрасше веденої пропаганди не годен буде мужик скористати, доки триває теперішнє положінє Польщі, не буде годен віданскати прав своїх в Польщі теперішній, підневолєній. Рішучим отже словом пропаганди для мужика є — саме повстане. Нині мусимо ограничити ся лиш на таких приготованю мужика, щоби він зрозумів самостійнє житє, щоби єго забажав, а тим самим щоби забажав повстаня. Таким способом властивою пропагандою буде доперва сама революція, а нинішня пропаганда буде лиш вступом, приготованєм до неї... З сєго випливає, що пропагандою між мужиками займатися можуть лиш людє місцеві. Се наказує безпечєнство вчителів, безпечєнство учеників і в кінці безпечєнство самої науки. Бо лиш місцеві людє можуть звати докладно нарид, можуть в-одно між ним жити, можуть навязувати і утримувати з ним відносини не звертаючи на себе уваги ані підозріння“ (Heltman, op. cit. 70—72).

Значить, демократія польська була переконана, що без помочи мужика відбудованє Польщі неможливе, і далі, що без попереднього знесеня панщини мужик до сєго відбудованя рук не приложить. А однакж пропаганду між мужиками мала вести так, щоби переконати мужика, що знесенє панщини доти неможливе, доки він сам не зробить повстаня і не відбудує самостійної Польщі. Самостійна Польща доперва упорядкує сю справу. Се була перша суперечність, в яку попала польська демократія з своїми власними поглядами, суперечність для єї остаточних цілей тим небезпечнійша, бо в самім корєні підривала можливість приєднаня мужика. Без мужика не буде самостійної Польщі, а без знесеня панщини не буде помочи мужика; а тимчасом знесенє панщини можливе доперва в Польщі самостійній. Ось до якого блудного колеса договорила ся польська історія! А з сєго блудного колеса не було абсолютно ніякого виходу.

Тому-то значна частина демократії польської була противною виявлюваню перед мужиками гадки про відбудованє Польщі, про державну самостійність, бо не мала надії, щоби він зрозумів самостійність без знесеня панщини, щоби такої самостійности забажав, а тим паче, щоби пирвав ся до повстаня за таку самостійність. Вона бояла ся, що пропаганда державної самостійности Польщі тільки обаламутила би мужика, і замість позискати єго для єї справи зблизила би єго ще більше до інтересів цісарського уряду, в котрім він видів єдиноєго свого опікуна і лиш від него надїяв ся ухиленя свого пониженя і своєї нужди... Черкази і спомини, котрі становлять усє духове житє мужика, не викривають єму — казала вона — в польській минувшині нічого відрядного і щасливого, бо позістала в них лиш згадка про упокорєня і вивискування яких він зазнав від шляхти, в котрій видить давню Польщу; а

наючи вроджену відразу до шляхти, не вірить їй і боїть ся відбудована Польщі (Bogdański, Pamiętnik, I. к, 16, 17).

Недавні факти в повній мірі потверджували правду сих слів. По невдалій експедиції Залівського уряд австрійський взяв ся був остро і рішучо до очищення Галичини від емігрантів польських, недовитків революційної армії польської з 1830—31 р., котрих в Галичині було тоді, по 1833 році, кільканацять тисяч (Весьоловський каже, що 12.000, гл. Pamiętnik, 7) — і котрі своїм несупокійним, галасливим поведенням не тільки бунтували его підданих, але могли довести до непорозуміння в Россію. Через кілька літ відбувала ся по цілій Галичині формальна нагінка на емігрантів. Циркулярні комісарі з військовими асистенціями обступали вночі панські двори, робили по всіх хатах і закутках докладні ревізії, арештували емігрантів і висилали під конвоем з Галичини за границю. Отже на великий жаль польських патріотів дуже живу участь в тій нагінці на емігрантів брала також мужики і доносили урядам циркулярних о сховках, в котрих вони укривали ся (Sala, op. cit. 46, 47). Початок до сего пішов, як повідає Богданський, з Чортківщини. Туди зйїхав був на приказ уряду гофрат Франц Краттер з Черновець в цілою громадою нижших урядників, щоби перевести енергично очищення тих сторін від емігрантів. Підняли ся колотнечі з дідичама, нічні напади і увязнення. Мужики заохочені надгородою 10 злр. за кожде доставлене емігранта почали — після оповідання Богданського — нападати на панські двори і на подорожних по гостинцях і всіх незнайомих доставляли Краттерови. Так д. 21. марта 1834, коли циркулярний комісар Валентій Баррманський приїхав до Личковець до Константина Заборовського в окрузі чортківським з великим відділом військовим на ревізію, то емігрант Кароль Борковський, котрий у Заборовського переховував ся під іменем Герлича, втік во двора над ріку за городом; але спостеріг его один мужик і доніс о тім комісарови, так що емігранта арештували. Другого емігранта Генриха Дмоховського зловили мужики на дорозі, збили его і привязаного до вога привезли до уряду окружного д. 3. мая 1833. Таких случаїв було більше; а за кожде таке відставлене діставали мужики від Краттера надгороду. Вістки про се розійшли ся з чортківського округа від села до села, і від того часу мало де було яке місце, де би мужики в такий спосіб не переслідували емігрантів, а факт сей був для польських агітаторів тим більше болючий і небезпечний, що мужики лиш емігрантів і агітаторів називали Поляками, себе ж самих для відокремлення від них називали цісарськими, а початкова надгорода грошева перемінилася пізнійше в безплатний розказ, котрий мужики послушно виконували (Bogdański, Pamiętnik, k. 111)

Серед таких обставин і так виразної антипатії мужиків до всего що польське пропаганда між мужиками думки про відбудоване Польщі, і то через самих же мужиків, хоть би на найбільше демократичних основах, була не тільки ділом зовсім безнадійним але й небезпечним, бо мужики замість на голос проповідника прикладати рук до відбудована Польщі, навладали руки на самого проповідника і відставляли его до циркулу.

Але прозагандісти так глибоко були переконані о чаруючій силі демократичної Польщі, що антипатію їх против емігрантів уважали лиш хвилиним непорозумінням, котре серед пропаганди, коли їм вияснені будуть ідеали і будучі порядки нової Польщі, само собою зникне і зробить місце щирій і навіть активній симпатії. Адже ж уже тепер і прозагандісти і мужики мали по крайній мірі одного спільного противника — шляхту, і по крайній мірі одну спільну ціль — знесення панщини; а коли так, то при ширій праці і добрій волі — надіялись вони — не дуже тяжко буде дійти до порозуміння також і в інших справах.

То ж зараз в перших роках по невдалій експедиції Залівеького почалась сильна агітація між мужиками руськими і польськими. Молоді емігранти, котрі не хотіли вибрати ся з краю в далеку чужину на захід, укриваючи ся на всякий можливий спосіб між шляхтою і мужиками, озлоблені на шляхту, котрої не годні були перебоєм присилувати до приняття пропарованих а-раву між нею самою демократичних засад, — стративши надію на можливість партівантських експедицій против Россії, звернули ся до мужиків, особливо в західній Галичині і в горах і підмавляли їх до формального бунту против шляхти, показуючи їм в перспективі можливість позбутися ві верховодства, а з ним також підданства і панщини, хоть би і силою, і можливість присвоєня собі панських ґрунтів (Bogdaniński I, 93). „Запад, з яким особливо молодіж кинула ся до сеї пропаганди, був незвичайно великий. Як першою любовою до укоханой дівчини, так розпалила ся вона сею першою любовою до мужика, — каже Вєсьоловський. Хто не поділяв ві гадок, чи те з неохоти, чи з холодної розваги, був в ві очех ворогом того укоханого народа, ворогом батьківщини. Поставивши раз засаду, що Польща без порушення має повстати не може, — агодівши ся раз на те, що тим часам треба було забезпечити поліпшене бити з пожертвованєм власного інтересу, — але що помпою того з чмало байдужних самолюбів, котрі для батьківщини не хотіли ані одной днини панщини стратити, — молодіж ся підняла різкий голос против панщини і привілеїв і против тих, що вперто при них обставали. Треба себе поставити на місці молодих людей, фанатиків. — каже Вєсьоловський — котрі готові були послідню краплю крови віддати за той люд і за ту землю, а в своїх гуманних змаганнях наткнули ся на студену байдужність, на самолюбний упір, щоб удержати ся при давніх привілеях хоть би навіть під чужим панованєм, — треба себе поставити на місці сих людей прогнаних, поневіряних, укриваючих ся по лісах як дикий звір, не маючих місця, де би голову приклонити, ані грудки землі на гріб для змучених костей — а не буде дивно, що ті люде в надмірній своїй болісти, з гірким жалем в серці і роспукою в душі хотіли кинути ся в рамена того мужака, котрий ще тоді не відцурав ся буз їх, котрого серце адавало ся чисте і незапсоване“ (Wiesiołowski, Pamiętnik 9. 10).

А однакже нарід холодно прийняв сю горячу любов патріотичної польської молодіжи, а хоть в тих роках, про котрі тепер говоримо (1834--1840) і не наложив ще на неї свої тяжкої руки, то все ж таки вже й тепер горяча ві пропаганда не принесла їй пожаданого хісна. На всі горячі заклики і на голошену свободу від панщини і підданства

музик остав ся німий і студений, не покинув свої недовірчivosti і майже ніде не протягнув до апостолів свободи брательої руки. Чому?

Відповідь на се питанє дасть нам сама фактична сторона пропаганди, котру й постарасмо ся представити о скілько нам дотичні факти відомі, окремо для руської Галичини, а окремо для польської, бо спосіб пропаганди тут і там не зовсім був однаковий.

Між самбірською гімназіальною молодіжю завязало ся 1836 р. за прннукою польського емігранта Бенедикта Собецкого і практиканта при кримінальнім суді Каспра Цянглевича тайне товариство, котре поставило собі за ціль відбудованє Польщі як вольної республіки при помочи загального народнього повстаня. Щоби позискати варід для повстаня, мали члени товариства поучувати єго о прислугуючих єму правах людських, поясняти єму тяжкий гнет, під яким він стогне і переконати єго, що щасливим він може бути лиш в республіці, бо лиш тоді буде вольним від усяких податків і від усякого івчого гнету, — а осягнути се все може лиш дорогою спільного повстаня. Товариство не мало жадної осібної назви, — члени називали ся братами. Воно скоро значно розросло ся, поділило ся на роти і одною з головних задач своїх уважало вивробленє спосібних членів на проповідників демократичних ідей між ремісниками і мужиками. І справді, два з поміж членів товариства, Михайло Попель і Йосиф Берегульський розпочали були пропаганду між ремісниками і мужиками (Sala, op. cit. 66, 67), а студент Михайло Попель, Русин з роду, котрий спершу був головою товариства, написав навіть в ціли лекшого веденя пропаганди поему „Русин на празнику“, з котрої можемо довідати ся, в якій спосіб молоді польські консерваторя самбірські старали ся ширити свої переконаня між руськими мужиками. „З давніх давен, каже автор, жє Русин в недолі і нещастю; з давніх давен гне шию перед панами. котрі єго в пута вбпвають і в ярю запрягають. Пргнівав ся за теє Бог; не дивить ся на людей як в перших віках Христа, не асилає „дивні чудя“, бо люде не варті того, не слухають давніх прав, один чигає на другого, один другим на карк став. А прецінь Бог нас учав, що всі люде єго діти, що всі рівні. Відки ж панок має мати тото право, щоби нас на панщину витаняти, нашу кров пити, нами як волами свої ниви орати а навіть продати нас, як схоже? Чи ж він на сей світ не приходить такий слабий і смертельний, чи ж не родить ся такий голий як і кождий з нас? А тимчасом він нами робить, гонить, всьо з нас бере і дре, потому всьо марнотравить, а ми бідні в біді все. Хіба ж він не має так як хлопш ніг і рук, щоби працювати, снопи жати, на хліб заробляти? А коли не годен робити, то нехай як жєбрак на кулях прийде до хлопів с торбами, а хлоп єму дасть кусень хліба. Але най не здирає, бо і на него прийде час. На загладу отже панам! А з другого боку німецькі урядники накладають на хлопів податки, беруть рекрутів і здрають хлопів ще гірше як пани. Най же пропадають і Німці! А прецінь давнійше було інакше. В „перших ще часах“ жили рідні два братанки. єден Рус, а другий Лях, оба крепкі як дуби, і, як „читасмо з святих книг“, любили ся як голуби, і за те їйх полюбив Бог; дав їм щастя і родину

як звізд на небі; дав їм землю як рай, увесь край на пів світа „від тих морів аж до морів“. Сам такі Бог познайомив наших дідів з правом, а нам внукав пальцем своїм в серця наших записав. Бо котрий же Русин не пізнав ще дитиною, що Поляк єму рідний брат, що весь той край, що зве ся Польщею, понад берегами Дністра, Німна і Висли, то наша спільна вітчизна, що Польща — наша рідна мати? Поляк наш брат, з ним нам жити, а хто би нас хотів розлучити, того „чвертуї і січі“... Отже всім вам треба знати, що Поляки і Русини жили все як два брати, все рівні. Але ось розбої заграничних ворогів розпочали перші неспокої. Тоді старці над людьми, „що раз Русин, раз Поляк“, зібрали ся в раду, закликали збройних мужів і дали їм меч до рук, зоби ворогів відогнали. „Збройні мужі“ справили ся як слід, робили ворогів і покриті славою вернули ся до дому. Але вернули ся вже іншими, ніж пішли на війну, бо не зложили меча в руки старців але силоміць єго задержали і за прикладом тих-же заграничних ворогів уже не хочуть робити самі на хліб, не хочуть знати ані праці ані трудів, лиш жити і гуляти хочуть, а маючи в руках меч і силу силують своїх братів, зоби на них все робили і своєю кровю їх випасали. І від того часу „так Русини як і Ляхи затужили перший раз“ і почала ся неволя. Повстаньмо отже; доки будемо ждати? „Витнім Німців найядників а щасливих діждем віків“, бо то Німці і їх цар дали панам право панщини над нами. (Рукопис поеми є у дра Ів. Франка.)

Коли вже ціла поема не конче богата силою логіки, то кінець єї — „витнім Німців а щасливих діждем віків“, є підковитою логічною несподіванкою, помімо того, що більшу половину поеми займає доказ, що найбільшим ворогом руського мужика є німецькі урядники. Але та нелогічність випливала вже з принципіального заложеня самої демократичної доктрини, для котрої агітація против панщини була лиш побічним ділом, лиш средством до ціли, а головною цілею було прогнанє Німців і відбудованє Польщі; сю власне головну ціль треба було за кожду ціну між мужиками, особливо руськими, зробити популярною. Звідси то і той незвичайно різкий тон против панщини і панів, бо сей тон мав серце мужицьке, що ненавиділо панщину всею силою своєї душі, — строїти прихильно для будучої Польщі, в котрій панщини не буде, — мав переконати мужиків, що єдиним їх приятелем є польська демократія.

Також в Перемишлі завязав ся був 1838 р. кружок студентів, котрий поклав собі метою позискати мужиків для повстаня і підбунтувати їх не лише против уряду, але також против тої шляхти, котра не годила ся на демократичні засади.

В Білині великій, самбірського округа, де живе переважно ходоцька шляхта звивав посесор Адальберт Турвель 1837 р. при різних нагодах, зоби жителі села прилучили ся до революції; читав їм декотрі зрозумілі для них місця з революційних брошур і доказував їм konieczність безплатного звесеня панщини.

В Радаві мав латинський пробоц Гват Зелінський 1837 р. на св. Валентія проповідь, в котрій описавши муки того святого почав говорити о муках і злиднях теперішніх часів, то б то о податках, рекрут-

чині і панщині, і лиш в надії на Бога і в тіснім сполученю своїх сил казав шукати ратунку від сего лиха. А в других проповідях говорив ще виразніше вживаючи людей словами: „Скиньте ярмо, поломіть кайдани і підойміть ся до свободи!“

При ревізії зробленій д. 5. дек. 1837 у діурніста галицької державної бухгалтерії у Львові Юліана Горошкевича найдено у него між подвійним дном куфра цілий апарат літографічний. На кам'яній плиті находив ся рисунок представляючий чотирех узбровних в коси галицьких мужиків, а під рисунком поміщений був руський вірш такого змісту: „Доля, яку мужикам злагодили цар і пани, є голод і неволя, бо мужик ціле своє жите з послідніх сил мусить кроваво працювати, а при тим все таки мусить голод терпіти. Тіло его покрите латманами, коли тимчасом цар і пани одягають ся в золото, так як би один чоловік не був рівний другому. Але вже полетів огнистий орел хмарою до всіх народів, щоби їм оголосити, що огонь і смерть прийде на царя і панив. Лагодить отже коси, — каже вірш дальше — бо кінець неволі і час щастя і гаразду вже близький, де ви лиш на себе а не на ваших ворогів будете працювати.“ Сей вірш написав Горошкевич на замовлене емісарія польського Гната Кульчинського і злагодив уже був 72 літографованих відбитків, щоби їм ширити між мужиками. При дальших ревізіях найдено у него ще інші подібні руські вірші, котрі Гнат Кульчинський розширював між мужиками (Sala, op. cit. 66—71).

Каспер Цяглевич, котрого вже знаємо як основателя тайного товариства в Самборі, був вправді швидко wraz з членами того товариства арештований, але втік 1838 р. з поліційного арешту ві Львові і не прийнявши поданої ему спосібности до виїзду у Францію, але знаюча троха язик руський (Богданський зве его навіть Русином, коли тимчасом его біограф у Gaz. Narodowej 1886 ч. 227—233, і др. Франко мають его за Поляка) і взявши собі до помочи емігранта Петра Коткевича (прозваного також Ходкевичем), котрий після Богданського був також руським поетом людовим, пішов між руських мужиків і на власну руку розпочав між ними пропаганду, маючи на ціли вияснити їм гнет урядовий і познайомити їй в гадкою про знесене панщини і наділене мужикам власности ґрунтової. Щоби собі улекшити пропаганду між мужиками, найшов ся за челядника ковальського у одного коваля в Золочівщині, коли тимчасом Коткевич вів жите бурлацьке. Агітація їй обнимала округи золочівський і жовківський, але поголоска про них розійшла ся швидко від села до села і пропаганда їй не могла лишити ся довго тайною, хоть, як кажуть, мужики їй любили і укривали. Се однакож видаєть ся не конче правдивим, бо арештовано Цяглевича 30. дек. 1838 не у якого мужика, але в Деревлянах в пасіці гр. Мартена Замойського, де він спав так міцно, що сплячого заковано. Після оповідання Салі Цяглевич пробував цілими ночами і днями між мужиками в Деревлянах і в сусідніх селах; мужики его любили як приятеля народа. Донесеня, котрі на него приходили до губернії у Львові, представляли его талант агітаторський яко незвичайно великий, так що навіть розважнійші мужики, пірвані его оповіданнями, мали сказати, що его гадки про волю суть зовсім їй гадками. Але вплив сей не був

тривкий, бо знов інші мужики виступали против его проповіді і казали, що цілковитої волі і рівности не буде ніколи, бо єї ніколи перед тим не було. При его арештованю найдено у него дуже зужитий екземляр „Інструкції для учителів руського народа“, написаної ним самим по руськи (Bogdański, I, 217—218; Sala, 70, 72).

Інструкція ся була часто уживана й іншими пропагандістами в руській Галичині. Діреція поліції найшла єї у надзорця сторожі фінансової Станіслава Цимборського, котрий єї одержав від свого колишнього товариша шкільного Альойвія Доманського яко підручник при пропаганді між мужиками. Цимборський читав єї кільком інчим стражникам фінансовим (погранчним стрільцям), переписав єї і дав по екземплярови стрільцям Мараморошеви і Гергерови, щоби зробили з неї ужиток, коли прийдуть на границю. Стрелець Стоковський дістав єї безпосередно від Доманського.

При ревізії зробленій в іюлі 1839 у Генрика Губицького, сина власителя Накваші, найдено також сю Інструкцію, а крім того також Інструкцію для поученя вояків і відозву до приватних офіціялістів панських, котра їм закидувала нелюдське обходженє з мужиками і вивала їйх, щоби мужикам замість батоїв давали слова потіхи і поучували їйх о цілях революції. Губицький подав, що всі ті письма дістав від емісарія Генрика Мочульського, котрий в ціли бунтованя мужиків йіздить по краю. Сам Губицький провадив також таку агітацію і намовив до неї також субекта торговельного Густава Дінстля, котрий знов з свого боку позискав поборцю податкового Тимінського в Зимній-воді для пропаганди.

Село Зимна-вода підо Львовом було одним із головних огнищ революції. Там проживали у управителя маєтностей Окульського крім наведеного Дінстля також емісар Адольф Пйотровський, Губицький, агітатор Сандецький, горальники Еліясевиц і Тенчинський і відписували революційні письма, щоби їйх роздавати поміж політичних приятелів; тут Тимінський поучував мужиків при відбираню податків по мысли Інструкції для учителів руського народа.

В околицях Лопатина золочівського округу вів пропаганду між мужиками емісар Гнат Кульчинський, Поляк з Волиня і проповідував їм свободу і знесенє панщини. Для уряду він був найнебезпечніший з поміж усіх пропагандістів між мужиками, бо о скільки мож судити зі скупих відомостей про него, пропаганду свою ограничував на справи економічні і суспільні і не доторкав ся політичного і національного боку революційної пропаганди, через що очевидно тим скорше міг поміж мужиками найти прихильників. Хоча уряд мав в руках докладний опис его особи, кілька раз розсилав за ним гончі листи і війтам дав приказ его арештувати, не мож було через довший час его винайти. Факт сей навів уряд на підозрінє, що его науки почали приймати ся і пускати корінь між народом, що мужики уважали его за чоловіка, котрий з ними щиро тримає і тому не хотіли зраджувати его перед урядом. Доперва пізної осени 1839 року, 13. дек. придибав его на підставі тайного доносу при ревізії у Филипа Бжостовського, дієвиного в Смар-

жеві, циркулярний комісар Хомінський, але не встиг его арештувати, бо Кульчинський саме в хвили, коли комісар кавав розбити колодку від комірки, де він укривав ся, застрілив ся спаливши перед тим усі свої папери (Sala, 72, 73; Bogdański, I, 219, 220).

В Станіславі відкрито при кінці 1839 року тайне „Товариство помочи“, założone 1837 року, котре мало метою вести пропаганду між мужиками. Основателем его був ученик гуманіорів Ян Гудзяк. Покараний і вигнаний з пограничної сторожі 1837 року за якусь грубу провину субордінаційну він поїхав насамперед до свого рідного села Поморян, де приняв до товариства домікального рахмістра Антона Крушельницького, бо вбдів у тамошнього домікального актуарія рукописну статтю „Наука для народа“, котру той для Крушельницького мав відписати, думав отже, що Крушельницький буде добрим пропагатором для товариства. Гудзяк звирив ся Крушельницькому с тим, що товариство се має у Львові уже 36 членів і поставило собі метою ширити між мужиками гадки статті „Наука для народа“. Оремх статутів „Товариство помочи“ не мало, а „Наука для народа“ написана була після Інструкції для учителів руського народа і завивала до оружя, щоби знести ріжницї ставів і завести загальну свободу і рівність. Того самого року удав ся Гудзяк до Станіслава буцім то, щоби дальше ходити до школи (він перед вступленем до пограничної сторожі був гімназістом у Львові), записав ся до тамошньої гімназії до гуманіорів, але фактично занмав ся лишем ширенем свого товариства, до котрого приняв кількох учеників гімназіяльних і фрейтра Порембальського з полку піхоти архикн. Стефана. Але се довело до его арештованя, бо кількох з прийятих учеників зробили донесена своему префектови, а Порембальський своему аудіторови (Sala, 91, 92).

Очевидна річ, що се не всі факти пропаганди між мужиками. Вона вела ся по цілій Галичвині і найбільша єї половина позістала невідомою, бо не попалась в руки уряду.

Але вже з сих фактів видно, що пропаганда між мужиками, хоть слабо зорганізована, всеж таки вела ся після одного пляну і звірця, старала ся провести між мужиків однакі думки, уживала до того однакових способів. Всюди, де власти арештували пропагандістів, находили у них або Ценглевичеву Інструкцію для учителів руського народа або відови і рукописні статті писані на взорець сеї Інструкції. Переписували єї в найбільшим числі екземплярів, і в маленьких зшитках, писаних дрібним письмом для улєкшена пересилки, роздавали пропагандістам, котрі то перебираючи ся за мужиків і наймаючи ся по селах за наймитів, то, як сам Ценглевич, наймаючи ся у сільських ремісників, за плугом або при інчій сільській роботі або з молотом у руках, відчитували мужикам вірші і Інструкцію Ценглевича або вивчивши єї на память устно проповідували їм нову науку свободи і рівности. Черев те і вірші ті і Інструкція стають для нас важним історичним документом, хоч і не мають літературної вартости, бо й не писав їй автор для збогаченя літератури руської, а виключно лиш для політичної пропаганди. А тим самим і особа самого Ценглевича стає особою цікавою для історика, бо головно его ідеї і погляди на

мужицьку справу проводились пропагандістами і відбивали свою характеристичну печать на цілій мужицькій пропаганді в руській половині Галичини.

Я вже згадував, що докладно не мож знати, до якої народности належав Цєнглевич. Коли судити по его імени і назвиську і по мові віршів та Інструкції, то скорше він був Поляком ніж Русином, бо мова его дуже рапава і нескладна і мусіла яраджувати перед руським мужиком чужого чоловіка. Але менча з тим; доста, що з переконань своїй був Поляком-демократом. Ще яко учасник повстаня 1830—31 року, в котрій брав участь яко простий артилерист, він мусів переняти ся пропагованими вже підчас повстаня демократичними гадками і всю невдачу польських патріотичних змагань видів в кастових привілеях шляхти і сі упорі при задержаню тих привілеїв. А коли по невдачнім закінченю повстаня повернув до Кракова, де яко ніби російський підданий був інтернований і відки втік перебравши ся за мужика, то невеличка пригода, котра з ним по его втечі лучила ся в Галичині, певне не причинила ся до зменшеня его антипатії против шляхти. В старій і подертій мужицькій свитині прийшов він пішки до одного двора в західній Галичині, де власне господарь і гости — господарь власне яко офіцер повернув був також з повстаня — весело забавляли ся. Змучений і голодний просив ся до своїх шляхетних земляків на нічліг і перекуску. Але ніхто ему не хотів повірити, що він недавній польський вояк-повстанець, аж панич-офіцер, викликаний з двора, змірявши свого товариша-мужика від ніг до голови і перек навши ся, що перед ним справді стоїть его військовий товариш, дозволив ему по довгих дебатах переночувати — на стайні! Переочувавши він на другий день скоро світ вибрав ся з двора і поплентав ся далі пішки глядати для себе притулку (Kasper Cieglewicz, żywot praco i sierpienia Gazeta Narodowa 1886. Nr. 227—233). Очевидно, що сей дрібний сам по собі хоть доволі характеристичний факт не викликав в нім тої глибокої антипатії до шляхти, котру він уже з собою приніс із повстаня, але певне, що дізнавши на собі, яке велике роз'єднанє панувало між упрівілейованою верствою а народом, тим більше міг укріпити ся в переконаню, що его суспільні погляди справедливі і вірні.

Тож коли незабавки опісля розпочала ся пропаганда польських демократичних ідей в Галичині, він приняв в ній дуже живу участь і був високо цінений в революційних польських кружках яко діяльний і спосібний чоловік (Bogdański, Pamiętnik, I, 218). До пропаганди між руськими мужиками взяв ся він з ініціативи і під впливом емісаря Кульчинського з котрим познайомив ся 1834 року в Ріпневі під Мілятином. Прочитавши кілька его віршів польських сказав ему Кульчинський, що такі вірші лиш для капотників, але для пропаганди між народом неприкладні. „Чому не пишете пісень для народа? У нас нарід руський, для котрого треба простої руської поезії, приступної для протонароднього розуму“. А коли Цєнглевич думаючи, що добре знає по руськи, приняв ся писати руські пісні, прихотив его ще Кульчинський словами: „Сій як сівач насіне. Хоть воно в якім місці не

прийме ся, то зійде в інших бороздах“ (Kasper Cieglewicz, як висше).

О скільки однакож мож судити по дійшовшим до нас відомостям, посів его був доволі рідкий. Політичних его поезій знаємо всього-навсього вісім: „Затужім“, „Рекрутка“, „Вандрівний“, „Молитва“, „Червон-Когут“, „Знайте біду вашу“, „Косарі“, „Далі братя в руки коси“, „Доки Німець псами йїхав“. (Kasper Cieglewicz, як висше; др Іван Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди. Житє і Слово I, 393).

За те вже в тих кількох віршах зовсім ясно пробивав ся его основний погляд на панщину і підневольне положенє мужицтва. „Не були то діла штуки і не для пестоців форми писав йїх автор, — каже его біограф — він радше кидав йїх як революційні маніфести, як громи на утиски могучих, закриваючи до бунту протів неволі політичної і суспільної. Поет не входив у жадні компроміси, не звертав чутливо уваги на жадні властивости народів“, що чесно (!) понятим патріархалізмом лагодили (!) неволю і гнет люду; але малював зло яркими красками, пересадно, не лиш як але але як дивовижне, огидливе і не бачив нічого крім брутальної сили для зломаня кайдап насиля. Строгий сам для себе, він ся строгість прикладав також до цілої суспільности; грізний в обходженю, він грізною рукою роздирав рани суспільні, щоби йїх показати...“

„Ой роле ж бідна, кервавизно моя — говорить він устами панщяного мужика — чому ти не можю? Адже я за тебе роблю, за тебе плачу, а прецінь тя своєю не зву. Панський лан що день, тебе що тиждень гірким потом зливаю; увесь свій вік як віл за тебе в ярмо випрагаюсь. Мій прадід, дід і отець мучили ся за тебе і як воли робили; і я тягну як від що 'но маю сил, але ані тя відробити, ані тя відкупити, хоть і подушне даю, і плачу що маю. Ой пане ж мій пане, коли ж того стане? Пусти нас з панщини, пусти нас на свободу! Тверде каміне на зимній ріни пітніє сльозами; тверді та студені скали проливають сльози, лиш тебе пане ніщо не зрушить, хоть ти такий чоловік як я, мав-есь матір і ссав-есь груди, та від нужди нашої, від муки гіркої твої груди не амякнуть...“ А тут ще й рекрутчина, двацять-літня служба військова, майже цілковита розлука з родиною, матірю, сестрами! „Лиш ви Поляки, наші свояки, били ся с царями, щобиесьмо віджили, щобиесьмо стали ся вам братами; ви нас хотіли від царів та панів відбити; ви то хотіли панщину-здиранину згубити. А нині за вас, братів-соколів, ані одна сльоза жалю не потече!“ („Затужім!“)

„Коби бути зазулицев, то бим до вас братоньки летів від хатоньки до хатоньки; під віконцем сів бим на вербі, кував бим жалібно, виплакував бим ревню вашу нужду як день так ніч. Кобим був місяцем в ночі, то бим по тихонько ступав промінем через віконце до ваших бідних хат; став бим вашу нужду в ухо крізь сон шептати, учив бим ваших дітей у снах, щоби вже в колисці заплакали над собою і над

вами. Кобим був сонцем яроньким, то бим вам промінем тепленьким стріляв до серденька, перебив бим ся до него і там „плачем голубиним“ заводив бим, яи над мертвою матінкою заводить донька. Кобим був ваша тінь, тобим в слід за вами і перед вами ніс образ вашої біди, такий кєрвавий як Христос роспятий, що на хресті мусів гірко за людей вишрати. Кобим був ваш ангел сторож, то бим „вам зливав розум“, лягаючим і встаючим співав бим вам голосами небес, що-сьте люде, не худоба, що-сьте сини божі, брати ангелів; кожної днани і години казав-бим вам, що-сьте „громи нещастя си знадили“ (вірш „Знайте біду вашу“)

Але авторови не о те лиш ішло, щоб різними красками показати мужикови тяжке і невідрадне его положіне, котре зрештою мужик лише знав чим сам автор. Се була лиш дорога, котрою автор повести его хотів до властивої своєї цілі, до отвертого бунту. Тож до бунту закликав поет мужиків в пісні „Косарі“.

„Загорів світ — кличе автор — Миру! Миру! час „на чарняву ручу“! Застогнає давін посмертний царів і панів; задудніють степи, гори від голоса вільности; скличемо в (!) небеса громи, меч і огонь на ворогів. Миру, встань, до шастя-сь варіс! Нехай вічно пропаде той, хто нам пута укував, хто нам працю і доробок аж до тіла рабував. Де невинних лялись слези, ріки юхи потечуть; де бряжчали наші пута, забряжчуть списи і коси; ліс стали закрий свіг. Годі більше панувати! Далій миру! Ворог біс помертвіє з блиску кіс. Він в свободі з хлєстов в руці тебе, миру, забував, бо-сь сам его щастю дарував свою долю і вільність. Гурра миру! Голос шастя розібе синє небо, задудніють гори і степи, некло завне страхом! Вільним будеш правом кіс! До кіс! до кіс! до кіс! (Noworocznik demokratyczny, Paryż 1843, стр. 298—304).

А однакож на сей величезний гарнідер не тільки ані одна руська рука мужицька не вхопила за косу, але навіть пальцем не кивнула, — ба навіть з пісень сих ані одна не перейшла в уста народа, котрий про панщину мав свої питомі пісні, правда, не такі претенсiональнi і фразисті, але за тез правдивим, природним реалізом малюючі часи економічної неволі і суспільної поневiрки, котру ніхто так глибоко не відчував як сам мужик. Не доросла шалена муза Ценглевича до простої мужицької пісні, ані тоном, ані змістом, ані глибиною мисли, про який уже й не говорити; смішно навіть і подумати, щоби его віршовані проклямації могли мати який небудь вплив на думки а тим більше на діланє мужика.

Але крім того вірші сі мали в собі один фальшивий голос, перед котрим руський мужик безусловно затикати мусів і уха свої і серце. Гарним словами его не нагодуєш, а коли в тих словах его серце відкрив очевидну неправду, то не знаю, чи є така сила в світі, щоби его з місця рушила і за тим словом потягнула. А коли би навіть порушила, то хіба лишень против того самого, хто єму в очи видає неправду. Від коли світ світом, не бачив і не чув руський мужик, щоби Польки воєвали з цiсарями за те, щоби він, руський мужик віджив і від неволі

і панщини освободив ся, тож справедливо бояли ся розважійші польськї конспіратори, що така пропаганда тим кріпше звяже мужика з урядом...

Ще більше як поезіі носила на собі єго Інструкція для учителів руського народа ту печать внутрішньої і очевидної неправди, а уложена систематично і пояснюючи з свого тісного національно-державного становища відносини мужика до всіх суспільних і політичних верстов відкрила нам з всею можливою ясністю всі ті суперечности, котрі містилися в програмі демократії польської спеціально в відношеню до мужика-Русина і котрі пропаганду єї між руськими мужиками засуджували безусловно на цілковиту невдачу.

Інструкція ся — ідучи за дуже правдоподібною догадкою д-ра Ів. Франка, котру потверджує Богданський (I, 318) і той дальший факт, що ані Сала ані Богданський не згадують нічого про яку небудь інчу агітаційну відозву подібного рода і такого релятивно великою обему, а дальше потверджує язык і основний склад думок пригадуючий поезіі Ценглевича — міститься в рукописи 2972 бібл. Оссолинських, в невеликій дрібного письма книжечці, і складає ся з 5 листів і обширного поясненя до них.

Позаяк она була не лишень головною інструкцією для агітаторів між руськими мужиками (іменно сих агітаторів мав автор на думці називаючи єї інструкцією для „учителів“, а не учителів сільських шкіль, як думає Богданський), але, як вже сказано, міститься в собі основні погляди польської демократії на відносини політично-суспільні і національні до мужика-Русина, про те конечно нам познайомити ся з нею блильше. бо вона дасть нам змогу зрозуміти поступуванє польської пропаганди демократичної що до руського мужика також в пізнійших роках, особливо в 1848 році. (Більші уступи подаю дословно після тексту рукопису).

„Приятелі!“ так розпочинає автор свою проповідь — „Бувем у миру, бачивем єго, якби „велколюда“ слабою ниткою спутаного, а котори хтів бути вільним. Хтів бути накармьоним а нечув в собі сил до вірваня славої нитки, котра го вязала. Бачивем того велколюда учуняного, алеж на єго очі закіняно чорну повлоку, щоби не бачив, де їти має, і що робити, на остаток як мимо заслони гляцув і уздрів промінь сьвітла, так довго перед очима єго заслоняни, пішов на вандрівку. На сам перед здивав короля з чередою слуг єго, а не знаючи кто то був, запитав ся о дорогу. Король нараїв єму дорогу нежичливо єго волі, котра го вела до препасти, де темнота і неволя панує. Нарайів єму дорогу до підданьства і сказав єму тіє слова: Велколюде! если незробиш ся передомною малим як порох, если не погардиш великостєю і силою своєю і зійдеш з показаної тобі дороги, згинеш в крутих мавівцях сьвіта. — Велколюд пішов за ним, а він ведучи єго через некто, попутав ноги єго кайданами, звязав руки, втиснув на шню обруч і попровадив го там, де темнота панує, бо хтів єго упокорити альбо згубити, бо бояв ся, щоби велколюд чуючи силу своєю не доломав пут і не забрав панования того, яке собі король той привлащив.

Жите і Слово. IV.

10

Нещасливе зраджони велколюд смутно постунав за своїм ворогом, але раз як той заснув, спробовав отрасти пута свої і втічи в неволі; аж ту скочат короля слуги, а були то пани, і остерегли короля, що велколюд бурит (бунтує) ся, бо пізнав вже силу свою. На той крик абудив ся король і разом з слугами своїми ще міцнійше слутав велколюда і вкинув его до темної пивниці кажучи: вже не оглянеш ні ясного сьвітла ні дочекаш вільности; стеречьи буду wraz з панами, абись не вломав крат пивниці твей і не скинув пут твоіх. В глибокім льоху працювати будеш для панів і мене. Карити ся будеш словами а робакп тілом твоім“..... Але найшов ся якийсь добрий чоловік, котрий ідучи коло „неволі велколюда“ почув слова его: „Як би поцтиві люде хтіли, жігбим вільним бути“, і постановив шукати помочи для него (Лист I).

Пішов отже той добрий чоловік шукати поцтивих людей. Прийшов насамперед до панів, але коли їм розповів про неволю „велколюда“, то пани „тішили ся з діла королівського“ і сказали: „Міц королів є від Бога, король дає права, всьо людське єсть в короля мочи, а тая міц родит ся і в дітях его, а кожди що ся ей противит, грішит против Богу і мусит бути карани. Король має право заглади і вскрешенія, а проте скоро велколюд, которого хочеш ратовати, пристане на ту правду, заприсягне і дотримає, то може бути вільним, а обіцяємо ся тогди за ним вставити ся до короля, а за тее одвдячуючи ся ціле житіє на нас працювати буде“... Розповів се добрий чоловік „велколюдови“, але сей не пристав „на таку віру“ і сказав: „Чоловіче! Если хочеш вільжити муки моеї, шукай у кого гіншого помочи“ (Лист II)

Пішов отже добрий чоловік до „ксьондзів“. Але они сказали ему: „З начельником нашим папов римськім що гіншого урадилисьмо. Права (наука) Христа то давні дії, ми визнаємо нині права Костела, которі нам наказуют слухати короля, панів і папи римського.. Тії платят нам і тим продалисьмо правду, а від них дісталисьмо фалш і добри бит. Не мож про те мир до нас волати, ми ему допомагати не хочемо, бо інакше... так як сам є нині неволени, уневолил би короля, панів і нас. Однакож если Велколюд, которого називаєте мир, во щирею сновідею і скрухою зарічт ся раз на завше вандрівки до вільности, толи встаним ся за ним до короля“. І на се казав велколюд доброму чоловікови шукати де інде для него помочи (Лист III).

Пішов добрий чоловік до вояків, але і тут не дістав помочи, хоть грозив їм, що „Бог сотворитель наш тримає в небесах в поготовлю справедливи перін, котори гершта вашого зябе і на порох спалит... а хвиля помсти не далека. Небо закрило ся хмарою, а в хмарі огонь ся жарит. Вдарит перін а по ним перелетит огнистая лоза по сьвіті, ровнесут вітри промїнь, а буде то конец старого а початок нового сьвіта... Если не схочете кари з неба, ходіт за мною до вінвіня, де мир в кайданах кличе ратунку, занесім ему вільность, а будемо вбавлені“... Але вояки хотіли его убити і дуже мало було таких, котрі ему сказали, що він їй перековав і посилали его в сьвіт, щоби таких як вони більше шукав (Лист IV).

Пішов отже добрий чоловік даліше. Змучений вандрівкою сів під розложистим деревом близько села, де часто переходили люди. З поміж них приступив до него один і сказав: „Чоловіче! відки ідеш?.. Ходім до хати моєї, поділимо ся хлібом і гиншим покармом, на якій стає бідного хлопа, спічнеш у мене доки схочеш, а в вечер, як верну в праці, скажеш мені, що ся там діє на світі“. „Розчулила мене“ — оповідає добрий чоловік — „гостинність поцтивного чоловіка, стиснувем его руку і ішовем за ним. Ішлисьмо до себе ніц не казавши, але серця наші мусіли ся розуміти. Охайна хотяй мала деревляна хата, стріхою покрита, низьким огорожена плотом, на обі сторони малая стоділлка, еден уль пчіл, а кілька деревок були цілви богатством хлопа. Кілька моргів землі живило его личну (!) родину. Війшовши до хати бачивем жінку поцтивного хлопа, як колисала малого сінка, а старшіі діти бавлющі ся на середині хати, которі як мене уздріли, хутній поутікали і позастрашени кричали голосом: „Пан іде, пан!“ Повитавем господню словом Христусовим, а она мя відповіла помішаним голосом. А коли запитавем ся ей, чи добре ся сенок ховає, зе сльозами в очах відрікла мнї: „Ховається дякувати Богу, але не для нас, тільки для короля або пана“. — Ніколи би перін, що столітнього дуба в дрові розібє, не зранив так серця мого, як тих кілька слів кобіти! Сльози мої змішавем з сльозами господарів і в тотій хвилі една думка займала души наші, а господар одізвав ся до мене в тоті слова: „Чоловіче, хто будь ти є, не дивуй ся що не можемо утаїти жалю до людей, которих називают панів. Довга неволя, нужда і муки зробили дітей наших невірними і боязливими і роблят нас нещирими. Родит ся чоловік, як створіне єдного Бога, аби ужинав тих дарів, яких му сотворитель призначив. Для чогож ми нещасливіі хлопн родимо ся, аби працювати для панів а не для себе і не для дітей наших? Часто напастовани і працюю струджани чоловік вертає до тихої хати прокливающа Бога, що го створив на паству панів; а накарживши ся сльозами своїми тої навет не може мати потіха, аби для дітей своїх щось ліпшого ся надівати“... Сказавем ему, що шукаю поцтивих людей, которі би мнї допомогли увільнити з візіння желязними кайданами спутаного велколюда, котори називает ся мир; сказавем му, що дуже мало знайшовем хотящих і если хутко не датут му ратунку, згине невірний в мурах темниці. — Приятелі! вірте мнї, що так як піранна зоря милии розвітає сьвітлом, так горіли лица весняка. Ті его слова: „Чоловіче! которого счастье привело до нашої хати, если правду мовиш і щире хочеш увільнити велколюда невірника, котрого і ми нещасливіі єст діти, подай мнї руку твою, а другу подам моім сусідом, а так зробит ся ланьцух, котрим сьвіт ціли опашемо; алеж викинемо з того ланьцуха золоті і срібні клямри, іно сталь і жєлізо зістане. Вертай ся до миру до батька нашого і потішай его, що сини его мур неволі скрушат, скрушат его пута, а отдадут ему власть, яка ся ему в прав Божих належит“. Сказавши то устиснув мене господар і показуючи сина сплящого в колїсці ті рік слова: „Скоро Велколюд вільним буде, то син мій, над которого народванем більше плакавем, ніж з життя ся его потіши-вем, і в тобі також уважати буде батька, бо буде власностею народу!“

Пішов отже добрий чоловік до „крат візвіня“ і приніс потіху „уневоляному Велколюдови“. „Утішани хотів“ доброму чоловікови „подяковати, але не міг, бо король, пан і ксьондзи підслухували“... (Лист V).

Хто ж був той добрий чоловік, що шукав „поцтивих людей“ і писав ті листи? і хто був той „уневоляний Мир-Велколюд“? А ось послухаймо, яку відповідь дає нам коментарій доданий до тих листів.

„Ото люде“ — каже автор — „листи ті написав Лях, котори бачит неволю вашу, котори замисляв правду, справедливість і вільність всіх людей, і пять тих листів єсть в подобіє пять байок, а єсть то пять великих правд, которі я вам опишу, абисьте научали діти ваші, що перед їх як вашими очима було би завжди закрито. — Велколюд, о котором писано в листах, єсть мир Божій, єсть то нарід польський, котори довго і широко замешкав землю, підлеглу тепер тром царом: Московскому, нашому Австрияцкому і Прусскому. Нарід той перед віки жив як одна родина в згоді і щастю під правами Божими, а хотяй як инші, ісповідав він свою (віру) трома обрядами (римско-католицким, або як зовимо польській, грецко-католицким або руским і уніяцким), завсіди вірив в єдного Бога, був любленим в д нього, бо шановав приказаня єго которі кажут: любі близьнього своего як себе самого, не уважаючи на слова, которими чоловік визнає честь Бога... Так жили батьки наші перед віки, жили Русняки з Поляками як братя і не знали підданства. Кожди чоловік жив по своєй волі, а шановав всіх і од всіх був шановани, бо не був як товариш нічийов властейов і було щастє в цілим народі і сила. Як всі народи так і наш нарід польський як іно замешкав ту землю, жив громадами розвіняни по шерокім краю, не було королів, податків, чиншів, давин, бранок рекрутських, бо як коли неприятель війшов, так кожда родина, кожда громада бронила себе, а так всі родині, всі громади, всьою нарід ставав до оброни“.

Але схотіло ся людем, щоби їм ще ліпше було, і в тій надії вибрали собі короля. Король зараз позаводив податки і інчі повинности, так що не лиш мав з чого жити, але і грошей мав до волі, а „з родини і приятелів королівських наробило ся шмат великих панів, которі миром, людьми працюющими погардили, а на очи велколюда чорну закинули повлоку, фалшивую научано науку, щоби мир не знав, де їти має і що робити“.

„Велика стала ся переміна, як нарід „наш“ зачав жити під королями, а претяж не було нігде землі так щасливої, богатої, як була Польска. Зо всіх країв сходили ся люде на осаду, з сусідних землі Німці і Москвалі, а королі їх як Турки і Татаре, которі часто для богацтва Польщу нападали, позаздрили і засмаковали в добрі нашім, зачали над тим працьовати, аби Польща дістала ся в їх руки. Шокотили через ксьондзів помеже собою Руснаків з Поляками о віру; люде которі шановали права Божі і любили ся як братя, зачали жити в ненависти з собою; поколотили хлопів з павами, панів перекупили ордерами, грішми і царською ласкою, а тогди огнем і мечем пришли забирати Польщу. На даремне поцтиві Ляхи проливали кров свою, второю хтіли викупити нас з неволі панської і царської — ошукани

мир не лучив ся, не ратував себе. Ошукав цар нас попами, же Ляхи хочать більшої для хлопів неволі і увірили намовом. думали, що кожди Лях ворогом єсть хлопа; правда, що шнат меже ними єсть люди недобрих, але є такі, що для вільности всіх людей віддали би житє свое, такі що в хлопах, в кождім чоловіку ушанют брата свого; а не лучилисьмо ся з ними і впалисьмо в власть царів трох; а буда то слаба нитка, котора вязала велколюда, а той Велколюд — мир наш — забув сили своєї, з которов побывав всіх неприятелів своїх, придивляв ся своєї згубі, яку спровадили великі пани, де тра було лучити ся зє справедливими Ляхами... Тогда допіро замешкало в нас нещастє: зачали цари уганяти мир і неволя панує, настали великі податки, ріжні даньки, утяжливая панщина, бранки, погарджано хлопом як би не еднаковим зє всіми людьми творенєм єдного Бога.“

В такій неволі — каже автор далі — жив „паш“ нарід довго без перестанку, розірваний на три части. Аж ось в тій части, що була під Москалем, підняли ся Ляхи „котрі замилували вільність і справедливість“ і вигнали цара; десять місяців текла кров, „всюда гинув ворог як від зарази і блиско вже була вічная; губа для нього а вічне шастє і вільність для всіх людей польської землі. Але на нещастє знайшли ся люде, а були то великі пани і єднораци, слуги короля, которі замордували вільність, впустили до Польщі цара, бо добре знали, же як Польша виграє, то не буде панщини, котора їм так запахла і гинших несправедливости, які роблят з хлопами. Упала Польша — і тії що воювали, розійшли ся по цілої землі голосити кривду свою. Були они і у нас, прийняв їй наш цар, аби їй більше на смєрть зібрати, до чоґо єму дурні, огуманєні люде з поміж нас помагали, вирівли ся прав божих, которі кажут: люби близьного своего як себе самого а будеш збавлєни, а послухали цара, що каже: згуби близьного брата своего а дістанеш десять римських (аллюзія до аґаданих повисше пригод у Чортківщині). О братя! страшни суд буде на таких на тамтїм а може і на тим світї!...“

По незвичайно рівкім уступі против уряду, котрий накладає тяжкі податки, бере рекрутів, і навіть за тютюн і сіль каже собі платити, — і повторивши ще раз те що говорив против панів і духовенства автор кінчить так: „Про те уважаймо добре і лучім ся.. надходить час, де ся скінчить наша неволя. То вам кажу яко брат: єсть люде, которі аминювали правду і навчают мир так довго туманєни. Нині навчают в тиxості, слухайте їй і вірте тому, кто тії слова мої вам принесе; а не уважайте, якого він роду, як одіти, бо тільки поцтивість єден гонор чоловіка, а в роді нема ріжницї. Богатїі мало недолю нашу чуют — уважайте на слова і науку, яку вам давати будут тотї люде, єсть вони апостоли нашїі; майте відвагу, навчайте дальше добрих знакомих наших, нотїшайте себе а стережіт ся видати панови, ксьондаови або цісарському слугі чоловіка, котори вам то читати буде, бо вгубите шастє своє і діти своїх на віки Не тратїт надїі і не кажіт: „що можат люде ниц немаючі зробити?“ тільки уважайте, Єсус як научав світ вірн своєї, научав з двонастітома апостолами, бідними людьми без зброї, не

ходив по палацах іно по бідних хатах. А був єму противни Імператор Риму, котори мав більше війська як нині всі цари, палив і дер паси в людей, которі визнавали віру християнську, а ніц не помогло, бо приймала ся в серцях всіх людей, навет і в войску его. І тепер так буде. Противни цари вільности людякої, оминаймо ж їх для того тишком і проготовляймо ся душов і тілом... Виставмо собі тилько царя на троні, а вколо него міністри, князі, урядники і гниші слуги, за ними невірні, которі запродали правду і шпігуни і некоторі пани, слуги і приятелі царські, а до кола всіх ми брата, ми мир! ми люде угнетені! в приятелям, братам, апостолами нашими. Як бисьмо всі крикнули: до меча, до коси і до ножа! Як бисьмо ся всі стиснули до купи, щоб їм там було в середині? О братя! ми страшніші як саме некло; трясет ся цар перед нашою силою, але ж тихо! — Ще раз упоминаю, прийдут до вас люде, може і знакомі ваші, будут вас научати і читати слова мої, вірте їм — научайте дальше знакомих, а коли вдарят година, станут всі, що воували для вільности нашої. — Крикнем: преч неволя царская і панская! і підемо за людьми, которі нам вкажуть дорогу до щастя і вільности. Господе допомагай! Аминь." (Рукопис бібл. Оссолінських N. 2972.)

Читаючи сю Інструкцію кождий чоловік хоч троха обнайомлений з реальними обставинами руського мужицького життя мусить себе по неволі спитати, яким чином могли пропагандісти польської демократичної партії надіяти ся, що погляди їх приймуть ся у руського мужика, ба навіть загриють его до бунту против уряду в інтересі відбудованя Польщі? Коли би не неоспоримий історичний факт, то тяжко би справді повірити, що найшов ся хтось такий, що міг зважити ся на подібного рода пропаганду.

Вже сам язык Інструкції, такий неповоротливий і недоладний, показував, з яким грубим неананж діла брала ся польська пропаганда до роботи. Навіть найкрасша думка, найясніша правда мусіла би в тій одежі скошлявити, в яку автор Інструкції прибрав свою справу. Тут покалічена бесіда тим більше різала в очи, що і гадки, котрі вона виявляла, були впливом глибоко закоріненого морального недоробля.

Яко представителька демократичних ідей польська революційна пропаганда підносила високо ідеї правди, народного братерства, рівности і свободи. а перше слово, котре вона заговорила до мужика-Русина, було рішучим запереченем усіх сих великих ідей. Вона єму обіцявала свободу від панщини в нововідбудованій Польщі, коли він сам собі єї виборе; і се, як знаємо, було першим принципіальним противоріччям пропаганди, котра відбудованя Польщі без попереднього знесеня панщини уважала неможливим, але неможливим уважала також знесеня панщини без попереднього відбудованя Польщі. Помимо того та свобода від панщини мала бути подарунком польської демократії, бо пани би єї не дали ані уряд би єї не дав. За той же подарунок мав мужик-Русин уважати себе членом великого польського народа, мав зречі ся своєї руської народности, бо єго мати — Польща, а ріжнить ся він від інших Поляків лиш вірою. А се була друга глибока внутрішня супереч-

ність польської демократії, що вона вписавши в своїй програмі як основні засади братерство і свободу народів, рівночасно відмовляла мужикови-Русинові тої народної свободи і окремішности конфіскуючи єї на користь народности польської. Виходило таким способом, що демократичне евангеліє польське в відношеню до народности руської рижняло ся від історичної системи феодальної в Польщі хіба лиш тим, що на місце гегемонії одної суспільної верстви польської кляло гегемонію цілого народу польського. До тепер мужик-Русин був власністю лиш свого пана, а по відбудованю Польщі демократичної его діти мали стати власністю цілого народу польського! Гарна перспектива! І всі ті гаради мали спасти на мужика-Русина не з тяжких рук якогось завоювателя; ні — він сам, своїми питомими руками, своєю питомою кровю мав до них доброту ся. До тепер він стогнав у тяжким, чужою фізичною перевагою накинутим на него ярмі: ненавидів і мав право ненавидіти те ярмо, бо воно було чуже, накинуте, і він піддаючись єму піддавав ся лиш в konieczности, в мусу, бо був за слабій, щоби его скинути. Але від тепер мало бути зовсім інакше. Від тепер він, скинувши за дозволом польської демократичної пропаганди своїми питомими силами з себе ярмо одного свого дотеперішнього пана, мав сам з власної ініціативи, в власній доброй волі запрягти себе в нове ярмо, в ярмо двадцятьмільйонної, ним самим відбудованої Польщі, і те нове ярмо мало бути его — свободою! Против сего невого ярма не мож було підносити рук, бо воно було би санкціоноване ним самим, було би впливом его вольної волі, першим свободним актом вибвишого ся на волю чоловіка. Вже тепер за невеличкий релятивно гріх против будущей нової Польщі — за відставленє польських емігрантів до циркулярних урядів, революційна пропаганда грозила єму тяжкими карами не лиш на тахтїм світі, але — може ще й на сім. А що ж доперва, як би мужик-Русин користаючи в ново-добутой волі сказав ново-відбудованій Польщі: Я нарід вольний, і хочу сам бути господарем на своїй землі, — а ти Польще будуй ся адорова, але — на своїм! Ба, коли бо після фундаментальної тези будівничих нової демократичної Польщі і та земля, котру мужик-Русин називав своєю, рідною, була — польською землею, та й сам мужик-Русин був мужиком — польським. В що би в такім разі переминив ся голос народнього братерства і свободи?

І як в першій суперечности, так само і в сєй другої для демократії польської не було жадного виходу. Єї демократичне евангеліє не лиш не допускало застосованя національної свободи до народности руської, але противно що до неї домало зовсім сєй головний свій принцип і в повною свідомістю закріплювало національне підневоленє руської народности на користь будущей Польщі. За обіцыванє знесенє економічної панщини с тим більшою силою утриматись мала панщина національна і політична, бо як шляхта польська без економічної панщини, так демократія польська без національно-політичної панщини руського мужика не могла собі представити свободної Польщі.

Очевидна річ, що с такими внутрішніми суперечностями в своїй програмі демократична пропаганда польська не могла мати успіху між руськими мужиками, особливо коли спускаючи ся на свою догадку, що

між ними нема ясно виробленої національної свідомости, не скривала перед ними своїх остаточних цілей і з усею енергією взялась наворотити їх до своєї програми. Але маси народні, хоть не мали такої національної свідомости, яку вищим верствам дав книжна освіта, мали проте дуже докладне, хоть може лиш інстинктове почуте своєї культурної і національної окремішности, котре іменно для того, що не було книжнелих інстинктів, тим тяжше було викоринити або приглушити давніми фразами. Руський мужик дуже докладно знав, що він Русин, не Поляк, і зачинати свою і без того майже до неможливости трудну проваганду від впоювання в него переконався, що він Поляк, значило від разу збудити в нім сильне недовіре і підозріне, що справа, до котрої его пропаганда хотіла підкупити обіцюзаним занесенєм панщини, несправедлива і нечиста, і що під покривкою пропагованої свободи нові „апостоли“ лагодять ему лиш нову неволю може ще тяжшу від дотеперішньої. А не треба крім того забувати, що ті „апостоли свободи“ були в переважній частині панськими економами, лісничими, побірцями податковими, стражниками фінансовими, панячани-дідичами, отже людьми, котрі уже самі по собі не посідали жадного довіря в народі і були ему ненависні. Бачивши як „економи-апостоли“ вже тепер конфіскують его душу для себе, мужик руський справедливо міг підозрівати, що вони пізнійше не завехали би так само сконфіскувати для себе також его тіло, котре їм давало безплатну працю і можливість веденя гулящого життя і збитків.

Вже се одно вистарчало зовсім, щоби руського мужика відвернути від нового євангелія. Але революційна пропаганда збільшувала те недовіре і підозріне ще тим, що поспрала свою справу очевидними історичними неправдами. Інструкція старала ся вмовити в мужика, що за часів упавшої Польщі панщина не було, а настала вона вже по розділі її між три великі держави, і що завів її тодішній німецький уряд враз в податками і рекрутчиною, — стже як мужик Польщу відбудує, настануть знов ті самі щасливі часи, які були за колишньої Польщі! А тимчасом мужики тодішні дуже живо тямилі ті щасливі часи колишньої Польщі, тямилі або ще в власної памяти, або в безпосередніх переказах своїх батьків і знали як найдокладнійше, що іменно за часів колишньої Польщі панщина була, і була найтяжшою, бо нічим і ніким не ограниченою, — знали також, що іменно німецький уряд цісарський панщину ту і самоволю панів енергічно ограничив, що положене мужиків облегчив і що один лиш той уряд боронить їх тепер від дальшої напасти і збільшеня тягарів. Ба — як сам Богданський приває — мужик сподівав ся навіть, що скорше чи пізнійше уряд зовсім занесе також саму панщину, і то на кожний спосіб за менчу ціну і з менчими в боку мужика офірами, ніж їх вимагала революційна пропаганда. Уряд не жадав від мужиків ані революції і проливу крови на відбудованя якої небудь держави, ані не жадав, щоби вони на річ Австрії зрікали ся своєї народньої окремішности і поробили ся Німцями або Поляками, а хоть не боронив єї против колонізаторських змагань, то все ж таки по крайній мірі не заперечував єї виразно і рішучо. Жадав він від мужиків лиш безусловної вірности і покори,

а се, хоть мало свої дуже шкідливі сторони, було для него, в єго тодішній підневольній положеню, безконечно меншою жертвою, ніж піднесенє отвертої революції для справи, котра вже тепер, коли ще дбати мусіла о ласку мужицьку, зовсім недвовначно проявляла свої забірчмі інстинкти, або ніж будованє держави для чужого народа, котрий вже тепер отверто лагодив єму в тій державі національну смерть, а економічну неволю доперва обіцював внести. А зрештою, коли би руський мужик годен і хотів був тоді робити революцію, то очевидно був бу робив ві для себе і будовав державу свою, а не чужу, тай то ще таку чужу, котру всею душею і всім серцем ненавидів.

Треба ще звернути увагу на третю суперечність, котра містила ся в демократичній програмі проголошеній мужикам в Інструкції. Мамо тут на гадці різке виступленє против духовенства. Очевидна річ, що демократична пропаганда виступаючи против кривд, які робучий нарід дізнавав від верховодячих верстов, мусіла доторкнути ся також положеня, яке займало духовенство в народі і віддати єго серйозній критиці. Але в такім разі треба було бути консеквентним, і критику ту звернути против духовенства цілого, всіх вір і конфесій, отже і против польського. Тимчасом офіціальні маніфести Товариства Демократичного польського у Франції лишили єю справу зовсім на боці, а в краввих конспіраторських маніфестаціях в Галлічній лиш пропаганда між мужиками руськими доторкнула ся єєї справи і то в невычайно різкий спосіб, як се видно з Інструкції. Ясно отже, що критика звернена була лиш против духовенства руського, що мусіла вона отже мати свої особливі причини, бо против польського пошівства пропаганда не тільки не зверталась, але мала в нім найбільшу може поміч. І справді, — критика ся не була властиво критикою, але лиш політичною карою за те, що між руським духовенством, котре ще до недавна брало дуже живу участь в польських конспіраціях, зайшла під впливом Маркіянового кружка і перших початків народнього руського відродженя велика переміна, почала будити ся національна руська свідомість, а через те воно відвернуло ся від конспіраторських змагань польської демократії. Сих причин критики догадував ся вже тодішній уряд (Sala, 71), а догадку єю потвердив Богданський в своїм Памятнику (I, 218), кажучи, що саме тоді (1836—1838) розпочалась буда між духовенством руським на ширшу скалю „агітація московська“; а тої отже причини наущала Інструкція мужиків руських, щоби не вірили наущі свого вона, котрий їй намовляє до ненависти против Поляків і против усіх без різниці панів.

Цілі своєї Інструкції не осягнула, лише в духовенстві руським придбала собі нового ворога. Та за те показала, що пропаганда польська з легким серцем допускала ся неконсеквенцій і суперечностей зі своїми основними принципами, коли думала, що ті принципи стоять на перешкодї ві остаточній цілі. Але чи ж можна було після сего бути певним, що ті принципи вадержать польська демократія також тоді, коли ві остаточна цілі — відбудованє Польщі — буде осягнена, і що ся, така на перший погляд непримирна демократія, не відложить тих принципів в кут, коли вони будуть їй уже непотрібні, і приміром що до

фундаментальної свої теви — знесеня панщини — не окаже ся уступчивою супроти шляхти?

Бо вже навіть тепер в сій справі оказувалось консеквентним одно лиш Товариство Демократичне польське у Франції. Галицько-ж польська конспірація, особливо в руській половині Галичини, навіть в справі знесеня панщини оказувалась дєволі хиткою і баламутною. Переполошена рішучою опозицією шляхти, котра тут, в руській Галичині, на „завойованих“ террені, була майже єдиною і міродайною представительною польської справи, вона передовсім відрікалась, хоть може не зовсім ширю, всякої спілки з Товариством Демократичним у Франції, заявляючи, що не годить ся на знесенє станів суспільних і змішанє їх з масою народньою, але противно, в зреформованій шляхті видить велику запоруку будучини польського народа, що отже знесенє шляхотського стану уважає шкідливим, і більше прихильє ся до поглядів Zjednoczenia (Bogdański, Pamiętnik I, 31—38). Але і в справі знесеня панщини стала вона з часом дуже уступчивою. Вона, як вже попередно було сказано, хотіла передовсім переродити шляхту, переконати єї о конечности знесеня панщини як для неї самої так і для польської справи. Так зреформована шляхта мала освободити мужика і наділити єго власністю ґрунтовою з власної доброї волі і ініціативи, щоби єї або уряд або рух революційний в тім з єї шкодою не випередив і щоби вона могла сама взяти на себе переведенє і керване справою відбудованя Польщі при помочи мужицтва, котрого природним провідником вона і дальше мала би бути. Мужиків же хотіла конспірація насамперед просвічувати в спосіб для них приступний а усуваючий всяку недовірчивість і зависть до шляхти, годувати їх проповідями о достоїнстві чоловіка і єго важности в народі, — хотіла їх переконувати, що знесенє панщини самі пани для них лагодять, і навчати їх, що до того освободженя можуть дійти лише в згоді з панями і в щирім поступуваню з ними рука в руку ві всіх справах; і що лиш поступ в просвіті та привичка до тверезости і праці може їх оборонити від роснусти і пужди по наділеню волі (Bogdański, I, 92, 93).

Коли зважили, що переродженє шляхти з дотеперішньої у зреформовану потребувало дуже довгих літ, а ще більше часу забрати мусіла просвіта мужика і усуненє єго недовірчивости до шляхти. то справа знесеня панщини після програми уміркованих польських конспіраторів на Руси може би ще й нині не була довершеним ділом ..

Таке відложене знесеня панщини аж до далекої, близше навіть не відомої будучини може би загалом цілу революційну пропаганду недуже було непокоїло. Але діло в тім, що знесенє панщини було тісно звязане зі справою відбудованя Польщі, і після того чи само те відбудованє відкладалось пропагандою до дальшого або ближшого часу, також і знесенє панщини або впливало на верх або відсувалось назад. Тим часом що до самого відбудованя гадки між пропагандою революційною були дуже поділені, і що до сеї справи вела ся посеред неї завзята боротьба, котра й була причиною тих безнастанних кріз, через котрі переходили тайні революційні товариства польські в Галичині від зведеня карбонарських льєж в Галичині (1831—1833) аж до

„Sprzysiężenia demokratów polskich (1838—40). Коли конспірація в руській Галичині, сконцентрована у Львові, не тільки не лагодила ся до скорого повстаня, котре після невдачі Залівського здавалось їй неможливим, але відбудованя Польщі сподівала ся доперва по переродженю мужицтва а все те можливим було доперва в дуже далекій будучині, то значна часть конспіраторів в руській, а особливо в західній, польській часті Галичини уважала те відбудоване можливим в короткім часі і всю діяльність пропаганди намагала ся звернути до як найскоршого прилагодження повстаня, громадженя оружя, вербованя війська, і, само собою розуміє ся, до як найскоршого знесеня панщини.

Тим то не лише загніздила ся посеред революціонерів безпастанна колотнеча і внутрішній розклад, але й сама агітація за знесенем панщини дістала ся виключно в руки горячіших елементів як в руській так і в польській половині Галичини. В руській Галичині перейшла ся агітація в руки пропагандистів-провінціалів, котрі ділали зовсім на власну руку не оглядаючись ані крихітки на погляди революційних властей ві Львові. Через те сільські пропагандисти не лиш відобрали уміркованим можливіть впливу на мужика в тих тісних границях, в яких сі послідні хотіли тримати пропаганду мужицьку, так що переведені в сорокових роках слідства карні найменшого сліду їй агітації між мужиками не виказали (Sala, 91), але й бородали їм багато в їй агітації серед шляхти, котра між революціонерами не робила ніякої ріжниси, в різкій антишляхотській агітації виділа ворожу руку львівських революційних властей, і через те навіть і чути нічого не хотіла о конечности реформ. хоч би й повільних; а уміркованих так само як і горячих сільських пропагандистів уважала за своїй ворогів, чигаючих на сі мактки (Bogdański, I, 93).

В західній же Галичині навіть організація тайних товариств революційних дістала ся в руки горячіших елементів. Коли по горячих сварках і дебатах не мож було умірковане крило революціонерів, репрезентоване через львівске тайне „Stowarzyszenie ludu polskiego“ і его голову Фр. Смольку, погодити на спільну програму поступуваня з елементами горячими, репрезентованими головно через Станіслава Маліновського і его прихильників, товариство се вислало Маліновського, щоби его ві Львова поабути ся, ще 1837 року в західну Галичину в цілі zorganizованя тамошніх революційних сил. Але Маліновський забрав ся до сеі організації зовсім на свою руку. Він постановив засновати в західній Галичині зовсім нове від львівського „Stowarzyszenie ludu polskiego“ окреме товариство, котре своїм складом, статутами і діланем шало довести як найскорше до повстаня, коли мож, то вже в 1838 році. При помочи емісарія Леона Залеского удало ся ему вже 10. іюня 1837 року зібрати значне число емігрантів і інших палких молодих людей, між ними Стефана Мулковського. Фортуната Стадницького, Яцека Гудрайчика, Станіслава Мариновського в Павликовичах, бохеньського округа і урядити з ними засноване такого нового товариства, котре складаючі ся з як найбільшого числа членів, взяло би ся безпроводочним організованем повстаня и прилаголило би весь до такого повстаня потрібний матеріал. Шляхту мало товариство втягнути до повстаня від-

кликом до ві патріотичного обов'язку, а маси народні обіцяною соціальною революцією а передовсім знесення панщини. А коли би які одно які друге не вистарчило, то присилувати належало всіх до участі в повстанні тероризмом, а мужиків крім того обіцяною загорнення тих панських ґрунтів, котрих власителі оказались би непослушними. Редакцію статутів, кодексу карного (!) і маніфесту взяв на себе Маліновський і вже 3. сент. 1837 прийнято статут і кодекс на збораз в Домбрівці коло Щенановиць, а незабавки після того в Пержховці маніфест нового товариства, котре мало називати ся „Powszechna konfederacya narodu polskiego“ (Sala, 82, 83).

Але заким ще Маліновський годен був скінчити статут і кодекс карний, — оповідає Богданський — то вже нетерпливі члени уважали ся управленими і обов'язаними доділани по мысли і в дусі устної умови в Павликорнях. Кинули ся отже насамперед — чого львівське „Stowarzyszenie ludu polskiego“ найбільше бояло ся, — між мужиків, щоби їх позискати для своєї справи. А коли львівське Stowarzyszenie хотіло мужиків передовсім просвічувати і прилагоджувати авільна до супокійного прийняття суспільної реформи і на тій дорозі розвивати їх національне почуте, то мазурські Конфедерати таку пропаганду рішучо відкидали, бо вона не вела до безпосереднього повстання. Натомісьць забажали безпровслочного побратаня пана з хлопом обіцяючи ему увільнене від панщини і зрівнане з панами і то зараз в хвилі спільного повстаня. А щоби ще скорше прихилити до себе мужиків, почали належні до Конфедерації шляхтичі і шляхтянки йїздити драбіннястими возами замість повозками і каретами, запрошувати мужиків до двора в гостину і садити їх на кріслах і канапах, — почали ходити в гостину до мужицьких курних хат, частувати мужиків горівкою і іншими нап'ятками, давати спільні сніданя і обіди, запомоги і т. д. Тимчасом мужики, не звиклі до такого обходження панів з ними і не розуміючи причин такої наглої переміни, стали підозрівати в тім щось недоброго і догадувати ся яких ось тайних а для них шкідливих заходів панських.

Виразнійші ціхи підготовлення повстаня носили на собі агітації поодиноких членів нового товариства. Так Феліціян Болеківський, посесор Рудок в окрузі бохенським представляв тамошнім мужикам, що в силуваню до панщини лежить для них велика несправедливість і повинене; що пани хочуть знести панщину, але німецький уряд ва те не позволяє; щоби отже увільнити ся від панщини, повинні мужики іті рука в руку с панами против німецькому уряду... А ще 1836 р. сей самий Болеківський говорив двом мужикам Юркови і Павлови Кукови, яка то сумна річ, що вони мусять як худобина працювати в ярмі, що один має пів світа, а другий не має нічого; але вже стоїть 20.000 Польків в поготовю, щоби край освободити, а тоді ніхто не буде робити панщини, але кождий буде лиш сам на себе працювати.

В Тшенівці, тарнівського округа, був у дідича Йосифа Пясецького, вівчар, котрий тамошнім мужикам розповідав нечуваї до тепер річи про Польшу, про народність, про Німців, про австрійський уряд; а оновіданя сі перелітали від села до села як новина, ледви на віру заслу-

гуюча. Вівчарем сим був Станіслав Мариновський, укіичений правник віденьського університету, котрий перенявши ся ідеями Конфедерації наймив ся за вівчаря, щоби яко мужик-наймит зійти ся як найтіснійше з мужиками і тим способом скорше позискати їх для справи повстаня. Разом с перебраним також по мужицьки другим Конфедератом, Йосифом Лусаковським, ходив він також по дальших селах, і на весілях, відпустах та інших сільських празниках впливав з ним на мужиків в душі Конфедерації.

В сандецьких горах агітував сьильно Леон Залеский, а прийшов ему до помочи Ян Махович, молодий чоловік, котрий покинув філософічні студії у Львові, щоби вернути ся в рідні свої сторони і агітувати між мужиками для справи повстаня. Знав він тамошній нарід дуже добре, бо сам був родовитим мужиком і може бути, що для того ему пропаганда ще найліпше удавала ся, хоть і его заходи, по крайній мірі тоді, не принесли такого пожитку, якого Конфедерати собі бажали. Після донесеня Валентина Войціка з Баранова і двох інших мужиків Махович вивав мужиків, щоби узброїли ся в коси і піки і разом з панами вигнали Німців з краю. В осени 1837 року цятав ся мужиків зібраних на панщину, чи справедливо би було, як би батько, мавши сімох синів, передав своє добро лишень одному. Але на те один з мужиків відповів ему, що певне було би се справедливо, коби лиш той один потрафив добре газдувати.

В Щепановицях. бохенського округу, находило ся в роках 1836 і 1837 кількох емігрантів, котрі прийшли сюди з Кракова. Емігранти сі, а також Александер і Юліян Хшонстовські, сини властительки Марціанни Хшонстовської. і вона сама с шістьома доньками вивали мужиків при кожній спосібности отверто, щоби прилучили ся до повстаня. котре незабавки наступить і увільнити має край від німецького ярма і від податків, відбудувати має Польщу, а оісля завести свободу і рівність між усіма людьми. А хоть мужик Мацей Стрихала, 66-літній старець, сказав рішучо своїй пані при одній такій спосібности перед кількома інчими мужиками, що єї словам не вірить, але вірно і кріпко вірить, в Бога і цісаря то помимо того агітація не устала, але перейшла навіть в формальну демонстрацію. В днях 3. і 10. сент. 1837 справила пані Хшонстовська своїм мужикам в Щепановицях і в сусідній Домбрівці обжинки, на котрі зійхала ся сусідня шляхта і важнійші члени Конфедерації: Маліновський, Мариновський, Стадницький, Мулковський, Залеский і Ян Щепановський. Зібраним громадво на забаву мужикам стали вони заповідати красну будущину, волю, рівність, внесене панщини і власність їх ґрунтів, лиш аби держали ся своїх панів і помогли їм вигнати Німців з краю. Щоби не було жадної ріжнці між двором а мужиками, поперебирали ся сини і доньки дідички по мужицьки, щоби спільно з народом забавляти ся в цілковитій рівности. На подвірю Щепановицького двора ішла через цілу ніч весела забава при спільній вечери, напоях і жартах а музика загривала до танцю, котрий розпочала сама пані з найстаршим господарем з громади і танцювали всі в сушішку: парубки з паннами шляхтянками, а молоді панччі в дівкамі. Пісні против Німців, про Польщу, про волю, до чарки, про щасливо

закінчені жннва додавали ще більшої охоти. Шапок не вільно було здіймати, бо всі були собі рівні; потому панн кішали шапки з мужиками, скидали свою панську одіж і вбирали ся в мужицьку. Не бракувало і напнтків; а коли парубки собі підохотили, сказав один урльопник: коли дівки те що панни, а панни те що дівки, то мож паннів так само зачіпати як дівок; а притиснувши до себе панночку, с котрою саме тоді танцював, поцілював єї сердечно серед танцю. Се би нічого. Але показало ся зараз, що те братанє з мужиками було зовсім поверховне і нещире і при найменчїм з боку мужика практичнїм переведеню так урочисто проголошеної рівности і братерства вилазив на верх пан в цілій своїй суспільній ексклюзивности і нетикальности. Бо панночка, хоть перебрана по мужицьки і ніби вже лиш дівка, на такий жарт парубочький голосно закричала, а єї брат панчч, хоть також перебраний по мужицьки і ніби вже те саме що простий парубок, прискочив до „рівного“ єму брата і ударив єго в лице. Тоді урльопник закричав: „Таке то ваше братерство! Пождїть же, донесу я, що ви нас намовляете до вradi против цїсаря!“ Факт се дрібний, але вельми характеристичний.

Обжннки єї стали голосні на всю околицю; оповіданя про них пролітали від села до села; одні з них сміяли ся, другі переполошиш ся, а ще інші сподівали ся від них якоїсь лїпшої будучини (!). А найважвїйшим їїх резульtатом було, що уряд звернув тепер пильну увагу на пропаганду між мужиками і на зближуванє шляхти до мужиків і принав строгі мїри против конспіраторів. Бо урльопник справді додержав свого слова і о всїм донїс тарнівському старості Брейнльови; швидко почались переслїдуваня родини Хшонстовських і арештованя, котрі в короткїм часі прийняли величезні розмїри.

Мужики польські загалом держались в цілій сїй шумній пропаганді оригінальної тактики. Вони — як самі опїсля оповїдали — хитали ся між урядом, котрий їїх боронив від самоволї панської, а блискучими обцянками панів, котрим прислухувались охотно хоть все таки недовірливо. Хотїли удержати ся в рівновазї і не стратити користей ані з одного ані з другого боку; хотїли, щоби і пани і власти урядовї знали, як на них впливають противні сторони і обом сторонам показати свою важність. Оповїдали отже панам, щб їїм говорили цїсарські урядники, як їїм радили поступати з пропагандїстами і з цілим революційним рухом; а з другого боку відкривали свої відносини з революціонерами окружним урядникам, котрі їїх цікаво о все розпитували, оповїдали їїм, як їїм пани говорять о будучїм внесеню панщини, о переминах, котрі мають в краю наступити, о будучій рівности шляхти з мужиками, о їїх польській народности, о світлій минувшинї Польщі, до котрої і вони належать і т. д., а при тїм очевидно подавали і назви конспіраторів. С тих оповідань попав уряд на докладний слїд цілої Конфедерації і розбив єї цілковито приарештувавши майже всїх єї членів. А позаяк багато членів Конфедерації належало рівночасно також до інших революційних товариств, спеціально до львівських, то мало-по-малу дїбрав ся уряд і до львівських конспірацій і приарештував в протягу 2—3 лїт усїх головних предводителїв цілої

революційної пропаганди і велике число її по-менчих членів, так що с кінцем 1840 р. знищив революційну пропаганду цілковито, а тим самим звищив також пропаганду за знесенем панщини (Bogdański I, 214—210; Sala, 68, 69, 82—84). Вязниці кримінальні, а потому кріпости в Куфштейні і Шпільбергу заповнилися політичними арештантами і аж до 1843 р. було в Галичині тихо.

Але пожило того справа знесеня панщини не затихла. Закінчилась лиш перша її фаза. Пропаганда між мужиками і загалом доктрива демократичної партії польської вистила в собі, як ми бачили, стілько неконсеквенцій і суперечностей, що і без урядової нагинки мусіла би була скінчити ся невдачею, бо не годна була птягнути за собою мужика ані польського ані тим менче руського. Хіба що би хто яко результат єї хотів уважати збільшене значю як раз в тих часах число процесів преграваційних між мужиками а панями (Sala, 66). Але зовсім без значія вона все ж таки не була, бо пожило всего вона перша ясно і рішучо поставила на порядок дневний справу знесеня панщини. Для мужика ся справа не була, правда, великою новиною. Він так тяжко стогнав у тім армі, що вже від давна виглядав освободженя від него і можливости хоть якого-такого людського житя. Але сам по собі він був немічний і не мав на стільки сили, щоби з власної ініціативи видвинути на перед і перевести справу свого освободженя. Єго бажанє волі проявлялось поки що лиш у глухий і німій ненависти до того накинутаго на него ярма і до тої суспільної верстви, котра єго в тім армі тримала. Все ж таки і він цікаво хоть недовірчиво прислухував ся до тих чужих для него голосів, котрі почали голосити конечність єго освободженя. Ціни, котрої за те освободженє жадали, він заплатити не хотів і не міг; але кінець-кінців рад був. що справа єго, хоть в не-сімпатичній для него формі, починала впливати на верх, і тим дасть ся пояснити наведена у Салі звістка, що руський мужик до голосу таких агітаторів як Ценглевич і Кульчинський не відносив ся ворожо, о скілько той голос проповідував свободу від панщини, а не зачіпав національних або політичних справ; а польський мужик розказуючи урядникам про пропаганду революційну о знесеню панщини давав урядови півзвати, що та сторона пропаганди єму сімпатична і що той, хто на єго поміч хоче числити, мусить в тій справі щось рішучого зробити. Тай уряд сам мусів серіозно над нею застановити ся, бо держав ся в Галичині лиш о стілько, о скілько мужик єго піддержував, не міг отже ніяким способом допустити, щоб єго хто в сій справі випередив.

Але передовсім для шляхти справа панщини стала справою пекучою. Через свою різку опозицію против демократичної пропаганди вона, правда, причинила ся в значній мірі до невдачі демократії польської, але за те з другого боку пропаганда та підкосила єї моральний авторітет а навіть в великій частині польської суспільности підірвала віру в правдивість єї патріотизму. Щоби хоть яко тако уратувати свою честь і своє дотеперішнє становиско неоспоримого керманича польського національного житя, вона мусіла старати ся о винайденє якогось виходу з прикрого положеня і доказати польській суспільности, що і вона

не є неприступна для ідеї гуманного поступу, не закам'яла в своїх кастових інтересах.

Вона справді підняла ся до переведення сего доказу серед жертвої тишини, яка запанувала після першого погрому революційної пропаганди, а дотичні єї змагання становлять другу фазу в історії знесення нацизми в Галичині

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклоріста і історика, найтверезішого критика, перворядн го публіциста, невтомимого борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Словянщина стратила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усеї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найконсеквентніших і найталантливійших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найцільнішого, найталантливійшого співробітника. З симпатією, але zarazом з строгим судом відносив ся він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив єго розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народного поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в єго писаннях, — отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над єго могилою повинні умовкнуті ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання єго багатой духовой спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видаєть ся нам дуже важним ділом повне виданє єго творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях, часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі єго писання, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про єго величезну і на всю Європу, ба й по за єї границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і єго друковані писання, та котрой зібранє нині дуже трудне, а опублікованє з причини легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

НАШ АЛЬБОМ.

Пам'яті М. Ф. Л.

Душа болить од поривання,
Німіють в туги почуття...
Яке порвало ся дихання!
Яке погасло знов життя!

Не стало друга в нас. не стало!
Зламалась сила ще одна
Хороша, щира — а їх мало!
О доле, доле навісна!

Чого неватло ти лютуєш?
І душу ясну як кришталь
Од нас береш, а не рабуєш
Того, кому й хвилини жаль?

1876.

До І. Білика.

Отсе переглядав колишні листі...
Яка безодня вже лягла між тим минулим!
Давно пак діялось? А серце сном нечулим
Мов павутиною успів час оплести!

І де та міць моя, надії парубочі —
Розбуркати співочим словом край,
Скропить цілющою незрячим людям очі,
Навіяти сподіванку на рай!

Не нас вже юнацьких марев в ширя,
Затемилось душі нові скло,
Підкралось повзучи на дно душі зневіря
І холодом надії сповніло.

Деж ви тепер, товариші-панове?
Чи привитала доля вас в житті?
Чи гинеє в снігах за слово нове,
Чи продали свої гадки святі?

Невже у вас припало серце гниллю
І не вража слеза бідот людських?
Невже такі суспільному зусиллю
Не приспішать законів світових?

Невже усі сердешні наші муки
Погинуть так, не зрушать добрих слів
І над слезами страдників-батьків
Ще насміють ся звічені внуки?...

1876.

М. П. С.

На пастівнику.

Сховалось сонце за Ділом могучим.
Пожар вечірній западав на небі
І вгас. Стежило. Оповите мглою
Дріма Підгірє. Лиш де-де в хатах
Ще світло блима. Літня ніч коротка,
То вчасно спати йдуть робучі люде,
Щоб завтра скоро світ вже бути в полі.

Ген за селом, під лісом на долині
З густої мгли нов цвяшок золотий
Вирізуєсь миготавє кроваве:
Се хлопці конюхи огонь кладуть.
Йїх на всю ніч післали коні пасті.
Попутавши скотину розложили
Огонь, бо лайка *) тне.

Ось при огні
Сидять гуртом: хто в гуньці, в подігачці,
Хто в кожушанці, хто лиш грубий міх
Напаяв на плечі.

— Побратиме Сенью,

Дай тютюну!

*) Рід дрібних і дуже кусливих комарів, що появляють ся в майї.

— Чи бач, який прудкий!
Чи я тютюн саджу?

— Та не жартуй бо!
Тобі господарь нині скрутець дав,
То у ділі! Провлята найка тне,
А тютюновий дим — найліпший спосіб
На неї.

Сень видобува тютюн
І крас ножиком і ділять всім,
В кого не має. Вже така натура
У того Сенья: з разу воркне гривко,
А потім хоч сорочку з себе дасть.
Не даром прідурковатим зовуть
І піднімають всім селом на сміх.
Куди ж пак! Царубіка вже старий,
Вже по за трицять літ, і до роботи
Нема над него, і не пв, не тратить,
А ходить мов жебрак. Нераз ему
Трафляло ся прьстайство — не хотів.
Водить гнятись в найвах, на чужих
Робити і чужій коритись волі.
„То вже у них так в роді“ — говорили
В селі. „Отець зго нав поле й хату,
Та все пустив, роботу заведбав,
Лише по відрустах, святих місцях
Мов старець волочив ся. А прийшла
Недуга, старість, далі слішота,
То не було де голови приткнути, —
Взяв ліру тай пішов просити хліба.
І сина на таке саме навчав:
Все лиш набожних співанок співає,
Все лиш балакає, що світ зісугтий
І страшний суд надходить — що твій піч!“

Отак в селі балакали про Сенья,
Сміялись з него, хоч усі й любили,
Бо щирий був, для всякого ввічливий.
Та він байдуже, мов се й не про него,
Всі насміхи пускає мимо вуха,
Прихильности немов не добачає.
Хоч трицять літ від роду, він найрадше
З дітьми малими пристає, готов
І порохом пересипатись з ними.
Тай діти ж то над все любили слухать
Їго пісень і оповідань! Діти
Одні над ним не насміхались.

Ось
І нині купка їх зібралась — хлопці

*

Все підрутки. На Сеня поглядають
Як на старшого; деякі й самі
Просились з кіньми на ніч, знаючи,
Що й Сень тут буде.

Закурили. Тихо.

Деся обіч в трощах деркає деркач.
Сова у лісі заскиглила — цур їй!
І більш не чуть нічого, тільки мірно
Даеленькають зелізним путом коні
Та хрупають траву росксту.

— Ну ко,

Скажіть хто байки! — обізвався неспіло
Один і скося позирнув на Сеня.

-- Е, кат там з нею! — другий відізвався.
Я за весь день охляв, не чую костей,
І очі вже злипають ся до сну.

— Ну, щож, то ти йди спати! Годі ж всім
Поснути. Знаєте, пора непевна.
Говорять, що в Сідого*) приятелі
Волочать ся по голоках. То треба
Вважати!

— Мій господар за грибами
Ходивши вчора, каже: бачив вовка.
То й остро наказав міні з лошат
І ока не спускати. Та де вони?

— Не бійсь, дурний! Як би, храни Боже, вовк,
То коні би самі дали нам зпати:
Зафорвали б і збились би до купи.
Ось слухай, рже твоя каштановата,
А он лоша їй обзиваєсь!

Справді

По всій долині розляглось ірзание
Мов тремольо важким, могочим сніком
Потягнене по струні металевій.

— Ну, байки! Сеню, ти на черзі нині!

— Якої ж я вам байки розповім?

Тут, братя, йде таке на наші села,

Що швидко нам відхоце ся байок.

— Що, що таке?

— Війна, хиба не чули?

— Війна? Та з ким?

— Ну, звісно, з Маскалем.

*) Сиде, село в самбірськiм пов., славне своїми конокрадами.

— Що, в Маскалем? О, то нещастє наше!
Маскаль твердий, не встоять наші хлопці
Супротив него.

— То то, братя, й є.
Наш конче хоче в Маскалем побитись,
Та видить сам, що сил за мало нас.
От він казав усюди голосити,
Що від генер не буде так як доси
До війська брати та перебирати,
А всіх загорне загалом: малих,
Що від землі лиш відросли, й дідів,
Що до землі вже хлять ся, сліпих,
Кривих, безногих і горбатих, навіть
Дівок.

— Ха, ха! То може й нашу Феську
Вівьнуть?

— Го-го, тога на гранатира
Придасть ся.

— То не сліх, я то віддавна
Гадаю вже: чому беруть до війська
Лиш парубків? Чи то дівок не ма
Таких адорових, рослих і відважних?
Чи дівка не такий же чоловік,
Як парубок?

— Та слухайте лишень,
Що стало ся в Урожі! Тиждень тому
Там вийт під церквою цілій гронаді
Читав той наказ, що почнуть уоіх
До війська брати. Слухав народ,
Об поли бесь руками. Аж нараа
Одна вдова як не заломить руки
Над головою, як не заголосить:
Я-яй! Я-яй! Так протяжно, так страшно,
Мов за покійвником. Усі до неї,
Гадали, може зуб. Та де тобі!
Посниіла, у лобі очи кровю
Йій заплили, і руки все держить
Над головою заклєнуті, й стогне,
Голосить, що аж серце розривавсь.
Що нир до неї, примовляють, тінать,
Води дають, хрестять і шепчуть — де та!
Не чує, ані бачить, не говорить,
Не йість, не пє, ніщо не розуміє,
Лиш яйкає від того дня і доси
Вже в цвинтару не трафіла й до хати,
Пішла долів селом: Я-яй! Я яй!
А нир за нею, мов на похорони.
Три рази довкіль обійшла село.

Під ніч на силу завели ві
 До хати, силою й нагодували.
 Та не могла вона сидіти дома.
 В ночі й пропала. І від того дня
 По селах ходить. Вже сі в Лужку
 І в Ступинці і в Мокрянах видали,
 Була аж в Страшенцях і на Сприні.
 Розхристана — говорять, чорна-чорна,
 Лиш очі світять ся. І день і ніч
 Блукає по-полю, до хат не йде,
 І все кричить, голосить, плаче й стогне.
 — От покаяніє! Най Бог боронить!
 — Я б бачить ся на місці вчер в страху,
 Як би сі голосине почув.
 — Іди, дурний! Вона ж се не від злого!
 Се найдобрійша жінка у селі
 Була. Йій Бог так дав, щоб віщувала
 Народови якесь велике горе.
 — Ой-ой! І щож те за таке горе
 Вона віщує?

— Чувш, що війну!
 Вже то як наш із Маскалем задре ся,
 То тут не жди добра!

— А я гадаю,
 Що то не те! Велика річ -- війна!
 Всіх не поріжуть. Маскалі-ж також
 Не є вовки, а люде як і ми.
 Небіжчик дід нераз о них бувало
 Розказують, не можуть нахвалитись.
 — І я гадаю, брата, що Маскаль би
 Нам кривди не зробив. Господар мій —
 На що розумний чоловік, а часто
 Говорить: Господи, коли б вже раз
 Маскаль прийшов! Таке вже введи адирство
 Пішло: Маскаль би все те скасував,
 Зробив порядок, полекшу якусь
 На бідний люд!

— Ой, певно, що би треба
 Твердої тут, москоської руки!
 Чи чули ви, наші ото заводять
 Якись там шарварки нові. То ніби
 Говорять хлопам: щтири дні до року
 Повинен кожний номер відробити
 Коло гостинця. А то все брехня.
 Йій не гостинець в голові. Пльовати
 Йій на гостинець! Як лиш люде вийдуть
 На ті гостинці, то наші пишють
 Свою двірню в палками, нагайками,

І всіх на панський лан переженуть
 І панщину завернуть: штири дні
 Що тяжка вождий муєть відробляти.
 — Не може бути! Хто тобі казав?
 — Шлети, дурний, не може бути! Вже то
 Я чув о тім від розумнійших трохи
 Ніж я тай ти. Пани дістодьто навіть
 Вже й цісаря підпали, й цісар їм
 Усе то затвердив і підписав.
 — Ой лишенько! Тепер то ми пропали!
 — Воно то бач: пропали або ні.
 Пани ще доси криють ся з тии дуже,
 Не признають ся, щоб народ від разу
 Не роздранити, а найгодовнійше:
 Боять ся Маскала.

Тут Сень вишав ся
 В розмову. Доси він сидів понурый
 І звільна пакає люльку, похилившись,
 Мов слухав голосів якихсь далеких.
 І враз промовив: Е, яке там діло
 За нами впомянатись Маскалами?
 Що ми єму, чи сват, чи брат який?
 А мислите, що в него мало й своїх
 Панів і бідних?
 — А про що ж би мала
 Війна вести ся?
 — Ні про що! Й війни
 Ніякої не буде!

— А не щож
 До війська пруть старого і малого?
 — Е, пруть! Ніхто же того не видав.
 От ми які вже зарубки, а хто нас
 До війська кликав? Може ще коли
 І будуть брати, та хто зна, се може
 Аж в той час буде, як народ на світі
 Здрібніє так, що в нашій печи буде
 Сім хлопа молотяти.
 — Мудрий ти
 На бештефранти! А чомуж ота
 Уріжська ходить та голосить? Ченьже
 Се не добро вішує?

— То то й є,
 Що нарід темний чус плач єї
 І бачить сам, що се якийсь знак Божий,
 Та не дошукє, що він значить,
 А там собі силїта хиєрни всякі:
 Війна і панщина й бог зна ще що.
 Гадаєте, що Бог о тєє дбє,

Чи там сто люда забють, або двісті,
 Чи хлоп о три дні більш робити буде?
 Як раз Господь перед таким би ділом
 Знаки такі нам посилав! Тай що то
 Війна? Війни й заповідать не треба,
 Вона вже є, ми ріднось, живем
 І мрем в війні. Хйба ж не чули пісні:

Нема добра тай не буде,
 Була війна, тай ще буде,
 Брат на брата ворогує,
 Сестра сестрі смерть готує,
 Син на батька ніж підносить,
 Донька мамі смерті просить.

От де війна прагдыва, найстрашнійша,
 Щоденна. люта! що там против неї
 Всі війни в Турком, Німцем, Маскалем!

Заковкли всі й понурились. Так нагло
 Звернув розмову Сень на другий бік.
 І хоч нерав подібні вже слова
 Вони від него чули, то про те
 Тим дужше їх ударили вони.
 І не до сміху їм було, бо кожний
 На собі сам їх правди досвідив.
 — Се правда! як вовки голодні в лісі,
 Так мир хрещений сам а собою їсть ся.
 Одні хапають з перед других, рвуть,
 І дуть і кривдять. От і шій господар,
 Хоч і який богач, а злакомивсь
 На мойіх пять кровавих ринських: ввзяв
 І відтягнув шіві в заслуженни,
 За те, що скочило теля в полонку
 І затонуло.

— А що буків я
 Приняв за ліс! Господар сам післав
 Мене украсти з ліса конаниці,
 А як зловив лісничий і подав
 На штроф, прийшлось платити — він тоді
 Давай мене періштити!

Й пішли
 Нягадывать та ровводити, що
 У кожного від давна наболіло.
 Лиш Сень мовчав, не жалувавсь ніколи.
 А як скінчили другі, знов почав.

— Так бачите, яка се в нас війна
 Ведесь! І що нам віщувать війну?
 Таж війна сама та щось віщує.

— А що таке віщує?

— Страшний суд!

Слова ті Сень сказав глухим, таємним
Полушептом, аж другі мимоволі
Склонили голови. В тій хвили в лісі
Сова плачливо застогнала. Тихо
На хвилю стало, і нараз, немов
Десь в під землі протяжний і різкий
Проймаючий роздав ся стогін людський:
Я-яй! Я-яй! Я-яй!...

— Дух божий з нами! — скрикнули відразу
Всі конюхи і почали хреститись.

— Я-яй! Я-яй! Я-яй! — лунало в дебрах
Так жалібно, так важко, що аж серце
Мороз проймав Сконало. Тихо стало.
Недвижні всі сиділи круг огню,
Третьяки. Дух захопило у всіх,
Так що віхто і слова не промовив.
Ба навіть коні наострили вуха
І стали мовчки.

Тільки Сень сидів

Спокійний, шепчучи молитву. Врешті
Промовив.

— От ви й чули віщуване.

Не бійтесь, се не є нечистий дух,
Се та уріжська жінка, що пішла
По божій волі. Бог їй так казав
Плачем і криком грішному народову
Оголосити близький суд страшний.

— Ну, що се ти говориш, бій ся Бога,
Під ніч таке страхите? Суд страшний!
Хібаж не чув, що перед страшним судом
Повинен ще на світ прийти Антихрист?
Ну, а про него клятого ще якось
Не чути доси.

— Не впевняй ся дуже! —

Сказав поважно, строго якось Сень. —
Глухий не чув навіть як гримить!
А я ось що скажу вам, що я чув.
Та ні, не я, мої татуно чули.
Вони ось на Кальварії недавно
Були, там є чернець один старенький.
Що знає їх вже більш як тридцять літ.
Так от вони у него й почували
І він їм много повідав з книжок.
„Моліть ся — каже — люде! Близький час!
„Пять гір трави вже від великий спас.

„Як шесту буде допасати — ждїть,
 „Тодї Антихрист родить ся на свїт.
 „А як на сему в пів гори дїйде,
 „Тодї на землю Ілія прїйде.“

— Дух божий з нами! — скрикнули в трївозї
 Всї конюхи. — Пять гїр вже — кажеш — спас.
 Щож се за гори, що за вїл такий?

— Хвѣба ж не знаєте, що в книгах пишуть?
 Далеко десь, на самім краю свїта
 Є вїл такий: родив ся вїн в той день,
 Коли Христа розпято. Має вїн
 Сїм гїр. Коли прїйде на свїт Антихрист,
 Щоб всїх людей від Бога відвернути,
 То против него появить ся з неба
 Святий Ілія і буде бунтувати
 Народ, щоби Антихриста цурав ся.
 А той Антихрист буде цар влєсильний.
 Пішлє своїх войків і шандарїв
 Против пророка Бог йому допустить
 Ілю зловити, вїн його на смерть
 Засудить. Але знає вїн, проклятий,
 Що як в Ілї одна краплина крови
 На землю впаде — вся земля займе ся
 Й згорить. От вїн на хитрощі вїзьме ся:
 Пошлє своїх войків і шандарїв
 На край землі, на тих сїм гїр і скаже.
 Вола отого взяти і зарїзати
 І з него шкуру взяти. Розпрїструть
 Вони ту шкуру і на нїй почнуть
 Пророка мучити і катувати.
 Та поразить Господь нечисту силу.
 Є десь такий конарик, що напив ся
 Христової крови, як капала
 З хреста. Отой конарик саме в хвили,
 Як будуть мали рїзати вола,
 Його в хребет укусить і в тїм мїсці
 Маленьку дірочку проколе в шкурї,
 Таку, що оком і доглянуть годї.
 Кризь ту то дірочку з крови пророка
 Малесенька на землю крапля впаде,
 І загорить ся вся земля від неї,
 Спалить Антихриста й его все царство,
 Спалить усї гріхи й терпїня людськї,
 Очистить землю, як від ржї земїво.
 Тодї Господь прїйде на суд страшний.

Вже геть було за північ; Віа звернув
 До долу дивльом; Косарі стояли
 Посеред неба Холодно. Огонь
 Погас. Зітхаючи глибоко, мовчки
 Ще раз обходять вовей конюхи.
 Спокійно скрізь. Глибоке, темне небо
 Горить над ними тисячами зізд.
 Дрімає ліс в тумані. Наче мрія
 У сивій пітьмі клаптем чорним вдали
 Лежить село.

І хлопці полягали
 Хто на соломі, що прівіс в собою,
 А хто й по просту на траві росетій,
 Лиш міх товстий під себе простеливши.
 Лиш Сень не лят. При вигасліи огниці
 Сидить він скулившись від холоду,
 Недвижний, у якісь глибокій думі.
 „О Господи!“ — зітхне часом. — Не дай
 Сліпому і глухому в світі жити,
 Щоб не заскочив неготових нас
 Великий день, страшний день суду Твого!

І він здрігнув ся.

— Господи помилуй!
 Се смерть у очи заглядає! — шепнув
 І знов почав молитись, ще щирійше,
 Ще горячійше. Тихо сяють зорі
 Немов навань до себе. Дух якийсь
 Могучий і ташний пролітає
 По над землею. Чує лет его
 Усяке серце добре та чутливе
 Й трепочесь тужно, наче пташка в клітві.
 Чого? Кудя? За чим? Дарма ситати.

1888.

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. Казки.

II. Про царя, що ходив красти.

Був оден цар на сьвіті і був дуже побожний. До него щось приходило і кликало: Царю, іди красти! Але цар ся збудив, гадав, що то ся ему снит. Але другої ночи акуратни приходит знов під вікно і кличе: Ну, царю, йди красти, бо виреш. Цар ся прибудив, рахує собі: Як я могу йти красти, коли я цар. Аж третої ночи приходит і каже: Царю, як ни йдеш красти, то за три дни виреш. В той час цар встает в ночи, збирає ся так, як цивільний, виходит на місто, находит одного чоловіка. І каже йому: Що ти ту робиш? — Ой. — каже, — хочу, ци бни дещо ни здобув. — Той каже цар до того: Я бни так само рад, ци бни дещо ни здобув. Але так вони йдуть чириз місто, — в однім домі сьвітит ся. Той кажи цар до того:

— Ану, подивім ся, що там робят!

Тот цар став на цапки, тот став йому на плечі, дивит ся, що там є? І кажи:

— Я ни розумію, бо ту говорят по нїмецькн.

Тогди кажи цар:

— Стань ти цапки, а я на тебе стану.

В тім часі цар чув, а там пан еден з своїов жінов говорят, як би ни могли царя стратити. Тогди каже она ему:

— Зладым баль, запросым царя на гостину, зладиме ему отрову і положиме перед нього чайку (склянку). І там будут ріжні пани, і кажи: він мусят поклонити до всіх і випити. І в тым часі ми будеме на его місци.

В тім часі цар тое вчув і догадав ся, що то певни англі его кликав. І ни казав тому нич, що там чув, тільки взяв, заміняв свою шапку і дав йому, і кажи:

— Я чув, що в нашого царя буде баль в тиждень. Але тияи, жибись там був на тым бали!

І розійшли ся. Акуратни третого дня приходит тот пан до того найяснійшого царя і просит его на гостину (а то був царів мінї, стер). І цар такий був, що ни сторониб ся. Приходят там на той обід. акуратни він положив пирид того царя золоту склянку з тми напоєм і около панство сидит коло царя, і той пан розчав просити, аби пан цар були такі ласкаві, поклонити до его прятельїв. Але цар зарраз кажи:

— Мусиш тому ми волю зробити, коли-сь ня побунтував (попросив з дому) і випити сам того, що є в тій склянці.

В тій часі він ся ще спиречив і розчав казати: Я того ни зробю. — Али цар на нього притис так, що аж мусів то зробити. З усьої алости взяв, випив тому склянку і від разу впав. В тій часі всьо паньство ауздрило ся (задивувало ся), що то ся стало, і ввідьили, що то мала бути зрада над цысаром. Акуратни цар в тиждень зарихтував собі баль на тоту втїху і все ся давив за тии своїм камратом, що в ночи з ним ходив. Але на остатку прийшов тот самий в тій шапці, що му цысар дав. Тогда цысар розчав казати, що то его притмь, і поставив го на того місце міністром.

(В Хітарі стрийського пов. від Олекси Прохвата в р. 1895 записав Вол. Гнатюк)

Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцузька поема *Dit de l'empereur Coustantin*), то до Карла Великого (старонімецька поема *Carlmeinet*). Докладнійшу бібліографію подав в одній в дальших книжок Ж. і Сл., тут тільки зазначу, що казка ся в тій формі, в якій єї передає старонімецька поема, послужила основою для нові драми „Сон князя Святослава“.

I. Фр.

12. Жених мрець.

Парубок з дівчинов любилн ся. Покликают хлопців до войска, покликали і его. Плачут они обов, бо вже будут ся розставали. Хто на тов питає! Що-ж плач поможе? Розказ — тра йти.

Ідут рекрути, тай і він збрав ся, а так гірко плаче, вже такий впраць ся там з татом, там з мамов, з родинов, тай і з нев. Не можут розстати ся. Випровадила она его аж за село, а там коло хреста кажут: Присягни собі, ані я з сячов не оженю ся, ані ти за сячого не підеш. Тай присegli си.

Може там рік, може две, я там добре не знаю, пишут з того краю де він був, письмо, що він умер. Так дівчині як ніж в серци вгарадив, аж дурів. Журат се тато тай мама, бо то була една, а таке богатство, метки. Зі сьвітів старости присилают, і богаті і файні, що-ж, коли такої не піде, плаче тай плаче. Кажут тато з мамов, родина радит: тра дати на волю, най вже робит що хоче. Така стала по тинь, побіліла, аж ніби постаріла ся. Йисти не годна, сон не бере ся, виїшла в хати, стала на воротьох — плаче. Дивит ся, іде жовняр, такий як він, такої пізнає що то він. Біжит протів него, в радувала ся дуже, тай каже:

— Та-ж писали, що ти вмер?

— То не правда, я не вмер, я і хату свою і гасдівство маю. Знаєш що? Ходи зі мнов, будем разом жити.

— Е! а тато, мама, — не пустят.

— Е! що тато! я переднійший. Не тра їм казати тай вже.
 — Лишись ти ту, чо' підем?
 — Мені ще не вільно.
 — Добре, прийди коли зноді, піду з тобов. Возьму де що тай піду.

На другий день, гей би веселійши єї стало. Не було тата тай мамі в дома, — накликала дівчат, прийдуть, сьпівають, жиртуют, приймає она де чин, аж втворнють ся двері, входить жовнір. Она глигнула, що то він, ніц не каже. Сів си на лавці, сидит, а дівчата гадали си, що то який йде на урлюп, зазрів сьвітло, вступив ся загріти. Єдна дівчина взяла шітлу, хату замітає, сягнула по при него під лавку, сповирила по нім, — взяв їй ляк, поглянула по дівчатах тай тихцем єдна по другі — гет повтікали, но она лишила ся.

— Ну, тепер ходи мнов!
 — Нема татэ тай мамі, як хату лишити? Прийди завтра, допевне піду.

Пішов він. На завтра — так коло восьмої години в вечір, старі спят, він приходит. Взяла она собі в скрині півсеток полотна, коралі, гроші, пішла до комори, знала де ключі, знала всі входи — звичінь плекана, вьсьо було вільно. Вже йдут. Питає єго: — А далеко до твоїй хати?"

— Ньм, не далеко.

Йдут, йдут, она вже змогла ся.

— Ай, — каже, — я вже не годна йти, так мня ноги болят.

— Знаеш, я се перекину в коня, борше буде.

— Та добре.

Перекинув се в такого красного білого коня... Но она на него сіла, як той кінь пуднє, — так летит, так летит, но тільки мигає вьсьо перед очима, де які гори, то ліси, то води. Она за такі і не чуда! Як той вітер біжит, не спочиває і не змучив ся. Все біжит та біжит. Спирив ся аж коло якогось гробу розваленого на цвинтару. „Злівай!“ — каже. Злігла. Він знов такий як був. „То моя хата, лізь до неї.“ Аж тепер стало єї лячно. Що-ж би ту зробити?—Добре, я полізу, але перше лізь ти а я подам полотно“. Вліз він до гробу, она зну подала полотно тай в річи розвинуло ся. Він тєгне, а она все ся назад поступає, все в цвинтару, так тото полотно розвивала аж за цвинтар стало. А він все кличе: — Та чому вже не даеш?

Тогди вона як зачне втівати! Видит яєсь село, — до того села! Коби як найборше, бо чус, він за нев гонит. Туї допаде єї — вьсьо пропало. До першої хати ледви жива допала, бе до вікна — втворили. Питают, що за єдна, — єнча бесіда, ніц їїх не розуміє. Хоть чужі а добрі люде, взяли до хати. На рано пішла чутка по селу, що така а така дівчина звідкись прибігла, не знати що за єдна тай що. Дійшло тое аж до капітана, бо в тім селі войско стояло. Прийшов капітан, він звів по нашому бесідувати, випитав ся, звідки она, она вьсьо розповіла як то було, акурат правда, що такий а такий жовняр був і так ся називав, і правда що от недавно вмер. Видит капітан, що то віправді чуд, бо де-ж би то годна аж до чужого краю забічи? Капітан письмо

зробив таке, що сїї громади аж до того краю і аж до того села від-
провадили, звідки она була.

А там в дома такий плач, такий завід, скрізь питают по селах,
ци не видів хто, де ся подїла, — ае знати де тай що. Як прийшла
з людьми, втішили ся, погостили і заплатили людьом. Питают, як то
було? Розповіла і їм як було. — Біда буде, — кажут. Но, вечер
прийшов, він е. Ніхто его не видит, но она. Питає ся він єї:

— А казалась всьо правду?

— Ньн, нічо-м не казала.

— Але то не правда, казалась.

— Ньн, не казалам.

— Кажн правду, бо ти тата пігну.

— Жаль ми тата, але роби вже що хочеш, а такої не скажу,
бом не казала.

На рано тай вже тато вмер.

По похоронї в вечер — а він е, знов до неї: „Скажи, чи-сь
казала, бо ти маму пігну.“ Бойїт ся признати, бо її голову вкрутит,
душу загубит.

На рано вже мама вмерла. Поховала красно маму, приймила лю-
дий, там убожину, розійшли ся. Сама самісінька сидит, знов він при-
ходить, не дає спокою: Скажи тай скажи, ци розповілась, бо і тебе
пігну. Не поможе, вже єї не жити.

— Добре, доневне скажу ти правду, але аж за три дни.

На другий день скликала родину тай чужих і каже до них

— Мушу вмирати. Парубок той, щом го любила, той що в вой-
ску вмер, не дає мені спокою і не дасть, бо-м му присягла. Правду
кажу, будете видїли, що за три дни виру.

Подїлила мастком, сказала, кілько мают дати за похорон, впра-
щила ся з всіма тай каже до них:

— Єдно вас прошу і то дуже вас прошу: файно мене ховайти,
най буде богато челяди, най они остатний раз мені послужат. Але на
лаві мене не кладїт, через порїг не несїт, дорогов не везїт, на цвин-
тару не ховайтв. Покладете мене на серед хати на майстатї, викопаєтн
яму по під порїг і туди пересунити, понесети мене на вманьці, похо-
ваєтн в лісі.

Третього дня такої вмерла. Всьо як просила так зробили. Пуста
хата, всі забрали ся, вже вечер, аж ту він приходит, сїдає на лаву,
сидит, чекає на ню, сам до себе каже: „Деь забавлєє ся, тра чекати,
може надїйде.“ Але вже скучило ся єму чекати, схопив ся з лави,
такий лютий, такий злосний, так по хатї гонит, так лігає: — Де она,
де она може бути? всюдн вже шукав, знаю, що вмерла, всі-м гроби
перевернув, всіх вмерлих рушив. Гадаю: ожила, але нема меже живими.
Де она ся подїла?

Став на серед хати, пїтає лавки: „Лавко, хто лежав на тобі?“

Лавка відбиває ся: — Лежав хто? Газда а потім газдиня.

— А дівчина нья?

— Нья.

Питає порога: Не несли кого через тебе?

Поріг відбиває ся: Несли.

— Кого?

— Газду і газдиню.

— А дівчину нья?

— Нья.

Вилитів на дорогу, питає: Дорого, не везли тобою вмерлого?

— Везли.

— Кого? — Газду і газдиню. — А дівчину нья?

— Нья.

Полетів на пивитар, ще раз всі гроби перебуруив, бо опирі так рожат, але такой їй не знайшов. Тому она і ховати ся так казала, бо знала, що він буде їй шукати.

Богатого пана син, ще панич, любив полювати. Раз той панич зайшов далеко в лісі, що ще не бував, набив деяких пташків, час вертати би до дому. Надібав стежечку тай нев іде, іде. Дивит ся, така ладна квітка зацвила, такой така дуже ладна, такойі ще не видів. Зірвав, приніс до дому, хвалит ся нев, всім показує, бо-ж то дуже ладна. Не даст нікому. Вложит в склинку, занесе до свого покою, най ему буде файно. День, два дни і більше е та квітка в него, не вiane, такой все ладна що чуд. Вернув він якось пізнійше за обідом до шафки, де ему все вляли, як его не було, дивит ся — нема. Такой розврух: хто обід зїїв? Нема такого. Табо на другий дець так само, ба і на третій. Гей, що то за диво? Льокай покій замкне, ключ сховає, обід хтось зїїсть. Гадає см панич: Ніхто но льокай такой премудрий. Чекай, дійду я. Закликав хлопака, що був при дворі, він го любив і вірив ему.

— Слухай хлопча! я сховаю ся під ліжку, а ти покій замкни, постав ключ де я все владу і віц нікому не кажи, і щоби ніхто не видів.

Хлопец так зробив. Всі гадали, що панич пішов на польованє. Знов як все приніс льокай обід, поставив в шафку, замкнув покій, поставив ключ на своє місце і спокій. Чекає панич під ліжком, що то в того буде, де его ся обід діває. Аж ту щось стукнуло зі стола! Він дивит ся, а то така дуже ладна панна, тай до шафки, чисто всьой обід виїла. Бере ся шафку замицати, а він з під ліжка, схопив єі, надивити ся не може, така ладна-ладна, тай то в тойі квітки — сесе також диво!

— Як то може бути?

— Я так ніби спала, ніби ми ся спит, що мене ховали десь в лісі, так ладно було, але я не вмерла, я вже жила, але душа моя

Від тої пори був спокій. Они собі обоє щасливо жили, любляся тай може ще живуть і до нині любять ся, але ми за них з они за нас не знають.

(В Циганах, борщівського пов. 8. нояб. 1894 від мужички Ганки Буар записала Дарія Глібовицька.)

Ся казка — зліпок з кількох казочних тем. Поперед усього йде тема: жених-жрець (Біргерова Ленора), далі змінена троха тема: Красавиця приспана в лісі (La belle au bois dormant), а кінець пригадує троха закінчене легенди про св. Василя і Евладія. Літературу двох перших тем подамо в одній із слідуєчих книжок Ж. і Сл.

Ів. Фр.

Г. Новели і Фаблію.

ІЗ. Війт над пастухами.

Був такий пан, котрому вчепив ся на шию вуж. Той пан йїздив по докторах через чотири чи пять літ, і ніхто того вужа не міг ему здіймати. Йїде він раз полем і здібає хлопців, що пасли худобу на поли. Питає він йїх: чи нема ту де такого, щоби мені того вужа здіймив?

— Коло нас нема такого, — відповідають хлопці, — але ту є наш війт, котрий пішов за горбок вівці завертати, то може би він здіймив.

І той війт прийшов тай таки здіймив того вужа.

— Щож ти за то хочеш? — сказав пан.

— Нічого не хочу, — відповів хлопець тай пішов собі далі за вівцями.

Пан поїхав до дому і нагадав собі, що одного разу був у трахтирни, заїв пять яєць тай забув заплатити. Прикро му ся зробило, взяв він тай йїде до того трахтирника, хоче ему заплатити за яйця. Але трахтирник увидів, що пан якийсь благий тай каже:

— Е, пане, не годні ви мені заплатити. За той час курка була би мені тих пять яєць висиділа, я був би мав пять курок, ті курки нанесли би були знов яєць, повнисиждали би курята, ті знов були би зробили ся курками і так далі. То цілий насток!

Що пан з ним змагав ся, ходив до судів — ніхто не міг йїх погодити. Далі той пан пригадав собі того війта над пастухами тай каже до трахтирника:

— Почекай, я ту приведу такого війта, що нас розсудит.

Пойїхав він і привіз того самого хлопця, що ему вужа здіймив.

— А деж ви, пане, так довго були? — питають судії.

А той хлопець уже навчив пана, що має казати.

— Був-ем дома, — каже пан. — Казав ем горох варити, сіяти і скоро волочити, щоби шпаки не виабирати.

Усі погадали собі, що пан одурів.

— Ба та по що — кажут — варений горох сіяти? Таже він не виродит.

— А той пан трахтирник — обізвав ся вїйт — дав пану пять варених яєць і тепер каже, що з них була би курка висидїла курата. Чи то не на то само виходит, що варений горох сіяти?

І всі признали ему правду. Пан заплатив трахтирникови за яйця, що ся належало, а того вїйта ваяв до себе.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав В. Маркевич.)

14. Як жид рогами торгував.

Був оден жид, котрий не мїг з жадного гнїдлю жита. Пішов він до міста, накупив собі рогів, наймив фіру тай повїз ті роги до міста продавати. Вїйшов він на місто, стоїт, стоїт на торзі, а рогів ніхто не купує. Фірман каже:

— Я вже не маю чим коней годувати! Я звертаю вїз, висипаю роги і йїду до дому. Як сказаав так і зробив: звернув фіру, висипав роги тай поїхав до дому. Жид лишив ся сам. Надходить уже вечїр, жид зголоднїв, трясє ся, бо йїсти хоче, далї ляг на тих рогах спати.

Люде вже розходили ся з ярмарку. Йїхав якийсь пан у каритї, а злодїй бїг за фірою. З заду до фіри була прикована скринька з грїшми. Злодїй причїпив ся до фіри і відтер пильнеком скриньку від фіри. Поки він то зробив, пан приїхав до дожу, став з фірою на подвїрю і удрїв того злодїя, як утїкав во скринькою. Пан закричав і нїслав за ним своїх гайдуків у погоню. Злодїй тїкав що сили, прибїг до тої куни рогів і захвав гроші в ті роги. Жид чув, що щось у рогах шпортає по ночі, але бояв ся, щоби й его не збили і сидїв тихо. І злодїй і погоня за ним побїгли далї, а тогди жид устав, до рогів, а в рогах найшов скриньку. Взяв він єї і пішов геть у поле, там ляг у збїже і переночував. Рано дивит ся до скриньки, а коло неї є чотири колодочки. Він ті колодочки розбив, дивит ся, а в скриньцї повно грошей. Тогди він чим скорше побїг до дому і почав помаленьку тими грїшми доробляти ся, а за пару лїт став богатим дїдичем. Другї жиди дуже ся дивували, відки він так нараз заобгатїв, а він усе говорить їм:

— То я так рогами розторгував ся.

То оден жид чув того тай каже:

— Чекаї, стрїбую й я рогами торгувати. Взяв він усі свої гроші, накупив рогів тай повїз до міста. Стоїт, стоїт на ярмарку, а на роги ніхто й не дивит ся. Так він там стояв цілий тиждень, а далї висипав ті роги до рова а сам поїхав до дому.

(Записано ut supra 1891 p.)

15. Жидок і склянки.

Був оден бїдний жидок і загадав собі гнїдлювати. Деєь він розкрутив десять золотих, яшов до фабрики і накупив склянок. Прїїсї

він йїх на ярмарок, розложив на стїльци тай чекає на купців. Чекає чекає, а тимчасом так собі гадає:

— От як то я продам ті склянки, та зароблю, та куплю ще більше склянок, та зароблю. Склянку в фабриці куплю за грейцар, а гоєва продам за десять. То так за рік я назбираю тільки грошей, що куплю собі оренду. А на оренді я ще борше зароблю, і за другий рік буду вже поцесором. А тогди я накуплю собі коров, коней, куплю бричку і буду собі їїздити, а ноги оттак протягну!

Тай як протягнув ноги, як ударив столець, а столець перевернувся, і всі склянки побили ся.

(Записано ut supra.)

16. Іван і жида.

Прийшов Іван до коршин. А там єго добре знали — Дай-но, жидові, горівки! — Дали Іванови горівки, перехилив тай каже: — Жида, жида, бодай ви не знали ні лиха ні біди!

— Іванки, кажи ще так, дамо ти горівки.

— Буду казав.

Дали Іванови горівки тай кажут: — Коби ти пішов до божиці, видів би-сь як там вїйдут ся руський Бог з жидівським.

— А ви вже видїли?

— Ми, чуєш Іване, не видїли, но знаєм, що що ночи бють ся. А ти піди на цілу ніч тай нам розповїш, котрий Бог сильнїйший.

Пішов Іван підптий до божиці. Зажкнули жида на ключ, щоби видів Іван як Боги бють ся. Положив Іван фантику під голову тай заснув. Будит ся — вже жаріє. Пригадав собі, що жида будут питали, тра що казати. Взяв якоїсь наїлїги, так по божиці гонїт! Побив вікна, положив вїттар, книжки подер, сїв тай сидит. Приходять жида. А-я яй! Такого клопоту, такої радости!

— Що то такого, Іване?

— Е, говорїт! я от добре щом живий. Як ся зачали Боги бити, дивїт ся, що поробили.

— Іване, котрий котрого перемїг?

— От, най там буде при менї! На що вам знати.

— Скажи Іване, скажи, котрий Бог сильнїйший?

— Ну та котрий? Наш руський.

Такий вчинили крик, такий вайїт. Іван в сьїх.

— Чекай, Іване, дамо тобі теєр за то, що-сь нас здуєрив, і тільки шкоди маєм.

— Та робїт зо мнов, що хочети, но не давайти перогїв в трома рогами, бо дуже будут мене в горло колоди, буду ся тяжко мучив.

— Навмисне таких зробимо, — кажут жида. Наварили в трома рогами пирогїв, повну миску дали Іванови. Так Іван їїсть, в річи стогне. Дивят ся жида: жме Іван. Знов до него берут ся.

— Робіт ми вже що хочети, но по склі мя не вовіт!

Берут Івана, садят на віз, наспали різного скла, тягають Івана. Кричит він, а жиди тягають, патинки погубили, ноги покололи, — Іванова ніц.

— Злази! — кричат.

— Робіт вже що хочети, но гречыников не куріт!

— Коли так, то дівь на вишку, будем тя курили.

Поліз Іван на вишку, приткав каглу тай дим на хату пішов, а Іван опит. Кашляють жиди, аж їх очи болят. Тай кажут: — Що то нам, то ему гірко! Тра подивити ся!

Лізут, а він жие.

— Чекай, колись такий, то тя втопимо!

Завязали Івана в мішок, закликали якогось темного жиди, запламли, несе Івана до води, не питає, за що тай за котре. Таскає Івана, а Іван все:

— Я не ввію ні читати ні писати, мене хотят за рабіна обі-
брати!

— Що, що ти кажеш, Іване? — каже жид.

— Та що, хотят мене за рабіна обібрати, а я не хочу.

— Та як? над водов?

— А ти шо гадав? Над водов і тра тихо сидіти в мішку, а я!
А ти як гадав? Тепер так рабіна вибирают. Знаеш шо, — каже Іван,
будь ти за рабіна!

— Вилізай Іване, а я в мішок влізу, най мене оберут.

Вліз жид до мішка Іван добре завязав, лишив на березі а сам пішов. Прийшли жиди, гадали шо то Іван, трутили в воду. А Іван на якімсь селі став за фірмана в пана. Йіде він за якийсь час чвірков як птахи, вступив до тих жидів на попас. Пізнали го жиди зараз.

— Ай вай, Іване, а ти звідки взяв ся? тай такими ладними кіньма!

— З тамтого сьвіта! Шо, не знаєти?

— А звідки взяв-ісь тійі коні?

— То мойі, я там такий пан!

— Чуеш, Іванки, а наші татуньо тай мамуня, шо вони там робят?
як йім там?

— Та шо, каже Іван, — не такі лахутники, як ви. Пануют, по-
вовами йізлят. А ярмарки які там, коби-сьти знали!

Жиди поцукуют.

— Чуеш, Іванки, потопи нас, коли там так добре.

— А я, вже і там за мнов! Не дурний.

Так жиди просят, щоби йіх потопив.

— Ну, ну, а вас потопою, но най вас збере ся більше; а тепер
не маю часу.

(В Цыганах борщівського пов. від селянки Василихи 14. апр. 1895 за-
писала Дарія Глібовицька.)

Д. Міти і вірування.

23. Чари і чарівниці.

1. Добре не знаю чи годен зробити. Але що але годен, то довідно знаю. Що чари жінки знають, то допевне. Але то дуже тяжкий за тоє гріх.

— Кажите, є чари?

— Як не вірите, то послухайте-ж, що вам скажу. Перше буду казала як мені було, а там за снече скажу. Мому Стефаневі може було місяць, може два. Приходить до нас молода жінка, такої разом-ісьмо шлюб брали. Прийшла тай каже: „Ану покажіт мені вашу дитину“. Та я вийшла з колиски дитину, она взяла на руки, побавила тай пішла. Приходить вечер, моя дитина так страх кричит. Цілу віч не спимо ні я ні чоловік, носим, де що на сьвіті робимо, а оно аж ся минає. Так тиждень, так місяць, як день так ніч кричит. Кажу до чоловіка: „Роби що, бій ся Бога, бо мнну ся! Дай яку раду, бо гет в сьвіт за очи піду.“ А мій Василь такої троха за мнов стоїт. Пішов він, приводит старого Роґовінського. Він так трохи знав радити. Подивив ся на дитину, вийшов з хати, такої вашої стріхи вмикав, спалив, казав мені в тім скупати дитину. Ягось заснуло. Тепер каже він: „Урвіт так де стріхи чужої, де є дитина, то ще ліпше“. Гадаю си: що, що ти кажеш? Я того не зробю, щоби там що. Як кому збитки робити? Тай такої і гріх. Аж знов взяло кричати так як перше Рвемо своїї стріхи, не помагас. Каже чоловік: „Вмикни де стріхи в сусіди“. Але де тоє ся взяло, де би я пішла. „Іди ти, як хочиш, бо то син, най іде тато. Але не йди там де є дитина! Ще правда ци ньи, на що кому але робити? Піди до тойї хати де тих двоє старих жидів сидят. В них нема дітій, то не шкоднт“. Пішов, приніє тойї стріхи. Скупалам, мій Стефан заснув.

То було якось так на тиждю. А в неділю по службі божій по-виходили жінки на улицю, посідали на дуба під школов, тай і стара жидівка леже нами. Взяли си бесіду за різне. Жидівка каже: „То знаєти, коли-сь ту щось нам ся стало в ночи, аві руш заснути. Така вам нудь нас брала, що трохи не згинути прийшло ся. Як жиемо не сварилсьємо ся, а тогда трохи не бились-мо ся. Цілу ніч ходилисьємо і і сьвітили, так аж до раня.“ Я так почервовіла, так ми чогось встидно стало. Поскіділам ще трохи, тай пішлам Василеві сказати, як то ми жидам сон відобрали. От що є чари то довідно знаю.

2. А знов мойї мама кажут — що ту на панских хатках було три дівки. На гульки они не ходили, Боже борови. Мама як квітки стерегла. Відні правда були, але гідні. Найстарша, то такої така ладна була як лялька. Бувало іде дорогов ци вбрала ци ньи, то люди стают. Але де, малі діти не давали їй дороги перейти, біжут як за яким чудом. Досить, коли борщівські пани йїхали ся на ню дивити. Щось она собі раз зайшла з єднов дівчинов, такої на тих хатках в сусіцтві. Та зі влости, раз на улицю вихопгла ті дівчини з за коси барвінку. „Чекай! тепер віддаш ся, як той барвінок знайдеш“. Слухайте-ж,

не приходило ся їй вже так змарнувати? Сестри не такі ладні, повіддавали ся, а їй ані суди Боже. Такої все ладна, та що в того, всі си хвалять, ніхто не бере. Аж тра було хату розвалити на ново, то не знайшли зоохлу жабу в вінку з барвінку в пецу заліплена? І що скажете? Дівка сорок літ мада, такої того самого місяця, як жабу знайшли, віддала ся. То вам скаже не я, але ціле село, бо то не давні часи. Я вже була гарна, як она ся віддавала.

3. Або то: ваяти в флящину з під єдного берега води, а так з під другого берега ставу дошпати, а най но би поставив в хаті, щоби ніхто не видів! Щоби ся як чоловік з жінок любили, розійдуть ся — і не війдуть ся, пропало.

(Від селянки Катерини Демчук в р. 1895 в Циганах борщівського пов. записала Дарія Глібовицька.)

24. Що кому призначене, то єго не мине.

„Біда тепер з холерою“. „Чому?“ — „Бо хто заслабне, возьмуть до шпиталю і струють“ — „Алеж так не можна, де би дохтір поважив ся труїти людей. Такого можна заскаржити, хто би таке зробив, кав би він не малу кару.“ — „Та де скаржити ся? перед ким? Таж то шитко від них виходить і вни всі ся за руки держать! Тепер як воямуть, то юж живого не пустять. А давніше, як хто захорів, то хтось умер, а кому не суджено умерати, виїшов; єдні до других ходили і нич нияк не шкодило.“

„Таке і зі мнов било. Отиць мій бив гавда добрий, а стрик тіснійший. У вітця било тринадцять дівок. Всі годували ся; котра підросла, засватали люди, виїшли заповіди, а ту і смерть їй. Всі вмерли, хибя ще штири лишили ся. Мати дуже розпадала ся, плакала, суятила ся; люди вітця всяко намавали. Дехто і повідав: „Я як би таку жону мав, то бим її в беріг друлив, або що з нев зробив“. Отиць не бив такий, щоби собі таке брав до голови. Не єден сердить ся без насваруваня, як му дівка уродить ся, а отиць мовили: „Що ми Бог дав, то буду годувати“.

„Пішли отиць до Голомуца з воями. Там перейшов їх ворожильник, тай мовить: „Я ти повім, що ти хибує“. Али отиць не любили вдавати ся в забабони. — „Не потребує“ — повіли „що ми Бог дав, то маю“. А він конче, почав ходити, тай лементовати, так они й пристали. — „Маєш тринадцять дітїй, але тоти дітї не від Бога, від Бога дітї мішані, йїї так пороблено, що самі дівки.“ — „Коли так добре знаєш, то ще повідж, хто так поробив?“ — „Твого брата жона“ — відповів ворожильник — „твоя жона буде ще мати дітїну; як тотя баба умре, буде хлопиць, а сли ні, то дівка.“ Вернули отиць, тай зараз до брата пішли. „Брате, що я тобі завинив, ми на однім серци держали, а твоя жона таке вчинила, що моя цілий свій вік плаче. Даж ти пару волів з стаїні, лиш ний твоя жона так розробить, щоби бив хлопиць.“ Стрик порадив ся з стрійнов, а вна повіла: „Хоть би ми дав шість пар волів, хоть би ми дав ціле село, то я того не розробю, бо то зроблено до смерти.“ Пак Пан-Віг так дав, що она умерла, а я

уродив ся. Стрик ще більше стіснів, вшитко звело ся на нич, тай він пішов в Поділя.

„Сестра моя была в Поділю, по смерти вітця вернула і сіла на пляц. Я бив хоровитий і дилікатний, она мислила си, що я не буду годовати ся і вна присяде ввесь захід. Пішла десь аж за Самбір до славной ворожилі. Тота їй повіла: „Там є хлопиць, але не буде годовати ся, бо в 12 році буде на нього велика прикрість, а як з неї вийде, то буде в п'ятнадцятім році на нього друга прикрість. А як мине го і та друга прикрість, то буде три рази женити ся.“ Сестра вернула домів, тай розповіла матері, що чула. Мати ще більше розпадали ся наді мнов і ще більше уважали на мене. Заказували мені, щоби не лазив по деревах, не ходив по над беріг, щоби де смерти не пожив. Прийшов дванатцятий рік. Я заяв худобу пасті. Сів їни підкіля і шив крисаню (соломяний капелюх), а другі пастухи завертали іміна. І тогди, бодай їй земля чорнов была, висунула ся поганка з під кола і мене, як би невіста іглов шила, баданула в лице. Я зірвав ся, цілий ків розметав, кожний сніп розв'язав, нічого не найшов і за хвилию без тямки упав. Домів привезли мене, як би не живого. Опух їни цілий і не бесідовав. Ходили десь, дали ми ради і я подужав. Прийшов п'ятнадцятий рік. Вже їнив ся я до гондлю, ходив на купецтво, вже бив гідний. Было свято, чи неділя. Пішов я на село, тай зійшов ся в людми. Торочили всячину, тай я з ними бесідовав. Та схотіло ся мені так страшенно спати, що, хоть і говорив з людми, а не міг себе перемочи. Вертаю домів. Мати легли си в сінюх. Зганяю матір, би встали, бо я си ту ляжу. Мати веліли ми іти до хижі в постіль, але я упер ся і матір зігнав. Мати встали, пішли до хижі, а я ліг на тото місце і уснув. І зараз снять ся мені, що прийшов до сінїй старий дід з сивов бородав, з торбами і мовить до мене. „Хлопче встань, бо тя що ту вкусь!“ Я встав, пішов до хижі, на двір, роздвілью ся по сінюх, нема никого, тай лігаю на тото саме місце. Ледва уснув їни, знов на вкусила, пек би їй, в лице, в тото саме місце, що перед трьома роками. Лице і шю загнало, не було кого будити, бо я лежав без тямки. Давали ми ради і знов я виїшов з того. І друге сповнило ся, що ворожила повідала, бо я вже маю третю жону.“

„Проповідають, що якийсь богач не мав довго дітний, аж в пізнійших літах уродив ся му хлопиць. Пішов до ворожильника і питає ся, чи буде му хлопиць годовати ся. А той му повідає: „Твій син утопить ся в твойім колодязі.“ Але отиць не вірив йому: „То не може бити, він там не буде нич робити, не буде тамтуди ходити.“ А ворожильник обстає при своїм: „Йому так стойть, що мусить в твойім колодязі втопити ся.“ Прийшов отиць, велів колодязь високо огородити, скіров накрити і замкнути. Як воду брали, відмикали колодязь і назад замкали. Раз в літі бавив ся хлопиць на оборі, а пак ліг собі на скірі спати і там застали його вже не живого.“

(Оповідав в грудни 1898 р. в Мшанци газда з Лопушанки Олехнової, турецького пов., а приходив до своєї дівки, що тужки у газди служила. Того року веліли ставити холеричні шпиталі, а жиди пуджали людий, що докторі трують хорих. От і видно, яка велика проваль межі інтелігентними верствами, а мужицтвом. Записав Михайло Зубрицький.)

25. Про хованців.

1. В селі Галівці, староміського пов., жие заможний газда. Називають его Благий, пише ся інакше. Ё старий отець, і щось два сини. Раз якось вибирав ся старий і найстарший син в дорогу, тай вийшов на задні двері і мовить до своєї жони, що щось робила в горідци: „А не забудь напоїти го“. А вона відповіла: „Коли я ся го бою.“ — „Не бій ся, не бій“. А стояв за плотом сусідський парубок і весь чув. Хованця поять в сліду. Унав дощ. Того самого дня ішов тот парубок до рогов і видить, що якась баба на дорозі прикучнула. Приходить ближше, а то Блага; надслухує, і чує як она припрошує: „Пий любойко, пий!“ Парубок без душі як не пустить ся, аж ся за ним закурило.

2. Другий парубок служив у того газди. В зніи молотили в оба, а ту десь взяв ся на стайні кіт і м'явкав. Він го аганяв, а далі замахнув ся на нього щопом, а старий Благий мовить: „На що беш кога? Будеш видіти, що в того буде!“ На другий день рано прийшов парубок до стайні давати худобі їсти, а худоба вся обернена задом до жолоба і за хвосту попривязована. А Благий до парібка мовить: „А видиш! то кіт таке наробив“.

(Записав Михайло Зубрицький 6. Іюня 1889 від йимості Антоніи Стукачової в Галівці, староміського пов.)

3. То у богачи то є свій вихованець. Він сидит на печи або на подьї, та его газда доглядає, а як му не дасть їсти так як він любить, то робит збитки. У одного газди був вихованець. Раз якось поїхав газда з газдинею до міста, лишив дома наймичку, казав їй зварити кулешу, але наказував, аби не солмила. „Як зварити — каже — то заниси на під: в одну мищину дай молоко, а в другу несолену кулешу.“ Дівка взяла тай так зробила, але забудь ся тай посолмила. Винесла вона на під тоту кулешу, та не встигла приперти дверей. А ту як не трісне єї по голові миска з тов кулешов, то вона аж упала без памяти. Бо то чорт не може знести соли.

(В Люци станіславівського пов. від Гафії Піндус в р. 1883 записав Порубальський.)

26. Про вовкулаків.

1. Якась зробила, не знати на кілька там літ, вятя вовком. На сьвятий вечір скочив він до хаги, сів на прищічку в куті і наставив лабу, де бив сук вбитий. Виняли йому сук і він зробив ся чоловіком назад. За кару конала теща більше як пів року. Просила вятя, щоби їй простив, а він повідат: „Мене добре вовки йїли; як мині легко було жити, так би тобі легко було конати.“ Не сконала, аж доки вятя не простив їй. Питали го ся люде за худобу, котре вовк має право вятя. А він повідав, що ярчя, або яловя, котре має бити вовкове, стає в керве.

2. Піп ходив вовкуном рмсьом (що в попа, або пана), вихопив вікном дігну, тай поніс з собов. Рмсь звівря сорокاته.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівської в Кіндратові, турецького пов.)

27. Кривоприсяжця земля не приймає.

В Лосинци била служниця і богацький син зробив їй череву; кльав ся, що їй вовеме, щоби го так земля не прияла. Коли умер, земля не прияла го раз і другий. то поставили трумну коло церкви. Курка знесла яйця в трумну. Якись заставляли ся, що заберут в трумни яйця. Єден зайшов, а жертвий хап його за руку і питат ся: „Чого хочеш? Та мов їй, щоби ми відпустила, бо я за ню терплю“.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри, Марисі Гошівської в Кіндратові, турецького пов.)

28. Про упирів.

То јист чоловік, він на тім сьвітї жив, жи він по сьвітї ходив, шче за живота, він чужого ладав, він чужих окривдував, де шчо вкого заглянув, то взяв — так на тамтїм сьвітї југо не приймајут, то він јист опир, і ходи по тім сьвітї і дуси льуди.

— Коли-сь були такі льуди — тишер ни на таких, — замітив присутній газда Микола Кравіцький. — Јист, відказав старший газда Гілько Беспалько, в прізвищем „Якимчук“.

— Кóли нас ни чути таких, — мовив Микола Кравіцький.

— Того року в Назлівці був, але живий.

— То вже уродить сьа такиј. Ја видыв у мисьты: јіден у другоо батіг фкрав. Тоті хлопи јак југо расплатали (розьдбагнули нбыи југо), то він мав на грудях у ті јамцы... то він таке мав, таку бороду јак цап у ті јамцы на грудях, — то јиму мона було взяти, закрутити за руку і на плечи закинути і так нести за ту бороду, таку мав... То вјинци льудий дивило сьі ва ту штуку, то казали, шо то упир родиниј! То југо били, тоо хлопа — то ја видыв на ту прахтику. У Бродях, мон ји тому три роки. То котрому во тілько груди заросьтьять так теньо, то то вже ни добриј чоловік. То тој во Намісник (господар в Берлині) — то јиму ті груди обросли так јак облыпльани смолюју. Тој нибошчик Сафат то та-жи мав такі груди — то ненависниј чоловік був.

— Бо то кажут льуди: јак маји богацько волосьа на тыльї, то богач буде, — додала Паранька Сторожук, жінка Миколи Кравіцького.

— Намісника јак нальакало коли сь тутка, то аж до Мајіркової хати залетыв. Ми стојали ф тој час — так мисьаць сьвітив, оту коли Левковојі хати (Гілько Беспалько).

(В Берлині бродського пов. записав Осип Роздільський.)

29. Не годить ся мити ся в неділю.

Моја мама нібошка розказували все: хто сї в неділю вмиї, то волос іде аж на десьату хату. То борони Боже в неділю вмити сї! (Стара Гананьїнїха).

Моја сестра раз як хотїла вмити сьа в неділю, то мама так копїсткоју била — кае: Ти ни мала-сь часу в вечер вмити сьа? (госп. Соколовський)

(В Берліні пов. бродського записав О. Роздольський)

30. Не годить ся пекти хлїб у свято.

Бо то люде говорили в Мілягїні на відпустї, що то одну жїнку ухопили — най ся прїч каже! — от тї, що би їїх не згадувати. То було свято, не зна' чи руське чи польське. Доста, що взяла сї жїнка печї хлїб. Запалила в печи рано, а всї пішли на службу божу. Замїсила повне корито того хлїба, тай 'но почала саджати до пеца, а ту виїздят комином два паннїчї красно убранї тай кажут до неї:

— Ходи з нами!

Вона не хотїла, але тї як єї хопнули, то ї на нїнїшний день.

(В Звїнїгородї бобрецького пов від селянина Гриця Гулки в р. 1894 записав Порубальський)

Е. Оповіданя про історичні особи і подїї.

8. Про Довбуша.

1. Добо: а ніхто ни мїг забити. Але онь к...а его ся визвїдала, чим би его забити. Він її повї: Мене нічим ни забє ся, тїлько пшепцев, що ся служба на нї правит. І кажи вони єму: А ще чим? — Треба ще шість куль оєвятити і тим пушку набити і аж тим мене ся забє. То она своему газдї Шчифановї повїла і він пішов до цїрквї і попросив священика за пшепцю. Дав му. Взяв собі з дому тотї кулї, оєвятив, набив пушку і его стратив.

Була на тронї царївна і Добош прїйшов з тимї хлопцями і взяли єї. Як жи Добоша забив Шчифан, то тї хлопцї пішли до Стрия на рїнок і їїх там вєсько царьово позабївало.

(В с. Хїтарї стрийського пов. від Івана Хомїнця записав В. Гнатюк.)

2. Він її сподобав, уна була бїдна, али він її сподобав. То він її поставив на-сам-перед хату сьлїчну вимурував і столи її сьлїчні поробив, стальовї замки до дверї, усьо її так.. Як він до неї ходив на вечїрнїцї, то він її носив мед-вино, вєсь, шчо вна забягла... її душа, і грошї, шо вна потрїбувала на жїтьа. Але вона так з ним заїшла

в диспуті: „Як то — каже — жи таке војско всьо, а вас не може вбити?“ Жи с канонів стрільајут до него, то він ту кулю злапит у руку і кине, а жіго ни забји... Али він каже так до неї: „Мене би забив, али злотоју кулеју, і допіру дванајцять служби-божив тре віт-правити, дванајцять парастасів, івангелів дванајцять і дванајцять рав воду усвятити, жи-б вона в воді лижала, — допіру та куля жіго вове. І ја мају дванајцять волосів злотих ј у голові: як-би хто жіх вистриг, то ја вже моци ни мају, вже ни буду ныц адужати..“ Али він так пријшов до неї в сьвато і каже: Піськај минь! — Вона јго взяла ськати, і тих дванајцять волосів вистригла і скovala. І допіро вже Стефан тој Давінка взяв до себе те волось і про-то він уже нав ниц жіго забити, і забив, — а видьав кулю злотоју...

3. Добуш, то він був такиј розбојник најстаршиј від усьих, жи пријхав до міста, пани јиму ныц не зробили; војско давали, то він војска не бојав сьа; стрельали, то він кулю злапав у руку і на-зад кидав на војско, бив војско теју кулеју в руки... То він став на висо-кј горі, на мильу прада дьівка білнву на ріцї; то він як пустив каміньом, то ту дьівку вбив на мильу; і не могли ныц із ним зробити. Але вівчари пасли вівцьї, трох жіх, і брали на батїжок каміньчики і на ту гору всьо собі пускали. І він пустив каміньа в гори жежи жіх вівцьї і вбив три вівцьї јім. А допіро ті хлопцьї взяли знов камінцьї на батїшки. — А но — каже — пускајмо ми до него, ми жіго вбїмо! — Јіден пустив в батїшка, — вибив воко јиму; пустив другїј, — вибив друге воко; третїј пустив у самиј лоб, і забили. Допіро там до гро-мади дали знати ті вівчари, шо то троји овец забитих, а хто забив — Добуш. — Али-ж ми в батогів камінцьами жіго вбили... — Ті не хтьїли дати віри, господарі, каже: „С канона він кулю злапав, то жіго не вбили, — а шо-б ви в батїшків жіго забили-сте! то не може бути так!“ — І ті појїхали до суду і то замельдували в судьї, шо: такого і такого ту забили пастушки в батогів. — Ну, та ј суд — каже: Појїдем перековати сьї — каже — чи то јїст правда. Як јого хлопцьї ті вбили, то допіру велику дістанут надго-роду за те... — Али-ж појїхали на ту гору, сеньдза і комісар, усьї појїхали, багацько, то пізнали јого, жи то він: то тим хлопцьам велику надгороду дали за то, жи војско стрельало на него, а не вбили, а малї хлопцьї в батїшків забили такого всїнводу... То він мав у тії горі по-злацанї лішка, всьо, то вони забрали срібла, злота на три фірі, шо во-ни убивали і рабували, і тих дванајцять забрали і потратили: і залї-вну фігуру поставили на јого... жіго поховали таки на ті горі на цвин-тарнї, і в того злота вибили злотї льїтери, шо тут Добуш лежить, вели-кїј војвод був.

На мом замїтку, шо прецінь Добуш погіб в руки Дзвінки, відві-тив оповїдач: То то иншїј був тамтој Добуш, — він мав злоте воло-сьї, тој Добуша брат, кривїј.

4. Здибав бабу на доразї. — На тобі двї копїйки (чи три) куни цьвашків миньї. — Та кушила цьвашків тих в головками, —

він чикає. Але вона їде з міста, їмму ті цв'ашки дає. Віп взяв, їїї в п'яти ті цв'ашки виб'ив, і допіро вона пішла до дому вкована. Кажі : Ти дурна бабо, як ја тобі дав пару грејцарів, то було собі вижити і закусти, а за мене Бога просити, аби ја здоров був. Тепер будеш дес'яти закаувати: як тибі такиј пан дає гроши, не віддавај назад! Ти бачиш, жи в мене злоті піткови коло чобіт, то ја цв'ашків ви потребују! — На том кінец... То то був штудер, гуицвот! То допіро був шельма! Бері і биј у живе т'їло г'восьд'ї! А Пан-біг такиј допуст дав на него, жи з батішків заб'или...

(N. 2-4 в Берліні пов. бродського від госп Микити Рицара з прозв'ящем Мазепа в сент. 1893 р. записав Осип Роздільський.)

Є. Оповідання про місцевости.

І. Смок коло Єрусалима.

До Єрусалиму йшли всякі віри на відпуст. Зробили так, ги тепирь в зині, же цісарь дає гроші на дорогу. Йдут і несут зброю, що йїх тягне. Прийшли на якусь поляну, а там великий зьвір, що тягне скоком. Трафили го в пупиць. Так заричав, що всіх заглушив. В нім найшли много людий. То било в турецькім краю, а зьвір тот називає ся Саксон, бо має велику силу.

(Записав Михайло Зубрицький 1881 р. від сестри Марієї Гомівської в Кіндратові, турецького пов.)

2. Відни пішла назва Київів?

Зібрала ся велика ч'їрнява, село до села приставало і так ішли що раз далі. Аж прийшли д великому місту. З міста вийшли попи з коругвами і почали кланяти ся одні другий. Люде зметали на одну купу кийї і запалили. Купа горіла сорок днів і ночий і штири, тай від того назвали місто того Київів.

(Записав Михайло Зубрицький 1886 р. в Мшанци староміського пов. від вдови Теклі Швець)

3. Диво в Лосинци.

Били бездіткн в Лосинци (турецького пов.) та все вставали говорити про людий, обмавали. — „Вставай старий! будене про людий говорити“ повідала она. Гусак зніс яйце мальоване, а пак вродила вна цана. Рада в раду, що робити; віднесли в Брусну (місцевість понише Лосинця над рікою Стрием) і верли в потік. Потому все приходило на пляц і верещало в ночи. Та пак голюкали люде і вно пропало.

(Записано як више.)

4. Собака з Явори.

На ярмарку люде, як що продають, проклинають ся, дають, щоби борше продати. Дехто повідат: „Бодай їм ом. пошів дона не застав! Вни си хату передже увидів, ніж піч!“ Якийсь продавав воли з ганчон тай повідат: „Як би ти що хибовало, я в Явори (турецького пов.), Соболивського підданий, Іван Собака.“ Воли мали ганч, чоловік увидів аж дома. Іде до Явори, до Соболивського і розповів, за чим прійшов, а тот його палицев. — „Ти не знаєш, що я людий держу, а не собак.“

(Записано як висше.)

5. Холера в Дрогобичі 1831 р. і жида.

В Дрогобичи як перший раз була холера, то жида дуже мерли. Шо ту робити, пішли вни до рабіна, радит' сьі. Не знаю, що там за-платили рабінови, досить, що той їй нарадив. „Треба, каже, щоби вам гої закавав носити жидів на окопнско, то тогди слабість від жидів відстане, а перейде на гоїв“. Узбили жида, найшли собі десь такого Іванка, що в них у грубах топив, дали ему їсти, пити, обіцяли 100 ринських і кажут:

— Нічого від тебе не хочемо, лиш аби ти собі став на окопнску при вході, а як будут нести умерлого жиди, то ти крикни: Не несіт, не несіт, тут уже більше не треба!

Мій Іван їсть, пє, а далі, над вечір, як уже мав іти на окопнско, каже до жидів:

— Давайте греші.

— Ні, Йвануно, ми тобі аж потому дамо.

— Ні, я не хочу потому. Як тепер зараз не даєте, то я не піду.

Що було робити? Погаркали жида, тай дали Іванови гроші. Сховав він гроші добре тогди йде на окопнско. Став собі в браму, не довго й чекав, несут якогось умерлого жиди, а за ним ціла хмара жидови. А мій Іван як не крикне:

— Несіт, несіт! Тут місцьи досить, усі сьі влізете!

Жида в гвалт, та за Йваном. Були би го певне забили, як би не втік. То вже потому кришила їй холера, кришила! Вже всюди люде перестали мерти на холеру, а в Дрогобичи жида не мерли.

(В Дрогобичи від кравця Івана Гувовича записав 1872 р. Іван Франко. Порівнай зацеції N. 1.)

ЖС. Анекдоти і вацеці.

I. Про жидів.

1. То як жиди дуже мерли в хольару, то најняли собі хлопа, Ивана, копати діл. Кає: „Ми тобі тільки а тільки грошеј, лиш як ми принесем жидя ховати, ти кричи: Не треба, не треба!“ Ну, добре. Иван гроші взяв, заніс до дому, понакупляв там жінці, дьітьом, чого треба, випив собі, тај иде на окопско. Аж ту жиди несут жидя. А Иван уже вперед собі вибрав пляц, куди тькати. Надносят до хвїртки, а мїј Иван кричит: „Давај більше, давај більше!“ Жиди тамтого вмерлого покинули, та за ним, за ним, — але де його! И гроші пропали, и так не було, як жидам хотьіло сьа.

(Від Михайла Теслика з Батятч жовківського пов. 1877 р. записав Ів. Франко.)

2. Пришов жид подорожнїј до гаади. А то було на свьатїј вечір. Жид сидит собі на лаві, дивит сьа шчо варьат, печут, ладьат на вечеру. Пришов вечер, посїдали всьї за стїд, вечерьяјут. Жид собі осїбно в кутику, — дали ј јему дешчо јїсти. Повечерьали, вже јдут спати, а жид повідаје:

— Слухайте, господару! Все ладно, фажно у вас, подобало ми сьа, лиш одно ми дивно. Видьїв јем, як јесте вьєо јїли, шчо було наварєно, лиш одного-м не видьїв. Як варили сушіньє, то з ним разом і кльаки варили сьа. А коли ви ті кльаки јїли, того-м не видьїв.

(В Ракові, золочівського пов від Гринька Мартиньава 1886 р. записав Т. Терлецький)

3. То раз хвалит сьї жид перед льудьми в коршні:

— А то ми сьї мїцно били с тии дурне Иван!

— А хто кого вїбив?

— Ни, та ја Ивана вїбив. Він на мене льушнью то положит, то підојме, то положит, то підојме, а ја јего капельухом, капельухом, капельухом.

(Від Фр. Батовського з Ценева пов. коломиїського в р. 1880 записав Иван Франко.)

4. Як жид вїстав капральом і знцирује рекрута:

— Як ја тобі сказьу: links kik! то аби ти воко стало, як тој гуданк!

(Записано ut supra)

5. Одни піяк, шчо вже пропив увесь свїј шасток, приходит раз до коршнї і просит арендаря, шчоби ему поборгував горівни. Але жид видит, шчо нема ему на шчо боргувати, бо він нічого не шас, то й не хотів дати ему горівки. Але той бідний хлопковко бере ся на спосіб, каже:

— Та арендарю, дай же тої горівки! Я тобі щось красне за-співаю!

Тай починає так :

Жид — пан, жид — пан,
А жидівка пані,
Жидинята — папенята,
А ми їх піддані.

Жид почувши таку підхлібну пісню закликав его перед ляду і дав ему півкватирок горівки.

— Ану, Іване, заспівай іще!

Іван співає, а жид усе дає ему горівки. Далі коли Іван уже до-бре собі підпив, то заспівав з другого кінця :

Жид — пес, жид — пес,
А жидівка — сука,
Жидинята як песята,
Не велика штука.

Учувши такі слова жид ретрутив Івана з коршми.

(В Сапогові борщівського пов. записав Дмитро Шимчук)

6. Раз поїхав був Іван до міста на ярмарок і забавляв там ці-лий тиждень. Коли повернув з ярмарку, вступив на другий день до коршми. Жид арендар питає его :

— А деж ви бували, Іване, що-м вас так довго не видів?

— На ярмарку.

— А щож ви там бачили?

— Худобу, збіже, панів, жидів, мужиків — звичайно, як на ярмарку.

— А котров дорогов повертали-сьте?

— От тов з міста на ліво.

— По при окописко?

— А так.

— А знаєте, там кої татуньо спочивають. Ой, праведний то був чоловік.

— Чи то не на їх гробі ясність світила ся?

— Що ви мовите! Ясність світила ся? Та то може бути, бо вони були дуже праведні. Їх гріб зараз при дорозі в правім розі.

— А так! Я власне там видів ясність. Дві свічки світили ся, а третя ляла ся. Так, так, то певно на їх гробі.

Коли вийшло ся більше людей, жид просив Івана ще раз се опо-жисти, щоби всі чули, який то его отець був праведний, що навіть на его гробі ясність світила. Коли вже була повна коршма людей, жид ще раз просит Івана, щоби голосно перед всіми повторив, що бачив на гробі арендаревого тата. Іван каже :

— Та так було, як кажу. Була ясність — не знаю, чи від того, що був праведний, чи ні. Іду по при окописко і здає ми ся, що на однім гробі дві свічки горять, а третя для ся. Я приступаю блинаше, щоби ся перекопати, що то за ясність, а тото до мене: гав, гав! Дивлю ся, а то білий пєс став на гробі робити свою потребу, тай витріщив очи, і вони блищать ся так, як дві свічки, а хвіст спустив, так як би третя свічка дляа ся.

Тогди всі люде в сміх.

(Записано ut supra).

8. Був собі хлоп і мав стару матір. Взьав він гарбуз і казав матері сидіти на тім гарбузові, то висиди лоша. Пішов до коршми до жида і кає до него:

— Купи у мене, нубоє, яйце! Моја мати сидит на нему і висиди тобі лоша, а маје сидіти шість неділь. Али шкода миньї — кає — меї матери, бо вона сьї миньї висидеть дуже на тім яйці. Ти мајеш своју матір, купи у мене те яйце, і твоја мати досиди рєшти і буаш мати лоша.

А жид кає: — Алья, Јиван! шьо ти хочиш за те яйце?

— Дурниј жиде, дај миньї пјадєсьат ринских, то ја тобі продам.

Дав жид пјадєсьат ринских і взьав яйце те, посадив стару жидівку. Сидит стара на тім яйці. Али сидыла вона мое в місяць, сидыла і другіј, нина лопаты... Взьав жид те яйце і пішов до лыса с тим яйцем і каже: До дытькової матери, кину јиго! Пјадєсьат ринских нина, і лопаты ни буда!

Взьав жид те яйце, як бєхне до корча, а в тім корчі спав заяць, — як вирветь сьї заяць с того корча, та ј пігнав. А жид кличе: — Цисцьоу, цисцьоу! ходи сьуда! мама возьде твоја ји!

Де, заяць полетыв... Іде жид до дому і шо-но ни плачи. І каже: Шче жиб була јіден день сидыла, вже була-б лоша вилыла! Приходи до Јивана і кає: Алья, Јиван! шо ја собі наробив! чєш ја тебе не слухав! Добре ти миньї, Јиван, казав! Ја взьав те яйце, письов до лыс, як ја те яйце кинув, а воно розблало сьї! Де, як лоша вирвало сьї, то вже було ві шерстију, вже ві вєшм. І-но ше јіден фист ни мало. Јак лытыло, то во тилько так бес фостик, тој калынькыј, шо ріс, блик! блик! і полытыло! Та ја јиго кликав: цисцьоу! цисцьоу! — і вно ни хтыло завернути сьї! І вже пропало!...

В Берлині бродєського пов. від господаря Микоди Кравцького в марті 1894 р записав Осип Роздільський

8. Ішов жид подорожниј і так зближаји сьї, зобачив парунків, шчо на поли ковили гречку. Јак зобачив јих, і так сьї вже бојит, знаји добре, жи јиго будут зачинати, такого бідного жида. Але подумав собі:

Жите і Слово. IV.

13

Вони мене конечно будут зачіпати. Як то жид перебігли у своїм тальмуті, таким, як би то католика здурити, чим-би то підіти жіго. Але подумав собі так: Я їх здуру, що ја видів багато вовків, і ти їх збаламучу. — І приходит блиско них, а вони вже сї дивять на него, — в великім страху був. Він пришов, як уже зблизив сї і каже: Помагај Бі' вам, парубочки! шо робите? гречки косите? Покиньте гречки косити, ходыт зо мною вовки бити! — А де-ш тоті вовки? — А там при долині. — Багато тих вовків було? — Бі'не Бо, жи видів-ім сорок! — А вони кажут: Гіј, ти дурниј жиде! де ти видів сорок вовків! — Ні, нехај ни буди ни на мојім, ни на вашім, — видів-им пїть. — Ну, як-же вони виглядали? — питајут сї парунки. — Мали очки як сьміжчкі, зуби як шпильчкі, а фостик як петрушечкі, і робілы від дьиркі до дьиркі: піпі! піпі! — Гіј, ти дурниј жиде! та то ни були вовки, то були миши! — Ни, шо ја видів, то вам кажу.

У Львові від кравця Подікарпа Угорчака родом з Тисьмениц тов-мацького пов. в майі 1894 р записав О. Роздільський

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ

до історії австро-руського відродження

1772-1848.

Х. Агітаційна поема М. Попеля.

В Житю і Слові (III, 152) була вже згадка про сю поему. Дякуючи ввічливості д. Клима Кульчицького в Самборі ми одержали відпис тої поеми в автографу, котрий находить ся у автора, що живе тепер у Черхаві, селі самбірського пов. Автограф, по словам д. Кульчицького — старий і втомлений, видобув автор, ще будши бурмістром самбірським, із актив судових; він написаний очевидно перед арештованєм автора, т. е. перед 1838 роком. Уже тоді поема мусіла бути популярна в кругах польських конспіраторів, коли в початку 40-вих років була так широко звісна серед львівської молодіжі, як про се свідчить д. А. Стоковський. Крім „Русина на празнику“ д. Кульчицький надіслав нам відпис ще другої поеми М. Попеля, без напису, на польській мові, писаної у тюрмі. При нагоді познайомимо й з нею нашу публіку.

Ів. Франко.

Rusyn na praznyku

Z bratmy szczyro sia hostyty,
 Tak Boh kazau z dawnych lit,
 Z bratmy szczyro sia lubyty :
 Na tim nebo, na tim świt.
 A szcze Rusyn prawosławnyj
 Nihdy toto ne skwerny,
 Szczo Boh każe i wik dawnyj,
 Szczo did, pradid nasz robyu.
 Oteż dali! wse w ich ślidy:
 Najperw nehom sia skłonom,
 Potim bratia i sosidy :
 Na zdrowie wam tu wsim!
 A de pryjaźń ufnić sije,
 De braterskij hołos sam,
 Kol' si serce rozihrije,
 To ne znaje jazyk tam. —
 Ej — ta mnoho, ta mnohońko
 Pohadaty majem my,
 Ale tycho, ta tychońko!
 By ne wczuły worohy. —
 Szcze tychońko pryjатели,
 Chotia wnet już burknem im,
 A tim czasom, bratia myli,
 Na zdrowie powtorim!
 Z dawen dawnych wo nedoli
 I w neszczāściu Rusyn wse.
 Z dawen dawnych wo newoli
 Pered panom karku hne.
 Pany w puta nas wbywajut
 I wołoczut u swych nih,
 Pany w jarma nas wprihajut —
 I prohniwau wże si Bih :
 I ne dywet tak na ludy,
 Jak to w perszych Chrysta wik,
 I ne zsyłat dywni cudy, —
 Sam sy radyt czołowik.
 Bo ne hidny ludy toho,
 Ne słuchajut dawnych prau,
 Jeden czyhat na druhoho,
 Jeden druhym na kark stau
 A Boh uczyu nas pred lity,—
 Szcze doczytat, chto pysmen, —
 Że wsi ludy jeho dity,
 A wsi riwni, jak jeden.

*

Widkiż panok maje maty
 Toto prawo za sobou:
 Na pańszczyntu wyhaniaty,
 Naszu pyty, naszu krow?
 Jak wołamy wse woraty
 Swoji nywy i swij łan?
 Nas kol' schocze i prodaty,
 Widki maje toto pan?
 Czy win w toj świt ne prychodyt
 Słabyj i smertelnyj wraz,
 Czy win tu sia tak ne rodyt
 Hołyj, jak i koždyj z nas?
 Ha! jemu dau na paperu
 Mić nad namy źmija car!
 Dali! bratia, szczeru wieru (?).
 Wyhubyty do sto mar!
 Tobi pane pidłe prawo
 Nadau takij, jak ty zbij,
 A w mom sercu tu kerwawo
 Tu wid Boha napys mij;
 Hnet rozłożym my ho tobi
 I wtysnuwszy nowyj znak
 Z kerwy twojej na twom hrobi
 Prymociujem wiczno tak!
 Z neho zejde szcztastia nowe.
 Z neho konec nuźdom wsiom.
 Na zdorowie wam bratowe,
 Na zahubu worohom!!
 Ta win namy robyt, honyt
 I wsio bere i wsio dre,
 Potim toto pusto trwonyt
 A my bidni — w bidi wse.
 Czy ne majesz ty, jak chłopy,
 Czy ne majesz nih i ruk?
 Praciuwaty, żaty snopy,
 Zarobyty chliba sztuk?
 A kol' słabi, kol' bez syły,
 Pidli, jak i zarid wasz,
 Twoi rodydzi tia spłodyły,
 Kol' otiaty sy ne dasz —
 To na kulach pid żebramy,
 Tutka pryjdy tu z torbamy,
 To ty kuseń chliba dam;
 A ne zderaj, ne knuj zdradu,
 Bo i tobi pryjde czas.
 Dali! panom na zahładu!
 Dali! pyjmo i szcze raz!
 A to szcze ne dosyt' bidy,

Zbyty lutyh sia paniw, —
 Szczo w dorozu nam, sosidy,
 Szcze czereda sipakiw.
 Już pan — choć swij; ależ z widky
 I na jaku temnu put'
 Nanosyły wsi nam didki
 Tych proklatych Nimciw tut'?
 Z koncie świta, deś z za horiw
 Toj pohanyj czorta plid,
 Deś z za lisiw, deś z nad moriw
 Toj pluhawyj pekła rid.
 I dywit sia, z tamtych storon,
 Ne dobreszut de ni psy,
 Ne dołetyt czornyj woron,
 Ne dopijut kohuty —
 Z tamtych storon w kraj nasz wpasty
 Jakby stercznia, jakby dycz,
 Morduwały nas z napasty,
 A nasz chlib jak icz, tak icz!
 Wsiuda szpijut kol' murauli,
 Wsiuda z nas podatky drut,
 I hołodni kob' żurauli
 Wsehda nasz dobytok żrut.
 I szczo rik ich stado nowe
 Tu wpadaje na nasz myr,
 A nam dali, panońkowe,
 Nam prychodyt już na hyr!
 Widty panok nam hrumocze:
 „A robyże, a wstawaj!“
 Widtam Nimeć wse szwargocze:
 „A dawajże! A wse daj!“
 I ne moż ich nasytyty,
 Chotia ssut nas wże wid lit,
 I wse naszi syny, dity
 Rekrutamy honiat w świt.
 A chto nad lud wytih ruki,
 O swobodi słowo rik,
 Jeho berut deś na muki
 I zatrujut myłyj wik.
 Pek ty Nimcze! pek ty maro!
 Czo ty chcesz w tim kraju?
 I ty mowiu, ty psia paro:
 Czo ty chcesz Nimcze tu?!
 Ty prychodysz tu sia pasty
 I wodyty nas za nis?
 Ty prychodysz tu w nas krasty,
 Ty i brat twij czornyj bis?
 A złodiuhu! a rozboju!

Użeś dosyt' u nas krau!
 Czas, by Rusyn raz z toboju
 Raz po ruskie pohadau!
 I ruskimy ty hołosy
 Z toho kraju wskazau szlak,
 A za peśmo szcerbom kosy
 Na twom chrepti wyryu znak.
 Oj ty Nimcze z pekła rodom,
 Chot' ty do nas tu nachlau,
 Nachlau do nas lechkim chodom,—
 Widty budeš drapcy hnau.
 I szcasywyjš, sły w doroz
 Z hołowy ne zhubysz czub,
 Lub ne drygnesz na powrozi
 W horach naszych de na dub!
 Bo kol' Rusyn szapku w bakier,
 W ruci kosu już pidnis,
 Tohdy drabe woś sy kwakier,
 W myszu diru Nimcze liś,
 A my dali, ridni swaty,
 Z ruk kilichom do ruky:
 Nej propadut czorta braty,
 Ti nimečki sipaky!
 Chtoż ne wydyt, jak hurmamy
 Tych hołodnych Nimciw ćma
 W naszi kraji jide psamy,
 A tu państwo, a tu ba!
 Jak tam suszyt cud-Nimczysko
 W derewienych patynkach,
 Chodyt, koby opyrysko,
 A tu w strojach, szczo aż strach!
 I tu lize i prychodyt
 I ne werne widty znou,
 Tu nas zderat, za czub wodyt,
 Tu mu życie, tu mu chou.
 I wsim tilko sam si ridyt,
 Wsie zahartat, a vse win;
 Nasza mołod' w kozach sidyt
 Lub dwyhaje karabin.
 No! no! — no! no! bisurmane
 Rusyn terpyt douhij czas,
 A jak terpeń mu ne stane,
 To widpłatyt wsio naraz.
 Wyder hroszi het hotowi,
 Nawit cerkwy zrabowau,
 A nam kwitkie paperowi
 Na to misce w kraj nasz dau.
 Ałe poczkaj psia hołoto!

Chot' nas wże zi skiry dresz,
 Wzieujeś srebro i zołoto,
 Kosy już nam ne woźmesz!
 Dali bratia w sto hołosy!
 Na pomirje Nimciom psom!
 Nej nam żyjut naszi kosy!
 Na pomirje worohom!
 Nimeć dobre rozumije,
 Że jak nese dauna wist'
 Ludzka kryuda ne zahrije
 I że za niu widpowist'.
 Oteż chce nas znimczyty,
 Nasyłaje swij jazyk,
 Aby Rusyn mih zabyty,
 Chto mu czort je, a chto stryk.
 Ale Rusyn w serciu nosyt
 W serciu, duszy na wsej wik:
 Koły koho w dim zaprosyt,
 Hej a komu kosou w bik.
 Bo to znajte, sosidońki,
 Że to w perszych szcze czasach
 Żyły ridni dwa bratońki
 Jeden Rus, a druhyj Lach.
 Oba krepki, koby duby,
 Jak czytajem z światych knyh:
 Lubyły sia kob' hołuby,
 Za to ich polubyu Bih.
 I w szczytymu im hodynu
 Błahe słowo na nych rik,
 Dau im szczytja i rodynu,
 Jak na nebi zwist bez lik.
 A w widczyznu zemlu żyznu,
 Na piw świta wsioj toj kraj,
 Wid tych moriw aż do moriw
 Zemlu żyznu, koby raj.
 I sam kołyś prawom tojem
 Didiw naszym obeznau,
 A nam wnukom palciom swojem
 W serciach naszym napysau.
 Bo kotryże Rusyn hidnyj
 Szcze dytynou ne piznau,
 Że brat Polak, brat mu ridnyj,
 Z kotrym żyty Bih kazau?
 I że wspilna nam spustyzna,
 Spilna własnist' podłuh prau
 Taja myła nam wityczyna,
 Kotru didom Bih nadau?
 Ponad Dnistra berehamy,

Ponad Nimen toto wse,
 Ponad Wysły nad wodamy,
 Szczo sia razem Polska zwe.
 Polska — nasza ridna maty,
 Nasz to tylko, nasz to kraj,
 Chtoby czużyj chtiw doptaty,
 Toho siczy i rubaj.
 Polak brat nasz, z nym nam żyty,
 A chto czużyj, toho ćwicz,
 Chtoby chtiw nas rozłuczyty,
 Toho czwertuj, toho sicz!
 Bo tak Bih sam z neba każe,
 By brat brata boronyu :
 Tremtysz? tremty! pidłyj wraże!
 Szczoś nas tutkaj zaczepyw!
 Ruskij narid iz jednoho
 Z brata Rusa byt swij wziau,
 Polskij z brata zaś druho
 Z brata Lacha si poczau.
 A Łetwaki i Słowaki,
 Z poza horiw wid Beskid,
 Ukrajińci i Wołyńci,
 To wsioj jeden ruskij rid.
 Otóż hidni Rusa syny,
 Otóż wsim wam znaty tra,
 Że Polaky i Rusyny
 Żyły wse jak brati dwa.
 A wse riwni, aż rozboji
 Zahranycznych jakichś zgraj
 Wszczały perszi nepokoji,
 Znapastyły nam nasz kraj.
 Tohdy starci nad ludamy,
 Szczo raz Rusyn, raz Polak
 Z syweńkymy hołowamy
 Dały sobi jeden znak;
 I raz w radu si zibrały,
 Jak wyderty zbujam buk?
 Zbrojnych mužiw zakłykały
 I dały im mecz do ruk.
 Toti piszły, pohromyły
 Napasnykiw z rodom wsiom,
 I tak sławow sia pokryły,
 Tak wertajut znów do dom.
 Ałe jenczi wże wertajut,
 Bo rozkazom danym wstecz,
 W ruki starciw ne składajut,
 Ałe gwałtom derżut mecz.
 I za zboja złym prykładom

Już ne robiat na swij chlib,
 Piduszczeni pychy hadom
 Ne pylnujut daunych skib.
 Ałe mauszy mecz i syły,
 Prymuszajut bratiw swych,
 Aby na nych wse robyły,
 Swojou kerwou pasły ich.
 A ony ne chtily znaty
 Ani praci, ani trud,
 Ino żyty i hulaty
 I bidyty bidnyj lud.
 I jak toty hajdamachy
 Tak pid nohy wziały nas,
 Tak Rusyny, jak i Lachy
 Zatużyły perszyj raz.
 Do swobody ślid wskazaty —
 Powstańmysz! dopokiż żdaty!
 Dokiż budem szcze czekaty!
 Czas nam daunyj ne widdast'
 Wiczne prawo naszych szcztast', —
 W kosach musym ho szukaty.
 Wytнім Nimciw najizdnykiw,
 A szcztastlywych diżdem wikiw.

Історія і релігія Жидів.

Стаття Моріса Верна. Переклад Л. У.

III. Від полону до зруйновання Єрусалиму Тітом.

(588 до р. Х. — 70 по р. Х.)

Сі шість с половиною віків можуть бути поділені так: 1) халдейський час або вавилонський полон; 2) час перського панування (538—330); 3) час грецького панування (330—167); 4) час Маккавейів-Асмонеїв або час повернутої незалежності (167—40 до р. Х.); 5) час римський в Іродами і безпосередньою владою Риму (40 до Р. Х. — 70 по Р. Х.). Від 588 до 167 р. політичних подій сливе зовсім нема; ізраельська країна, ставши простою провінцією великих держав, не мала історії в той час, коли не лічити дуже малого числа подій.

Час халдейський. Коли були забрані в Халдею всі значніші люде, ковалі і теслі, і всі такі, що могли підтримати повстанський рух, то в країні був посажений управителем один Ізраеліт на імя Годолія. На лихо він був убитий бандою розбійників та фанатиків; Юдея і всі сторони, що складала колись ізраельські держави, впали в дуже нещасний стан. В порівнянню з долею zostавлених на рідній землі, доля вигнанців здасть ся сливе зносною; виселені, цвіт усього люду, збирають ся, за дозволом переможців, у сливе незалежні громади, що відзначають ся працею, моральним житєм і надзвичайною вірністю ідеям і одправам національної релігії.

Час перський. Царь перський Кір, що зробив кінець вавилонській державі, взявши Вавилон 538 р., мав би то, кажуть, видати в 536 р. наказ, дозволяючий Жидам вернутись у свій край і відбудувати свій храм. Сей переказ непевний, але, здасть ся, можна встановити, що коли запровадилось пануванє перське, то Юдейці або Жиди, переселені в Вавилон, здобули можливість повернутись у рідну землю і що влада не боронила на ново згромадитись людем, що лишились у Палестині, як тільки перестала підозрівати повстанські заміри в сих пробах відродження. Запевняють, ніби се відновленє Юдейства в Палестині сталось виключно заходом виселених, і через те сі події називають поворотом з полону; але певніше, що повісталі на рідній землі Юдейці доложили всеї сили до сього діла, і може бути, що честь почину належить їм, тільки ми не знаємо подробиць справи. Все, що ми знаємо з біблійних книг Ездри та Неемії, се те, що певний Зоровавель, ніби то Давидового роду, подав ся в Єрусалим 536-го року в товаристві Йосії (Josue) і чималої громади вигнанців. Зоровавель і Йосія, зострівши

зпочатку нехить і вороговане серед Жидів повісталих в Юдеї, взялись до відбудованя храма при досить лихих обставинах. Се діло, здасться, не мало повної вдачі, бо нам показано три чверті столітя пізнійше, що положене в Брусалину та Юдеї було багато де в чому зовсім не корисне: мури були зруйновані, безпечність мешканців не забезпечена зовсім, крайній нелад в моралі і релігії, богослужене правлене недбало.

Почувши такі сумні новини, два значні веселенці, Еадра і Неемія задумали зробити кінець такому станови річей, що міг привести до зневіря Жидів, прихильних до славних спогадів минулого (близько 460—470 до р. X). Неемія, висший урядник при перському дворі, отримав надзвичайні полекости, і се помогло ему довести до путя відбудоване мурів. Еадра, що був книжником (scribe) чи богословом, взяв ся доглядати за добрим дотримуванем скрізь так званого Мойсевого закону і за відновленем богослуженя. Обидва старались вернути чистоту племені, забороняючи шлюбн між Жидами і сусідніми племенами, Аммонітани, Моавітани і т. п. Крім того в спогад про окрему урочисту одправу для обнародованя закона. От усе, що ми знаємо про період ранійший Александрових завойовань.

А всеж таки яка ріжниця між Юдейством поновленем заходами Еадри та Неемії і спогадами про давні царства! Колись держава, zapewне не дуже велика і сильна, але в певним значінем у світі, царство неаалежне, в усім органам повного соціального жита; тепер Юдея зведена до Брусалина і его околиці, щось подібне до церкви або парафії. Повзбувшись клопоту коло оборони своєї землі а разом з тим і спокуси завойовань, ставши малою провінцією загубленою в безмірній державі, Юдея зробилась теократією, себ-то піддалась урядови священників, відданих цілком відправлюваню цілого ряду повинностей обрядових, релігійних та моральних. Навіть саме громадське жите, піддане вимогам богослуженя, хилить ся до того, щоб звентись і зникнути. Жреці, маючі на своїй повинности богослужене, книжники заняті роз'ясненем і виконуванем закона, се були старшини признані новим Ізраелем. Так народилось і встановилось в кінець, коло 400 р. до р. X, юдейство або релігія жидівська, дивна і єдина в світі ішаинна вузької церковщини з високими поривами, всевітнього напрямку а духом завятого відокремленя; Ізраель став „людом Тори“.

Але те, що він згубив в однім напрямку, він надолужив у другому. Повзбувшись усяких політичних бажань, Жиди поринули в релігійних розумованях, почали шукати поясненя своєї історичної минувшини в теологічних аксіомах, виведених зі своїх власних думок, опинились в непорівнаних умовах національної байдужости, щоби скласти законодавчі, історичні і пророчі князки Біблії. Сі умови склались в перські часи і зоставались за панованя грецького аж до переслідувань Антіоха Епіфана, що викликали повстанє Маккавейів. Запевне до перських часів треба віднести прикру подію вірваня в Самарянах, що здасть ся була викликана вимогами ерусалимського духовенства; Самаряне не схотіли зрети ся спогадів Сікемської святині.

Грецьке панованє було для Ізраеля, окрім всяких випадків, часом спокійним, вигідним для духової праці. Перейшовши без жадного струсу під нове панованє, в час згуби перської держави, Жиди вступили в стосунки з грецькою цивілізацією. Вони мусіли чинило підда-тись її впливови, а потім послугуватись грецькою мовою як способом до ширеня своїх думок. По смерті Александра, за Юдею, що лежала при границі Азії та Африки, почали змагатись владарі сирійські з ді-настії Селевкідів, і владарі єгипетські з династії Птоломейів. Врешті вона була прилучена до Сирії, бо й по самій натурі вона скоріш туди належала. Вийшовши з трохи тісного круга, де він був доси замкнутий, Ізраель став посылати колонії в Єгипет, Сирію і т. і., а потім всі ті виселені громади, поздавившись з давнішими поселеннями, що заложили бранці, стали одними з найміцнійших елементів і мали великий вплив на розвиток грецько-східної цивілізації. Висше єрусалимське духовен-ство само, здасть ся, з охотою приймало все те з грецьких звичайів, що не здавалось єму негідним з традицією оставленою під єго сто-рожею. І от духовенство старої жидівської столиці принизило свою гідність до ганебних сперечок, купуючи золотом поміч сирійського уряду. Тоді сталась подія, що мала потім чималі наслідки. Сирійський царь Антиох Епіфан, уважаючи певне гелленізацію (погреченє) не досить ще великою, поки вона залежала від повільної еволюції і доброї волі окремих людей, задумав силоміць знищити богослуженє жидівське на користь грецькому політеїзмови. Які були власливе причини сєго безумного замаху, що заставляє забігти думкою на девятнадцять віків на перед до скасованя Нантського едикту Людовіком XIV, — ми не можемо сказати. Ми знаємо тільки, що се зачепило громадське почутє Жидів і так єго вразило, що опір Жидів прихильних до предківської віри перейшов у страшне повстанє.

Правліне асмонейський князів Коли розуміти слово історія в достатньому і виключному значіню, то можна сказати, що раніше Маккавейського повстаня нема „жидівської історії“. Бо ж дійсна історія, так як ми єї розуміємо, має в собі два головні елементи: з одного боку оправа з фактів, з другого документи, по яким можна зложити жите громадське, політичне, розумове, релігійне й моральне. Отже с сих двох елементів у дотеперішній жидівській історії ми мали тільки один, то перший, то другий, та завжди один зовсім переважував другого. Ми не вертаємось до мітичного періоду, в ньому ми так само не дошуканьсь спогадів про бувальщину і знаня звичайів, як і вчені сучасники Віргілія не вдавались до Енеїди, щоб науково дослідити початок Риму. Що до періоду „давніх царств“, то ми могли скористати де з чого, але його так мало! Коли де були географічні кадри виразні, хронологічні міцні і оперті на синхронізмах узятих із чужих жерел, то за те нам зоставалось невідомим усе, що обходить політичні встанови, звичайі, релігію, закони. Жидівська історія від 1100 до 588 р. се, правду кажучи, оправа без картини. До періоду другого храма або відбудуваня (538—167) ми маємо багато текстів законодавчого, літера-турного, філософського і релігійного характеру, але за те, дивним випадком, нам цілком бракує історичних звісток. Окрім біблійних книг

Евдри і Неемії та кількох вказівок на відносини Юдеї до Єгипту та Сирії після завоювань Александра ми не маємо нічого. Як раз коли ми можемо зложити систему мускулів, нервів, жид, що живлять організм, раптом нам бракує кістяка, так що ми на сей раз маємо картину без оправи. У-перше знаходимо ми конечні умови для історичного дослідю при вступленю в час повернутої незалежності, — тай то ще ми мусямо бути дуже обачними з тими документами, які у нас є. Врешті, так чи інакше, починаючи з сеї дати, є вже історія жидівська, як є грецька, римська і європейська після упадку римської імперії. Правда, з другого боку, ми не можемо більш важитись на те, щоб уложити картину жидівського життя в єго оригінальному стані, відрубному від інших, бо вже на ньому від часу Александрових завоювань відбилась грецька цивілізація і в ньому можна доглядити мішанину національних традицій з чужими впливами.

Дякуючи книгам „другого канону“: Маккавейським, Йосифови Флавієви, світським жерелам, маючи дуже змішану літературу, де книги зведені в третій частині біблійного канону еднають ся в апокріфах та псевдепіграфіях, ми можемо братись до студії над Асмонейськими часами. В 167 р. священник на імя Мататія, в місті Модині на правім березі Єрусалиму, не схотів приносити жертв ідолам і всив сирійського воєяка, що примушував єго зламати віру. Зараз же він крикнув до зброї. На війні серед охочих воєяків особливо відзначав ся син Мататії на імя Юда, прозваний Маккавей. Невтомно і завято боров ся він з Сирійцями, захопив єрусалимську гору, де був храм, очистив храм і відновив там національне богослуженє; але не міг вигнати сирійського вартового війська, що займало властивий замок і сиділо там потім ще багато літ. Повстанський рух на щастє знайшов собі несподівану поміч в негодах, що почались в царській родині в Сирії. Таким способом Йонатан, брат і наслідник Юди, підтримав одного с тих, що домагались трону, і за те був настановлений першим священником і управителем Юдеї. Симон, остатній син Мататії, зміг врешті запевнити повну незалежність відновленої Юдеї. Діло єго було підтримане єго сином Гірканом, що придбав собі певне становище в східньому світі, прилучивши до Юдеї з одного боку Самарію, з другого Іудею. Тільки на лихо Жидам зовсім бракувало політичної допешності, вони не вміли робити конечних жертв, при помочи яких інші нації повертають на довго в свою користь щасливі обставини. Зробити сталим отриманий skutok, затримати те щастє, через яке вдало ся малій переслідуваній церкві жидівській переінітитись в державу політичну, немов якоюсь переіміною декорацій, — на се завданє треба було направити всі громадські сили, які тільки були в стінах єрусалимських. При таких умовах урядови юдейському не було чоґо боятись Сирії або римської влади, що була тоді в добрих відносинах з Юдеєю. Але кілька разів вдіймали ся чвари, поміж царською родиною почала ся негода. Теократична партія, що звикла, аби все корилось перед вимогами священників, не могла погодитись з умовами світського уряду, бо вже згубила й память про такий уряд. Інтриги та насильства, що покрили соромом родину Асмонейську, довели до того, що Помпей змі-

шав ся до справ і зробив кінець сирійській незалежності. Після того, як він вступив у Єрусалим (63 р. до р. Х.), влада нащадків Юди Маккавея возсталась тільки по імені.

Римські часи. Ми наближаємось до дивного видовища: влада переходить в руки династії, що в загалі може вважатись краввою, проте суворі патріоти змагають ся проти неї завзято. Теократи не хтіли Асмонсів тому, що вважали їх занадто погреченими; за те мусіли прийняти Ірода, що був справжнім твором Римлян і запровадив римські звичай в Юдею. Сей Ірод, в роду Ідумець, але по вірі Жид, був сином Аптіпатра, міністра Гіркана II. Він користуючись з лихолітя, що настало в Єрусалимі, випросив у Римлян титул „царя Юдейського“ (40 до р. Х.) і через три роки потім силою вдер ся в Єрусалим. Лютий і захланний на роскоші він надав Юдеї зверхню подобу блиску. Єго нащадки не зміли утримати становища. Юдея була прилучена до Сирії як проста провінція римської імперії і се довело ві до глибокого упадку. За прокуратора римського Понтія Пілата був розпятий на хресті в Єрусалимі галилейський пророк Ісус в Назарету. Внук Ірода Великого, Ірод Агріппа, дякуючи добрим відносинам в Римі, відновив на якийсь час трон свого діда (37 р. по р. Х.). Жиди навчені тяжким досвідом, здавалось, стали краще шанувати свій уряд. Але по смерті Ірода Агріппи вони хутко підпали під безпосередній уряд римських проконсулів. Правліне їх часто дуже тяжке, збільшило повстанський рух, що вже й так збирал ся в тій нещасній країні. Родина Іродів, що належала до Римлян по вихованю а до Жидів по вірі, мала принаймі те добро, що на допускала до звади між двома супротивними державами. Се був неначе шлюб для користи, де слід би було конечно терпіти невгоди для тих великих вигод, які тільки він міг дати; хоч бракувало серцю потіхи, та за те житє було широкє й розкішне. За часів Ірода Великого південна Сирія була справді цвітучою країною; міста, дворці, шляхи, промисл, торг, велика повага народньої віри; можна спитати себе з жалем, чи варто було теряти се певне добро для непевних, невиразних бажань. Однак повстанські рухи виявляють ся де далі все більше грізно; їх заводить партія патріотів завзятців. В той час як багаті стани і навіть висше духовенство признавали ся до саддукейських поглядів і піддавались вимогам часу, партія фарисейська, котрої науку приймало менше вченє населєнє, була повна ненависти до всього чужого і жила горячим житєм; найострійше настроєна партія була опанована апокаліптичними привидами і сподівалась що хвилини, що от-от розкриєть ся небо і прилинуть божі легіони на поміч „Мойсєвому закону“. Люде в безумних надїях ждали, що Бог сам вступить ся, аби вивести Жидів з їх невисокого стану і дати їм ту славу владу, що колись віщували пророки.

Повстанський рух, викликаний через необачність або й свідомє насильство над народньою вірою римської влади, був такий міцний, що на якийсь час юдейська земля очистилась зовсім від чужинців, але вони знов силоміць вернулись. Нерон послав у Юдею найславутнішого з своїх начальників, Веспасіана і при цьому єго сина Тіта. Той зостав ся сам на чолі римського війська, коли Веспасіан дістав ся до

імператорства. Завоювавши околиці, він підступив до Єрусалиму і почав облогу. Єрусалим мав дуже міцне становище. Він займав неначе пересулу між двома крутими ярами, тільки з північного боку був він слабкий, хоч і заслонений від нападів скількома мурами. Тіт захопив один по одному всі окопи не вважаючи на героїство оборонців. Річ дивна і разом злочинська, що дозові чвари не переставали роздирати місто під час цілої облоги. Після завзятої боротьби піддалися остатні захисти; огонь пожег храм і місто було зруйноване (70 р. по р. Х.). Так скінчилося самостійне жите юдейської нації. Всі історики складають честь героїству, що виявилось в ті роки останньої боротьби.

Жиди розсипались по світі несучи вічний жаль по давню минулому; коли перемогло християнство, вони стали на сором самому тому християнству жертвою немилосердних переслідувань, що завдавались їм то за муки Ісуса Назаретського, доки зріст думки про терпимість не привів до признання їм громадських і політичних прав. На віщо ж самі вони так часто подавали приклад релігійної нетерпимости, та й сама ві теорія взята Церквою з її власних святих книг?

На Юдейській землі ми відзначимо одно велике повстання, що знялось за часу імператора Адріана; ним верховодив чоловік на імя Бар-Козіба; сучасні люде призывали его за Мессією провіщаного пророками і називали его Бар-Кокеба, син Зорі. Бунт був потоплений в річках крови і Єрусалим, названий *Aelia Capitolina*, став чисто римським містом. Дуже ваговита обставина є та, що починаючи з панованя Александра, пішло живе ширеве жидівських ідей по всьому греко-східньому світі і навіть по землях латинської мови, і йшло воно з вільних колоній; так був пробитий шлях для християнських ідей, і навіть жидівські громади, оселеві в землях грецької мови, студіювали Біблію в перекладі Семидесяти, зробленому в Єгипті за два віки до християнської ери.

Ми подамо на закінчене того, що відносить ся до історії Жидів, скілка хронологічних вказівок до останньої частини сеї історії: Птоломей бере Єрусалим (320 до р. Х.); Антигон забирає Палестину та Фенікію (314); Птоломей одбирає Палестину (301); Антиох Великий займає Палестину (218); його побивають в Рафії і він залишає завойоване (217); Палестина під владою Антиоха (202), вертаєть ся до Єгипту (199), забрана Антиохом після бою при Панеасі (198); віддана в посаг Птолемеви V. (193), вертаєть ся до Сирії (біля 176); Антиох Епіфан руйнує Єрусалим (169); богослуженє скасовано (167); храм одібраний Юдою Маккавеєм і богослуженє відновлено (163); смерть Юди Маккавея (161); Йонатан мирить ся з Сирією (149); він стає старшим священником (152); убитий у Птолемаїді (143); Сімон стає князем Жидівським при праві спадщини (141); отримує від Антиоха Сідета право выбивати монету (140), убитий (135); Іван Гірман, старший священник і князь жидівський (135—106); Арістобул (106—105); Александр Янней (105—73); Александр (78—69); Гірман II (69—40); Ірод Великий (40—4 до р. Х.); Архелай (4 до р. Х. — 6 по р. Х.); Ірод-Агріппа I. (41—44 по р. Х.); завойоване і зруйноване Єрусалиму Ітіом (70); повстанє Бар-Кокеби (132—135).

IV. Віра до полому.

Давня історія Жидів відома нам тільки в дуже неточній формі, яку їй дали жидівські історики часів відбудованя (V—III вв. до р. Х.), що приладжували факти так, як того вимагала мораль, для навчання. Так само являєть ся перед нами і давня жидівська віра в біблійних книжках не в справжній барві, а спотворена, або може краще, — змінена згідно з поглядами обрядового однобожя, що переважало в часи перського і грецького панованя. Така ж сама оманя погляду, яку ми завважили в історії, виявляєть ся, і може ще виразніше, в релігійних справах; ідеальний релігійний стрій держави, про який марши ерусалимські богословські школи, одкинутий на пятнадцять віків назад, від віку Александра і его наслідників аж до мітичних часів Мойсея, не говорячи вже про властиві часи патріархальні. Не тільки стрій богослуженя, що витворив ся заходом Еадри, Неемії і тих що провадили далі їх діло, переставлено в іншу дату, але й увесь розвиток віри і законів, адобуток довгих віків поривань і шукань, являєть ся на зорі людського роду так немов з нього йде початок всього дальшого житя. Замість показати терпливу працю малого племеня в сім'ї фенікійсько-сирійсько-арабської (вираз точіший ніж слово Семіти), що жило в стародавні часи в горах південної Сирії (сторона Ханаан) і досягло значія тільки ціною довгої боротьби, про яку тільки луна дійшла до нас починаючи в 1100 року, замість того жидівські письменці одкрмили раптом завісу і показали чудову декорацію, — декорацію варту того великого майстра, що був ві творцем; як театральна штука „легенда початку“ відносить ся до темних змагань малого народу, що виборював собі жите, так відносить ся гарний і вряядкований лад релігійний, виложений у біблійних книжках, до первісних форм богослуженя. Але тут більше ніж де нам бракує матеріалу, щоб виначити різні стани, які перебувала релігійна еволюція. Ми намоперед очима надавичайно значний твір, вироб довгих і високих міркувань; але нам тяжко відгадати, яким ходом дійшов він до такого бездоганного стану.

Тепер один погляд на історію релігійної критики буде корисний для ясного розумія нашої справи. Ми стрівасмоь з початку з рішучим і цілковитим потвердженням церквою всего написаного в Біблії, але ся рішучість є тільки відгук претенсій синагоги: що Біблія є сама найвисша правда, одкрита людям спокои віку їх творцем. Не сміючи вдарити од разу на такі запевненя, критичний розум однак зрозумів з самого початку, що назвою таємниці, одкритої надприродним способом, прикривасть ся незручно бессиле дати докази. Тоді вхопились за загальне положенє, що піби Ізраеліти і всі семітські народи мали природжений нахил до однобожя; піби Ізраель і споріднені ему народи розуміли божество не яко вярхію або збір природвих сил без назви, а як найвисшу і єдину владу, що з далека, з гори панує над світом, своїм твором. Ренан належить до таких учених, що найдотепнійше розвивали сю думку, котра, літ в пятьдесять тому назад була дуже при-

нята по різних сторонах. Пізніше він сам щиро признавав, що се дуже штучна догадка і що єі одкрито зрekli ся вчені голандські й німецькі, однак він не вважав конечним залишити єі і подав єі ще раз, на останку в своїй Історії Ізраеля, в деяких відскоках та змінах, що вдатні скоріш згубити єі, ніж виратувати. Він виконав чимало дотепних варіацій на тему чистої всесвітньої релігії, віри патріархів, спотвореної пізніше Мойсеєм, котрий би то надав тій вірі вужко відокрошлений характер, зробивши Бога всесвітнього — Богом племені ізраельського, і приписав тим віру звівши єі в простору, що відділяє небо від землі, до самолюбних інтересів малої політичної громадки. Після того настало один по одному скілька пророків і вони намагались зробити Мойсеєву віру ліберальною і спиритуалістичною згідно з думками патріархів. Таке відновлене давньої гіпотези являється нам в таких обставинах, що скоріш може викликати цікавість ніж противенство, бо сам Ренан признає, що у нього нема жерела, по якому можна б сьнянути раніше IX-го віку до р. X Обидві тези про „нервісне откровеніє“ або натуральний монотеїзм тепер вже виключені в критичних ровідоках.

Коло 1000-го року до р. X. Ізраеліти, здається нам, були близько споріднені мовою та заповіне і звичаями та встановами громадськими і релігійними з Фенікійцями, Ханаанцями, Аммонітами, Моавітами, і, заповіне, з Едомітами; вони складають всі вкупі гурт єврейсько-фенікійський, що мабуть оселив ся в давніх давах в південній Сирії і триннав ся купи аж до перших часів християнської ери, не вважаючи на вплив стількох чужих елементів. Гурт єврейсько-фенікійський, стрівалочись на полудні і на полудньо-сході з Арабами, а на півночі і північно-сході з Сирійцями, складає вкупі в яким родину сирійсько-єврейсько-арабську (західні Семіти). Отже всі відомости, які дійшли до нас про давні релігії Фенікії, Сирії, Ханаану, Едомітів, Арабів, показують нам єі народи політеїстами (многобожцями); що найншевше єі народи признавали два головні божества: пару — чоловіка і жінку Ваала і Астарту. Єі головні здобутки потверджені студіями над релігією ассіро-вавилонською, при помочі документів, що дають нам змогу відійти в далеко давніші часи, а єя релігія теж семітська. При таких умовах і по аналогії, що приходила сима собою, повстала гадка, що Ізраеліти починали теж в політеїзмі більш або менш матеріалістичного, потім почались проби знайти донави на се в біблійних книгах; деякі пробували зложити в порівнених нятяків, россипаних в тих книгах, справжню мітологію, обожанє світел небесних або природи, інші знов шукали анімізму близького до політеїзму, другі — просто дуалізму. Що до нас, то ми дуже рішучо противенємся такім поглядам не через те, щоб вони не здавались нам ймовірними і можливими по тілько що внасаній аналогії, а через те, що вони переходили далеко зніст текетів, фальшиво їх толкуючи або вважаючи їх давнішими ніж вони справді є, на користь утримуваній теї, що шукає в них відомостів про ту давнину, що властиво недосяжна для нас. Заповіне, ми маємо всі причини думати, що релігійна еволюція Ізраеля діялась при умовах відповідних релігійній еволюції у споріднених йому наро-

дів гурту семітського і що початком ві був теж політеїзм більш чи менш матеріалістичний. Але аби прослідити з певною можливістю доброго результату шлях, яким ся первісна релігія дійшла до біблійної релігії, для сього нам треба б текстів безспорно автентичних з добре провіреною датою. Власне сього у нас нема, поки Палестинські написи не кажуть нам нічого про давні богослуження на ізраельській землі. Мнне немало часу, поки можна буде з правом установити корисне порівнянє між тим що відомо з релігії Жидів, а святини одиравани споріднених з ними народів; гіпотеза, хоч і яка ймовірна, не може замінити достотного доказу або стати на місце его.

Що до нас, то ми навіть в історичних речах не вважасмо можливим відійти далі як до 1100 р. Х. до і що до часу давніх царств, то ось що ми знаходимо. За браком „монотеїзму“ (однобожя) ми встановлюємо „монолатрію виключну“ (служенє одному богови з признаванєм інших). Се служенє відправлять ся перед божеством, що зветь ся Ягве (Ягу, Яг) і вважасть ся оборонцем Ізраеля. Значінє сеї назви нам неарозуміле і про походжінє ві роблено всякі дивовижні гіпотези, але вона являєть ся вже як частина деяких імен Саудової і Давидової родини поруч з іменами Ваад (пан), Малек (царь) і Ель (бог), що ми вважасмо назвами родовими і почесними наданими Ягве. Божество означалось теж назвами Адон, Адонаї (владарь) і часто теж уживаним словом Елогім (бог); многа форма (pluralis) сього слова неслухно була ставлена яко доказ політеїзму. Ягве поклонялись по різних численних святинях не однакової поваги; то були більш чи менш розкішні будови по великих містах, убогі захисти з каміння або намети з грубих тканин або шкур по селах. Повага духовенства належного до сього богослуженя залежала, як і слід, від поваги святинь. В різних святинях Ягве було певне число річей, завжди однакових: вітварь призначений для подарків, жертв кривавих або зложених з перших овочів земних; камінні стовпи або колонки, де запевне були написи про закладени святині, про яке явленє або знак божий, задля яких повстала святиня; деревяна щогла або стовбур з дерева без віток, званий а шер а, — значінє сього слова невідоме не вважаючи на численні гіпотези; великі дерева для захисту від сонця; врешті огорожа. Кожна з сих святинь займала більш або менш велике місце, частійше на горі або на сугорбі не далеко від осередка міста або на висноє для того висипаній могилі; звідси запевне і назва таких місць богослуженя „ба мот“, високости, високі місця. Але ми досі не звернули уваги на те, що власне було найбільш поважаною річєю в святині, приваймі в головних місцях богослуженя: маленька будівля з каменя, або наметець із шкур пошиваних до купи, де стояв сїмвол або постать божа. Ми напевне знаємо, що в Дані і в Бетелі (Віфілі) поклонялись Ягве в постаті вола вилитого з золота; се названо досить недоладно „золотим телям“; в Єрусалимі йому поклонялись в постаті змія. Часто є спогад про статуї пророці, звані е ф о д а м и; священник питав їх, коли треба було знати, чи божество благословляє чи ні певний поход або діло. Оракул на питає священника, здасть ся, мав відповідати: так

чи ні; сей „вирок святий“ спогадуєть ся в пригодах Саула і Давида. Є також річ і про скрині та скриньки, де, можна думати, ховав ся який дорогий камінь надзвичайно великий, символ прихильного божества, ознака якої небудь божої прикмети, сили, влади, провірливости, мудрости і т. і. Подібна скринька оздобляла святиню в Сіло; ві понесли на війну і там ві захопили Філістинці. Пізнійше, через дуже одважну і надто спірітуалістичну перемену поглядів, в скриньку, що займала почесне місце в єрусалимському храмі, положили кам'яні дощечки (скрижалі), де були написані десять заповідів, найвисший вираз божої волі. З головних міст богослуженя давнього періоду згадують ся Сіло, Сіхем, Бетель, Дан, Хеврон, Вірсавія, Гаваон, Галгала, Міцпа; півнійше закладни сих міст надавали Авраамови, Ісаакови або Якову; Давидови надавали першу думку про єрусалимський храм, а Соломонови его збудоване; отже сей храм уважав ся не таким давнім, як тільки що названі святині. Нікому не спадало на думку, що ніби то Бог національний хоче приймати хвалу і жертви тільки в самому єрусалимському храмі; се вже аж після вавилонського полону єрусалимське духовенство задумало объявити безперечним виключне право, що в дійсности вийшло з обставин. Богато святинь було в звичайі в часи до полону, і ті біблійні письменці, що ганяють сей звичай і кажуть, ніби на високих місцях служили не Ягве, а богам чужих народів, впали в дивну помилку під впливом нових установ, що стали вже звичайними для них. Всі оті святині були, кожна в визначену пору, місцем збору околичної людности; часом до головних із них люде ходили на прощу і збирались туди з цілої країни. В час великих рокових свят, коли приносились жертви, там робились церковні бенкети, де веселощі не були заборонені. Найбільш відомим святом в давні часи, здаєть ся, було свято збору винограду або курінів (наметів, шатрів), що означало кінець польових работ. Тоді водили святі танки і свято справлялось бучно і весело.

Тут ми звели до куци, дякуючи деяким уривчастим відомостям, невизначеним при останній редакції книг біблейських, все що ми знаємо про єврейську релігію в віки до вавилонського полону; в се монолатрія трохи закрашена матеріалізмом, але в неї мав вийти монотеїзм значно спірітуалістичний. Ягве є народній ізраельський бог; він сприяє свому народови і боронить его від чужинців-сусідів. Певне, що Ізраеліти не перечили істнованю богів чужих народів; як що вони й служили виключно Ягве, то ніщо не доказує, аби вони вже в ті часи вважали его Богом, творцем неба і землі, владарем долі всіх народів. Знов же можна спитати себе, до якої міри могли чужі богослуженя впливати на єврейську народню віру в віки ранійші полону? Відомо, що жидівські богослови в перейманю Ізраелем ідопоклонства від сусідніх народів шукали причини его руїни, полону й вигнання, так ніби се все було карою завданю ревнивим Богом, розгніваним по правді за свої покинуті вівтарі. Наша думка про се ось яка: вплив, який могли мати приклади і спогади місцевого богослуженя, недослідний для нас через цілковитий брак доказів; релігія фенікійська, здаєть ся, буда ме на довго заведена в Самарії і Брусалині за фенікійських князів, але народне богослуженя не було зачеплено. Теж саме було

ї з божицями, де колонії аммонітська, едомітська та моавітська в Єрусалимі служили своїм національним богам. Тільки в VII ст. до р. X. бачимо, що запровадився звичай „проводження через огонь“, але той Молох, в чю честь робилося те проводжене, був, здасться нам, скоріш якийсь влиий дух, ніж аммонійський бог Молох. Все що говориться про служеня небесним світлам, треба віднести до пізніших часів, після полону. Ще до ворожбитства, то воно певне у всі часи було поміж людом, але звістки, які дійшли до нас про него, належать теж до часів відбудованя.

V. Релігійні встанови жидівські.

Після нів столітя якогось перериву в релігійному житю настав новий тип его — юдейство. З гусениці вийшов метелик. Найперше вражає нас, що вся діяльність, весь інтерес збирають ся коло одного місця, єрусалимського храма, і цілий народ упрявляє ся і тримаєть ся єдиним „Моїсеевим законом“. На місце безлічі святинь розсипаних скрізь настало єдине місце для служби божої і жертв. На великій террасі, займаючій значний правильний чотирикутник, що здіймаєть ся понад Кедронською долиною в східній частині Єрусалиму і тягнеть ся від півночі на полудень, стояла будова з дверима на схід; се була та святиня, куди новий Ізраель скликав ся в певні стало визначені часи. Храм, що, як казали, був збудований за Соломона, зник; однак він може вважатись за зразок храма, а ті розповіді, які дійшли до нас про нього, скоріш виражають сподіваний ідеал аніж спогад минулого. У привиді, поставленому під іменем Базекіла, являєть ся такий самий тип святині, і се показує, що вона відповідала бажанням відновителів жидівських. Храм той був, або мусів би бути простекутником в 30 метрів завдовжки, 10 завширши і 10 заввишки. Спереду, на схід, стояв портал, вежа або пілон в 60 метрів заввишки. Святиня ділилась на двосаковою; в задній половині, що звалась де б'ір, завдовжки і завширши 10 метрів, мала стояти свята скриня, де ховали ся скрижалі закона; в передній половині, що авалась геказ, — 20 м. завдовжки і 10 завширши, — містив ся стіл з хлібом для приносів („предложенія“), раз-у-раз перемінюваним і свічник на сім свічок. Обидві ці хати були цвяховані золотом і оадоблені різьбою, штучно вирізаними квітками, овочами і херувімами; ці херувіми були люде або звірі, мішаной вдачі (hybrides) поставі, котрі будім то тримають божий престол. Вони мали крила і чотири голови: людську, львину, волову і орлину; се були атаки (символи) божих прикмет (атт'рибутів); дивлячись на них з боку, в профіль, видно було тільки львину, і людську голову; ноги у херувімів були з воловини конитани, а руки людські. В Соломоновім храмі стояли б то ще й дві відяні колонни штучной роботи; невідомо чи були вони і в відбудованому храмі. На чільному місці в храмі був поставлений головний вівтарь і величезний мідяний басейн, що служив для обмивань (очищень) і тримав ся на дванадцяти постатях волів. Мелні басейни, доточно поставлені на колесах, служили для ріжних потреб у храмі. Огорожа сточала двір з оселями і складами. За разом

були зроблені дві великі нереміни: перша, що була встановлена єдність святині замість численних місцевих святинь, як то було в звичаю в давні часи; друга, що скасовано матеріальні образи божества, і той хто ввійшов би в де бір, у „святая святых“, не знайшов би там ніякого образу Ягве, тільки скриню золотом цвяховану, оточену сторожею з херувімів — образи тих, що в небі тримають престол божої величності, а в скрині сковані скрижалі з заповідями.

Окрім жертв і дарів, що приносились що дня в єрусалимському храмі по заведеному порядку служби божої і входили в повинности набожних людей, треба одрізняти ще окремо встановлені свята: субота, що святкувалась що тижня; новомісячне свято, що припадало на молодик; потім четверо великих рокових свят: 1) Свято Паски (Песах, властиво перехід) або свято неквашеного хліба (без дріжджів), — воно уважалось святом спогаду про вихід із Єгипту; 2) свято Тижнів або Жнів, що тепер зветь ся у нас Зелене Свята; 3) свято Наметів або Курнів, що припадало на осінь; 4) врешті святочна, надто урочиста одправа — день Спокутування, йом Кіпурім. Усь нарід скликав ся до Єрусалиму на великі рокові свята Паски, Тижнів і Наметів, або мусів принаймі бути вступлений мушцинами з кожної родини. Расія доповняючи біблію не помилив ся, кажучи, що „священників для жертв не доставало“, і справді Йосиф Флавій та інші розказують, що натовп людей в Єрусалимі був часами страшений, і що коли б навіть кожний хотів слухати вигол закону первісно встановленого для Єрусалиму і його околиці, то через тісноту не міг би, хоч і при найліпшому бажаню. Що ж казати про дивні вигоди духовенства, аби над кожною жінкою відправлялись очищаючі церемонії після всіх натуральних актів її організму? В сьому як і скрізь теорія доходила до нісенітниці і вимагала нестерпних, неможливо тяжких звичайів.

Ми не будемо розводитись тут над подробицями приношення жертв, що були надзвичайно складні, але мусимо відзначити поважне становище, яке займали єрусалимські духовні. Від властивих священників або жерців одрізняв ся ще нижший стан прислужників, званих Левітани; жерці і Левіти в купі мали претенсію складати себіну касту, і при помочі дивної вигадки пробували виправдати свій сабаг, адувавши млема Левіте, що ніби то був якийсь Леві син Якова от як Юда, Веніамін та Йосиф (Єфрем-Манассія); родина, що займала найвищі церковні уряди, заявляла крім того, що вона походить від Аарона, Мойсеевого брата. Нема чого й казати, що се не має ніякої історичної основи, а єсть тільки доказом безмірної низки духовної старшини. Все духовенство ділилось на касту, служба відправлялась дуже неадантичне; трудно повірити, до яких дрібниць доходила принос для різних єнособів приношення жертв, а недотримуване їх наражало на великі карі жреців та й самого Ізраеля. Храмовий етикет, коли б прийняти його серіозно, був би постійним гнетом для релігійного почуття. Правду кажучи, набожність і щире поклонення стоять немов оддалік, і при читаню книг Виходу, Левіт і Чисел, де встановлені права і повинности

храма, нас обгортає прикре почуте, немов ві свіжого повітря вступаєм в тюремну гадуху. Так завжди одбиваєть ся матеріалізм і формалізм релігійний; Ізраель Закона — се темниця.

На щастє релігійне житє знаходило собі ще й інший вихід, власне „пророцтво“. Серед розвіреного богословства і дрібного матеріалізму єрусалимського духовенства „пророки“ являють ся мов середньовікові проповідницькі братства. Се елемент незалежний, йому доступні потреби душі і пориви совісти. Богословська традиція, що тільки недавно стратила вплив на новітню Європу, бачила в пророках тільки віщунів надприродних прояв, що обявляли людям будущий првхід Мессії і відгадували навіть умови, при яких він мав появитись. Се теза, неможлива до утримання, була покинута, і критичні школи в Німеччині та Голандії виставили думки основані на глибокому досліді текстів, та все ж тих думок не можна приймати без чималих змін. По новітній критиці пророки склали певне агромадження (корпорацію), що повстало ще в часи зайнята Палестини Жидами; члени єго посвячували себе обороні великих моральних і релігійних ідей, що проймали віру ізраельського народу. Навчаючи про громадські поввинности, правду, милосерде, поміч скривдженим, пророки були немов оборонцями громадськими (трібунами публичними). Як се сталося? В наслідок головної доктрини, що вони визнавали, по якій народ ізраельський мав бути щасливим під умовою цілковитої покірности божим наказам. Пророк звертаєть ся більш до цілої нації ніж до якої окремої людини; пова злочинствами людини йому ввижають ся погибель або ратунок народу. На місце віщунів, несвідомих речників божої мови, критика новітніх шкіл поставила гурт людей, пройнятих високим почутєм, борців проти лицемірства, обрядовства і кривди, людей з глибокими моральними переконаннями. Сі погляди треба уважно перевірити раніш ніж прийняти їх без ваганя. Перш усього те, що можна назвати „пророчою темою“, є вплив думок людей, що жили після полову; тільки учені часів відбудованя могли виробити філософський історичний погляд, що єсть власне основою пророчої проповіді і складаєть ся з трьох таких тісно сполучених між собою положень: 1) Ізраель запанував над Ханааном через божу ласку; 2) Ізраель був вигнаний з Ханаану за свої злочинства; 3) Ізраель вертаєть ся в Ханаан, показавши щире каєтте. Отож ся тріологія і єсть ґрунтом пророчої проповіді, а з сього виходить, що пророцтво не належить до часів ранійших від полову, але що воно як раз пристає до часів після полову (V—III вв. до р. X.). Тільки, — і се власне збило з дороги критику, — пророки біблійні, при помочи часто надуживаного способу у жидівських письменців, поставлені в івні дати, аби їх проповідь набрала більшої поваги показуючись під маскою острого, вивлєних давніми людьми і потверджених подіями. Новітня критика зробила помилку не тільки тим, що боронила давність пророчих збірок, — се кидало непевне світло на поведінє таких людей як Бремія, що виеохочують оборонців і сливе зраджують свою країну, — але й тим, що ставила пророка в противність жерцєви, немов сперечників нежн собою, тим часом як вони були, не вважаючи на деякі конечні сперечки, двома

формами релігійного духа ізраельського, з одного боку чутливого і одважного, з другого дрібного і боязкого.

Повднане сього подвійного напрямку ми бачимо в книзі Второзаконія: там ідея божества виражена в надзвичайним спірітуалізом, мова там проречиста і ніжна, безмірно чула скрізь де боронить ся справ чужинця, сироти і вдови, але раптом вона переходить в якийсь богословський нестям, боронить єдність святині, проповідує варварські, бридкі, образливі способи для знищення єресів. Коли що можна назвати справжнім самоцвітом юдейської віри, то се Десять Заповідів, хоч і там дух відкромлення пробиваєть ся в спогаді про вихід з Єгипту, і повільська дрібність в установі суботи. При всіх отих уймаючих прикметах, — де ми можемо вказати в давньому Сході, в Греції чи в Римі, релігію, що виражалась би в десяти пунктах, при тім же щоб більшість сих пунктів були скоріш соціальні, ніж нав'язні чисто релігійним інтересом? Пробувано шукати в теперішньому тексті „десяти Заповідів“ первісного твору, що походить з часів початку Ізраеля, але якогось skutku можна було досягти тільки пошматувавши самим самовільним способом сей надзвичайний документ.

Національний бог давнього Ізраеля став ся „Богом, що створив небо і землю“ і він не піддаєть ся ніякому матеріальному представленню, бо просторінь, що ділить творця від его створіння, занадто велика. Одно кидає на нього тінь, з погляду новітньої філософії, що ровуше тільки Бога однаково прихильного до всіх народів, се власне та гордовита претенсія Ізраеля, ніби то він єсть народом вибраним з поміж усіх. Духовний універсалізм десяти Заповідів і книги Второзаконія робить все таки між Ізраелем а іншими народами різницю, вражаючу наші новітні ідеї про вільність совісти; нута відкромлення і виключности все застають ся Під горою Сінаєм (або Хорівом) зроблена умова, що сприяє жидівській нації на шкоду іншим. Відносини Бога до різних націй не однакові; є між ними упрівілейовані, і ми не можемо без протесту терпіти таку нерівність обходженя. Запевне Ізраель охочо відчиняє всім людям двері ерусалимського храма; він допускає всіх до найвисшої правди і бажав би уділити єї всім іншим народам? Думка про релігійну пропаганду пробиваєть ся часто в біблійних книгах; часом вона виражена в проймаючою, високою красномовністю. Ізраель одкриває свої обійми людям з родини Сіма, всім, хто обявляєть ся від Яфета, і кличе їх визнавати вкупі з ним правдивого Бога. Тут основа тієї „месіянської надії“, що мала таке велике значіне невадого до християнства.

Прямно було уявляти собі велику революцію, що має встановити по всій землі укінчений лад і нерухомі закони. З початку ворожі Ізраелю народи, задрі на его добробит, даний йому Богом в надгороду за его щире кагтє в минулих гріхах, мають сполучитись і зробити остатній напад на Єрусалим. Але Бог при помочи Йованника або Мессії, сина Давидового і голови воскресшого народу, має знищити ворогів. Праведні мають воскреснути, аби заживати втіх нового життя, а лихі мають бути засуджені на довгу муку. На врочистому суді, що має бути

остатнім, Страшним судом, Бог завдасть тяжкі кари неприятелим свого народу, але розкаянних помилує. Ізраель, оточений громадою привернутих до правої віри народів, буде вічно світлом і славою світа. Прівілей Сінайської умови будуть розширені на всіх людей. Змагаючись з установленем месіянської ідеї, вироблялись думки про посмертне житє. До III ст. до р. X. Жиди признавали тільки одну форму продовження земного житя в темному підземному місці, в пеклі чи в царстві тіней (Шеоль). В II. ст. до р. X. виявляєть ся і дуже хутко стає популярною ідея про воскресене мертвих, з обіцянками вічного житя для добрих і безконечної кари для злих. Віра в ангелів і злих духів прийняла укінчену форму і була освячена навіть обрядами, так напр. злий дух Азавель спогадуєть ся при великому святі Спокутування. Ворожитство, не вважаючи на обрядові перешкоди і спірітуалізм пророчих писань, було, здаєть ся, дуже розширене межи людом. Є ще одна обставина, що надала особний характер жидам в новійші часи і разом з тим найбільше придала їм живучости національної. Се установа синагог, де читаєть ся Біблія з поясненнями і з супроводом співів. Так відновились, в очищеній формі, місцеві богослуженя, ще було згнинули через виключне панованє єрусалимського храма; вони відновились повбувшись звичаю матеріальних жертв і стали на місце храма після зруйнованя его Римлянами. Пізнійше з синагог вишло чимало християнських церкв.

СЕЛО КІНДРАТІВ (ТУРЕЦЬКОГО НОВ.)

II. Будинки.

Гаада ставить один або два і три будинки, як чия спроможність. Хата все обернена вікнами до полудня. Коли стоїть осібно, то при ній є комора, а по середині сіни; стайні і стодола стоять на боці, найчастійше з півночі. Коли будинок під одною стріхою, то порядок звичайно такий: комора, сіни, хата, стаєнка або й дві, стодола і стайня, а з півночі по за стіною до задних дверей сінешних прибудовують половник, де складують сіно, солому, околоти, кигиці (свічки на пошів стріхи), а деколи господарські прилади. Хати будують з різаного дерева, а в давнійших будинках можна бачити дуже широкі дерева, яких тепер вже не стрітиш. Стріха соломяна, коли довго стоїть, поростає мхом, а на нім від півночі виростає хопта. При дверех до сіней „защапка“ деревяна і замок деревяний. Защапка є деревяна ручка, що вистає з дверей на дворі; коли нею обернути, западає в середині дощечка, при-

кріплена до ручки, в пагу, вироблену в стовпку, прибиті з середини до одвіря. Інша зацапка котикає ся в дверех в долину, а через те наднимає ся дощечка за дверми в паги. Дерев'яний замок має такий склад: дощечка дерев'яна прикріплена до стіни і одвіря переходить через стовпок, де западає висше описана дощечка „зацапка“. Вона пересуває ся, а в горі є на ній карби. Над дощечкою проверчена в стіні на скрізь діра. В дірку вкладають з надвору дерев'яний ключ. Се дерев'яний держак, на однім кінці вироблений розщеп, в який вставляє ся дерев'яна, вузька дощечка, або залізна штабка, притверджена цвяхом, але подає ся. Таким ключем замикають двері. Вкладають яго в дірку, дощечка запре о карб і засуває засувку за двері. Задні сінешні двері засувають з середини, то і не треба ключа. Коли двері до комори суть з надвору, засувають їх великою дерев'яною засувою з сіней; але найбільше ведуть двері до комори з сіней і їх замикають на колодку, або таким замком, як при передніх дверех сінешних. В сінех стоїть драбина на під, жорна, а при хатних дверех лавка на підкладі, де ставляють коновці з водою, — се „прилавок“.

Ввійшовши до хати, увидимо в куті від півночі піч, перед нею лавка замащена глиною, що zove ся припічок, а за нею друга, се занічок, а де оба сходять ся при розі печи на хату, там уставлена на верха камінна плита, то „світич“, бо на ній світять вечером і рано буквини скіпами. Світять з рана, коли ще в печи не затопили, що аж тогди наступає, як починає розвиднювати ся, хіба що треба борше ладити обід, і вечером, коли вже в печі витопили. За нові тяжки світлиці що овечим лосм в глиняних каганцях. Ще не було звичаю світити камфіною в ляшках. Під припічком є драбинка з дверцятами, се царок (в Мшанці поташ*) на кури. Під запічок зсипують бульбу на яну і заставляють дошками. Там є також трохи моркви. Отвір в печі до похудня є зараз коло дверей (в Мшанці противно), про те босій гвдзини зде стояти при печі і варити. Коли в новій хаті убивають піч, кладуть дерев'яні колоди, відтак набивають глину і колоди поволі випаляють, а коли все вигорить, є готовий отвір, лиш дещо ще поправить ся і поліпить ся. По боках отвору в челюсти дають камінні плити. Хати курні за рядом. Був в Підбужи начальник бєцярку Біліньський, що дбав дєсьть про порядок в підчинених селах. владив добрі дороги. Він наказав, щоби всі, що ставлять нові будинки, вив'дили кожип над стріху. Є в Кіндратові з сего часу хата курна, а по над стріху виведений кожип. Прийшли інші часи, Біліньський забрав ся в Підбужа і гвзда викинув кожип з хати. І не дивно! Коли хата дуже велика, не огріє ся добре при кожипі. Стіни в зимі мокрі, а по углах мече ся гриб.

За запічком аж до стіни стоїть на високих кониках широка постіль. Зараз при конику на хату при запічку стоїть впусканий в землю стовп. В нім вбита в горі кльюка, а напротив в стіні також кльюка; на них вішають на ходильцях колиську. Вона висить над по-

*) В Нагуевичах, дрого. пов. „цотак“. І. Фр.

стелею в ногах. Через те можна датину в колісці заколисати в постелі, в припічка, або і в печі. До коліски прив'язують мотувок. Від стовпа краєм по над постіль до стіни, що напротив дверей, іде жердка. На ню вішають всяку огартку, як сіраки, опончі, козухи, верети, міхи і т. і. Поліжницю заслонюють плахтою, коли прийдуть куни з церкви на гостину і перепивають. В полудневій стіні є два вікна, рідко на завісах, найбільше прибивають в середини в долу і в горі очани дерево приладжене на отвори віконні, дві дощечки випажені і в них вставляють вікно, через те можна його відсувати і васувати. Дуже рідко в третє вікно в стіні напротив дверей і то лиш тогди, коли хата і коюра стоять осібно.

Близько коло стіни, що напротив дверей, стоїть стіл (сътів). Се дві двоцалеві, яворові дошки разом склеєні. Під столом підстобиння, подібне до скрині на високих ногах. В столі переховують всякі дрібниці, кладуть там також хліб, а деколи і молоко в горцях. На однім кінці стола від постелі стоїть одно або і два корита, деколи порожні, а часом з мукою, решето і гусяче крило. На столі сіють муку і крупи. По за стіл вздовж цілої стіни аж по за постіль в головах іде одна лава (лавця), а по під вікна друга і обі сходять ся за столом в углі. Під постелею ладять на зму ковць (царок), т. є. заставляють до того приладженою драбинсю в дверцятами отверте місце під постелею і там вагають ягната і гівлята, а по за постіль уставляють при стіні драбинку, за котру вкладають сіно або отаву. Коло дверей в північній стіні стоїть піч, а по другім боці при стіні, що в ній двері, прибивають полиці, де складають горці, миски, фляшки, сіль, або стоять дві шафи одна на другій, а по під полудневу стіну за полиці або шафи заходить лавця. Недалеко шаф або полиць в горі під повалою при полудневій стіні прикріплена дошка, на котрій стоять великі горці, а в літі висушують бундзи, „грудеки“. Трохи нижше до стіни прибитий „залізник“, де затикають лажки. На лавиці коло полиць стоять коновці з водою. Під лавцею коло полиць є невелика яма „каліниця“, а в ній сива глина, розпушена водою, і туди замащують челюсти печи по витопленю, а відтак затикають єї „заткалицею“, „копанею“. Межи шафою або полицями, а одвірком впушений лужовато загнений лісковий грубий прут „облук“ і там ставлять в кут коцюбу, ожіг, лопату на хліб, і лопар (букова лопатка до завивави (загортаня) огню під стовп печі). Облук держить те все, щоби не падало на хату. По під повалу при північній стіні і по над лавцею, по при стіну, що при ній стіл стоїть, ідуть „гряди“, по два бальки, в стіни впушені і кути перехрещені. На них складають сирі полима, щоби висхли, скіпи, бундзи, лен. І ще декуди по над піч аж до того місця, де виходить поломинь, ставлять менші гряди, також на дерево або і садовину, і над отвором печі прикріплені до повали. Через середину хати від дверей іде по під повалу грагар різьблений, а під ним трохи нижше жердка, на котру вішають мокрі хусцянки (овучки) „звітки“ (проходжені або мокрі ходаки), мокрі верети, міхи, шматя, особливо пастухи, або і газда, як де в поли намокнуть ся добре або по снігах бридуть. Тая жердка потрібна також при уставленю кросен. Коли суть малі телята, то межи

столом а постілю уставляють мостини: на лавицю ставлять драбину і прикріплюють ві до стіни, а на міст ставлять телята. В повалі недалеко грагара від печи владжене вікно (отвір) з накривкою, щоби дим або і пара виходили на під.

В земі спить на печи челядь; коли хто хорий, лізе на піч і коли лиш добре вигрів ся, а зараз полівить. Постіль для молодого подружя. Отець спить на припічку, у декого старший чоловік на столі, але рідко. Мати в запічку, часом в колодшою дитиною або внуком, а то і на печи.

Коли в печи затоплять, отець іде в свята і неділі на піч досипляти. В лігі сплять по лавицях, на земли на соломі, в сінех в скринях і на землі, на стайнях на сіні, на оборогах, а дехто і в коморі. На печи стоять деколи горці, миски, на ній сушать головки льну, сыр (бриндзю) в фасках, щоби „виправив ся“ (вкис), сушать на лісах садовину, а також бавлять ся діти.

Повала і стіни від повали в долину суть чорні від диму. На них осідає чорна, аж полискующа поволока. Як засягає припічок, зашічок і по над піч замащують стіни сивою глиною аж доти, доки сягає дим в хаті, коли затопить ся. Дальше по за поданим місцем стіни мають горячою водою і труть м'ягким каменем. Наокolo рівно іде стінами лінія, до котрої сягає „горб“ зачаджене місце. По шпарах, по під глину і по під хрещики, що намащують в тіста заробленого свяченою водою на щедрий вечер, пересиджують блощиці, правдива язва людей. Їх випарюють кипячою водою, заливаючи всі шпари сикавкою. Стіни мають перед Великодними святами в страстний тиждень.

Двері до хати суть або в стіні від сходу сонця, або від заходу. Про те на се треба все тямити, хто хоче в розкладом сільської хати ближше познайоити ся. Полуднева і північна стіна мають все однак розклад.

Збіже виспують до великих скринь, при котрих в замки дерев'яні, зовуть їх „сусіками“ і ставлять в коморі, в сінех і на поді. Шпате лежить в коморі в скринках, висить на жердках, полотно лежить на полицях. Чим більше заставлена комора, тим більший доказ заможности газди. Про те і кождий веде своїх килійших гостей, особливо в родини, до комори, щоби показати свої „статки“. А при обзорнах перший обовязок оглянути комору, щоби знати, на яке давати дитину. Давнійшими часами бували випадки, що злодії підкопували ся під поміст, надіймали его і закрадали ся до комори. Недобру славу по собі лишив в Кіндратові Федько Смерека з Ясінки і его доцька Маруна. Що лиш задрів Смерека, а подобало ся ему, нусіло его бути. Маруна лазила по половниках і подах ві свічкою, через що одного газду і запалила. Як були голодні літа, лазила всюди і крапа, що могла. Також оповідають собі, що цигани зайшовши на піч до газди, просила его, щоби їх переночував. Заглянувши через віно в повалі на бантах сало, вилазили в ночи на під, забирали сало і утікали.

В Кіндратові майже у кожного газди є коло дому також сад. Найбільше дичок, але суть і щепи. Суть яблінки, груші, сливи, черешні,

а також позички, котрі називають позичками. Сади огорожені, але про те малі діти в літі і осени залазять до них, коли нікого нема дома і оббивають овочі. Коло хат видно також верби, явори, трепети (осики), берези, тополі, а на цвинтарі липи. По лісах смереки, ялиці і яловець, а по над потоки вільха. Кори вільхової уживали до моченя сиріо шкіри а шерстю. Таку шкіру вже покраяну купували на ходаки. Вимочивши єї в корі а вільхи посипували приском (попелом, в котрім був ще по-трохи жаріучий вуголь) і лопарем зсували шерсть. Такі ходаки ладили для челяди, дітваків; гавда купував для себе виправлену шкіру.

Опис хати подав я так, як затамив свос рідне доміство. У других гавдів могло бути дещо троха інакше в хаті, але загально була мала ріжниця. Так було на добрім заході, у біднійших не одного не ставало, скупійша обстановка, менше будинків, одним словом, — менше всего.

III. Стрій і огартка.

Чоловіки і парібки підтинають волосє рівно до пів чола, а від чола до ушей склесисто. З заду підтинають рівно через пів потилниці. Волосє розчісують лиш в неділю і свято намастивши пристарілим маслом. Під більші свята миють голови в лузі В великі свята, як Різдво, Великдень, гріх чесати ся; чешуть ся вечером перед тими святами. Малих хлопців стрижуть однак не всі. Бороди голять бритвою зладженою ві „скіска“ (в'ужитої коси). У кого нема бритви, іде до другого голити ся. Вуси притинають рівно в губою. Дівки розчісують волосє на голові а переду на дві половини, сплітують в одну косу і пуцають долі плечима; сплітують також в дві коси і укладають на голові над петлицею прикріплюючи кінці нежи волосєи, деколи оббивають обі коси на около голови в виді обруча. З переду пуцають ва чола гривку. Невісти („жбони“) обмотують волосє на около деревяного обруча, обложеного полотном, на те наладують чепець і завязують голову хусткою, зложивши єї в два трикутники, на округло, а кінці хустки обвивши на около голови завязують в увелк. За ухами вистають з під хустки два звойі волосєи. На щодень носять всі сорочки в домашнього полотна. Щоби застегнути ся, „зашінкати ся“, купують шпінки, або міняють ва хустянки у жиди; декотрі мають великі шпінки зладжені такі в селі. Запасують ся звычайн ременем, старші мають і широкий, складаний ремінь щесь в двома спряжнями, в него можна і гроші сховати. Широкий ремінь носять найбільше по верхній огартці. Портки в домашнього полотна носять на гачкури. Жінки носять вибиванки, динки в домашнього полотна. Мایює йїх жиди казар в Дрогобича, Турього або Старогоміста. Шляхтянки носили на щодень мальованки, куповані по краях. Се темно фіолетова матерія в дрібними білими крапками. На свята ладять спідницї в фалдами в ріжноцвітних, ясних матерій. Також сорочки ладять на свято в тонкого „карташового“ полотна. Інакшу огартку носила шляхта, а інакшу хлопц. На голові носили солом'яні напелюхи „крисані“. Крисані рівно поставлені середної величини, залізць стяжки давали на около чорний ремінець в на цаль широкий. Крисані вишкі-

тали за волами пастухи з житної соломки на чотири і вісім стебел. Плетінка („пайка“) на чотири буває зубчаста (плетена в зубці), на вісім гладка („семерівка“). Воли пасли в царині, де і жито сіяли. Пастух ішов в чие будь жито, коли пристигло, стинав стебло з гори по перше колінце, колосів відтинав, звязував і клав на пенюк, сли який був, або де інде на видне місце, щоби властитель забрав собі. Виплетену крайку звязав, як паперову стяжку в урядках телеграфічних, а коли вже виплів, починав шити. Крисані носили в будні дні в літі. Носять також повстяні капелюхи, куповані по краях. Капелюх був на неділю, свята або в дорогу. В зимі носили невеликі баранкові шапки, а від свята великі кучми на завесах. Хлопи ладили собі шапки з домашнього, чорного сукна, цілком округлі і невеликі, загинали в гору, як би криси і обшивали їх червоним „сукнятьом“. Тепер не носять великих кучми на завесах. Загортали шляхтичі опончі, рідко чемерки, а всі кожухи. Опончі ладили з сукна з мішаними чорної і білої вовни, в задю по боках по три фалди, а сема в середині, ковпир загинаний, на грудех понизше ковпіра два завернені клапці, на рукавах закоти. Защиплюють опончу на петлиці, зроблені з білого шнурка, або гузики також з вовняного білого шнурка. Ціла опонча була облямована білим шнурком. Тепер всі носять опончі з чорного сукна на шість фалд на стані, з кутасами з червоних шнурків по полях і фалдах.

Крій чемерки трохи інакший. Ладять її з чорного сукна на три фалди, пришивають барилки і петлиці, куповані в крамі, або і гузики. Дехто бере під опончу або чемерку камівельку підшиту домашнім полотном. Кожухи ладять дома з овечих шкір власного хову. Приходять кушнірі з Старого Міста, мочать шкіри в великій ванні, відтак мнуть, крутять, виправляють і шиють кожухи. Защипки ладять зі шкіри; на переді і з задю прикрашують шкіри нашиваючи різноцвітні шnurки. Хлопи носили давніше білі сираки на дві фалди, відтак чорні також на дві фалди, а тепер всі вже носять однаку огартку. При роботі носять також лейбик, „куртю“, с. в короткий сирак, що пристає до тіла і фалд не має. В зимі носять холошні з домашнього, білого або чорного сукна, а дехто і сині, військові штани. Обувають ходаки, а рідко, в свята і неділі — чоботи. Може кількох газдів має чоботи. Ходаки шиють з купованої шкіри, сирі або виправленої. Волоки ладять з вовни, устричники з шнурка. Волоки привязують до вирізаного ремінця і обмотують довкола ноги, в зимі кладуть ще в ходак і межі хуецянки соломку. Загорявілі хуецянки перуть. Рукавиці ладять дома з вовни на оден палець і на цілу руку. „Жони“ і дівки носять „шівки“ (запаски) з домашнього полотна, від свята з кунного. Крайки дома робили і купували, тепер загалом купують. Шляхтянки в свята обували чоботи, а в літі „чіжки“ (черевики), і загартали заможніші в літі „кафтяня“ з чорного кунного сукна, в зимі футро з лисів, інші опончі і кожухи. Ідучи до церкви намітують на голову другу, різноцвітну хустку. Хлопки обшивали голову вложеною в кількоро хусткою білою так, що видно було верхом зелену сітку чіпця, носили такі сираки як їх чоловіки, або загортали кожухи і взували по найбільше ходаки. Тепер

всі найже цілком однаково загортають ся, хлопцi перейняли стрій шляхтичів. Панчохи роблять з білої вовни, а декотра дає собі якії жидівці виробити з бавовни.

Коли пастух жене худобу або вівці пасти, як зимно або дощ, загортає сирак а по верха бере міх. Міх зашпилює на грудех протичкою з смерічки. Виконить тонку галузку, віструже кору, тонший кінець застрить і тим зашпилює на собі міх. Як тепло, це бере сирака.

IV. Харч.

В Кіндратові сіють овес простий, гривач (косач), сколодрю (біле зерно) т. є ячмінь звичайний і голомшю; менше ярого жита (озимого найже не сіяли), дуже мало ярої пшениці і то хіба заможніші. Са-дять бульби, управляють лен і колонні, родить ся біб і тичний горох; а з огородини бураки, бруков, капуста, морков, пастернак, петрушка, редьков, ріпа, часнок („часник“), цибуля, мак і салата. Лобода росте дико по грядках, помежи бульби, на мягкім поли.

Овес, ячмінь, жито і пшеницю мелють на муку дома „в жорніх“, також роблять вівсянні і ячмінні крупи, а також в млині. Хліб печуть з вісяної муки на борві з неквашеного тіста; такий хліб зовуть ошпиками, палинцатами. Коли таке тісто на борві зароблене кине газдиня на приск, воно по трохи плипалить ся і зове ся углянчя. Ошпиків печуть найбільше. Квашений хліб печуть з вісяної, ячмінної, а деколи і з житної муки. Жито мали нечисте, помішане з куколюм, то і хліб був чорний, гливястий і найчастійше не випечений. В горах загалом не вміють газдині печи доброго хліба мабуть тому, що найчастійше печуть ошпикки. Пекли також книси, завиваючи в квашене і неквашене тісто бульбу з сиром, сир, або недоїджену капусту. З вісяної муки варять чир, деколи і з житної, киселицю, галушки, гамбиць, пироги і пале-нички, також крупи з віса і ячменю. Чир ладять так: наставляють в кітля (горнець) води, і коли закипить, вспують муки, колотять колотівкою і варять, відтак дають на миску і розпуцають водою, а в „пор-ані“ дні молоком, деколи на пів з водою, в пості нерас молоком з маку а ще частійше з сімени, розтерши мак або сімя в „макортеті“. Ся страва майже що день є на столі. На киселицю квасять грубо змелену вісяну муку в діжи вечером; рано відділює і вибирає газдиня ости з течи, і варить єї в горци. Киселиця є густійша і рідша, смак єї винний. Йдять єї в пісні дні з хлібом, горохом, бобом або фасолею. Га-лушки се книдлі з вісяної муки, але не так великі, йдять пісні з вів-варом. Гамбиць ладить ся так, що газдиня намече в воду в горня кручної муки; коли закипить, замішує ложкою і вибирає на миску гу-сту замішку, деколи заправляють єї олієм. Вісянні крупи йдять на воді, з молоком, з маковим або сіменним молоком. З вісянних круп роблять голубці завиваючи кашу в листя з крижавок (т. є. головок капусти уграшених в цілости). З ячменю бють в ступі догау. Пироги ладять з вісяної і житної муки, а в тісто дають бульбу, капусту, овечий або коровячий сир. До бульби або капусти додають сира. Пироги йдять

в поряні дні і в свята омащені сметаною „верхниною“, маслом або розтопленим сиром овечин. Кождий бере пиріг в руку і мачає в омасту. Паленички, се тонкі, округлі варені плячки з житної муки, що ладять в великім пості і мачають в олію. Олій бють в олійниці в великім пості зі льну і сімени. З сіменних макухів варять вурду і їдять; макухи дають коровам до січки, а також свиням. Бульби варять що день, або печуть; хіба, що у кого на яри і переднівку не стане. Приладжують колочену і мяцкану (друцкану) або й цілу, їдять в борщом, росолянкою (борщем із капустяного квасу), капустою, молоком, омащену сиром овечин, або і пісну з хлібом та соєю. Капусту підбивають мукою, омащують маслом, салом і сиром, або і пісну дають, деколи заправляють олією, особливо на яри і їдять в хлібом або бульбою. Квас в бочки, де стоїть капуста, варять і зовуть его росолянкою, борщ ладять в бураків; деколи ладять квасковату страву з квасного молока. Бураки січуть на дрібно і заправляють маслом.

В осени і зні, а деколи і на яри варять морков, сушений па-стернак, сушену ріпу, сушені грушки і яблука; сушать і сливки, та вже рідше; чісок і цибулю їдять в пісні дні і заправляють ними страви. Варять деколи „яшницю“ з покраяною солонинною або маслом. Лободу збирають в літі і заправляють маслом або сметаною. Салату гадуть в дірковату миску „лохавю“, наварять кипячою водою і додавши горячої перестоялої жентиці їдять саму. Молоко солодке їдять з хлібом, а чиром, їдять і кисле. Кисле молоко заливають до діжки через довгий час і таке молоко називають квасним. Їдять его в літі з хлібом, бульбою, або пють для охолодї. Молоко передержують в шафі або в столі, де від тепла і задухи гіркне; з такого молока масло не смачне і гірке. Сметану „верхнину“ збирають з кілька днів в один горнець, а відтак огрівають в печі і ложкою роблять масло.

Хто має вівці, дає їх на яри на ціле літо на салаш і дістає від штуки пів полуцацька (два горці), а від кози полуцацьок сира (бриндї) за ціле літо. В лісі збирають правдиві гриби білі, варять, смажать, також сушать; збирають також гливи, що ростуть на старім порохнавім буці, голубінки, коварі, підпеньки, рижки, і на трійло на мухи приносять муришухи. В городі мають „приріз“ (арізованець, трібульку), їдять в хлібом і уживають до заправи. Хто їде в дорогу, бере в торбу або бисаги (міх з розпором на середині) через плечі хліб, яйця, грудку (бундї) або сир (бриндїю). Ріжуть телята, в зні вівці, кози, перед Рїздом свині, а на правник, весіля або кошашню варіже дехто і рогагу штуку. Стывають деколи і кури. Вивар з мяса зове ся юшка, рогодом або росолянкою зовуть квас з капусти. Коли не стане в літі свого хліба, купували в Дрогобичи жито, гентерицю (кукуруау), фасолю, огірки, про що вже була бесіда.

Обідають рано то вчасніше; то пізніше, се залежить від того, чи вже обробили ся дома, або чи мають іти вчасно в поле до роботи. З полудня коло 2—3 години полуднюють а пізніше вечером вечеряють. На обід ставить гадина на стіл три страви, на полуденок дві, деколи і три, на вечірю одну або дві. Твердо постять великий піст, Пилипо-

вещь, Маковійчик, в Петрівку дехто поранить са в вівторок, четвер, суботу і неділю. На піст всю посудину винарюють; гріх йісти з такої миски, де стояло молоко, так само і ложки добре винивають, бо як би де трошки лишило ся на шій молока, то би спорянив ся. Діти з наленьку причують постити, хіба що декотра мати улюбленій дитині десь крадьком дасть молока або ситани. Як би хто увидів, то було би богато поговору. Дожити піст — се найбільший гріх, такий грішник певно піде до пекла на саме дно. Цікаво би було дійти, звідки зайшов до нашого варода такий дивний погляд? Чи се вплив церкви, чи ще останки з дохристиянських часів?

V. Хліборобська праця.

I. Сінокоси. Село Кіндратів заставлене з північного сходу і полудневого заходу скарбовими лісами, що колись належали до камери, а тепер до чеського дукі Дібіка. Хлопська власність земельна обнижає щось в 330 моргів, а ліси над 2000. В них мають люде богато сіножатий, не рідко долинки по над потоками.

На північнім сході по при границю села Кропивника іде по при ліс від півночи на полудне подовгастий шмат сіножатий, де кождий громадянин має свою кісницю. З села треба йти спорий кусник лісом а відтак виходить ся на кісниці. Ціла ся просторонь zove ся Меживіжи. На около села лежить орне поле, а також місцями дукі. Де в лісі більше води і рівнійше, там ліпша трава; де висше положене, там гірша, тверша, груба а коротка, еї зовуть „псячкою“. Декуди переділяе кісниці потік, а декуди кунка дерев, „перелісок“. По декотрих кісницях, що блисше д селу, видно боровци; тепер по лісах цілком не орють, бо далеко. Деякі кісниці і на мило віддалені від села. Кожда відрубна цілість має свою назву, як Сука, над Застави, Багна, Ясєниця, Уске, Підявірська, Фунтів, Ростічки і т. д. і належить до кількох громадян. Сінокоси починають ся зараз „по Петріх“ і тягнуть ся звичайно до першої Матки. Рано бере газда в торбу молоток, бабку, хтось люльку, на плечі косу, граблі і вили. Як в більше челяді, то всі йдуть, хто вже косить. Пастух жене воли, ба тепер на мотузі веде, бо як би розпустив, а увидів би се лісний, „притикант“, або „обелегер“, зараз плати кару і не випросиш ся. Косарі косять цілий тиждень траву і сушать, домів вертають аж в суботу вечером, а коли випадє в тяжки свято, то переднього дня. Воли пасуть по корчах, що суть на сіножатах, на кісницях, як загребуть сіно, а також пуцають в ліс. Давнійше пасли свобідно, ніхто їм нічого не мовив, але тепер вистерігають ся: як надійде який притикант, а побачить его хто, згинає палець, кладе в рот і свине, се і в остерога для всіх, що поблизько косять, а воли їй зайшли за той час в ліс. Так подають собі мешилу вість що раз далі. Пастухи збирають ягоди (сушиці), малини і яфани. На яфани кладуть „вовуб“. Вирізує кусник кори з дерева, згинає в двох, а оба краї ступлює заложивши дві протички з галузени смереки. Гаадина кладить що день дома обід, полуденок, вечерю і несе сани, або служниці, або

і обід рано в гори там, де косять траву. Страви вливає в малі конов'ята і затикає їх дерев'яним кружком підложивши під него кусник полотна. Всі конов'ята складає в бисаги (широкий а не довгий міх з розпором на середині) і перевішує через плечі, а горнята зав'язує в одну або дві хустки і несе в руках. Хліб кладе також в бисаги. Заки виїде з поживою, газда вже спорий кусник скосив. По обіді, коли сонце пригріє, розпуcaють сиру траву, сушать і коли сіно вже сухе, складають під обороги, коли є, а ні то видають в стіг (стіжок) звозжуючи копиці волами. Копицю обсилують по при землю мотузом, а заду зав'язують єго і вкладають яличкову галузу, щоби мотуз не вихов ся. Мотуз присилують до ярма і так притягають ід стогови або оборогови. Мокре сіно сушать часом на зубанях. Є се смерековий кіл вбитий в землю, але обрубаний так, що на нім полишали ся „зубці“, т. є. сучки 8-10 цалів за довжки. Де має стояти стіг, вбивають в землю високу жердку і на околу укладають сіно. Коли завершать, накривають стіг смерековим лубом, прорізавши в середині діру, щоби зайшов на жердку, а по верх того дають кізляни. Спрятавши сіно на одній кісници ідуть на другу, відтак на третю, аж доки не скосять всего. На ніч розкладають огонь під великою ялицею; коли погідно, дагають на голу землю так, що огонь в ногах, і прикривають ся сіраками. Воли припинають коло себе. Вбивають в землю клюки і до них присилують воловід. На отвертій поли не сплять, а все близько дерева край ліса. Деколи одні до других приходять ночувати, особливо такий, що не має челяди і сам косить. Огонь горить цілу ніч. Звичайно ставлять колибу коло ялиці край ліса. Так і бесідують як кого шлють за чим близько ліса, до перших дерев: „Іди в край“. На колибу забивають дві сохи в землю близько того місця, де під деревом має горіти огонь. На них кладуть по одній грубій жердці, зовуть їх „сенеторі“; другим кінцем вони лежать на землі. Сенеторі проверчують, в дірки закладають півпекрек тонкі ціпки, так що видно як би драбинку, а все накривають лубом, що вперед здерли з смереки в лісі де трохи подальше. Перед сохами під деревом розкладають огонь і сплять під колибою. Огонь все горить, хоть би і тепло було, бо полошить звіря. Коли падає дощ, а є близько оборіг з сіном, то ночують під ним. Лучає ся нераз і така зливна ніч, що треба аж до рана перестояти під ялицею, коли нема колиби. Давнійше вміли цікавіші газди побільшити свої кісници в дуже простий спосіб. Одного року підчарив (обрубав наоколо топором) найблизші дерева в лісі. На другий рік дерева вже усхли. Стяв сухе дерево і підчас сінокосів спалив, а коли пеньки за кілька літ пошідгнивали, виважував їх і спалив і кісница побільшила ся. Тепер набуть так не роблять і під ялицями край ліса огню не кладуть, бо твердше панського добра пильнують.

Описана робота коло сіна дуже тяжка, однак найтяжша праця припадає газдині. Газда виїде в верх в понеділок рано, а в суботу вечером вертає домів. „В версіх“ робить одностайну роботу, а газдиня встає дома досвіта, видоїить корови і вишле їх з пастухом в поле; владить обід, та обійде цілий захід. Забирає страви на плечі на цілий

день і несе в гори, де дорога дуже утяжлива, бо по більшій частині все треба йти в гору по стрімких убочах і горбках. Коли косарі і пастух від волів зїїдять обід, помагав гребсти і сушити сіно. Відтак вертає домів, дойть корови на полудне, ба ще нерас мусить їм владити якої трави чи хопти до діїла, приладити все потрібне до зварення харчу на другий день, на пр. бульби наконати, зерно змолоти в жорніх на хліб, на чир та пироги, мад дома зрєбити. Ідучи до косарів лишає малі діти, коли сучь, на божу опіку; а сли малі дитини нема на кого лишити, напоює сі відваром з маківом і лишає в колесці замкнувши хату, поки не верне ся. Сей напмок дуже шкідливий для дитини, бо затуманює і здержує правильний розвій організму.

Зложено в обороти або стоги сіно вістас аж до зими на своїм місци. В зими після потреби звозять сіно домів і складують в половини, загати, на стаїні, а рідко в оборіг. В літі нема де скласти тай возом дуже тяжко зайїхати з верхів, а до того по сінокосах треба зерно косити, звозити домів, відтак ладити дрова, тай і зима надтягне. Коли задля свігових заметів годі дїбратись де до сіна, то йде більше людий, що мають на тім місци сіно, і промітують сніг лопатами. По сіно виїжджають досвіта і нерас вертають пізним вечером. Сіном тим кормлять вівці і кози. Коний мало держали; сли був кінв, кормили єго шуваром, що мають по илаках таки в селі; воли кормлять солодким сіном, соломою, трясем, січкою, а телята, ягнята і ківлята отавою. Коли б Кіндратівце не мали в лісах тих кісниць, то би не могли овець держати.

2. Годівля овець і кіз. Одно з більших занять гаади в Кіндратові є годівля овець і кіз. З них має досвть хісна: справу поля, молоко, а особливо сир (бриндзю), а з вівці ще вовну на сіраки, холонні, крайки і шкіри на кожухи. Під ярь продасть деяку штуку, а в зими заріже на м'ясо і споранить ся, лойом світляли в каганцях. Шкіри з кіз продають. В зими кождей гаада годує вівці і кози дома, а на літо дає на салаш. Овець більше держать, як кіз. Кози для того годуєть, що дають майже два рази стілько молока, як вівці. На день, два перед Юрьом зганяють салаш. Умовлює ся звичайно пять, шість, сім, рідко вісім гаадів, що будуть зганяти салаш, будуть ватагами. Коли час зганяти, дають ватаги свої вівці, беруть від других гаадів, що до спілки не належать, а давнійше брали з чужих сіл; тепер не беруть, бо нема де пасти і своїх, від коли ліси заперли. Салаш має і 200 штук овець, трохи баранів, кіз і цапів. Ярка, се така вівця, що друге літо пасє; ватуля — коза, що друге літо іде на пашу. Таких спілок бувало більше в селі, колись дві, деколи і три. „Спінники“ (спільники) умсвляють ся, на якім поли поставлять кошару; ставлять на поли одного або двох з них, або на цілком чужім, і то звичайно на такім, що вже заросло невеликими смерічками і ялівцями. Коли якась поле загное, перевозять кошару в друге місце. На поле вивозять ліси. Ліса — се великі ворота. В два стовпки заправляють лати, а в лати заплітають на півперек довгі, вузкі а тонкі дранки (дранці, тьяняки, дощечки). Лісу ставлять коло ліси, а де обі сходять ся, вбивають в землю по колови з середини і з надвору і на коли накладають

ужовку (витку). Кошара має вид прямокутного чотирикутника. В середину оплоту дають перегороду також з ліс і воріт; вона потрібна при дозюю. Вівці і кози ночують або через полудне стоять в одній перегороді. Коли час доїти, вининають в кути в перегороді дві або три драмки і отвір той зове ся „струнка“. При струнці сідає старший пастух на стільчик, а коли є, то і ватаг, ставить перед себе дійницю і доїть вівці і кози, а менший пастух приганяє д струнці загалом кожду штуку. Той, що доїть, уставлює козу чи вівцю в струнці, а по видобню пуцає в другу перегороду. Недійну штуку таки гаганяє через струнку. Таким чином при дозюю перейде кожда штука через руки ватага чи пастуха. Такий оплот з ліс зове ся кошара. Що дві доби переставляють кошару на свіже місце самі спінники по порядку, коли випадє то і в свята і неділю. Коло кошари є ще колиба, представлена на середині з надвору до ліс. Під колибою стелять трохи соломи, а в ногах розкладають на цілу ніч огонь. Тут пробувають пастухи через полудне, і в ночі сплять. Підчас холоду і зима гріють ся пастухи при огни, і вовк огню унимає ся. Для більшої безпеки обкладують кошару з надвору зрубаними смерічками таки з галузям, бо вовк в ночі і драмку виломить, а деколи вовки і лісу виважать. Переполошені вівці абивають ся в куцу, бігають по кошарі, а деколи і в лісу всі разом ударять. Нераз може вівця по під лісу висунути ногу, а коли позатагають смерічки, то безпечніше.

Деколи будували також комарник коло кошари. Є се невеликий будинок. переділений стіною на дві часті і накритий дошками, омварани. В першій комірці є ватра на землі, тут спить ватаг. Се буває старший чоловік, який бездомний сирота. Єго наймали спінники на ватага. Давали єму четверо рубатя, 3 або 3 гульд. і по скрутцю, тай кождий в свій день харч. Він доїв вівці з пастухом, клягав молоко (кляг давали спінники), відгрівав в горцях при ватрі, виливав сир в мішки, щоби жентиця стекла, а в другій комірці складував грудки (бунди) на пропривавані до стіни полиці. Комарник ставляли і наймали ватага лиш тогди, коли кошара стояла далеко від села. Хто мав брати сир, ішов до комарника і бив в мацьку чи полумацьок грудки, покв не вибрав всего, що єму від єго худоби нажежало ся.

Закв газда віддаєть вівці на салаш, назначує кожду штуку, на-тинаючи вожицями в ріжний спосіб уха кождій штуці; кіз не значили, бо їх легке розпізнати по ріжних закрутах рогів і ріжнородній масти. Салаш зганяють такі газди, що мають много челяди без згляду на можливість. Зігнавши вівці до кошари зачинають пасти по очеріда. Як всяка очерідь починає ся з долу села в гору, так і тутка. Газда спінник, що найнижше сидить, починає перший виганяти вівці з кошари. Кождий на свій день дає двох пастухів: одного старшого, що зміє вівці доїти, а другий може бути і десятилітній хлопац або дівча. Кождий зі спінників бере в свій день подій до себе, а коли є комарник, то вже ватаг ходить коло молока. Подій бере „полудняшний“, вечірній і „раніший“. Хто в полудне виніс йісти вівчарям, несе молоко домів. Так само вечером, а рано віддають вчорашні пастухи вівці другий, що виходять від другого газди, і беруть ранішнє молоко з со-

бою домів. Молоко носять в бодни. Є се бчівва, фаска, заднена з обох боків, досить широка, але не висока. Вгорішнім дні є два отвори заткані кільками обвитами платком. В середині горішнього дна є заправлений облук. В него закладують кривулю з клюкою і несуть на плечах домів. Вигнена кривуля лежить на плечах, клюка на кінці зачіплює за облук, так бодня о плечі опирає ся, а другий кінець кривулі придержує ся рукою. Вівчарі другого газди женуть рано вівці на пашу і той газда бере також три слідуючі подойі до себе. В такий спосіб пасуть вівці ціле літо. Коли рано виганяють вівці в кошари, старший пастух перепускає кожду штуку через струнку в лісі на двір і рахує збірними числівниками, а менший по кожій десятці дає карб на лісковім пруті ножом, вігтьом або і зубами, а також деколи вугльом на дранці. Так доходять що дня, чи всі вівці і кози є в кошарі. Сіль дають співники. Кошару все ставлять в толоці, бо там мало орють, хіба де ближше села. Як хто має справлене поле в толоці, на пр. другий рік погній, то обгороджує віриньом, щоби худоба не нищила засіву.

Вівці і кози пасли давнійше по лісах і ніхто сего не зборонював, доки громаді не відділили 35 моргів сервітутового еквіваленту. До полудня увійшли з ними пастухи нерас і зо дві милі. Вівці не люблять на однім місці довго забавляти ся, але ідуть і пасуть. Старший пастух іде на переді, менший з заду підганяє і рівняє вівці. А для кози правда роскш дістати ся в ліс. По пропастях і ямах спинають ся глядаючи солодких листочків по корчах і зрубках. Коли через яму або потік звалила ся колода, то хоть би не знати як було глибоко в сноді, вони всі ідуть через ню на другий бік. Або прийде через ріку йти, то кози все на лавку. З полудня вже так далеко не йшли пастухи з вівцями. Деколи по полудни розділювали ялівник і діїні штуки і пасли осібно. Тепер далеко гірше громаді, бо вівці в ліс не йдуть, а на голій і заточеній толоці вівця не попасє і менше молока дає.

Коли нема кошарника коло кошари, молоко забирають домів і клягають, т. є дають клягу. Жолудок з зарізаного теляти солять і висушують і то вовуть риндзя. З риндзі беруть з середини кляг, додають до молока, яке ставлять в тепле місце, щоби огрівало ся і перейшло на сир. Риндзя дадали собі ватаги, діставали у других газдів або у жидів. Коли заклягане молоко перейшло в сир, виливають его в стіжковатий мішок і вішають на клинці вбитім в стіну, а жентиця стікає в підставлене начине. Коли витекла жентиця, кладуть грудку (бунда) на дошку на гряди або полицю, щоби висхла. Жентицю варять і йдять з хлібом, з густої буде ще сир на пироги, а в пісні дні, особливо в Петрівку і Маковійчик, зливають рідку до невеликої бочівки на піввіше і мають з неї домашній одет. Висушені грудки крають, солять і бють в полумацьок. За вівцю дістає кождей з салашу полумацьок (2 горці), а за козу мацо (4 горці) сира. Кождей спілник має дати рівну пайку сира за припадаюче на него число овець тим, що подавали свою худобу на салаш. Коли видасть, то вже собі збирає. А збере більше як має власних овець, его щастє, а менше, его страта. Коли є ватаг в кошарнику, там всі сир вибирають, а покаже ся звизка, ділять ся нею спілники. Коли є сім спілників, то вже велика недогода тому,

на кого випадє пасти вівці в неділю. Кождий спілньник дуже того не любить, але годі; коли его очерідь перший раз випадє на неділю, то вже треба цілий рік в той день пасти. Хто держить салаш, має багато роботи. Особливо в літі пастухів треба багато. Одного до коров, другого до волів, двох бодай раз в тижни до салашу. Коли скрутно, припрошують худобу до другого пастуха, так само і волі, а коні пасли за очерідь. Газда купував коня волочити, все інше робив волами. деякі меншими биками, котрі волочили. По яри досять коней спродували, а що лишило ся, пасли разом на толоці. Кождий выпускав коня на село, а на кого прийшла очерідь, давав пастуха і той гнав коні пасти на цілий день.

Лучає ся так, що спілньники не все держать вівці в одній кошарі. Деколи на мість спілньників буде й три кошари, до кождої по два. Хто хоче сам собі справити кусник поля, або два спілньники сусідують о межу полем з ялівцями, після умови ставлять собі осібно кошару і на свій день загавяють до неї вівці. Вівчар іде нераз з „пищавкою“, „гайдою“ за вівцями. Вівчарі давнійше трубили при кошарі в трумбету, щоби звівів відполошити, тепер се занекали. Коли поле заросле ялівцями, смерічками і яличками, вичищують его вівчарі через полудне, або і той, хто кошару переставляє. Коли вирвані і викопані або стяті ялівці і смерічки висхнуть, спалюють їх при кошарі, або таки на полі. Пізно в осени розбирають кождий свої вівці, а ліси привозять домів на драбниастім воі або лишають таки на поли.

На другий рік всі спілньники орють справлене поле і сіють яре жито, бо озимини до недавня ніхто не сіяв. Таке жито або на другий рік овес zove ся „спіннота“. Коли жито пристигне, разом жнуть, кождий дає жецця, складують в кіля, в „остриві“ жито і коли висхне, ділять ся снопами по рівному. Так орють три роки. На другий рік сіють ліпший овес, косач або сколоадрю, а на третій звичайний овес. Кождий дає зарівно насіння. На четверту сійбу приходить поле до давного власителя, котрий має той зиск, що ему поле вичистили, а коли держав вівці, то через три роки брав свою пайку.

Заможнійший газда мав і по 30 овець і кільканадцять кіз. Під весну, коли вже почало виходити сіно, пушали вівці і кози в ліс. де вони все найшли щось поживити ся. Вівці западають часто на мотилицю і головокрутку (крутець). Такі слабости нераз дуже много овець нищать. Вівці хорі на закрут голови забирали цигани, різали і йїли; тую слабість у овець уважають поганою, то такого мяса не годить ся йїсти. При кінци зими, коли вівці і кози котять ся, забирають агнята і кізлята до хати в царок, а вівці і кози вістають в стайни. Щоби поплекати агнята та кізлята, выпускають вівці і кози на обору, а агнята і кізлята в хати. Счинить ся незвичайний блекіт на оборі і біганина. Ягня глядає матери на оборі і все найде, до чужої не піде. На яри і в початком літа пасуть агнята і кізлята малі пять- або шістьлітні дітваку, що до іншої роботи не придатні. При такім газдівстві, де більше всякої худоби держать, зужитковує ся всяка сила, хоть би і як мала і дрібна; ніхто не сміє дармувати, а мусять „працовати“. Пасти агнята

велика роскіш для малого дівка. Не потребує само дома сидіти, в „торбенку“ або за пазуху дасть мати паливнї, часом і житнього хліба, деколи сира або яйце. Діти доглядаючи ягнят радо забавляють ся з собою. Такий дрібний бобик добре ушчить ся через день завертаючи ягнята та збїткуючи з другими дівками. А який щасливий, коли вечером прийде домів! Нїя собі заганяє его товар хто хоче до стаїні, зверг з себе „міщя“ і лягає чим борше спати, не птає і про вечерю. В половині літа виганяють ягнята на салаш.

3. Пасіки. Часом по довгїм запусі, або де і на громадськім пасовиску, виростуть ялівці і смерічки, рідше ялички, що мають по десять і більше літ. Коли в тім боці, де є таке заросле поле, випаде толока, зрубє по яри газда ялівці і укладє одно дерево коло другого і лишає, щоби висхло. В осени, коли погода, а ще до того вітер тягне, підпалює сухаря і се зове ся палити пасіки. На другий рік на яри сіє жито, а що на поли повно пеньків, не оре, а скопує поле мотикою. В свій час жито вижинають, а поля через кілька літ не уживають. Коли воно не громадське, то виважують по кількох літах перегнїлі пеньки і спалюють на поли; виривають де треба корінь і так вичистивши поле орють і сіють овес. Ся робота зове ся „добувати поле“. Таке поле якийсь час добре родить. Загально тепер багато поля, що его давнїше задля тісних років були занедбали, то кошарами, то пасіками вичищують. В горах в давнїм самбірськїм окрузі може і нема села, в відки би не виїшли були люде в 1850-тих роках в часі великого голоду в Поділя. А коли зародила бульба таї зерна було більше, багато людей вертало домів. Колись тішили ся на Поділю, як побачили, що гірняк до них їде, а тепер як прийде, боком дивлять ся і бесїдують: „А чому Бойку дома не сидиш? Нам і самни тісно!“

Михайло Зубрицький.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНСЬКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

—*—

V. Зоггак *).

I. Зоггакового царювання було тисяча год (Вулл., в. 1—42, стор. 34).

Як оів Зоггак на володарським троні,
 То царював аж тисячу годів.
 Йому корив ся геть усенький світ,
 І справа так стояла дуже довго.
 Звичайї добрії попропадали,
 Все забісоване розкинулось по світі:
 Упала честь, пішли у гору чари,
 Стовалась правда, висунулась погань,
 На все лихе вільні руки дівам,
 Про добру річ казалося тільки нишком.
 В Джемшідовій господі нашукали
 Двох п'аннів, що трусилися мов верба.
 Вони були Джемшіду рідні сестри**),
 Вони були вінець всьому жіноцтву.
 Одна с павянок звалась Шегрнєаза,
 А друга — хорошуля Ерневаза
 Їх потягли в Зоггаківі палати
 На очі звієлицьому***) царю.

*) Хоч Фірдовсіє нічого і ніяк не каже про те, щоб Зоггак був якимсь свояком Кеюмерсові, то перські історики (див. „Моджмедь от теваріх“) таки неодмінно хтять того і складають особливу генеалогію, з якої виходить, що Зоггак належить до тієї самої династії.

**) В Молевім виданні стоїть: „дочка“, а в Вуллерсовім і в других — „сестри“. Що до їх імен, то „Шегрнєаза“ можна передожити: „втіха гір-одів“, а „Ерневаза“ — „любочка“.

***) В Авесті (Уагна ІХ) говорить ся, що Дегака — то змії с трьома головами, с трьома ротами, з шістьма очима, дуже сильний; він чинить лихо всьому живому; сотворив цього чорта Апа Маїпуц (Агриман), щоб він губив усе живе. В Бундегеші кажесть ся трохи інакше: що змії Дегака (Dahāka) з матері походив од Агримана. Що ж до Фірдовсія, то ми вже бачили, що він виводить Зоггака од людини та ще й побожної (Мердаса), робить з нього жертву Агриманові спокусн і каже, що в нього тільки на плечах були гадюки, а сам він — людина. Та іноді Фірдовсіє забува про це і підходить до другої, старішої традиції зве Зоггака „змієвидим“ (Еждега-еш), як отут; іноді (див V, 5 в промові жована Каве) він називає його „Еждега-“

Він взяв та виховав їх не гаразд :
Навчив їх відьмувати-чаклувати.

Що вечора двох молодих хлопят
Чи з простих, чи з лицарського нащадку
Привів до кухар до царського дому
І готував з них ліку для Зоггака.
Забивши їх, він добував з них мозок
Тай звієві робив із того страву.

Жили тоді два щирі парубки
З царського роду, добрі, чесні люде,
Один на ймення Ірмаїл побожний,
А другий — провірливий Гермаїл.
Якось-то адибались вони обоє
І розбалакались про се, про те :
Про те, що цар царює не по правді,
Про те, як гидко він себе харчує.

І зговорив одян : „Нам треба буде
Самих піти в царській кухарі
Та аж тоді розкидувать думками,
Яким-би чином запобігти лиху.
Десь певне з двох людей, що завше гинуть,
Одного можна буде вратувать“.

Пішли, навчили ся кухарювати,
Навчились готувати до ладу.
Нарешті цім розумним парням радість,
Бо стали за царевих кухарів.
І от пора людськую кров пролити,
Із тіла вийняти солодку душу*).
Царські вартівники, народогубці,
Поволокли якихсь двох парубків,
Хутчій пригнали їх до куховарів
І кинули обличчям об долівку.
Аж серце заболіло куховарів,
Аж очі счервоніли їм з гніву!
Споглянув цей на того, той на цього,
Жахаючись, що цар — такий насильник.
С тих двох одного довелось упорать,
Бо щб ж було інакше їм робити?!
А вже ж замісто другого парнюги
Вони взяли, забили барана,
Добули з нього мозок і змішали
Із мозком бідолашної людини.
Отак вони спасали другу душу

пейкар“, себ то „с постатю зміною“; а іноді (V, 6, боротьба с Ферідуном) він його зве і просто „Еждега“, себ то „змія“. В отаких невогнеквенціях не важко почути відгомін давнищих, первісних переказів.

*) І в Гомера душа або серце (ἦταρ) нераз зветь ся „солодким“.

І наказали : „Переховуйсь добре!
 Гляди, у люднє місто не ходи,
 Живи тепер по пустках та по горах!“ —
 Вони дали гадюці на потраву
 Замість із хлопця — мозку з барана.
 І тим-от способом вони шадили
 Що місяця трицятєро людей.
 Як набірало ся таких дві сотні,
 Дак кухарі їм нищечком давали
 Декільки козенят та овечат
 Тай оселяли люд той по пустелях.
 Теперішнії Курди — їйх нащадки,
 Що жити в городáх не полюбляють,
 Що вік вікують по своїйх шатрах,
 Що в серці зовсім не боять ся Бога.

А норови в лукавого Зоггака
 Ставали вже такі, що от було він
 Причепить ся до ратника якогось
 Тай візьме — вбе : „Злигавсь ти“, каже, „с чор том“...
 Назнає знатну дівку-хорошулю,
 Серпанком оповату, непорочну,
 Тай тягне силоміць собі на службу...
 Не мав він царських звичок, права, віри.

2. Як Зоггакові приснив ся Ферідун (в. 43—113).

Ще сорок год йому асталось віку,
 Коли, диви, щó Бог йому наслав!
 У глузу північ у царськїх палатах
 Зоггак спав міцно поруч Ерневази.
 І бачить він, немов з царськóго замку
 Як стій з'явилося троє вояків.
 Два — старші, а в середині молодший,
 На вірст він — кипарис, на вид — царенко :
 Царівським поясом підперезав ся,
 Ступа по-царськи ; булаву ж він має
 С коровячою головою на кінці...
 Як стій він кинувсь бити ся з Зоггаком
 І булавою в голову довбнув,
 Тай зараз витязенько обкрутив
 Зоггака з голови до ніг ремінням,
 Скрутив і руки — аж правцем стояли —
 А вже ж і шийо заклепав в колодку.
 Наруга це... й болять... пече... ой, муки ж !
 А він царю сипнув на тімя пилу
 І взяв, попер до Демавенд-гори,
 Гукаючи на люд, щоб проступились...

Ой, скорчив ся неправедний Зогтак,
 Немов печінка в ляку передерлась.
 Прокинув ся й в усій моці скрикнув,
 Аж захитавсь його стосохий *) дім.
 Схопило ся жіноцтво сонцелице,
 Учувши, як їх славний пан згукиув.
 І зговорила Ерневаза: „Царю!
 Що скоїлось?!... Кажі! на мене звір ся!...
 То був гарненько спав ти в себе в ліжку,
 Дак що ж тобі приснилось?!... Що счинилось?!...
 Сім поясів землі — твої підручні**),
 Твоя сторожа — люде й діви й звірі,
 Твоє велике царство — цілий світ
 Од місяця до китової синни***), —
 Чого ж, чого ж ти так цибнув із ліжка??
 Скажи нам, пане цілої землі!“

Рече красуням воввода-цар:

„Ні! про таку дивницю тра мовчати.
 Бо вчуєте — не стане в вашім серці
 Надії, щоб зоставсь я ще живий.“

Рече царю-державцю Ерневаза:

„Як нам, то мусиш ти сказати усе,
 Бо може ж ми дамо тобі раду:
 Не має лиха, щоб було без гою“.

Йім воввода викрив ташницю:

Що снилось, геть усе переказав.
 Одмовила царю вродлива жінка:
 „Не занедбай цього! Питай поради!
 В твій трон застромляво печатку щастя,
 Твоєю долею весь світ зоріє,
 Під перстеном своїм весь світ держиш ти,
 Звірів, пташню, людей, чортів і перій, —
 Так отже склич ти звідусіль розумних,
 Поскликуй звіздочотів ще ж і магів****),

*) Сохами звуть ся в нас колонни або стовпи, що піддержують стелю, пор. Зубрицький, Село Кіндратів (Житє і Слово IV, ст. 22.)

**) Перси так само як і Індійці переділяли землю на сім поясів або частин (кешверів) відповідно до сімох планет. Див. Житє і Слово III, 420.

***) І наш народ вірить, що земля стоїть на трьох китах або по просту „великих рибах“, гл. Чубинскій, Труды I, 87—88, та Ястребовъ, Матеріали по Етнографіи Новороссіи. Одеса 1894, ст. 8. У Руданського згадуєть ся тільки про одну рибу, — диви його „Байки світові в співах“. пісня I, розд. 7. У Ястребова, ор. сіт. ст. 8 є варіант теж про одну кит-рибу.

****) У Фірдовсія стоїть тут і далі не „маг“, а „мовбед“, тількиж той другий термін мало знайомих нашій громаді. „Мовбед“ значить „жрець“, „мудрець“, „маг“. Колись навіть думали, що й етимологічно обидва терміни рідні, що „мовбед“ = „мог-бед“ („начальник магів“); та як на правду, то

Перекажи ти нагам все до слова,
 Довідуї ся, випитуї щирю правду.
 Довідай ся: та хто ж він, ворог твій?
 Чи він з людей? чи може з дівів? з перій?
 Пізнаєш це — ладнайсь до оборони
 Запась лякати ся догадок сліпих“.

Сподобалась царю-поганицю рада,
 Яку подав той срібний кшпарис.

Мов воронові крила ніч чорнила, —
 Як стій вигнуло світло с по-за гір:
 Це ж на блакитную небесну баню
 Пустило сонце яхонтовий промінь*);
 Цар-воєвода де коли чував
 Про мудрих, мовних серцевідів-магів,
 Він йїх до себе кличе звідусюди,
 Щоб розказати йїм свій страшенний сон.
 Як скликав, то зібрав усіх до гурту,
 Пита про те, чїм лихові зарадить,
 Говорє: „Вияснить-но швидко правду!
 Утїхонїрте душу ви мою!
 Коли мїні доводить ся померти?
 Кому я йїшу трон, вінець і пояс?...
 Або ви скажете мїні всю правду,
 Або не животїть вам бїльш на свїті!“

Посмагли нагам губи, зшокли щоки,
 Одни до другого мовляли от як:
 „Коли ми виявнї йїому, щоб буде, —
 Розібєи душу, а душа ж — то скарб.
 Коли ж ізнов він правди не почує,
 То ми самї розлучнї ся з душею“**).

Три днї такнї-о побутом минули,
 Ніхто не зважив ся промовити слово.
 З четвертим днем цар дуже угнївив ся
 На магів, на отїх віщовників.

„Я — каже — перевішаю усіх вас,
 Або ви скажете мїні всю правду“.

Всі магї нивько голову схилили;
 Пошнатувалось серце йїм на двоє;
 Заллялись очі не сльозами, кровю...
 Та був один між тими мудрецяни,

„мовбед“ = „начальник хати“, по-зендськи „nmana-raiti“ (nmana — хата, raiti — начальник), по-пеглевійськи: „manra“, по-парс.: „mbad“.

*) Яхонт — дорогоцінний камінь с того самого розбору, що й рубін, тільки він жовтий, а рубін червоний; вишневий яхонт зветь ся аметістом, синій — сафіром.

***) В оригіналі: Доведеть ся нам умити руки од душі.

Зявэць душі, великий правдолюб,
 Розумний, невспущий, — зявэсь Зірек *).
 Він переважив геть усіх тих магів.
 Стиснув він серце **), всякий страх одкинув
 І отаке промовив до Зоггака:
 „Гей — каже — не питай ся, гордий царю!***)
 Ніхто ще не родив ся, щоб не вмерти.
 Було й до тебе вже царів багато,
 Вони пишались на преславних тронах,
 Спізнали й лиха й радощів чимало,
 А як минув їх вік — вони померли.
 Хоч би ти був залізная твердиня,
 Час ****) був би перетер тебе і знищив...
 Знай: буде хтось, що забере твій трон
 І підітне твою високу долю.
 Він буде зватись Ферідун на ймення.
 Він стане для землі священним небом *****).
 Іще ж той воввода не вродив ся,
 Іще нема чого тобі жаять ся.
 На світ він прийде од значної веньки,
 Ростиме — мов родюча деревина,
 Змужніє — вібе головою місяць.
 Підє шукать престол, вінець і пояс.
 На зріст він буде наче кипарис,
 І буде в нього булава із криці,
 Де маківка — коровячая морда.
 Тебе він придовбешить булавою,
 Скує й поволочє в палат у гори“.
 І запитавсь Зоггак, нечиста віра:
 „Завіщо ж він вязатиме мене?!
 Чого б він мав на мене лютувати?!“
 Рече хоробрий маг: „Аби ти знав,
 Без приключки ніхто не ворогує:
 Од рук твоїх йому загвие батько,
 Дак буде він ненавидить тебе.
 А друге: буде гарная корова,
 Що вигодує того молодця;

*) „Зірек“ — дотепний, хитрий.

**) В „Слові о полку Ігореві“ читаємо: „Нже истягну умь крѣпостию своєю и поостри сердца своего мужьствомъ“.

***) В оригіналі: Винорожня голову од вітру.

****) В оригіналі стоить не просто „час“ („земан“), а „сипягр“, себ то „небесна сфера“, або „коліворот небесної сфери“.

*****) Може ці слова треба розуміти тільки так, що Ферідун дасть землі щастя, а може Ферідовсїй натякає й на те, що осьмий знак Зодіяка означеновано імям Ферідуним.

Тш вбеш коровицю, а він для пімсти
Іаробить булаву-коровоголавку“. —

Почув Зоггак тай зашуміло в вухах:
Хитнувся, звалив ся с трону тай умлів.
Великий маг лякаючи ся лиха
Мерщій пішов собі од трону геть.

Прочнувся, опамятав ся вінценосець,
Упять зійшов на свій царський престол
І заходив ся потайки й прилюдно
Шукать по світі, дё той Ферідун.
Не йів, не спав, не знав собі спочи вку,
І білий день для нього почорнів.

3. Ферідун народив ся (вв. 114 - 158).

Від коли зміслиций залякав ся,
Минув уже над ним чималий час.
На світ родив ся Ферідун блаженний,
Щоб дати світові інакший лад *).
Тимчасом по землі блукала чутка,
Що цар напитує по всіх усюдах
Абтінового сина Ферідуну **).
Аж тісно стало на землі Абтіну, --
Тікав, ховав ся, аж обридло жити,
Та левові діставсь таки нарешті:
Декілька нечестивцевих дозорців
Якось таки надібали бідачу,
Схопили й притягли мов леопарда.
Зоггак не гаючись його убив.

Була ж розумна мама в Ферідуну,
Що звала ся на ймення Феранека:
Оздоба світу, гарна деревина,
Що овочі на ній — царська слава ***).
Вона кохала сина наче душу.
Як спало на Абтіна безголове,
Немилий став їй світ. Вона плачуца

*) Випускаю вірші 116—124, бо їх очевидячки інтерпольовано пізніш.
Те саме думає й Рюккерт.

***) Деякі перекази звать Ферідунуного батька не Абтіном, а Атфіядом,
і кажуть, що це був син Гомаюнів, унуу Джемшідів. („Моджмель от-теваріх“).

****) Натяк на ймення Феранечине: „фер“ значить „слава“. „Моджмель
от-теваріх“ говорить, що Феранека або Феріренга була дочка Тегура, царя
на острові Беслі, що на Китайській (Мачінській) морі.

Хутчії побігла до одного лугу,
 Де чула, що була корова гарна,
 Славетная корова Бермай*),
 Що волосінь у неї аж блищала.
 Пригналась Феранека, заридала
 Перед хованом отого лугу,
 Люнули сльози їїй дощем на груди.
 „Візьми — проха — отсее немовлятко,
 Ховай його у себе через время,
 Прийми його од матері мов батько
 І молоком годуй од Бермайі.
 Завісьць платні візьми од мене душу:
 Оддам життя — тобі щоб догодити“.

Господар гаю, де була корова,
 Одрік пречистій Феранеці от-як:
 „Я за невольника дитині стану,
 Що загадаєш — геть усе зроблю.“
 Дала йому свою дитину мати
 І розказала все, що тра робити.
 Три роки передержував хлопя
 Розумний чоловік і дбав як батько,
 А молоко давав од Бермайі.

Зоггак не кинув заходів своїх,
 А всенький світ балакав про корову.
 Одного дня біжить до лугу мати.
 І каже — повіда доглядачеві:
 „Послав мні Господь розумну гадку.
 Як напутив Він, так я і зроблю;
 Інакшого вже способу не має:
 Моя душа й дитина — це ж одно**).
 Втечу я з чарівницької землі,
 Втечу, піду з синком до Гіндустану:
 Сама візьму тай скривсь серед люду,
 Його ж оддам на гору на Ельбора“.

Взяла свою хорошую дитину
 І понесла, а серце плаче кровю.
 Жив на Ельбора-г рі один спасенник,
 Що зрік ся світової порожнечі.
 „Свята душе! — сказала Феранека —
 Я — бідолашна жінка із Ірана.
 Хороший хлопчик — се моя дитина.
 Він буде голова всьому народу,
 Зібе Зоггаку з голови корону,

*) Дуже частий варіант „Пормая“ І одно й друге назвище можна переложити: „з багатим вилям“, „повногруда“ і т. п.

**) В оригіналі: „моя солодка душа“.

Шпурне на діл його царівський пояс.
 Дак треба, щоб ти взявсь його глядіти
 Та аж трусивсь над ним як рідний батько".
 Взяв дід хлопа. Тай не було ніколи,
 Щоб він на нього холодом джиує.

А вже ж ти часом перечув Зоггак
 За дуг і за корову Бермаю.
 Мов п'яний слон подавсь туди він лютий
 І Бермаю-коровицю забив.
 Увесь товар, який він там завбачив,
 Він повбивав, нічого не покинув.
 Колишню Ферідунову домівку
 Трусив він дуже, та знайшов не гурт.
 Нарешті підпаливши цар оселею
 Геть розвалив їйі високі стіни.

4. Ферідун питаєть ся в матері, якого він роду.

(Вулл. вв. 159—193)*).

Шіснацять год над Ферідунюм збігло,—
 То він в Ельбора-гори спустив ся в діл.
 Пішов до матері, прийшов, питає:
 „Скажи ж міні, матусю: хто їй батько?
 Якого роду я? чие насіння?
 Спитають люде, — що їм одкажу?“
 Одповідає Феранека: „Добре.
 Скажу я все, чого бажаєш, хлопче.
 Аби ти знав, дак жив колісь в Ірані
 Один людець, ізя йому — Абтін.
 Царське насіння, сміливий, розумний,
 А вже ж нікого він не зобиждав.
 Він був од пня героя Тегмуреса
 І всевський родовід свій знав на память **),

*) Тут перський текст має чимало інтерполяцій, тай порядок віршів не однаковий в усіх виданнях. Я мусів виробити свою окрему редакцію, поклавши за підвалину видання тегеранське.

***) Я вже задав був трохи вище, що перські перекази роблять Абтіна внуком Джемшідовим. Очевидячки не можна шукати дійсної історичної підкладки в усіх оціх генеалогіях найстаріших іранських царів: це все певне легенда. Маком (Malcolm, History of Persia) був, правда, спробував завбачити в Фірдовсієвих героях справжні історичні особи, та щось тая проба „не тее“, принаймні для найперших царів. На мою думку треба до „Шаг-наме“ підступати с тією самою теорією, яку Нібур приєднав до історії римської, себ то, що в одній якійсь особі, в одній якійсь пригоді народ воплощає цілий період свого довгого історичного життя.

Тобі — був батько, а міні дружина;
 Я сонця тільки й бачила, що в ньому.
 Пророкував Зоггаку звіздочот,
 Що буде смерть йому од Ферідуну:
 То чарівник Зоггак учувши це
 Зачав шукать тебе по всім Ірані.
 Ми мусіли ховать тебе од нього
 І утікать з йідного місця в друге.
 Твій батько, ще ж і не стара людина,
 Поклав за тебе, синку, свій живот.
 С плечей Зоггакових ростуть два гади,
 Що не дають Іранові вже й дихать;
 То мозок з голови твого татуся
 Пішов оти змиюкам на обід.
 Нарешті нашукала я гайок,
 Нікому не відомий, непрохідний,
 А там коровка — свіжа як весна,
 На прочуд гарна, хоч малюй картину.
 Йійі хааяін підобгавши ноги
 Сидів біля порога мов би цар.
 Йому я оддала тебе ховати;
 Він з рук тебе ніколи не спускав.
 А з молока тії корови пави
 Ти зріс немов могутній крокоділ.
 Та ба! про гай і про корову тую
 Як стій наспіла звістка до царя.
 Я швидче винесла тебе звідтіль,
 Втікла з Ірану, з батківщини, з дому.
 Прибіг Зоггак, господаря агубив,
 Забив твою німу ласкаву мамку,
 З оселі збив аж по-під сонце порох:
 Звалив усе й підвалини скопав".

Вразив ся син, у вухах зашуміло,
 Він закипів од мамної мови,
 На серці — жаль, у голові — ненависть,
 На лоб з гніву понабігали зморшки.
 „Гей, мамо! — каже, — молодий левчук
 Не пробуючи сил не стане левом:
 На витязя, що чарами воює,
 Піду я сміло з шаблею в руці.
 Піду, пречистий Бог мене вестиме,
 Зоггаків двір на куряву розвію".

Сказала мати: „Нерозумна думка,
 Бо цілий світ подужать ти не зможеш.
 В Зоггака — трон, вінець. Він світодержець,
 Йому на поготові ціле війсьско.
 Він схоче, — дак із кожної країни
 Войовників приліне сотня тисяч.

На світ дитячим очом не диви ся.
 Чи мир, чи розмир — є на все свій звичай.
 Затямлюй, синку, те, що радить невка,
 Бо все що інче — вітер, вітер, вітер“.

5. Що було в Зоггака с ковалем Кавé (в. 194—298).

В ночі і в день імення „Ферідун“
 Не сходило Зоггакові з губів.
 То був високий, а тепер зігнув ся,
 З нудьги-турботи серце змордувалось.
 Одного дня Зоггак усадовив ся
 На троні зроблянім з кісток слонових
 І заквічавсь вінцем із бірюзі *).
 З усіх сторін запрошує він магів,
 Нехай йому царівство забезпечать.
 І каже такечки: „Пречесні люде!
 Тямущі, йменитіі мовбеди!
 У мене єсть якийсь потайний ворог, —
 Тямущі люде відають се ясно.
 Один преславний маг міні сказав,
 Що з нього ще хлопчина невеличкий:
 Нехай собі дрібний, нехай маленький,
 А ворога не треба мать за дурня.
 Оце ж я наберу ще більше війська,
 І не з самих людей, а й з дівів, з перій,
 Та треба ще й од вас міні підмоги,
 Бо далі вже й терпець міні урвавсь.
 Спмшіть такую грамоту: Наш цар
 Не сіє інчого насіння, як на добре,
 Не мовить слів опроче як правдивих,
 Ніколи не бажа владати право!“
 Дякаючись царя, усі вельможі
 Згодили ся на те, чого він хтів:
 Дали нечистому зміюці підпис,
 Старіі й молодіі, — геть усі.
 Аж гульк! учув ся на подвірї галас.
 Гукає хтось: „Прощу судá й розправи!“
 Прикликали позовника до трону,
 Посадовили серед гурту панства.
 І цар. ні в сіх ні в тих, рече до нього:
 „Ну, розкажи нам, хто тебе покривдив!“
 Стопив ся той за голову і крикнув:
 „Я, царю, звусь Кавé.. Шукаю правди..“

*) нім Türkis, польск turkus.

Прибіг прохатъ судá... Ой, аж засипавсь...
 Я плачу... серце стогне.. через тебе!
 Од тебе я зазнав великі кривди,
 Ти едавва беш пожем мене у серце
 Як що мене заапацать не хтів ти,
 То нащо б тра хапать мою дитину?
 Було сивів у мене вісімнацять,
 Тепер один однісінький зостав ся.
 Покинь міні одинчика тогб,
 А то по вік нектиметь ся печінка!...
 Геї, царю! чий я винен?!.. Ну, скажи бо!...
 Коли не винен, то караш за що?...
 Ой, славний пане! ти на мене зглянь ся.
 Не завдавай міні даремне жалю!
 Літа мене скривили й похилили.
 Я жив-тужив, а жив, бо мав надію.
 Тепер інов дітей уже не буде,
 А що ж до світа вяже, як не діти?!...
 Насильство — й те повинно знати міру,
 Повинно мати й приключку якусь.
 А есть же в тебе приключка на те,
 Щоб мій старечий вік заапастити?!...
 Я — бідний, тихий ковальчук. Та цар
 На голову міні вже силе жару.
 Ти — цар, і хоч скидаш ся на дємія,
 А мусиш розсудить мене по правді.
 Порахувать ся ти зо мною мусиш
 Тай так, щоб здивував ся цілий світ.
 Хіба що с твого суду ми побачим,
 Що черга справді падала на мене,
 Що справді тра було твоім аміюкам
 Забрать синіє од мене чисто всіх!“
 Цар-восвода переслухав, глянув,
 Тай аж адувів ся на такую мову.
 Ваяли синка, вернули ковалеві:
 Шукали уніймать його на ласку.
 А далі цар удав ся до Каве,
 Щоб він тожсамо грамоту завірив.
 Як прочитав Каве оту заяву,
 То раштом обернув ся до старецтва.
 „Ге! — крикнув він, — чортячі підпіжки!
 Ви викинули з серця божий страх!
 Усі попривертались ви до пекла,
 Стилили серце до сієї мови!...
 Не підпишу я грамоти такої,
 Зовсім мнї байдуже до царя!“
 Гукнув і третячи зірвав ся з місця,
 Подер заяву, потоптав ногами,

А там — пустив сінка поперед себе
Тай геть с палат, гукаючи народ:

Тоді вдали ся до царя вельможі:
„Гей, славний пане цілої землі!
Холодний вітер не посміє з неба
Дихнуть на тебе в день побой-січі.
Чому ж того нахабного Каве
Ти вшанував немов якого друга?
Що грамоту про тебе ми списали,
То він подер, наказу не послухавсь.
Він вийшов звідси лютий і сердитий:
Здасть ся, накладає с Ферідунюм.
Ми гіршого не бачили нічого, —
Аж остовпіли з отакого дива.“

На їх питання цар одмовив бистро:
„Послухайте, яка дивниця оклалась!
Як прилинув Каве сюди з надвору
Та як учув я той кричущий голос,
То мов залізная стіна зросла
Між мною та між ним у ціх палатах.
Схопив ся він за голову руками —
То в мене... диво!... аж розбилось серце.
Що далі буде, я того не знаю:
Кругів небесних ще ніхто не взнав.“

Як одійшов Каве з царської кати,
До нього позбігав ся весь базар.
Каве галасував і гвалтував,
Гукав усіх людей шукати правди.
Шкуратяний хвартух, що ковалі
На ноги напинають проти іскор,
Каве узяв тай почепив на спіс
І зараз бучу збив по всім базарі.
С тим прапором він рушивсь і гукав:
„Гей, люде добрі! Хто шанує Бога,
Хто серцем хилить ся до Ферідуна,
Хто кидає поганого Зоггака,
Ходім, ходім мерщій до Ферідуна
Спочить під тінню величі його!
Скажімо, що наш цар — то Агриман,
Творцеві-Богові заклятий ворог.
Отсей вікчемний шкураток — то спосіб
Роспізнавать друзів од ворогів.“

Пішов Каве шукати витявенька,
Дорогою зібрав чимале військо,
Роввідав, де царенко пробував, —
Попростували всі гуртом туци.
Ще з далека, зобачивши оселю
Нового пана, всі аж загули.

Побачив витязь на спису фартух той
 Тай обернув його на добрий знак:
 Узяв, обшив румійською *) парчею,
 Дав спід із золота, лице — з алмазів;
 Додавши й других ще окрас чинило,
 Нарік той стяг: Кавейні-дореш **).

Таким-о чином збігло трохи часу.
 Ніхто не знав, що має бути далі.
 А Ферідун надів царськую шапку,
 Ходив до неньки, брав благословення.
 Ладнав ся він скоріш йти в дорогу,
 Та не хотів, щоб теє знали всі.
 Були ж у нього славні два брати.
 Обидва парні старші за нього,
 Що перший проявив ся Каяпушем,
 А другий був веселий Пормав.
 То Ферідун од них не потаїв ся:
 „Верну — говоре — наш престол і силу.
 Та от, приводьте ковалів тямущих,
 Нехай скують важкую булаву.“
 Ще не сказав, — брати уже й схопились,
 Погнались до ковальського базару;
 Які там ковалі були найкращі,
 Поприбігали всі до Ферідуну.
 Узяв він циркуля тай на пісочку
 Нацирклював зразок на булаву,
 Такий зразок: щоб на кінци дубини
 Стреміла буйволяча голова.

Майстри взялись негайно до роботи,
 Скували булаву мов сонце ясну.
 Вона царю припала до вподоби,
 Подарував він ковалям одержу
 Із золота та срібла, а до того
 Щасливую обіцянку дав їм,

*) Румом зветь ся Мала Азія. Очевидячки в Фірдовсія ми бачимо анахронізм, бо імя „Рум“, себто „Рим“ (Roma), прикладено до Малої Азії вже дуже пізно, за часів Східньої Римської імперії.

**) „Кавейні дореш“ (або „диреш“, бо й так вимовляють) означає „Кавейна блискавка“, „Кавейн блискучий прапор“. Се був національний перський стяг аж до прикінчання Сасанідської держави. Спершу це був великий шматок, та по троху його збільшувано, бо поодинокі царі хтіли кожен додати туди якісь дорогі каміні. 636-го року по Хресті, як одбулось славно-звісне Кадесійське побоїще Персів з Арабами, Кавейні-дореш був завдовжки 22 стопи, а завширшки 15. Персів тоді побито і прапор захоплено. Арабські воеводи присудили пошматувати його і помішати з інчою здобиччю. Диви P r i s e. Muhammedan History I, 1:6, та „Гешт кользум“, the seven seas. A dictionary and grammar of the persian language (Lucknow 1822) IV, 126.

Що, каже: „Як я дамів побору вже,
То вам одию голову од пилу:
По всій землі поставлю правий суд,
Згадаю всіх за праведного Бога.“

6. Ферідун іде воювать ся з Зоггаком (в. 294—356).

Піднявши голову аж по-під сонце,
Підперезав ся Ферідун тугелько:
Підперезав ся пімститись за батька
І вврядивсь походом на Зоггака.
Велике військо сходилось до нього,
Його престол піднісив ся до хмари.
Пихате словівнє та буйволле
Везло попереду харчі для війська.
Брати тримались поруч Ферідуну
Немов печот, немов молодші хлопці.
Він линув швидко-прудко наче вітер,
На душі гнів та в серці справедливість;
Він промянав село тай за селом,
Нарешті їх арабські кониченькі
Приносять їх в одно таке місце,
Де проживали щирі боголюби.

Під праведним селом спинив ся витязь
Ізліз с коня тай став на опочивок,
А до селян заслав своє вітання.
Як звечоріло, то до Ферідуну
Прийшов ізвідти приятель якийсь;
Високий сам, волосся аж до пят,
І пахне мошусом*); з лица — мов іурі**).

*; На сході дуже любляють мошус, амбру, алой і другі сильні пахощі. Кремер у своїй знаменитій „Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen“ (Wien 1877, t. II, p. 207 ff.) каже, що на його думку любов до пахощів указує на сильну розвину тинину нервів. Іде за довго перед Ісламом до Персії приходили що року з Южної Арабії (через Центральну цілі каравани пахощів та каддила Пророк Мохаммед не тільки не був ворог перфумам, ба ще й казав, що над жіноцтво і пахощі він любить саму-но модитву. В старих арабських віршах (напр, у „Моаллаках“ та в „Хемасі“) найзнатніші люде малюють ся нам з мошусезапашним волоссям, а жіноцтво й поготів. Один з арабських поетів каже про красавицю: „З їїні рукавів диме чистий мошус, амбра та алой“. У перських поетів (напр, у Гафіза, що його незабаром надрукую нашою мовою) вихваляння мошусові трапляеть ся немало в кожній поезії Мошусом не тільки перфумують себе, ба навіть кадять або каддили по покаях. Омайядський халіф Гаїд II як вітав одного гостя, то звелів прислужникам принести килим, де посідали він і гість, а перед жонним з них поставили чашу з мошусом. Халіф Гаїшам (теж із Омайядів) при таких самих випадку звелів поставити перед диваном, де він сидів, золоте блюдо з мошусом та рожевою водою. Мошусом мастять або мастили собі не тільки голову, а й бороду. Очевидячки так роскидатсь мошусом могли тільки багатирі, бо він дорогий. Котрі бідніші, то ті вивали трошки дешевших пахощів, а вже ж зовсім бідні дівчата та жінки носили на шиі дамисто зроблене з разочків посушених фініків (дактилів), аби щось раз-у-раз пахло коло них; той звичай іде й тепер задержав ся в Єгипті.

**.) Тут у Ферідуні анахронізм. Кажучи про стародавній Іран, не

А то прийшов до нього янгол*) з раю,
 Щоб виявить йому добро і лихо;
 Прийшов до Ферідун мов би пері
 І ниткою научив, як чарувати, —
 Щоб цар знав ключ до того, що закрите,
 Щоб слово знав, як викрпть те, що скрите.
 Цар арозумів, що се йому од Бога,
 Що се не Агриманова мерзота.
 Із радощів аж шоки арумянились:
 Він бачив молодим себе і царство
 Тимчасом кухарі дали вечерю
 На чистій скатерті, звичайно, царській!
 Найїв ся він, напив ся, швидче вклав ся,
 Бо голова важніла, хтів він спати.
 Браті, що бачили були у нього
 Підмогу божу й невсапущу долю,
 Тешер ускочили (бо звісно — заздрість!)
 І стали брату готувать загибіль.
 На самім версі ближньої гори
 Підніслася високая скала,
 А Ферідун в долині попід нею
 Заснув собі солодким, тихим сном.
 Була вже глуна північ, як брати
 Тихцем од війська вилізали на гору
 І вирили скалу с твердого ґрунту. —
 Лихее діло не вдалось тяжким.
 Як підкопали скелю, то й похнуви,
 Щоб бухнула на голову цареві. —
 Та в волі Божої на гуркіт-гемін
 Прокинув ся заснувший Ферідун.
 Він проказав промову чарівную, —
 І камінь мов на місці прикипів**).

варто було б згадувати за гурій, яких вигадала фантазія Мохаммедова. Правда, дехто міні зможе заважити: „А хіба ж у Авесті не говорить ся про гурані битшт?!“ На те я одвіту, що сю видумку про Авесту пустили англійські перекладачі та інтерпретатори Корана, а Авеста про них не знає, не відає (див. R. Dozy, Essai sur l'histoire de l'Islamisme. Leyde 1878). Що то за дивовижні дівчата з райських гурій, див. у В. Смирнова в його „Очеркѣ исторіи турецкой литературы“ (Всеобщ. ист. лит. — Корша-Кирпичникова т. IV) та в мойому „Очеркѣ исторіи сунизма до третього вѣка пнжры“ (Москва 1896, відбитка з IV випуску „Трудовъ Вост. Коммисіи Моск. Имп. Археол. Общ.“).

*) В першій стоїть: „якийсь серуш“. Що таке „серуш“, див. вище, Ж. і Сл. III. 418.

**) Славнозвісний вірменський літописець Мусій Хоренський (рос. переклад Н. ґміна, вид. 1-е, ст 72) переказує в своїй літописі перське оповідання про Зоггака (Аждаггака), яке він чув з народніх уст. Даж отаку пробу вбити Ферідун він приписує не братам, а Зоггакові, і не на поході, а вже

Не кажучи про те братам нічого
 Цар Ферідун знов рушив у дорогу.
 Коваль Каве пішов поперед війська,
 Надії повний, лютий на Зоггака.
 Він повізав Кавенні-дорофшем,
 Тим благородним, володарини стягом.
 Попрамували до ріки Арвенда
 (Бо так по-пеглевійськи авав ся Тигр).
 На Тигровому березі, в Багдаді,
 Визвольник-цар пристав на опочинок;
 Іс Тигрового берега, з Багдада.
 До побережної сторожі дав він вість,
 Що, мов, „пришліть човні та кораблі,
 Мерщій на той бік нас поперевожьте!“

Не дав човнів орудар перевозу
 І навіть не прийшов до Ферідуна,
 А попросту звелів переказати:
 „Міні мій цар потай прислав наказ,
 Щоб я човнів не видавав нікому,
 Хіба тому, у кого буде лист
 С печаткою од перстня царського.“

Учувши те Ферідун угнівався,
 Та не злякався того глибу річного.
 Він миттю гарно вияв, підперезав єя,
 Сів на коня, що серцем був як лев;
 С того гніву та бойової хіті
 Він на коні-вродливці кинувсь в вир.
 Слідком за князем всі товариші
 Підперезались і тожсамо в воду!
 На тих конях чудових, вітровогих
 Вони пливли, аж по сідло в воді.
 С того розгону, серед хвиль бурхливих
 Затуманились голови юнацькі.
 Та витязі стреміли в серед виру
 Немов вірки, що світять серед ночі.

Як стали війники на суходолі,
 Вони пішли на Бейт оль-Мокеддес.
 Те місце так зовуть тепер Араби,
 А пеглевійська назва: Голі Дижгут;
 Арабське слово значить „Чистий дім“ *).
 А там були Зоггакові палати!

по поході. Відьше дав. про це далі в увагах до 9-го розділу сеї глави. Цевна річ, що се можуть собі бути два особні епізоди; тільки ж як на мою думку, то міні здаєть ся, що тут поплутав дещо Фірдовсі.

*) „Мокеддес“ по-арабськи „святий“; тільки ж по перськи і „чистий“ і „святий“ буде однаково „пам“.

Як проминули пустку, — близько й город :
 Ще мля *) ходу — тай на місці будуть.
 Поглянув Ферідун наперед себе,
 Побачив город з височенним замком.
 На ньому башта вища од Кейвана **);
 Сказав би: хоче вкрати з неба зорі;
 Блищить неначе Моштері на небі ***)
 А ціле місто гарне, тихе, любе.
 Цар зміркував, що тут сидить гадюка,
 Та зваживши, що се твердиня й велич,
 Він так сказав прихильникам своїм :
 „Як що із пороху, з земної тліні,
 Мій ворог зміг вложить таку твердиню,
 То я боюсь, що він у долі любчик.
 Що з долею він нишком побратав ся.
 Та все волю я швидче йти на бій,
 Ніж маю бідкатись і гаять час.“ —
 Се кажучи ювак стиснув рукою
 Важкую булаву й погнав коня.
 Злинув він наче полумя, тай разом
 Він виріс перед вартою у брамі.
 Як замахнувся тяжкою булавою,
 То вартові як стій усі каснулись.
 Отак-о вийїхав Ферідун у замок
 І поколивсь Тому, хто світ создав.

А. Кримський.

*) Так я перекладаю слово „міль“. Ця міра буде $\frac{1}{2}$ парсахи або парасанга. Слово арабське і значить воно: 1) паличка, 2) стовп, 3) стовп при дорозі. Д. Мсєрянц зближав до цього слова ассирійське „шлі“ („Объ асс. слово „пмили“). Москва 1894)

**) Кейван — арабська і в загалі семітська назва для планети Сатурна.

***) Моштері — планета Юпітер.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть друга.

IV.

— Ну, що вам, вгомосць? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обробовано, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почус... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусіли-сте, панотченку, вчора трошка за шціпу гербату випити... Рому троха за много доляти, правда?... А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А Госноди, і так ударити ся! Аджеж ви могли зовсім забити ся! о! Певно головою о кант гриннули ся. Я вже післала по цырулика до Зворини, от-от тільки его не видно. Хоч я думаю, що его й не треба. Ну, як же себе чуєте? Ослаблені троха? Деж пак! Стілько крови витекло! Але ми з Гапкою вівьємо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмету на предмет, немов старала ся заговорити о. Нестора, не дати ему прийти до слова. При тіх вона обертала ся прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика і несподівана радість доворушила ві так дуже. Та на о. Нестора ота ві балаканка зробила зовсім противне вражінє. Побачивши паяу Олімпію він замовк. Горячковий блиск его очей почав гаснути, горячковий румянець щєз зі старєчого лица і воно зробило ся опять бліде, аж зеленковате, мов у трупа. Він почав трясти ся всім тілом і по хвили знеслений склонив ся головою, так що Гапка мусіла положити его на подушку. Простягнена на колдрі его костиста рука стягала ся судорожно, далі почала кидати ся, а лице почало виражати намаганє сказати щось. Та сили не стало і він тільки зашевелив посинілими, безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Его се мучить. Ему не можна говорити, — полупештом сказала йій Гапка.

— Як то, не можна говорити? — троха немов обрушила ся пані.
— Адже перед хвилєю говорив з тобою.

— Се так... кілька слів...

— Що ж він тобі мовив?

В тій хвили о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидати ся на ліжку, рука его так швидко стискалася ся судорожними рухами, що Гапка не могла на се питаня відповісти.

— Бачуть ясна пані! Ему знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішучо садівник.

— Але що ви міні плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані. — Слабий, конаючий — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане до ноги. Адже я его знаю. У него такі напади вже пару раз буди. Власне его треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпите ся! Підведіть голову! Скажіть, як себе чуєте?

І вона підійшовши до ліжка ввляла его за руку. О. Нестор ще раз застогнав, потім звільна замкнув очи, посинів і зробив ся мов неживий.

— Пані, ви его добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіть ся! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютити ся на таку безцеремонність сего мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, его рука так сильно похолоділа і зробилась мов дерев'яна, що вона мимо-волі відступила на бік. Та про те вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що вперед було, — говорила пані немов сама до себе, але так, щоби чув садівник. — У него нанаді *той слабости*. А перед нападом він ходить мов сам не свій, любить ховати свої річи по всіх кутах. Потому хоч его різ, не тягнеть що з ним було. Адже раз реверенду з себе скинув і зачхав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було найти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

От так говорячи пані Олімпія обернула ся йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив ві питанем :

— Чи ясна пані справді післали по цирулика до Зворини?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючи ся до него плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєте ся в сю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І не ждучи відповіди пані увійшла до кухні і луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і почухавши ся в потилицю пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про его слабість і камі-зельку. Але се ему не вдало ся. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло его в душі як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та не бачучи в них нічого особливого вернув ся оянь до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо і не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити его. Вкінці він надумавши щось встав,

перехрестився і взявши палачку в руки пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на ріці, по при фільварок а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого місточка Зворини, де находився постерунок жандармерії, нижший суд і цирулик замість лікаря.

О які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали з місточка:

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на него бляше.

— Господи! А вам що такого? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посмівіте за одну піч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанем Маланки, розповів ему свою пригоду. За порадою Гердера він скоро світ був з Маланкою у шандарів, був у цирулика, а далі доніс о всім до суду. Що буде то буде, а кривди своєї дитини він не подарув.

— А у нас у дворі ще гірша комедія, Деменюку! — перебив его садівник. — Панотця побито.

— Що? Панотця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз стало ся щось таке, чого садівник ніколи в світі не надіяв ся. Дослухавши оповідання Деменюк загомав руки, закленув їх над головою і ревно мов припечений шиною:

— Ой-ой ой! Головоцько моя! Я всему винен! Я окаяний! Ой бийте мене! Ой катуйте мене, бо се моя вина!

І не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тялячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він що духу пустив ся бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилию мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинула ся бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилию стояв на місці дивлячи ся в слід за ними та пробуючи в своїй голові розчовпати се занутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І натиснувши капелюх на чоло він, увесь обливаючи ся потом, прискореним ходом поспішав до Зворини.

V.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбігла ся блискавкою по селі. Ніхто не змів докладно сказати, від кого єї чув уперве, бо хто тільки здивав ся з другим, то покаувало ся, що оба вже знали, що в дворі щось стало ся. Одні казали, що рабунок, другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшні покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили і потім заночували. Говорено о розбійниках, що в ночі напали на двір шукаючи грошей, то о якихось жидах, то врешті о цигавах, котрих банда два дни тому переходила через село, а не доставши в дворі нічого мала грозити пані страшною піштою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміє ся, кожда з ріжними відмінами — до вїйтих з тим, щоб вона розповіла все своему чоловікови. Вїйт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божити ся, що чули се від людей, що о тім ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сїрак, перевів сївк поверх него торбу з урядовою бляхою і взявши палицю в руку пішов до двора. Поки йшов дорогою, до него з кожного вигона підходили цікаві чоловіки і жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та тее... в дворі, кажуть, щось там тее...

— Сеє не тее! — відповідав сердито вїйт. — Я нічогосінько не знаю. А ви відки чули?

— Та говорять. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто міні перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перні. По селі як би в давнї ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємо ся.

— Правда є! Се найроумнійша річ. Пек-їму, та чень же люде не зновили.

Від вїйта до двора було не близько і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав винустити з громадського арешту і котрий від тоді мов навіжений бігав по селі, ровносячи вість про те, що в дворі стало ся щось страшного, та все додаючи, що ось перед хвилиєю чув се від сего або того сусїда, власне від такого, котрому він сам перед хвилиєю сказав.

— Ну, люде, — сказав вїйт, коли вже були близько двора, — так як ми тут є, чень усі не підємо до двора.

— Чому ві! — роздались крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив вїйт. — Ануж то все не правда? Ануж там нічого не стало ся? Готова нас пані заскаржити до суду, що єї двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад угхомирних людей. Вони зацукали ся троха, тим більше, що всі якось почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи і яке там склало ся нещастє

— Найліпше так буде, — мовив далі вїйт. — Ви тут задержіть ся, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде, — загомонили люде.

Вибравши трьох господарів вїйт на їх переді посунув ід дворови. Доходячи до брами він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою, а в кінці перехрестивши ся отворив фіртку і вїйшов до середини. Був се чоловік старший, котрий тянив ще покійного графа і панщину і по старій памяти ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли у мужиків старих, панщизнявих згадок, а розділ села на громаду і обшар відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздривень, підозрінь, суперечок, тим доткливїйших, що діяли ся ніби то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворови не приносили ніякої видимої користі.

Ледво отворивши фіртку і зробивши крок до середини, в вузкий вигонець, що провадив на панське подвірє, пан начальник цофнув ся напруго, немов побачив щось страшне перед собою і хотів в-задгузь вернути ся на вулицю. Він стукнув ся плечима о свого сусїда, котрий власне за ним проходив фірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав той, зупиняючи ся також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирїзали, обрабували, обікрали. Адїть, пані онде на подвірю — здоровісінька! Ще й з паничем!

— Та то правда, — мовив сусїд. — Видно, що забїйства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще би варто розпитати.

— Е, говорїть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я яко начальник не маю права мішати ся до того, що робить ся на обшарі, хїба що би пані дідичка сама мене завїзвала. А вже як би були єї обікрали або обрабували, то не бїйте ся, вона була б доси наробила гвалту не тільки на все село, але на весь повіт. Ходїмо геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати єго ті господарі, що вїйшли остатні, — якось то не яло ся так прийти і не скаавши нічого втікати. Ще пані подумавть, що їх боїмо ся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив вїйт. — Міні урядово не випадє, а вам можна

— Ну, нам! Чому нам? Ви у нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадє, — змагали ся мужики. Всі були цікаві дізнати ся, що властиво стало ся в дворі, та ніхто не мав відваги підступати до паві, котрої не любили за єї великопанську гордість та невмолиму

напастливість зглядом мужиків особливо тоді, коли по її боці була хоч тіль урваннени.

І хто знає, як довго ще вони були би змагали ся, коли б не Адась перший побачив їх та наблизив ся до них з подвіря, де доси занятій був якоюсь живою розмовою з матірю.

— Чого вам треба, люде? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли кланяючись та повираючи один на одного. Ніхто якось не зважував ся перший промовити. Вкінці промовив такий війт.

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що в дворі щось не те...

— Що не те?

— Та щось стало ся.

— Що таке мало в дворі стати ся?

— Або я знаю, що? Гонять люде, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забійство. Тс ми прийшли...

— Чи ви, люде, подуріли, чи що вам таке стало ся? — скрикнув. Адась, заналевівши цілим лицем. — Ніякої крадіжкі ані рабунку тут не було! Нічого тут не стало ся такого, до чого би ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І не чекаючи на відповідь панич відвернув ся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертючись, щоб іти назад на вулицю. Прочі господарі також були видимо збиті з пантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвили кризь підхилену фіртку просунула ся руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до него ніби шептом, але так голосно, що слова его почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам говорю, що тут стало ся щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт. — Говори, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спятайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діє ся в вгломостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Ото, а ми й забули. Адаже кажуть, що в вгломостем щось стало ся. Ходімо до него подивити ся.

— Се що іншого, — промовив війт. — До вгломостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютоги, та про те удавав, що не чув нічого і захотів грати рав розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він опять грізно, обертаючи ся до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив війт уже смілійше. — Ми до ясного панства нічочо, борони Господи!

— Ну, а чогож тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустили ся йти, але не в фіртку, а вигонком на панське подвірє.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці спитав Адаць.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивити ся, — мовив війт кланяючи ся єму з лукавою чешністю.

— Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє то блідне, мінить ся на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кіпить в єго нутрі, війт почав догадувати ся, що тут таки мусіло стати ся щось негоже, а при тім щось таке, що пани радї би закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилию такїй несмілий і нерішучий він виступав тепер далеко смілійше, певний себе, чуючи ся на твердїм, правїім ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тілько комірником, а громада мада перше право дбати про него. Панич не міг тепер відправити їх, не міг зборонити їм бачити ся зі своїм панотцем, а через него війт і прочі господарі надіялись таки довідати ся, що властво стало ся в дворі сеї ночі. Та Адаць не думав так легко подати ся.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він троха лагіднійше.

— А то чому? — запитав війт троха острійше, бачучи, що „ясний панич“ спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не від нині. Єгомость в таку пору, перед обїдом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти троха пізнійше! — знов гнівно фукав ся пан Адаць. Та люде вже не слухали єго. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючи ся паничеви та про те й не думаючи цофати ся в зад. Адаць аж тряс ся з лютооти; здавалось, що ще хвиля, а він готов кинути ся на тих упертих мужиків з ніжтями і зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що сям людяи! Пхають ся мов свині, до єгомостя тай до єгомостя. Хтось їи наговорив якийсь дуриць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак свої урядової поваги.

— Пане, — скавав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем стало ся щось недобре. До него ми маємо право і ви не смієте нам зборонити з ними бачити ся. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тимчасом фіртка отворила ся знов. Люде зібрані на вулиці чу-ючи, що щось довго балакають їх післанці в панничем і що паннич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим входить в вигонець і громадити ся довкола віїта. Купка вже була досить поважна і робила ся щораз більша. Назва „свині“, котру кинув паннич селанам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голоснійше. Ті що були в заду, промовляли сміливійше.

— Що? Ми свині? А дивіть на него! Смаркач один! Коли ми свині, то ти певно за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на сего молокосуса! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвірє. Та в тій хвили пані Олімпія заступила їм дорогу.

— А леж Адасю! — новина вона заломуючи руки і хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте ему! Він дуже згнівнений — там такі неприємности... Господи, а тут у нас також! Ёгомость нам троха заслабли. В ночі у них був напад — знаєте, у них часом *тота слабість* трафляє ся. Вчора при гостях троха міцнійшої гербати в руком випили, тай на тобі! А в ночі кидуючи ся бідний випав з ліжка і і вдарив ся в голову. Але то нічого. Тепер уже ему ліпше. Рано була горячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійте ся, я вам ручу, що ему нічого не буде, але пару день треба его лишити в спокою. Тож прошу вас, ідіть тепер до дому. Адась поїде нині до Львова і для всякої обезпекі спровадить доктора. А тимчасом будьте певні, що ему у мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я доси его не кривдила і тепер певно не скринджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Бі слова від разу вулицинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них доси ніколи не чув, щоби о. Нестор мав напади тої слабости, т в. епілепсії, але в сій хвили ніхто над сим не застановляв ся, а пані говорила се в виразом такої певности і натуральности, що нікому якось і в голову не приходило сумнівати ся о правдивости ві слів.

І вже всі обернули ся, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цівічним усміхом моргнув до неї мов би хотів сказати: „Славно мама говорить!“ — коли в тім з офіцини, де жив о. Нестор, роздали ся голосні крики, роздираюче риданє, жіноче „заводженє“ мов по покійнику. Ті жалібні, голосні крики прошибли всіх мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопила ся за голову, Адась стрепенув ся і обкрутив ся на місці, немов би наступив на гадяку босою ногою, а всі селяне мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи ухами щось нове, печуване та страшне.

— А се що? — промовив віїт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люде.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія і Адаць стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало вже спиняти людей, котрі то відвертаючи ся, то кидаючи на них гнівні, а то бачилось, і згідні погляди, в нішій мовчанці лавою повалили паперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід розлягав ся з офіцини чим раз дужше, голоснійше, жалібнійше. З далека можна було розрізнити два голоси: мужеський грубий і троха прихриплий і тонкий та дзвінкий дівочий. То ридали над зомлілим панцем Демевюк і его дочка Маланка.

VI.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцим то тут нічого не стало ся. А головно ві перелякала нагла присутність Демевюка, котрого голос зараз пізнала. Сей чоловік був з о. Нестором ще вчора пізно в ночи, вийшов від него так, що вона его не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає, що небудь більше про події сеї ночи і що власне знає? Вона даремне ломала собі голову над сими питаннями, котрі піднимали в ві серці цілу бурю тривоги і ніяк не хотіли прояснити ся. Сам на сам з ним вона може була б відважила ся ваяти на розпити старого, вивідати у него все, добити ся повної певности, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала б і одного его погляду, не здобулась би на те, щоб завлати ему найзвичайнійше питане.

Не менше, коли ще не більше перелякав ся, збентежив ся, зовсім змішав ся Адаць, почувши з офіцини голос Маланки. Отся дівчина, в котрій ще вчора він бачив гарну „пташку“, з котрою можна приємно побавити ся, щоб ві опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для него якимось страшним ворогом, якоюсь могутчою загрозою. Чому? він сам не міг звіркувати. Аджеж нічого між ними не стало ся, вона нічого не могла ему закинути, а те, що зробила для него, зробила в доброї волі, без силуваня. А все таки ві жалібні риданя та стогнаня свердлили его душу як страшні докори, проймали его невимовним страхом. Сей панич, такий ще гордий і фудульний перед хвилию супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам на сам з матірю, зробив ся таким малим, безградним, трусливим, мов дитина, що на потемки зайде в темний кут і боїть ся сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки его трясли ся, в душі все завмерло крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишу ся! — промовив він розмяклим, майже плаксивим голосом.

— Не бій ся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи его за руку. — Криши ся! Не подавай ся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіанських людей... Серед того окруженя... Здурию, мамо. здурию!...

— Бог є тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держати ся обоє разом. Мусимо не подавати ся, мусимо бороти ся! Памятай, що в протівній раві гровить нам загибіть!

— Не могу! Не могу! — повторяв мов помішаний Адась, хапаючись обома долоннями за голову. — Мушу геть відси! Мушу троха віддихнути свобідно, покріпити ся...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на брчку і йдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там наші у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов слухуючись що хвилі захопити троха повітря в груди, як чоловік, котрого щось дусить у горді.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачити ся.

— Що? Що мама мовить? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш, синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут стало ся, піддержане зносин з сімєю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли близше про се подумаєш. А Еміль казав міні вчора, що вони, дочка і мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але ж мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась, — я не зможу тепер, після сего, що стало ся, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хіба би сама тебе не хотіла пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свобідно, говори зовсім свобідно, немов би нічого й не стало ся. Можеш мимоходом сказати при Мількови, що піп, котрого він бачив у нас, троха щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сего дуже багато залежить.

Голос ві, інтонація, жести, роввага і рішучість — усе те підбадьорило троха знеможлиго панича. Ота стара жінщина, зіваля, посила та похилена віком, виростала в єго очах, робилась крєпкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о него, але єму о неї можна оперти ся, чув, що засоби ві душевної сили ще такі значні, що вистарчать для них обоїх.

— Добре, мамочко, постараю ся зробити все! — мовив він, цілуєчи ві в руку. — Нехай тільки троха передихну свіжим повітрям! Нехай троха розірву ся, успокою ся!

— Розірви ся! Вспокій ся! Але не забувай ані на хвилю, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонно приготувати ся. Треба собі забезпечити всі входи і виходи.

— У мамі надлюдська сила, надлюдський розум! — з подивом шептав Адає.

— Ні, синку, у мене тільки спокій — промовила простодушню пані Олімпія. — Представ собі, сеї ночі я спала як убита. Мої нерви мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Йдь же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, сли можна -- нині, а найдалі завтра вертай до дому.

— До дому? — опять сквасив ся панич.

— Конечно! Конечно! — опять рішучо промовила пані. — І то вертай не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Незай і так! — промовив Адає.

— А гроші у тебе є?

— Є. Дунаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто настай ся! Будь оглядний і осторожний і вертай — коли можна то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я тимчасом буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мамі і направив ся до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвав ся зі стайні Гадина.

— Запрягай до брочки!

— Слухаю ясного пана!

— Адає! Ходи но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні і запрягав маленьку, блискучу паничеву брочку, Адає опять наблизив ся до матери.

— Слухай синку, — мовила вона, нахилившись до него. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз як прийідем до Львова, кошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у него грошей на вексель. Обіцяй який хоче процент і пович хоч з тисячу гульденів.

— А то на що?

— Треба, синку. Роздумавш, то й сам побачиш, що треба. Конче пович! А бодай так зроби, щоби хоч вексель був підписаний, навіть ще ліпше — кілька векслів, два або три, хоч би й на дрібніші суми. І добре би було, щоб ти говорив не з одним жидом, а з кількома, щоб між ними вість пішла, що торецький панич того а того дня зичив гроші.

— Ну, се для них не новина! — мовив покуро Адає.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечно потрібно. Чуєш, синку, конечно!

— Ну, щож, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я могу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побаченя, малочко! — промовив Адає і поцідувавши її в руку скочив на козлі і вхопивши лівою рукою ремінні, віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі і коні рушили з місця. Гадина тимчасом побіг відчиняти браму.

— Дивна жінка ота моя мама! — міркував Адає чвалаючи гостинцем до Львова. — Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх завязаний, а вона тільки тепер відвискала спокій. Формальну стратегію передо мною виложила. О, така жінка не швидко зложить оруже! З нею нобороти ся не всякому під силу буде!

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани і вузкі мужицькі ниви пестрою рікою плыли по обох боках гостинця; по над ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з агід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднів ся львівський Високий замок з кіпцем люблинської Унії, білим мов сніг у сонці. Повітря було тихе, тепле, провірчає. З поблизьких лук доходив запах свіжо скошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовим пахощами. Гостинцем тягли ся тяжкі брики з набором або мужицькі драбнясті вози запряжені маленькими миршавими коненятами. Деє не деє попадали ся пішоходи, що йшли стежкою по за ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Заковою горою, з котрого поки що видно було тільки шпиль найвисшх веж. Адає перегонював їх усіх. З цигаром у зубах, з батогом застромлени обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тільки цмокаючи, пролітав поуз лівих брик та хлопських возів мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать на здогін зависні погляди та несповніні мрії. „От кому щасливо живесь на світі!“ думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають, бідолахи, що той зверхній блиск криє вовсім не блискуче ядро, що на душі у того блискучого щасливця тава погань і таке пекло, яке їм певно і в сні не снить ся. Не знають, що до того далекого, тавничого города гонять его такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом. Та куди їм се знати! В їх душі сіра, щоденна жура гуде мов чмелі, що в землі гніядять ся; за тим упертим гудінєм куди їм чути гудіне кусливих шершенів, що гніядять ся на високх дубах?

Ів. Франко.

Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи.

(З додатком двох листів Руданського до его брата.)

Чимало Українців, а надто котрі старші, згадують про Руданського, що мовляв з нього був дуже талановитий поет, найпершого розбору. Так кажуть ті люди, що ще самі знали покійника та читали рукописні збірки его творів, що він засидав до Києва. Тільки ж молодші Українці частенько не розуміють, чому це старші такечки вихваляють поета, чому звуть его незвичайно видатним, чому нарешті звуть его найкращим після Шевченка. Не розуміють молодші такої вихвали Руданського через те, що не дуже то можуть познайомити ся з его творами. З невеличкого збірничка „Співомовок“, виданого в Києві Оленою Пчілкою, важко зрозуміти всю вагу автора; а ті вірші, які надрукував др. Франко в „Зорі“ 1886 р., знаходять ся в закордонній часописі, що тоді не дуже була розширена на Україні, тай особної відбитки в них не було, опроче ж їх там і не гурт: усього 56. Під кінець 80-х років Галичане зачали друкувати в „Ватрі“ та в календарях „Просвіти“ історичні поеми Руданського; та поеми ті — це ж мабуть чи не найслабші поетові писання, вони швидче можуть дискредитувати автора в очах публіки, ніж підняти. Аж 1893-го року д. Комар заходив ся видавати в „Зорі“ багацько співомовок Руданського, і ото таким способом наші сучасники за 25 год по смерті Руданського починають довідувати ся, чим він обдарував Україну.

Нема чого й казати: ті вірші, що по видавав, видає і ще видаватиме д. Комар, дуже гарві; прочитавши їх, тепер не важко зложити ціну авторови. Але треба признати ся, що й після Комарової публікації Руданської ще далеко не весь виявить ся гронаді, бо в нього есь ще багато других творів, а поміж ними щира перлина — поема „Світлові байки в співках“ (народня біблія). Рукописи всіх неопублікованих творів Руданського, які вважали ся досі загубленими, тепер лежать у мене: міні їх передав шав. проф. Павло Гн. Житоцький. Я отсе ладшаю ся видати їх у світ божий.

Згадані рукописи дуже цікаві. Йіх є ціла колекція: тут і чернетки Руданського (хоч може термін „чернетки“ буде тут не точний), тут і его власноручні чистовики, тут і чужоручні копії, тут і листи. Оглядаючи все те та вважючи на ті звістки, які подав про другі рукописи др. Франко („Зоря“ 1886, ст. 195) та д. Комар („Зоря“ 1893 ст. 8), я вовсім легко бачу, коли Руданський ще писав, коли і скільки разів упорядковував і переписував свої твори, звідкіля пішли які копії, — одно слово: як стосують ся одні до одного всі ті рукописи, що знаходять ся в мене, в Комара та в когось із Галичан.

Зачав Руданський складати українські вірші в Камянець-Подільській семінарії 1851-го року, певне в маї: найперший сей твір („Два трупи“) він скінчив 1. юня. Писав під впливом Шевченковим. Другий по черві твір, поемка „Вечерниці“, датуєть ся 23-м январем 1852-го року. Далі дешо писало ся 1853-го року, а вже ж починаючи з 1854 року Руданський пише таки багатенько, тай мова зго кращає (бо 1853-го р. він ще міг вживати таких форми, як „з Оленою молодой“). Не буду я тепер ровводити ся, що, коли і де писав тоді молодик, бо хронологію та всякі критичні уваги і виводи я подаватиму тоді, як буду видавати самі твори: поки-що можу оголосити лиш те, що 1859-го року студент Руданський захтів пописувати до купи всі свої віршувания, які доти він вісім чм девять літ переховував мабуть (щдчеркнуоу, що „мабуть“) на клаптиках паперу або в малесеньких зошитах. Впоравши 1860-го року всю роботу, він ті клаптики очевидячки знищив як річ непотрібну, а камісьць того він мав собі три товсті зошити книжкового формату в малу вісімку, в окладниках із синього паперу. Два перші томи переписані ще 1859-го року в літі Руданський оправав у палятурки, а третього чомусь ві (ниже я скажу свій здогад, чому ні). Да в отсі три томи він пописував свої твори, не йдучи за змістом, а по просту хронологічними роспорядком, під-ряд; коло кожноі пьеси він поставив дату (рік, місяць і день), а часто ще й город або село, де тоді був, як складав вірш. Висше я назвав ті три томи „чернетками“, раз тому, що на них Руданський потім поробив чинало виправок, замазувань і т. і., а в друге ось чому: чи не може бути, що моя гіпотеза про існуванє виспе згаданих первісних „клаптиків“ неправдива? чи не може бути, що отсі три томи не є пізнійша копія зроблена 1859 і 1860 го року, а таки первісний оригінал, де кожду сторінку пописано саме тоді, коли вказує дата? Проти цього питання можна одректи, що в первих двох томах (а мабуть в третім, тільки я зго не бачив) скрізь однаковісінький папір і однаковісінька рука, а вже ж за десять годів (1851—60) і папір і характер письма мусіли б чим раз обмінювати ся. А в тім, всі мої міркуваня — тільки гіпотеза, не аксіома; правду відає тільки Аллах, а лист Руданського, що друкуєть ся висше, ніби-то натякає на те, що в мене в руках таки справжні чернетки-первописки.

Що ж є в отих трьох томах, які я вважаю за найпершу редакцію давнійше написаних творів, а дехто може вважати за найперший оригінал? В первім томі — твори з 1851, 1852, 1853, 1854, 1855 і 1856-го року. В другім томі — твори за 1857-й рік („Соловей-царя“ не має ані в тексті, ані в оглаві), далі за 1858-й і за 1859-й рік до 10-го юля. Третій том, що про його згадує д. Франко („Зоря“ 1886, ст. 195), містить твори за рік 1859-й (з 26-го сентября) та за 1860 й (до 3-го ноября). Перші два томи — у мене, третій — десь у Галичині (у д. Франка). Всі вони звуть ся: „Спивоомовкы козака Винка Руданського“. Далі на 1-м томі стоїть: „Книжка перша. Зъ 1851 року до 1857“, на 2-й: „Книжка друга 1857, 1858, 1859“. А на третім томі, як видно в Франкового опису, не зазначено, що то має бути „книжка третя“, а єсть тільки от що: „1859—1860. Петропиль“. Звідси, в других

Франкових звісток, в листів Руданського та ще в того, що сей том не заведено в палатурки, я догадуюсь, що як задумав Руданський уже другу редакцію своїм творам (про неї див. нижше), то третій том першої редакції ще не був переписаний начисто; а вжеж із листу, який подасться нижше, можна догадувать ся, що перші два томи готові були ще в юлі 1859-го року.

Сю найпершу редакцію творів я вважаю за найціннішу, бо за нею ми можемо вислідкувати хронологічно, ступінь за ступнем, ровніток поетичного талану в Руданського; тай задля життєпису поетового ся редакція має теж незвичайну вагу; і найповніша вона. Тільки ж сам автор не думав або йому одрадили видавати свої твори в світ хронологічним порядком. В кінці 2-го тому першої редакції ми бачимо додаток: „Заголовки I. и II. кн.“, себ то показчик змісту для обох томів, щоб лекше було переписати рукопис задля видання друком. Той показчик — систематичний; твори, що йдуть в обох книжках мішан, в показчику поділено вже на рубрики: „Пісні“, „Байки“ і т. д. Для характеристики національних поглядів Руданського цікаво завважити, що приклади на Поляків він заніс в рубрику: „Приказки на чужих“, а приклади на Великорусів у рубрику: „Приказки на своїх“. Є в нього в сій другій рубриці підрадні рубрики; одна з них зветь ся: „На самих себе“, — ото вже, значить ся, на Українців... Дак от, держачись сего систематичного показчика, Руданський в юлі до сентября 1859-го року переписує свою першу редакцію вже новітнім порядком тай називає її „Ныва. Козака Винка Руданського.“ На заголовку стоїть іще означка: „Книвь 1860.“ На мою думку се не має значити, що Руданський переписав „Ныву“ в Києві і 1860-го року, а по prostu він її хотів видавати в Києві тай сподівав ся, що вона вийде в світ отого 1860 го року. В сій редакції (звіи її: „друга“) мало того, що всі пьеси розпорядковано не хронологічно: повкидувано всі дати, ніде не означено не тільки місяця й дня, ба навіть року. Де ж тепер той рукопис? Один шматок з цієї другої редакції знаходить ся в мене. Він зветь ся: „II. Байки.“ Чиясь пізнійша рука і інакшим чорнилом перенумерувала тут сторінки; мій шматок починаєть ся ст. 16-ою. Решта рукопису, себ то поділи „I. Пісни“ та „III. Прыказкы“ — лежить у д. Комара. Те, що він зве своїм „другим шматком“, то то й єсть шматок із другої редакції.

Та в д. Комара знаходить ся ще один власноручний рукопис творів Руданського і названий ним „Зшиток перший“ (Зоря 1893, ст. 8). Се — шмат в великого рукопису, де показчик показує, що там були ось які пьеси: I. Пісні, всіх 15, датовані 1854—1858; II. Байки і приказки, всіх 57, всі з датами 1857—1858 р.; III. Неблиці, всіх 6, 1851—1854 р; IV. Ліричкови думи, 1856 (без прозаічного додатку); V. Цар Соловей, 1857 р. Датовано скрізь тільки рік, а місяця та дня — ні. Що ж то за рукопис? Звісно, не маючи его перед очима, важко вгадати гаразд, що воно таке. Та я думаю, що то — третя редакція, пізнійша од другої: адже ж показчик свідчить, що тут була й новинка, якої нема в першій і другій редакції,

— поема „Цар-Соловей“. Знов же й текст надрукований од д. Комара в „Зорі“ показує, що сю редакцію Руданський зладив ні-з ні й ш од першої (хронологічної, трьохтомової), бо от напр. в першій редакції стояло: „Хмельницького байка“ (заголовок), потім Руданський замазав закінчене „ого“ та поставив — зверху „ий“, а замазавши „байка“ поставив „з Ляхами“. Отже в Комарівському рукопису од разу стоїть виправлений заголовок. А що друга редакція молодша од першої тільки на два місяці, то й вона, значить, старша од „першого ашитку“ Комарового.

Я вже згадав, що в Комара „перший ашиток“ не цілий: не стає „Небилиць“, „Лірникових дум“ та „Царя-Соловея“. Але через лад сумувати про втерю нам нема чого, бо і „Небилиці“, і „Лірникові думи“ переходили ся в 1-й і 2-й редакції під рубрикою „Байки“. Ніде нема ніякісенької чутки тільки про поему „Цар-Соловей“, а велика шкода, бо Ніщинський казав, що то дуже гарна річ.

Подивіюсь тепер, що надруковано і що готуєть ся до друку в творів Руданського, зложених 1851—60 року, таї візьмим за основу перву редакцію (хронологічну, трьохтомову), бо в ній є такі вірші (дуже гарні, додам), які Руданський з недогляду або з цензурних умов не переписав у рукопис 2-ої і 3-ої редакції. Отже 3-й том першої редакції (той, що є у д. Франка і містить твори 1859—1860 р.) вже оголошено трохи чи не весь. Шкода тільки, чому теперішній галицький ховяїн того тому барить ся надрукувати переклад „Слова о Полку Ігореві“. Далі тії вірші, що писали ся 1857—1859-го року, містять ся в 2-м томі першої редакції. Здебільша все те видрукує д. Комар в рукопису 2-ої і 3-ої ред.; кажу: „здебільша“, бо вже бачу, що деякі приказки знаходять ся виключно в першій редакції, а більше ніде. Отже про решту того 2-го тому та про весь перший (твори в 1851—1856 р.) потурбую ся вже я.

Відомо, що в творів Руданського робили ся (численні, здаєть ся) списки другими людьми і блукали скрізь по Україні. Деякотрі з чужих списків є і в мене. Є в мене один список другого поділу 2-ої редакції („Байки світові“) зроблений після 1883-го року; він очевидножк призначав ся задля цензури. Та ще ж є в мене той самий малесенький списочок 1869-го року з печаткою Стрільчевського, що д. Франко опублікував у „Зорі“ 1886-го року. Франко описує його в тім самім рочнику „Зорі“ на стор. 195-й і думає, ніби се власна рука Руданського. Се помилка, той списочок зовсім чужий, — Франко не привичаний розбірати російські характери письма; опроче там трапляють ся грубі помилки, неможливі для автора, і їх нема в справжнім оригіналі Руданського. Датовано тую збірочку: „С. Петербургъ. 5. марта 1869 года“. Руданський сказав би: „Петрошль“, а не „Петербургъ“. Далі: 1869-го року він був у Ялті. Др. Франко думає, що в написі помилка — замість 1859-го року; але і сю думку перекидає правопись збірничка: Руданський почав писати „і“ тільки в 1861-го року, а доти ставив „и“. Тим часом в збірничку стоїть систематично „і“ та „и“, напр., „цільть“.

Роблячи в літку цього 1895 р. археологічні екскурсії по Київщині в поручення одного московського вченого товариства, я між іншими паперами придбав багацько т. зв. „альбомів“ з віршами. Котрі альбоми писалися за шістьдесятих років, то там часто трапляють ся вірші Руданського, але без підпису автора. Найчастійше трапляється приказка: „Вареники.“ Для студій над Руданськими такі альбоми можуть мати вагу, але для критики тексту — ні.

1862-го року Руданський написав: „Чумаць. Українській дивоспівъ на штирохъ місцяхъ. Зложивъ Степанъ Руданський. Ялта. 1862 року. Мца Сент.“ (NB. Зміна в правописі. Це значить ся, вплив „Основи“, де він співробітничував). 1871-го року в маї та апрілі він туго оперетту сильно переробив і всякі одміни списав на особноиу зошиті. Обидва власноручні авторові рукописи — в мене. Про „Чунака“ досі не було й чути віде.

В 60-х роках Руданський працював найбільше над перекладами з грецької та латинської мови. Надруковано: а) Іліади пісня перва („Правда“, рочник V, N. 2—3), збірка третя (ibid. p. VIII. NN. 1, 2, 7), збірка пята (ibid. p. IX, NN. 1—3), збірка шеста, вірші 120—235 (ibid. p. VIII, N. 14), збірка сема, осьма, девята (ibid., рочи. X, NN. 1, 2, 10, 11, 16—18); б) Енеянки пісня перва, зв. 657—756, в „Правді“, рочи. VII, N. 5 (Диви бібліографічний спис, що д. Франко подав у „Зорі“ 1886 р, ст. 95—96). Що Руданський був переложив більше, про се свідчить Василь Лукич („Зоря“ 1886, ст. 136), що бачив 12 пісень Іліади і д. Мандичевський, якому здається, що він бачив у В. Барвінського Іліаду переложену геть усю („Зоря“ 1886, ст. 120). Де ж манускрипти? Чи в когось із Львовян, чи справді в Києві, як каже д. Мандичевський? („Зоря“ 1886, ст. 120). У мене є власноручний Руданського список другої пісні Іліади, тай то не весь, і (здається ся, теж власноручний) уривочок з першої пісні. Як відомо, друга пісня ще не була друкована. (В середині рукопису лежить картка, а на ній рукою Драгоманова написано гексаметричний переклад уривка з Одиссеї, дуже гарний, зроблений 16. ноября 1866 р.)

1869 го р. Руданський був переложив „Війну жаб з мишами“. Де оригінал, не звісно.*) Ож. Огоновський („Зоря“ 1887, ст. 321) запевнює, ніби він у Ніщинського, і покликається на лист Руданського до Ковальова („Зоря“ 1886, ст. 96). Тільки ж той лист не дає права на такий здогад; опроче за 25 год після того, як писав ся лист, багато води уплило; тай д. Комар, що пераз балакав з д. Ніщинським про Руданського, нічогосінько не згадує про існуванє рукопису „Війна жаб з мишами“.

В усякім разі, хоч дечого з творів Руданського не стає, то таки є надія, що вже не довго нам чекати до повного виданя. Горє тільки, що поеми „Цар-Соловей“ — дак мабуть уже амінь.

*) Я бачив его 1886 р. у д. Трегубова в Києві; він же був ласкав зладити для мене копію того рукопису, котру я й передав д. Лукичеві для опублікованя. І. Ф.

Поміж тими паперами, які міні доручив П. Гн. Жатецький, є два документи, що кидають велики важке світло на житє Руданського. Ми досі дуже мало знали про поета. Те, що подав у „Зорі“ 1886-го року Одесит (ст. 78 і д. ст. 94 і д.), долучивши три листи Руданського до Ковальова, — от і все, що ми знаємо, бо з дрібненької заміточки Боржса Повнанського („Зоря“ 1885, ст. 135) довідатись можна не гурт. А вже ж можна було б дещо роспитати у тих Руданських, що й досі єсть на Поділлю*) та в д. Синицького в Книві. Ті два документи, за які я згадував, то два листи Руданського до його брата Григорія. Про того брата нам відомо тільки те, що пише поет в листі до Ковальова з Ялти 1870 р. 24 юля. От як аттестує його він там: „Щирий Добродію, Віктор Васильвич! Отсе перед Вами стоїть братуха мій старший Григорій Васильвич; живе він у Каменці-Подольській, служить у Д. Як. Колба сина, та у его через добрих людей ласки не має. Зразу був у его Виницьким бухгалтером, а тепер війшов на простого писаря при канцелярії Колбасина, і тепер у его і служба дарма пропадає, та і гроший біг-ма. Приїзжав він до мене за порадою у сім ділі, но я лучшої поради не міг ему дати, як тільки поїхати до Вас в Одесу і попитать ся, чи нема хоч у Вас у Тимченка в Одесі якогось-нибудь штатного місця для его. Чоловік — мій брат — не академік, но щоти і порядки акцизві знає, до діла не лінивий, пить не любив і не любить і пише не без товку; одна его біда, що він на словах не говіркий і тим не в шанобі у товариства і у начальства“.

Один з тих листів Степана до Грицька, писаний на звичайнім почтовім папері, з усіх чотирьох боків, дуже дрібно. Його дуже подерто, — мабуть багацько блукав по руках. Папір важовкнув, скрізь плями од вохкості. Другий лист дуже вицвів, та папір переховав ся красше. Я подаю листи достоту так, як вони написані, не чіпаючи ані мови, ані ортографії, ані пунктуації.

11. юля 1895.

А. Кримський.

Два листи Ст. В. Руданського.

I.

Петропіль, 1859, VII. 5.

Коханий Грышо мыйый мій брате!

Лысты Твій видь 28. марта и п'ять карбованцивъ я видибравъ на страстни недилли; — не повирьшь, якъ ты мене потишывъ передь

*) Де саме вони на Поділлі, я не знаю. Та я думаю, що рідне село поетове — Хомутиці Виницького повіту.

святамы: за тін грошы я хочь трохи ¹⁾ підновився на весну, пры пай-
ний підновивъ старый жупанъ ²⁾ та шаравары, вставившы нови чер-
воніи паслужкы, та шей і на свята zostався карбованецъ у кешени.
Спасыби тобі братику за твою шырнестъ и выбачай мени, що я такъ
довго не писавъ до тебе; бо я тутъ мало що й вынешъ.

Спершу экзамены, а потимъ праця, щобъ скількы небудь попра-
выты свою долю затримала мене ажъ до сего часу: экзамены
пройшовъ ³⁾ ничего и перехожу въ четвертый курсъ, а работа ище
тільки на половини, ище треба цилый місяць посидиты, щобъ що не-
будь пустыты у свить, не то щобъ для славы, а хочь для кешени ⁴⁾,
бо бида такы бидою, а два роки ще ⁵⁾ треба пожиты въ поганимъ
петропелі ⁶⁾

Въ кинци мая видибравъ я видъ батькивъ 15-ть карбованцивъ и
дорешты опорадывся справывъ соби нови штаны за 9 карб. и чоботы
за 3½ а решту проивъ, не вмираты жъ съ голоду. Але скажу тобі
братику, гирко мени прыйшлося тыхъ 15 карбованцивъ; — въ нымъ
равомъ я видибравъ видъ батька такый лысть, що й самъ бувъ нера-
дый. Выписую тобі де котри мистя; отъ вони:

„Мнѣ обидно, что ты писалъ не самъ, а чрезъ другихъ просишь
денегъ, какъ будто считаая для себя унизительнымъ просить объ этомъ
самъ, — еще горше обидно то, что ты пишешь къ Александру ⁷⁾ письмо
на мое имя и его просишь за деньги...

„Письма твои писанныя грубо ⁸⁾ ничуть не располагають меня въ
твою пользу, а только приносятъ боль сердцу и заставляютъ жалѣть,
что я употребилъ все мое воспитаніе ⁹⁾ для того только, что бѣ видѣть
тебя неблагодарнымъ...

1) Не можна розібрати, чи „трохи“, чи „трохи“, та начеб то перше. А. К.

2) Очевидячки треба розуміти уніформу военно-медичну. — А. К.

3) — одбув, вс. я. — А. К.

4) Ясно, що поет говорить тутечки про свої „Співомовки“, але про
котру редакцію? Насамперед можна сміливо сказати, що мова тутъ іде не
про нове творіне, а про переписку, бо з 29-го юня до 7-го юля Руданський
нічого нового не зложив, тимчасом листа цього вінъ пише 5. юля серед роз-
гару праці; потімъ вінъ дещо написавъ нове 7—10 юля і того жъ таки 10 юля
аладыв „Преслівия“ до тыхъ творівъ, що містять ся в першихъ двохъ томахъ „пер-
вої редакції“, і вже не писавъ нічого нового ажъ до сентября. Відсеія вихо-
дить, що отсімъ листомъ вінъ натякає на „другу“ (по мойй термінології) редак-
цію, себ то тую, яка шматками переходуєть ся в д. Комара („другий шматовъ“
його) і в мене. Наведене місце з листу дехто може ваять на доказъ того, що
„перша редакція“ — то таки справжня чернетка, пошисана починаючи з 1861
року. Що жъ до моеї гадки, то я єі висловивъ выше. — А. К.

5) Курсъ в Военно-Медичній академіі — пять год. — А. К.

6) Тутъ починаєть ся друга сторінка; „петрополи“ писано малою
буквою. — А. К.

7) Здаєть ся, що се мова про брата стрячного, Олександра Андріевича
Руданського. — А. К.

8) Себ то по украинському. А. К.

9) Батько хоче сны сказати: „кошти на виховане“. В загалі треба зав-

„Вспомоществованіє тебя въ продолженіи трехъ лѣтъ въ Петербургѣ было причиною того, что я затыгнулся по шею за вась въ долги... и за все это я недобрый отецъ? Богъ свидѣтель, я не проклинаю тебя за твою черную неблагодарность, а дѣлюсь съ тобою и симъ послѣднимъ кускомъ хлѣба¹⁰⁾).

„Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно не по малороссійскому, або лучше ничего не пиши!“ и проч.

Бильше ничего не треба! тут зачеплено и збыто зъ болотожъ все, що було для мене дорогого: мою покярнысть называютъ пыхою, мою правду — цѣвикою, мою жалість — здырствожъ, мою вдяку — чорною невдякою... мало того воны личать мене годнымъ прокчину и заказуютъ мени говорыты зъ нымы моею ридною мовою. И ныхай бы вже я идеть чытавъ таку ганьбу, а то ни и въ Махнѣвца¹¹⁾ прочытали чужіи. Що будешь робыты зъ такымы батькамы? Правда я пысавъ письмо до Олександра черезъ батькови руки¹²⁾ и до батька не пысавъ, але я передъ тымъ пысавъ до него¹³⁾, а винъ заповчавъ, а яежъ я маю право пытаты старшого, чому винъ не отвичае, або другимъ запытожъ перерывати его думу? — Я пысавъ до брата, щобъ винъ попрѣсывъ для мене грошій у тата, а самого тата не просывъ — але чыжъ маю я право просыты чого небудь у батькѣвъ, колы я вже якъ годылось добри дытныи подакувавъ ивъ своимъ торышнымъ пысьмомъ и за сьиль и за хлѣбъ и за выхованія? — Своимы лыстами я еху нигды не цѣвикавъ, а в лыстахъ до бративъ, колы часамы шо и сказавъ на батька, тѣ правда а шо правда то не грѣхъ. Остатныхъ¹⁴⁾ грошій я

важкыи, що отсей россійскый лист писано дуже важкою, пентюховатою мовою, яку звать в Россіи „семинарщяною“. Тимъ дивнѣйше бачыти, що шп такы шныть ся говорыты нею, а од украинської, ридной, аж одхрещуетъ ся — А. К.

10) Починаеть ся третя сторінка. — А. К.

11) Махнѣвка — невеличке містечко в Бердичѣвському повіті Кіівської губерніи, на границі Подільської. Єть і другі місця (села), що тежъ звать ся Махнѣвками, та я думаю, що Руданскый каже не про яку, як про сю саму. Батько його, здаеть ся, жив у маленькому селі Хомутиницяхъ Винницького повіту Подільської губерніи (принаймні в паперахъ поетовихъ є записы, що таке або таке оповіданє вінъ чувъ, бувши ще хлопцемъ, у Хомутиницяхъ), дак ота Махнѣвка близесенько тудя — А. К.

12) В Хомутиницяхъ, можна сказати на певне, почти тоді не було, таі у Махнѣвці тежъ забуть ні Треба гадати, що листи і Махнѣвчанамъ і Хомутиничанамъ приходили в Винницю, а шо од В. до Хом. (40 верстѣ) близше, ніжъ до Махн. то Хомутинецкый багюшка йїздичи до Винниці мігъ забирати в почти й ті листи, котрі були до Махнѣвского багюшка (себ то о. Андрія Руданского) таі потімъ передавати йому (з Хомутиницѣвъ до Махнѣвки буде верстовъ ізъ трицять). Зрештою Махнѣвка лежить не дуже далеко й од повітового міста Бердичева (20 верстовъ), де почта неодмінно є. Тільжъ же коли одкнунути мою догадку про Винницю, то не можна зрозуміти чому бъ мавъ Степанъ писати до Олександра „черезъ батькови руки“. — А. К.

13) Після: „але“ спершу було написане та потімъ замазане: „чыжъ маю я право пытаты старшихъ, чому вид.“ — А. К.

14) Попереду було: „Дышныхъ“, а не „Остатныхъ“ то потімъ замазано.

въ ¹⁵⁾ щиле жытя свое у батькивъ не забывавъ: за то що воны пожалували мене два (а не тры якъ батько пыше) роки въ петрополи ¹⁶⁾, а ихъ пожалувавъ два роки въ каменци ¹⁷⁾, просыдивши два роки на бурсацькии хлиби; а то що батько заплативъ за прогони ¹⁸⁾, вниъ положивъ бы и такъ на мою выправу ¹⁹⁾. Зрештою я не думаю, щобы у доброго ²⁰⁾ батька бувъ тилько иденъ холодный розликъ зъ своины дитыны бевъ жадного вчутя; добрый батько любить и выводитъ дитей черезъ то що воны его диты его кровь, его будуче жытя, а за вчутяиъ дитей не обстае, бо знае, що воно залежыть не видъ него, а видъ тыхъ чые воно. Той небатько хто выпомынае ²¹⁾ дитыни всю свою трату на него и опомынается вдякы, — то скуный пожычныкъ допомынается довгу! Таты! таты! мы ваши диты а не довжныкы, мы за всигды намо васъ за батькивъ а не пожычныкивъ — защожъ вы звете насъ невдячныиы?!

Заказують мени мою ридню нову, — заказуе батько; але в мене бувъ праидиъ и прапраидиъ — воны мени неказатлы; неслухае батько мои новы — за то мене и по смерти, може, послухають штырнадцять милйонивъ моихъ идномовцивъ. Батько може нелюбыть свои новы черевъ то, що нею говорать ²²⁾ у насъ мужыкы, — а нобы то въ москвичи не говорать мужыкы по московскій? Да и чышъ мы лучче видъ мужыка? вси мы равни и у Бога и у натуры.

Оттаке-то брате! А що жъ тамъ дїется съ тобою? напышы хотъ кылька сливъ. Якъ можна, брате, прышли мени пять карбованцивъ до Спаса, бо на той мисякъ не буде вже дей позычыты. Зрештою, колы въ тебе нема — то ничего робыты буде й такъ, — а в Сентябри може що съ Кыива добуду ²³⁾. Будь здоровъ!

Твій братъ Степанъ Руданьс(ькій).

¹⁵⁾ Починаеть ся четверта сторінка. — А. К.

¹⁶⁾ Знов „петрополи“ написано малою буквою, бо тоді була мода, щоб писати власні ймена не великою буквою. У Пушкіна в виданю Анненкова скрізь стоить „герацій“ і т. і. — А. К.

¹⁷⁾ В Камянци-Подільськїм. Не важко звідси вгадати, що Степан був стїпендіатом. З рукописів его видко, що він і на діто не йздив до дому. — А. К.

¹⁸⁾ Себ то гроші за дорогу до Петербурга. — А. К.

¹⁹⁾ Звідси видко, де ховало ся джерело всіх неладог у сімї Руданськїх. Батько бажав, щоб Степан зостав ся попом на его парафїі, а Степан того не хтів, так само як і его старший брат Гриць. — А. К.

²⁰⁾ „доброго“ переправлено з „нашого“. — А. К.

²¹⁾ Не можна розібрати гаразд, чи стоить тут „выпомынае“, чи „вспомынае“. — А. К.

²²⁾ Цїкаво, що в Руданського глагольні закінченя теперїшнього часу „т“ і „ть“ раз-у-раз чергують ся. — А. К.

²³⁾ За рукописе „Ниви“ (або „другої редакції“). — А. К.

II.

Голубе мій сызый
Соколе мій ясный
Братіку мій рідный
Грыгорку!

Пам'ятаешь якъ ты прощався зо мною¹⁾ — нехай тобі помагає Господь на всякихъ місці де ступнежь ступишь и де въ речамъ повернесся. Спасибі тобі, братіку! Знаешь тую проклятую жидівську бухчу?²⁾ мы її вдыбалы за Балтою підъ першыимъ горбомъ — тамъ вона на сидухахъ сиділа³⁾ и леже⁴⁾ її знає колы и якъ вона до Адесы доїхала, а мы съ паномъ купцемъ (подякуй ему братіку там то хороший и ровуный чоловікъ) такъ мы съ паномъ купцемъ ще въ суботу до обіда булы въ Адесі. Тільки то⁵⁾ біда моя шо я не понавъ підъ пароходъ и нусів тыждень пересыдіты въ Адесі. Правда небагато я там своїх грошей стратывъ и добрії люды поїлы и годувалы а все жъ такы стратывъ два карбованці и за нихъ потому прыйшлося одбуваты. Въ четвергъ сівъ я на пароходъ „Аргонавтъ“ и за тры карбованці цілы суткы купався на палубі въ морській воді, покы насъ не прыбыло до Севастополя, бо мы череяз буру збылыся въ дорогы тай до Евпаторіи не попали. Въ пятницю въ Севасто(по)лі обсушывся, а въ суботу поїхавъ до Симферополя. Въ неділю явився Врачебній Управі и выслу хавъ першу начальничу похвальбу шо мені грошей не дадутъ бо я, новлялы воны, просрочывъ⁶⁾. У Оберъ-проніантмейстера прыйняли мене добре; тамъ я обідавъ, тамъ я и вечеромъ погостывъ⁷⁾ и шуткуючи спомянувъ и за тебе⁸⁾. Мені сказали шо можна тільки тобі треба увольнытыся⁹⁾ и поступыты до него на службу въ канцелярію хоч на пів року, або на рікъ, ідно для того шобъ тобі візнаты тії діла, а друге

1) Ось ізнов нова життєписна дата: поет йїхавши з Петербурга на службу в Ялту, був зайїздив до своїх. Се було 1861-го року. — А. К.

2) Якось міні не в тямку, шб то воно за „бухча“. Мабуть це іронічна назва для труєкої жидівської балагули, шо раз-у-раз „бухчить“, себ то бухає. — А. К.

3) Значить ся, або загрузла, або коні пристади. Сидухом зветь ся дрібна перекупка (Нбскегін), шо цілий день сидить на базарі коло свого стола та чекає на покупців. — А. К.

4) лихе. — А. К.

5) Починаєть ся другий бік листа. — А. К.

6) Може бути я не помилю ся, коли звідси догадаю ся, шо Руданський прийїхав на посаду більше-менше 25. октября. — А. К.

7) Починаєть ся третя сторінка. — А. К.

8) Себ то чи не знайдесть ся задля него посада в Криму. Та певне, шо с того нічого не вийшло; брат мабуть зостав ся в Винниці (дивь лист Р-ого до Ковальова, „Зоря“ 1886, ст. 97). — А. К.

9) одставку взяти. — А. К.

для того, щобъ тымъ часомъ для тебе очыстити місце снотретьця на-
гавину. Але пожды трохи; весною хочь не вінь то вона прыїдуть въ
ялту на воды (морськїі) я тогді поговорю з нимъ якъ годитьсѣ, а тымъ
часомъ літомъ ¹⁰⁾ може я вібю якую кошійчynu шобъ хочь тебе на
рівъ прохарчуваты — тогді и возьмемсѣ за тее діло а теперь потерпы!
Әхъ Грыщю Грыщю! давъ ¹¹⁾ Богъ, шобъ хочь ты живъ не далечко
одъ мене все бь мені якось одрадніше було. Въ вівторокъ выїхавъ я
изъ Симферополя, але на половынї дороги заночувавъ, бо въ мене не
стало грошій, а безъ грошей вражїі ¹²⁾ поштаря не хотїлы везты. Спа-
сыбі ідному подорожньому татарыновї що заложывъ за мене два кар-
бованці тай допхавъ якось до Ялты. И отъ уже два мїсяці як я въ
Ялті на нове господарство ¹³⁾ мїняю, купую, позывчаю — хочу хочь
трошкы пригаодытсѣ та на мїсті статы, а то вже надоїло до бїсо-
вого батька снуватсѣ по-свїті изъ кутеа въ кутокъ и прыстановыська
не маты.

Будь здоровъ съ празныканы та въ новытъ рокомъ.

Твій братъ Степанъ. Ялта 21. дек. ¹⁴⁾

¹⁰⁾ Бо в літку прийїдуть до Ялты багачько слабих людей купати ся
в морї, то лікаревї добра практика. — А. К.

¹¹⁾ Очеvidячки треба додати „бы“. — А. К.

¹²⁾ Почынаеть ся четверра сторїнка. — А. К.

¹³⁾ Додайте: „прыву“, „прывїхав“ то що. — А. К.

¹⁴⁾ Нема сумнїву, що лист писав ся 1861 р. — А. К.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

IX.

Задача, котру історичні обставини таким способом накиннули шляхті, була загалом взявши дуже тяжка, а для неї тим тяжша, бо вимагала не лиш великої енергії, знання діла і зрозуміння духа часу, але і великої саможертви. Не мож сказати, щоби шляхта не була енергічною, — противно, ще за часів Йосифа II, а тим більше по его смерті вона розвинула була кипучу, горячкову діяльність іменно в справах економічних, дотикаючих єї відносин до мужиків. Що ж з того, коли ся діяльність, як і всі єї сімпатії і стремління звернені були в сторону як раз діаметрально противну тим стремлінням новійших часів, котрі намагали до освободження мужицтва з під економічного і суспільного підневолєня. Характеристичною цією сеї діяльності, котра становить єї принципіальну ріжницю від економічної діяльності народів цивілізованих, було стремління не наперед, до освободження мужиків, до наділення їй економічними і суспільними правами, але навад, до можливо найбільшого їй підневолєня. Головним єї змаганєм було вернути ся до тих порядків, які панували за благословенних для неї часів колишньої Польщі, і переважно в тої суперечности, яка заходила між єї стремліннями а реформаторськими змаганями кінця XVIII. віку, виїшла та культурна неподвижність Галичини в першій половині XIX. віку, котра так різко відрізняє Галичину від сусідніх країв, а тим більше від західної Европи. „Слова: *sta sol ne moveare* — каже автор брошури „*Listy galicyjskie, Supraś 1 1843*“ — стали ся, здасть ся, програмою Галичини від часу єї окупації; то ж осталась вона вірною цій новій (?) девізі в цілою резігнацією і послухом підневольного чоловіка! Не для Галичини зробила цивілізація від 70 літ такі великі поступи, не для неї появили ся чудові винайдєня в науках природничих; не для неї всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і приладжено до нинішніх вимогів освіти і часу; не для неї промисл і торговля стали де інде, мож сказати, условинами життя найсильнійших держав; не для неї в кінці усміхаюча ся в кождий рокоп живійше надія всіляких реформ будить загальні змаганя людського знаня і захоочує до залізної витрєвалости! На всі ті чудові прояви дивити ся мусить Галичина закамєнілими, бездушними очима! Перевініла ся вона подекуди в європейський Китай, котрого державною задачею від кількох тисяч років є і була цілковита неподвижність в справах політичних, моральних і матеріальних.“ Цітовано в брошурці „(Обеспустан Galicyi. 1843 стор. 8—9.)

Але несправедливо було би всю вину за такий стан Галичини складати на уряд австрійський, як сего хоче автор брошури. Особливо за те, що не для Галичини „всюди інде зревідовано і упорядковано права, заведено в них гармонію і приладжено до нинішніх вимогів освіти і часу“, не мож винувати уряд, котрий спеціально за часів Йосифа був власне представителем вимогів освіти і часу і старав ся зревідувати і упорядкувати права, коли противно шляхта була заважати ворогом урядових реформаторських змагань. Тай несправедливо автор називає девізу: „*sta sol ne moveare*“ для Галичини новою, бо вона є знала ще за часів колишньої Польщі, і як раз реакційні стремління шляхти причинили ся в значній мірі до того, що вона, по короткім ослабленю підчас оживляючого панованя Йосифа II. вернула ся до Галичини в повній своїй силі.

Бо навіть залізна енергія Йосифа II. не годна була викресати в Галичини животворящого вогню, котрий би завмерле жытє єї огрів і впровадив в три вкпй рух; та й ту іскорку жытє, когра по нїм була лишила ся, пануюча верства старала ся всіми силами придушити і справді придушила, так що в порівнаню з шляхтою навіть реакційний уряд австрійський першої половини XIX. віку видає ся поступови, бо хоть своїми декретами придворними ставав часом в обороні підневолених нас народніх. Як мурашки, коли їм хто розрушить їх муравлисько, так пануюча верства заметушила ся була по Йосифових реформах, щоби, скільки мож, вернути назад *status quo ante* і змаганя єї в тім відношеню становлять іменно весь зміст єї економічної діяльності.

За часів колишньої Польщі дідич був самодержавним власителем всеї землі в селі і самодержавним паном своїй мужиків. Уся земля була панська, — не лиш та, котру дідич нав в своїм безпосереднім ужитку, але й та, котра була в руках мужиків. Ніхто не смів мішати ся в єго відносини до мужиків; ніхто не смів ограничувати єго майже безграничної власти над ними і над їх землею; державної власти і контролі над єго поступуванем не було. Він робив, що хотів; міг, коли єму сподобало ся, відібрати мужикови землю і прилучити до двірської, а єго прогнати; міг, коли схотів, загосподарований мужицький ґрунт промінати на який небудь двірський неужиток, і на тім неужитку посадити мужика; міг мужицький ґрунт поділити між кількох мужиків.

Реформи Йосифові у всіх сих відносинах наложили на дідичів великі ограничення. Із самодержавного сільського царька вони зробили звичайного австрійського підданого, підлеглого ц. к. окружному старості і єго ляндредрагонам, а натомісьць піднесли правне і економічне положенє мужика. Перевели вони передовсім різкий поділ землі на домінікальну (панську) і рустікальну (мужицьку), постановляючи, що ґрунти, котрі в дни 1. ноября 1786 находили ся в посіданю мужиків, мають на завсігди остати ся мужицькими (декрет придв. канц. в 2. апр. 1787 і §. 11 патенту з 10. фебр. 1789) і що дідичеві не вільно тих ґрунтів мужикови відбирати аби їх без дозволу мужика і без відомости окружного староства на інші міняти. Те саме постановляв §. 6. па-

тенту з 26. мая 1789, наказуючи дідичам забирати рустікальні ґрунти на свій ужиток, і приказуючи, що ґрунти ті завжди мусять знаходити ся в посідаю мужиків, до котрих дотації вони належать.

Отже по смерті Йосифа, коли енергія центрального уряду в обороні мужицтва значно ослабла, вся діяльність галицької шляхти обернула ся на те, щоби ті постанови помершого реформатора звівечити. Зараз за часів Леопольда і в перших роках панованя Франца I. почала шляхта загортати силоміць хлопські ґрунти і допускати ся на мужиках волякких безправств, так що декрет придворний з 28. юня 1798 ч. 2132, покликаний в губерніальнім розпорядженю з 20. юля 1798 ч. 20541 мусів пригадувати припис забороняючий втягати мужицькі ґрунти обложені рустікальним податком в посілість домінікальну. Припис сей пригадував тодішній центральний уряд не з якоїсь особливої прихильности для мужиків, але для того, що від втягненого в домінікальну посілість мужицького ґрунту тратив рустікальний податок. Але таке пригадуванє не помагало нічого; уряд зайятий був війною з Францією, а шляхта не бояла ся папірянних громів, не понертих фізичною силою, і робила далі своє, збільшаючи без перестанку свої домінікальні посілісти відібраними від мужиків ґрунтами. Три рази ще уряд пригадував ся шляхті в різних часах з дотичними своїми постановами, а іменно: декретами придворними з 16. нояб. 1804 ч. 16231, з 18. окт. 1811 ч. 14969 і декретом губерніальним з 25. сент. 1827 ч. 64744, приказуючи окружним староствам боронити стан мужицького посіданя против безправних претенсій дідичів і дбати про те, щоби опорожнені в якій небудь причини мужицькі ґрунти надавано лиш мужикам, бо на ґрунтах тих лежить не тільки обовязок уплати податків, але також обовязок військової служби; але ті часті пригадуваня свідчать лиш о безспильности тодішнього уряду супротив шляхти і о успішній боротьбі шляхти з урядом, з его декретами і з мужиками. Очевидно, в сій важній справі шляхта потрафила поставити на своїм.

Не інакше діяло ся з наказом заміни мужицьких ґрунтів за панські і з наказом ділення мужицьких ґрунтів.

Декрет придворний з 2. апр. 1787 постановив був, що дідичам не вільно міняти своїх ґрунтів на мужицькі, а то під карою подвійної вартости, хіба по переведеніи попередно через окружне староство доходженю і по сконстатованю, що мужик, котрого ґрунт мав іті до заміни, на ню по своїй добрій волі згодив ся. Але видно, що декрет сей не багато помагав, бо дальший декрет придворний з 1. авг. 1805 ч. 15194 (губ. ровн. з 22. нояб. 1805 ч. 48023) на-ново наказує заміну домінікальних ґрунтів за мужицькі, коли більшість громади на те не згодить ся, — і майже слово до слова те саме пригадує губерніальний декрет з 3. юля 1825 ч. 37611, з чого видно, що через цілий той час домінії навіть против волі більшости громадян міняли після свого уподобаня панські ґрунти за мужицькі, і міняли очевидно гірші ґрунти, неужитки за ліпші, через мужиків загосподаровані.

Заказ ділення мужицьких ґрунтів повторював уряд ще за часів Йосифа чотири рази, декретом придворним з 14. апр. 1785 ч. 739, патентом з 16. юня 1786 §. 41, патентом о мужицькім праві наслідя з 10.

мая 1787 §. 3. і губерніяльним розпорядженням з 3. юлі 1788 ч 14921. Коли вже за 10 літ Йосифового панованія треба було заказ сей кїлька раз поновляти, то щож доперва пізнїйше, коли шляхта смїливо підняла голову в уряд став за слабій і за мало енергічний, щобї своїм декретами забезпечити фактичне переведене! І ось цілий ряд декретів придворних і губерніяльних свїдчить документально о великих побїдах неперерахованих в средотвах домінії над урядовими приказами і мужиками і о тїй заподливленості, в якою шляхта вмїла ходити коло оборони своїх економічних привїлеїв. Губерніяльне розпоряджене в 2. апр. 1802 ч. 10645 констатує, що домінії часто не оглядають ся на §. 41 патенту в 16. юні 1786 закауучого ділене мужицьких ґрунтів, що подїлявши ґрунт, на котрім сидїв один мужик, між кількох господарїв, вьжуть кождому з них відроблювати таку саму панщину, яка перше належала ся з цілого ґрунту. Декрет придворний в 6. дек. 1804 (губ. ровп. в 4. янв. 1805 ч. 52771 ек 1804) жалує ся знов, що домінії ділі ґрунти мужацькї ділять на пів- і чвертьґрунтови господарства, ба навіть чверть-ґрунтови ділять на ще дрібнїші посїлости і приказує звертати пильну увагу на таке поступуване домінії. — Декрети губерніяльні в 25. юлі 1806 ч. 29147 і в 9. окт. 1812 ч. 35897 пригадують на ново постанови законні против подїлу мужицьких ґрунтів і приказують окружним староствам, щоби в більшєю увагою як до тепер дбали про виконанє зпринписїв закона, щоби кождий припадек такого противозаконного діланя остро карали і правний стан річи, який перед подїлом істнував, назад привертали. — Те саме повтаряє декрет придворний в 2. дек. 1813 ч. 17712 (губ. ровп. в 24. дек. 1813 ч. 46660), додаючи, що против такого діленя ґрунтів тин острїйше належить вступати, бо дотація галицьких мужикїв в ґрунтах є така мала, що цілий мужик (ціле господарство мужацьке) має найбільше 20 кірців засїву або 13¹/₂ моргїв поля. — Тин більшє отже дивувати мусять постанови інчих декретїв і іменно декрет губерніяльний в 14. нояб. 1806 ч. 46526, письмо окружне в 24. марта 1809 ч. 9552. IV. і декрет придворний в 20. дек. 1820 ч 37400 (губ. ровп. в 26. янв. 1821 ч. 3552) позволяючи помимо такої малої дотації на діленє ґрунтів, коли ґрунт мужацький окаче ся такий великий, що господар очевидно не годен єго обробити. Бо хоть декрети сі додавали, що подїл такий відбувати ся має без примусу і не після самоволї домінії, а під загрозою неважности лиш при іртервенції окружного староства, то застереженя сі не вартї були навіть того паперу, на котрім були писанї. Шляхта показала ся тут дожшою як урядовї декрети і застереженя. Збільшаючи з одного боку обшир своїх посїлостей, котрі вже без того були такі великі, ще навіть нелюдське і безцеремонне внаискуване даремної панщинної праці не вистарчало на їх належите загосподарованє, безперестанним загорганєм мужацьких ґрунтів, а не знаючи інчої системи господарської, як лиш оперту на тїй панщинї, вона всіма силами і всілякими штучками перла до того, щоби помимо патенту в 1786 установившого тахітим панщини і способї єї відроблюваня збільшити число даремних робучих рук без ніяких уступок з свого боку. Вона в тїй цілї вмїла знаменито використати невідрадне положенє мужика посадженого

на батьківській ґрунті і обов'язаного сплатити своїх братів і сестер, а немаючого на сплату потрібних грошей. Найлекший ратунок для него в таких рааі був: поділити батьківський ґрунт між усіх наслідників. Але закон на поділ не позволяв, і опираючись на тім законі міг на него і дідич не позволити, і лиш тоді як і годив ся на него, коли всі інтересовані наслідники обов'язували ся відроблювати від припадаючої на них пайки таку саму панщину, яку їх батько відроблював з цілого ґрунту. Дідичеві таке множене панщини приносило очевидну користь, бо в кождім селі рік в рік кілька господарств через наслідство переходили в інші руки. А що мужик відробляючи приміром в чверть ґрунту таку саму панщину, яку его батько з цілого, мусів економічно руйнувати себе і ніколи не годен був загосподарювати ся по людськи, про те ему було байдуже. Де ж і такий поділ ґрунтів ему не вистарчав, там не було нічого лекшого, як задобрити окружне старство або окружного комісаря і під повором, що господарство за велике і один господар не годен его обробити, розпаявати ґрунт між кількох господарів і таким способом збільшити собі число обов'язаних до панщини рук. Не дармо ж губерніяльні і придворні декрети жалують ся, що окружні староста за мало дбають про строге виконане дотичних постанов закона!

Але діяльність шляхти мала на цілі не лиш одно розширене домінікальної посілости коштом посілости мужицької і збільшене укороченої патентом з р. 1786 пащини. Вона ціле реформаторське законодавство Йосифа, цілу систему і духа тих реформ уважала безправним гвалтом над своїми самодержавними привілеями, отже й против цілої системи звернена була єї реакційна діяльність. Кожду постанову закону, котра в той чи в інчий спосіб старала ся хоть троха улекшити мужикови его долю і зменшити тягар, наквнений на него самоволею панською за колишньої Польщі, уважала шляхта вовіющею кривдою для себе, безправним нарушенем єї споквічних прав; найвишши отже єї ідеалом було привернене тих вольностей шляхотських, яких вона перше уживала. Писаного закона вона не годна була в цілости знівечити, бо законодавча власть була в руках самодержавної корони; за те с тим більшою енергією ваялась вона коли вже не до правного то бодай до фактичного зруйнованя неависного їй законодавства.

Дуже докладний образ сих єї змагань і результатів, яких вона добила ся своєю кипучою і енергічною діяльністю за яких 10—12 літ по смерті Йосифа, дає нам наведене вже повисше губерніяльне розпоряджене в 2. янв. 1802 ч. 10645. Обемисте се розпоряджене містить в собі цілу колекцію всіх тих безправностей і насильств, яких шляхта допускала ся на безпомічних мужиках, щоби повернути назад часи „золотої вольности“. „Як в одного боку — каже губернія львівська — боронити належить домінію в всіх їх інвентаріальних і законних правах, так з другого боку належать боронити бідного і безпомічного мужика від самоволі, гнету і всіляких кривд; его скарги і жалоби мусять бути скоро і докладно розсліджені, і коли вони справедливі, то мусить він дістати відшкодоване і належну забезпеку на будуще. Мужикам мусять бути вислене переконане, що вони живуть під справедливим

і лагідний урядом і заживають так само як і другі жителі краю тої горожанської свободи і опіки, котра їм дає безпечність особи, власності і ужиток добра прадбаного їх пильністю та заохочує їх до дальшої пильності і запопадливости. Тимчасом численні жалоби і доповідені на їх подставі доходження позавали, що декотрі домінії, їх урядники і державці допускають ся всіляких здиств, покривджені і гнету під всілякими, хитро придуманими і рафінованими притоками; що уживають всіляких способів і штучок, щоби мужикам перешкодити у внесеню скарг, щоби їх відстрашити від доходження свої кривди в окружні старостві і в виших урядах, а коли вони помию того жадають відшкодованя за понесені кривди, пригрожують їм дальшими здиствами і кривдами; що в кінці декотрі окружні староства то зволькають в доходження на скарги мужиків, то їх лиш сяк-так переводять, не приносять мужикам належного відшкодованя, або ударемнюють відшкодоване хитро вишанованими або салуваними загодами.

І так: 1) „Майже при кожній зміні в особі дідича, що в Галичині дуже часто буває, списують ся нові інвентарі ґрунтові, при чім дуже часто вписують до них нові або підвисшені панщинні повинности. На підставі таких нових інвентарів уважють себе опісля дідичі управненими жадати тих нових або підвисшених повинностей. Коли ж мужики починають вносити скарги, закриває ся дідич тих, що новосписаний інвентар був їм прочитаний, що вони его підписали, отже потвердили, що в кінці окружне староство его корамізувало, отже у знало важним. Тимчасом мужики покликають ся на старі інвентарі ґрунтові і на попередне довголітнє відроблюване менчої панщини — а індивідуальні підписи на новім інвентарі або заперечують, або звязляють, що їх при відчитаню і поясненю нового інвентаря несподівано заскочено, що їх до підпису присилувано, що вони змісту і наслідків списаня нового інвентаря добре не зрозумили і не знали, що в їх підпису вийде збільшене панщини“. Прегадує отже губерніальне розпоряджене окружним староствам — хоть очевидно надаремне — виразний принцип патенту в 5 янв. 1781, що панщинні повинности оцінювати належить після старих ґрунтових інвентарів і списанях по них спеціальних фассій, бо чою дідич не фассіонував. того не має права від мужиків жадати, — і наказує старостам, щоби при предложеню таких нових інвентарів доходження свої не ограничували на те, чи в них нема скасованих повинностей (так званих *prohibita generalia*), але щоби переконували ся докладно, чи нема в них яких нових, в старих інвентарях не вписаних або підвисшених повинностей ..

2) Часто заключали домінії з мужиками загоди або інші договори на нові, підвисшені або перемінені повинности, на сплату в грошех, відробок і т. д., при чім зі скарг і жалоб мужиків показувало ся, що їх до таких загод салувано всілякими хитрими штучками, гризбани або побоями, що їх що до змісту умови в блуд впроваджено або вони єї не зрозумили, що вони не знали і не розважили добре наслідків загоди. Прегадує отже губерніальне розпоряджене староствам циркулярне письмо в 10. сент. 1789 ч. 21363, після котрого всі умови заключені між домініями і мужиками найменше на три роки потребуть.

до важности затвердження староства і наказує їм при кредоженню таких контрактів добре розслідати не лише, чи загода наступила за доброю волею і розвагою громади, але також чи мужики приймаючи на себе нові повинности не відкопують свої екзистенції, чи зможуть себе вижити і чи їх тягарі не збільшилися по над міру відповідаючи їм ґрунтові і зарібкові.

3) „Довголітній досвід показав — каже далі губернiальне розпоряджене — що дідичі тримають мужиків на панщині по над законно приписані години; ділять цілі дні панщини на кілька днів; переміняють по кілька раз на тиждень тяглу панщину на ручну або на відворот; накладають на панщині роботу на міру (т. а. замість казати цілий день в законно приписаних годинах орати, жати або скопити вогати, кажуть ввирати певне число мергів, вжати або звести певне число кіл, через що робучий день протягає ся дуже значно); тяглу панщину, коли єї не потребують, кажуть собі сплачувати грішницю; жадають подвійного числа ручної панщини від тяглою мужика, котрого худоба згубила через заразу, (через що він, коли був обовязаний тяглом відбувати 3 дні панщини, мусів єї руками відбувати через 6 днів); кажуть таким мужикам відрабляти панщину, котрі після патенту від неї вільні; заповідають панщину за півно; вигамають цілі родини тої самої дини на панщину; за панщину невідроблену кажуть собі по над міру оплачувати або по над міру подроблювати; ділять, переносять або призабирають винну панщину в опис для мужика прикрий і недозволеній (припіром панщину з вини призабрану і переносять на слідуочу весну або літо. і кажуть разом призабрану і нову панщину відрабляти); висидать в дорогу в невідповідний або законно недозволеній час; не платять приписаних платежом належитостей за т. зв. далекі підводи і післанців; силують мужиків по над законно приписану панщину до безплатної служби при польованих, до посылки, нічних варт, до оброблюваня на користь домінії опорожнених мужицьких ґрунтів (пусток) до сушеня мочарів, до городженя пловів на панських ґрунтах, до спусканя панських ставів; а в кінці силують мужиків до робіт заказаних (prohibita generalia)⁴.

Звертаючи отже увагу окружних урядів на всі ті безправности і гвалти, приказує губернiальне розпоряджене держати ся ясамх і вкращаних привілеїв патенту а 10. юля 1786 і після сего патенту рішати жалоби і скарги мужиків.

4) Цюменно закауу ч; дворного декрету з 16. сент. 1800 ч. 2611, оголошеного губернiального розпорядженя з 12. янв 1801 ч. 16797 віднаймади дідичі панщини, призначену до обробленя власного їх господарства, іччи дідичам або вриватним оособам

5) Патент з. 9. авг. дозволяв дідичам тих мужиків, котрі обовязані були лиш до одно-або дводневої панщини, потягати до панщини через 3 дні, але лиш в часах сінокосів і жнив, і лиш за замлатою ціною місцевих цін, а не після інвентаріальних, азначно низших від місцевих Тимчасом дідичі, спираючись на постанові наледту з 1. сент. 1781, після котрої мужик обовязаний був до безусловного послуху своему панови, хоть бє навіть розказ панський кричдль его, потягали му-

жнив до панщини навіть по над 3 днн. і не лише в часі сінокосів і жнив, але коли їм скотіло ся, і або зовсім нічого їм не платили, або дуже мало; дні не спожитковані в часі жнив і сінокосів переносили на інші час або казали собі за них платити. Наведене губернiальне розпоряджене пригадує отже окружним староствам припис § 42. патенту з 16. юня 1786, після котрого дідич не сміє мужика против его волі силувати по над его панщинні повинности до інших робіт, навіть за заплатою, і прикажує староствам в разі скарги строго тримати ся сего припису. Приказ сей однакож нічого не помагав, бо губернiальні розпорядження з 25. янв. 1805 ч. 2608, з 19. апр. 1817 ч. 16933, з 26. юля 1822 ч. 38981 (декрет придв. з 8. юля 1821), і декрет придворний з 16. апр. 1835 ч. 8156 мусіли его наново пригадувати.

6) Пригадуючи далше наведений уже попередно заказа ділена мужицьких ґрунтів губернiальне розпоряджене наводити, що при доходженнях над скаргами мужиків уряд з недоволенням спостеріг, що богата домінії усі двірські господарські роботи, спекуляції і потреби хотіли би заспокоїти лиш панщиною і силуваною службою, що бідному мужикови ограничують кожду спосібність до зарібку ручною або тяглою роботою, що его без перестанку мучать силуваннями службани і роботами, нерешкаджають ему в обробленю его власного господарства і через те его і без того нужденє і безпомічне положенє ще більше погіршають, — що в кінці уживають всяких можливих штучок, щоби панщину побільшити. І так:

7) Ковфіскують мужицьку худобу обо господарські знаряди прихочені на нанських ґрунтах, пасовищах і лісах і замість жадати належного після закона відшкодованя за ниму шкоду, накладають на мужика тільки нових двів панщини, кільки їм споче ся.

8) Запомог в збіжу або в інших предметах, до котрих дідичі після закона (окружного письма з 21. фебр. 1788 і 22. юня 1789 і патенту з 19. апр. 1790) обовязані, уживають вони до покривдженя мужиків, бо замість кавати собі звертати їм грішину або збіжжя побільшують в самовільній і надмірній спосіб панщину.

9) Довги за борговані нантки кажуть в утяжливій спосіб відробляти панщиною. І тут наведене губернiальне розпорядженє прикажує держати ся строго окружного письма з 30. авг. 1788, після котрого нанткір на борг давати не вільно, а шинкарів, котрі мужикам забирають в застав господарські знаряди або худобу, карати належить подвійною квотою кредитованої суми і зворотем заставу і заказує приневелювати мужиків до відроблюваня кредитованої суми панщиною.

„Коли так з одного боку в богато місцевостях практикують ся численні кривди і утиски мужиків через силуване до несподобаних данин і робіт, — каже губернiальне розпорядженє — то з другого боку не менше численні бувають скарги мужиків, що дідичі, їм урядани і державці бють їм при панщині і при всяких інших обовязях. Пригадуючи отже патент з 1. сент. 1781, інструкцію з 12. фебр. 1787, патент з 15. марч. 1787 і окружні письма з 12. юля 1787, з 3. юля 1788 і з 11. марта 1793 ч. 686, прикажує губернiальне розпорядженє відповідля до сих постановок кожного дідича або его урядника, котрий би без дозволу

окружного староства карав мужика буками, карати карою грошевою відповідаючою числу ударів, а в разі тяжшого покалічення поступаги після § 119 кримінального кодексу. Не потреба чей додавати, що як в сій, так і в усіх інших обговорених справах се губеріальне розпоряджене не принесло утисненнн мужикам ніякої справдішньої помочи, а доказують се: окружне письно в 3. окт. 1805 ч. 40954, губеріальне розпоряджене в 5. дек. 1818 ч. 64499, декрет придворної канцелярії в 10. дек. 1818 ч. 27791, губеріальний декрет в 10. марта 1821 ч. 12236, декрет придворний в 8. февр. 1828 ч. 2912 і губеріальний декрет в 23. дек. 1841 ч. 82290, котрі постанови против тілесних кар наново пригадують і в-одно домагають ся їй строгого виконання. При тім з губеріального декрету в 23. дек. 1841 довідуємо ся о цікавих факті, що домініі опираючи ся на неясні декреті придворні в 20 нояб. 1781 уважали себе в праві за заплатою кари 1 гульдена від. валюти (40 кр. в. к.) від одного бука окладати своїх мужиків буками, коті і вілько їм хотіло ся! Губеріальний декрет і покликаний в нім декрет придворний в 11. нояб. 1841 ч. 33844 з великим невдоволенем констатує се дике поступуване доміній, але зарадити сему варварському звичаєви не було в силі, як загал-і ціле папіряне законодавство австрійське першої половини XIX. віку було безсильне перед бутною самоволею доміній, і може хіба лишень послужити яко свідоцтво, що уряд австрійський хоть на папері старав ся облекшити долю мужиків і відстрашити дідичів стяганем кар грошевих від надмірного збиткованя над мужиками,— і хоть сам був прихильником як найсильнішій реакції в політичних і економічних справах, то в відпошеню до мужиків був без порівнаня більш гуманний і чоловіколюбний як шляхта. Причина сеі безсильности уряду лежала по части в сурепечности і неясности его законів. Бо всі наведени повисше розпоряджевія і декрети закаували дідичам бити мужиків лише при провинах впливаючих з підданства і панщини. А при тяжких поліційних провинах, в котрих дідич виступав не яко дідич але яко перша судова інстанція, був він зовсім упривнений карати мужиків карани аж до 10 бучів без попереднього дозволу окружного староства. Очевидно, що таке подвійне становиско дідича давало легку спосібність до надужитя власти і що він як найобширніше використовував се своє становиско відкладаючи під понятие тяжкої поліційної провини такі провини, котрі або зовсім не були провинани або впливали в підданства і панщини, заспокоюча в такий спосіб чуте мести або ненависти до мужика, котрий смів уважати себе за такого самого чоловіка як его пан. Се чуте ненависти доводило іменно до того, що дідичі, такі скупі і падкі на гроші, не жалували часто навіть вільканацяті гульденів кари, коли їм приїшла фантазія висічи свого мужика різками або випражити его буками.

Очевидна річ, що падуживаючи в такий спосіб своєй законної власти або тиснучи мужика всілякими способами, в котрих повисше губеріальним декретом з 3. апр. 1802 ч. 10645 урядово сконстатовані становлять лиш малу частину, і маючи повну свідомість безправности свого поступуваня, домініі старали ся всілякими способами недопустити мужика до прислугуючого ему після закона права скарги і зажаленя

у вищих властей против панської сваволі. Тож губерніяльне розпоряджене в 2. апр. 1802 обговорює в 10—20 устугах всі ті перешкоди, які домінії ставили мужикам, коли вони хотіли скаржити ся на їх безправности. І тут зрештою саме, оперте на змішаний бюрократичний формалістичні австрійське законодавство тодішніх часів в значній мірі улекшувало домініям їх змагання. Як відомо мужик, котрий уважав себе яким ділаєм домінії покривдженним, обов'язаний був після патенту з 1. сент. 1781 скаржити ся на дідича насамперед самому таки дідичеві, і доперва коли домінія на таку его скаргу перевела розправу і вшдала рішенє, з котрого мужик був невдоволеній, міг він від него відкликати ся до окружного старства. Отже наведене губ. розпоряджене в 2. апр. 1802 констатує на підставі численних переведених доходжень, що домінії зголошували ся зі скаргами на них до них же самих мужикам всякими можливими способами докучали, то удаючи, що хочуть справу по доброму залагодити, то відстрашуючи їх грізбами а навіть побоюючи від дальшого доходження скарги, то виганяючи їх по просту в домініяльній канцелярії. Коли ж мужик прогнаний або навіть побитий ішов прямо до окружного уряду зі скаргою на таке поведєне пана, то окружний уряд не вглядаючи близьше в справу відсилав его назад до домінії! Ба, окружні уряди ішли в своїй податливости домініям ще дальше. Існував строгий закон против покутних писарів. Отже окружний уряд діставши „супліку“ на письмі против дідича, коли в прихильности для него не хотів доходити справи, не доходив чи скарга слухна чи ні, але висліджував передовсім автора супліки і кваліфікуючи его без близького розсліду як покутного писаря арештував его і строго карав. Губ. розпорядженє справедливо каже, що таке поступуване має на цілі заперти мужикові, котрий прецінь має право дати свою скаргу списати кому хоче, дорогу до окружного уряду і до вищих властей.

Але домінії мали ще радикальніший спосіб, щоби відстрашити мужиків від скарг. Коли мужики або громади, вважаючи себе покривдженними через дідича, сходили ся супокійно на раду, щоби умовити ся що до внесеня якої просьби або жалоби до самої домінії або до вищих властей або щоби в ким свідомий справі порадити ся що до провадження своєї справи, то домінії уважали такі сходини як бунт, яко збіговиско в карній цілі, яко підмову до непослуху і кваліфікуючи се яко кримінальну провину та по поверховнім переслуханю в домінії арештували їх або значну часть цілої громади і відставляли цілими масами до криміналу, де їх очевидно довше перетривували, хоть звичайно зараз по першім переслуханю пускали на волю.

Тож уряд видав в цитованім розпорядженю дуже строгі приписи і постанови окружним старствам, щоби мужиків в сім може найважнішим їх праві боронили і не давали їх хоть в сій чисто формальній справі покривдати. Центральному урядови очевидно найбільше ходило о те, щоби не зазираючи мужикам уже вовсім дороги до себе, збудити і утримати в них переконанє, що він один стереже їх правди і боронить їх від цілковитого запропащення через панську самоволю, і для того і в сій як і в попередніх справах він видавав ще й піанійше

численні розпорядження, щоби через окружні уряди утримати мужиків в цілості в їх праві вношення скарг до вищих властей (губ. розпоряджене в 10. дек. 1802 ч. 32863, в 23. дек. 1803 ч. 35160, в 20. юля 1804 ч. 17882, в 14. юня 1805 ч. 23721, в 27. сент. 1805 ч. 40249, в 10. авг. 1810 ч. 25839, в 15. апр. 1814 ч. 12307). Але вже само часте повторюване цих розпоряджень свідчить виразно о тім, що прикази урядові не додержувались і що і в сій справі дідичі, коли не у всіх то по крайній мірі в частих випадках при чм раз більшій податливості окружних урядів уміли поставити на своїм і право скарги зробити для мужиків в значній мірі ілюзоричним*).

А не треба забувати, що наведене губ. розпорядження, котре нам подало такий докладний образ ретроградної діяльності галицької шляхти, поєсть дату 1802 року — отже походить ще з часів, коли в австрійській а особливо в галицькій бюрократії ще доволі живі були Йосифові традиції і прихильність до его суспільно-політичних поглядів, і коли крім того незавершена війна з Францією склонному до реакції центральному урядові не дозволяла широко розправити крила і казала оглядатися на задні колеса, — коли отже чи то в суспільно-економічній сінпнатії для працюючих і підневолених нас, чи в осторожності політичної оборона мужицьких інтересів входила ще яко тако в політичну програму центрального уряду. Коли отже тоді оборона мужика виходила так слабко, що шляхта за яких 12 літ по смерті Йосифа потрапила відвискати в значній мірі назад завойований від неї мужицький терен, то щож говорити о тих часах, коли війни покінчилися і Віденьський конгрес запечатавши на довгий час революційний період дав центральному урядові можливість приложити в практиці свою систему застою і неподвижності політичної, а галицькій шляхті дав можливість використати ві для своїх інтересів. Не в разу очевидно се сталося, не в разу! Се би було противилося фундаментальній засаді уряду, котра не допускала наглых перемін і скоків. Протиполо, з початку, зараз по Віденьській конгресі все ще немов би йшло по давньому, і навіть немов би здавалося, що безпаче станне пригадуване урядових приписів і законів таки копець кінцем щось троха могло. Аж пізніше виступив уряд отверто зі своїми реакційними стремліннями і став їх переводити також і в справах мужицьких, о скільки се мож було без нарушеня букви закону. „По заключеню Віденьського мира“ — каже автор рукописної статті „O Reformach, jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych przeprowadzone zostały“ — „немов ліскою чарівничою порушені почали висувати ся численні прещеса, бо треба було по воєнних невдачах домогтись підданости; внагала того політика, щоби парід сільський забув пролету в чужій справі пров своїх синів; треба було, щоби мужик прийшов

*) Про се все дивити ся: I. L. Kluncker, Die gesetzliche Unterthans-Verfassung in Galizien. Lemberg 1855. II. стр. 36—323, а також Moritz Drdaeki, Ritter von Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens. Wien 1838

як найскорше до утраченого в далеких підводах тягла; треба було допомогти ему до відшкодування за оплачувані в минулих роках високі податки і подати ему можливість оплачування проєктованого висшого податку. Безперестанні комісії, множені протоколів, затверджуване за мужиками найнеслушніше заняті ними ґрунтів (1), накладане кар в подвійній вартості справдішніх або миних провин по стороні дідачів і інтабуляція тих кар на їх маєтностях були в тих часах на порядку денній діяльної і завітної бюрократії. Там і сям (1) придбані надужитя, яких декотрі дідачі справді против підданих допускали ся — бо де право, там і можливість надужитя — повинні були в самих зароді бути усунені, до чого приписи ex officio обовязували нижні власти, але нова тут о насах виточених справ, в котрих не мож було добачити найменшого надужитя (?). Не позабуто і о просвіті сільського народа; накази закладана і вивінувана сільських шкілок по над сили громад, поенаймолюване громад з умілістю натягана того або іншого припису, щоби найдивачнійші претенсії довести до пожаданого кінця, було головним предметом занята тодішньої бюрократії; доводило се до признаня особливих заслуг, коли котрий урядник годен був похвалити ся залагодженем великого числа так зв. преграваційних справ на користь мужиків. Також цісар Франц відвідав 1817 року Галичину, а надавши шляхті ніби конституційні свободи тісно привязані до власности домініцальної, забрав с собою тисячі скарг майже всіх галицьких мужицьких громад, підновлених до того через розісланих по краю в тій цілі покутних писарів. Агітація в краю вела ся на великі розміри, але не довго тішила ся бюрократія можливістю розділюваня ласк після своєї вподеоби. Революція в Неаполі надала політиці інчий напрям; зійзди монархів вплинули своїми наслідками на тодішнє поступуване бюрократії. Слова, котрі цісар Франц на конгресі в Любляні сказав до професорів: „Не потребую вчених але вірних підданих“, то знов „totus mundus stultitiat“ відбил ся о уха бюрократії; забула вона о сільських школах і навіть випуватла ділча, коли він на серіо (?) забрав ся до вибудуваня недавно щід строгими карами наказаної шкільки. Маса обо-сторонніх зажадень накопичених до р. 1821 в самім кінці-ті цісаря дала товчок до видавня інструкції з д. 18. юна 1821 (див. Кюнкер § 610 т. II, ст. 221, щоби зацітовано, бо інструкція ся чл. губ. репоряджене з д. 27. авг. 1821 с. 44450, Кюнкер § 628 т. II, ст. 256) в котрій цісарь досить енерґічними словами згавив самовладне і нерозважне неступуване нижних урядів адміністраційних особливо окружних канцлерів, прикааючи їм строго шанувати власність дідачів. Несабавами (1823) переїздив цісарь Франц другий раз Галичину, щоби зійзати ся з цісарем Александром в Чернівцях, а хоть і тепер ще громади вносили тисячі скарг, те вже цісарь не був глухий на скарги також дідачів на самовільне неступуване бюрократії а рішеню справ підданських, котре не уставало навіть по виданю новельної інструкції. Не одна громада обаламучена декретами нижних інстанцій запаваючи в зриванім для неї душі переходила тепер через тяжкі пребб: докучливі екаекції, військові, налюдецькі марш тілесні, коли приходило ся силувати сі до вишконуваня величності дварських поєвз цізійших, в противній душі виданих декретів частях інстанцій...

Дідичі відновлювали тоді неувичайно багато справ закінчених вже в найвищих інстанціях і нерідко виходило так, що діставали заагоджене справи вовсім противне попередньому рішенню. Діяло ся се в тих часах, коли мужики в Шлезії, підбурені таким жахобам, тільки силою оружя могли через тодішнього комісара Оломуцького, кн. Льобковіца, бути доведені до послуху. В тих рухах хлопських хотіли добачити стоваришеня на лад карбонарів підназвою „картофлярів“. Не бракувало і в Галичині таких кривавих екаекцій, і такий стан річей тривав аж до придавленя революції в Царстві польськїм 1831 р. Незабавки вишпов патент цісаря Франца оголошующий емігрантам галицькїм до Польщі, котрі пішли були туди, щобн нести поміч своїм братам, безусловну амнестію, а в надгороду за спокійне поведене підчас сусідньої війни опустив уряд залеглости податкові, котрих прибирала ся була дуже значна сума. Був то час, коли уряд шляхті галицькій починав догджувати; ішло се в гори і мужіко відбичи ся на бюрократії, котра тепер навіть любила забаряти ся в патріотизм; сам губернатор Галичини князь Льобковіц показував ся в одежі польськїй, і так навіть дав портретувати ся. Емігрантам в Царства польського дозволено прожити в Галичині, а членам знатнійших родин надавано галицькїй індігенат“. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Оссолинських. Часть I. No XV. Ровправа третя). Се признане польського шляхтича потверджує також і Сала. „Коли 1825 р. князь Льобковіц став губернатором Галичини і, маючи для польської шляхти дуже великі сїмпатії, в дождженю і рішаню мужицьких скарг на садмірний гнет панщини і загортане мужицьких ґрунтів не бачив і не признавав так як барон Гауер і барон Кріґ особливої заслуги, коли львівська губернія свої рішеня в другій інстанції проволікала, перав вайяснійшу справу ще докладнійше назала пояснювати, і в тій цілі трудні і обємисті дождженя звертала перав для доповненя і нового рішеня в першій інстанції, то проволікане скарг мужицьких ввійшло в урядах в сталий звичай.“ (Sala, op. cit. 9.)

Як бачимо, енергія шляхти не пропала марно. Вона осягнула все, що в даних обставинах мож було осягнути. Не оглядаючи ся на папірянї гровьби слабосилого і занятого великою війною уряду, котрому зрештою всі поступові гадки про піднесенє підневолених мас чини дальше тия більше ставали антипатичними, вона крок за кроком з неувичайним упором і витривалістю підкопувала ся під фундаменти розпочатих Йосифом суспільно-економічних реформи, поки їй майже вовсім не підірвала. Загортаючи з одного боку чини раз більше мужицької землі під своє безпосередне володінє і збільшующи через те свої і без того над міру великі посілости домінікальні, намагала ся вона з другого боку всляккими хитрими заходами і штучками, про котрі ми згадували після урядових жерел, придбати собі потрібне число безплатних робучих рук, котрих вимагав збільшующий ся екстензивно розмір великої продукції, і, як знаємо, се їй знаменито удавало ся. Придаввши в такий спосіб мужицтво зменшеня его земельної посілости і значним збільшенем его тягарів вона вміла постарати ся також о те, щобн голоси протестів мужицьких як найрідше доходили до висших властей, а коли

нераз годі було сему перешкодити, то по крайній мірі, щоби ті протести прогомоніли без сліду. Збільшила вона отже не лиш економічне, але і моральне підневолене мужицтва, і коли врешті і сам уряд почав їй іті під лад і ві змаганям уділив не лише свою моральну санкцію, але і матеріальну поміч в формі кривавих військових екекуцій, вона могла з великим внутрішнім вдоволенням поглянути на свою кільканацятитлітню невсипущу працю. Вона ві всіх для неї основних справах осталась пєбідателькою. Як раз в часах революції 1830—31 р. вона могла похвалити ся, що тихо і без галасу завершила свою довголітню революцію і коли не ві всім, то бодай в найголовнійшій для неї справі потрафила відтворити *de facto* давню Польщу з перед 1772 р. Галицьке мужицтво по 60 роках австрійської реформаторської діяльності знайшло ся за ві заходами в тім самім положеню, в якім було саме перед першим поділом Польщі!

Правда, пєбїда ся не зовсім була певна і не на міцних стояла ногах, бо основувала ся не на переміні законів, котрі оставались ненарушені і незмінені, але головню лише на великій податливості уряду, котрий ішов під лад змаганям шляхти, сподіваючи ся справедливо, що шляхта, розуміючи дуже добре незаконність свого поступування і знаючи, що уряд в кожній хвилі може змінити свою податливість і обернути против неї вістрє писаного закона, буде іті під лад урядовій системі неподвижності і застою в найважнійших для него справах, державно-політичних, що вона вложить ся супокійно в рамки австрійського державного життя і зрече ся всяких аспірацій, котрі би выходили по за ті рамки.

Пєбїда отже не тільки була непевна, але й дістала ся їй зовсім не за дармо. Адже ж було б ще красше, коли би шляхта повернувши *status quo ante* в відносинах економічних до мужика, могла була закріпити свою пєбїду через поверненє *status quo ante* також в справах політичних і державно-правних і через відбудованє шляхотської самодержавности вернути „клеїнотам шляхотським“ їїх давній блиск і силу. Але так далеко шляхта не сміла сягати. В сій справі уряд не знав і не допускав жадної податливости, і галицька шляхта задоволена своєю пєбїдою над мужиками успокоїла ся на тій пєбїді. Вона зрештою тим більше могла успокоїти ся, бо тодішній уряд, хоть не допускав змагань до відбудованя Польщі, все ж таки, вірний своїй системі неясности і двозначности, і не заявляв категорично, що на него абсолютно не позволить; противно допускав підчас революції 1830—31 р. розширюване поголосок, що евентуально, при певних обставинах, згодив ся би на реставрацію Польщі, очевидно строго-консервативної, і може навіть відступив би їй Галичину. Очевидно, що коли поголоски такі справді розпускались за-відома уряду, то лише в тій ціли, щоби до решти зацятькати в галицькій шляхті які небудь нерозважні самостійні пориви і привичти ві поволї, щоби і в сій справі ініціативу полишила урядови.

Прихильне становиско галицького уряду, особливо губернатора кн. Льобковїца, для революції варшавської (під его очима збирались

гроші на повстанє, узброювались і експедиювались цілі відділи військові до конгресової Польщі) справді будило у шляхти переконанє, що кінець кіпцен може і в сій справі уряд покаже ся *de facto* прихильнішим як *de jure*, і побіда й тут остане ся по єї стороні. Тож славила вона всюди уміркованє і ноблажливість австрійського уряду і обсипувала урядові власти заявами довіри і вдячності, яких вони до тепер від неї ще ніколи не визнавали (Sala, *op cit.* 22). Особливо коли губернатором Галичини став архикнязь Фердінард д' Есте, то „добродушна шляхта, привикши видіти в австрійським уряді як найкрасні наміри і сподіваючись якоїсь полекші, коли член пануючої дїнастїї сам переконав ся о положеню краю, масами горнула ся до него. Були і такі, хоть їх було мало, котрі справді привязані до австрійського уряду убігали ся хоть би о одно слівце, о один погляд, о один усміх єєї достойної особи“ (Obecny stan Galicyi, 1843, стр. 34, 35).

Не довго однакож довело ся галицькій шляхті тішити ся своїми побідами і проживати в сумерках невіговорених і недодуманих шрій про поворот колишніх часів золотої шляхотської самодержавности. З посеред власного таєм народа видвигнула ся несподівано для неї та сила, котра з безпощадною жорстокістю розбила єї шрії, котра єї довголітні заходи коло підневолєня мужицтва називала найбільшим нещастєм для рідного народа, а єї побіди над мужиками, осягнені при ласкавій податливости уряду, рївала єї зрадою народньою, і котра шід відбудованєм Польщі розуміла не поворот і відбудованє варварських суспільних порядків Польщі з перед 1772 року, але цілковите перетворенє польської суспільности на нових зовсім народоправних основах, в котрій не тільки для підневолєня мужика, але і для шляхти яко такої, яко окремої суспільної верстви, не було місця. Спосіб, в який та сила — польська демократична партія — взяла ся була до ширєня і переводженя своїх поглядів у польській суспільности і навіть у руським народі, ми старали ся прослідити в попередній главі. Заскоченє палкою пропагандою шляхта замісь споживати супокійно овочі своєї довголітньої праці побачила ся несподівано в положеню оскарженого, приневоленого перед питомим своїм народом боронити своєї репутації і здобутих на мужиках економічних користів. Нетаємна ненависть і злоба, в якою вона віднесла ся до свого нового і небезпечного ворога, не богато тут могла їй допомогти, а противно, була навіть гей би новим доказом єї тяжкої народньої провини і кастового єгоїзму, а то тям більше, що сей ворог, хоть був незвичайно пристрасний і завзятий, опирав ся також на серіозних аргументах, котрим не мож було відмовити певної рації, і нічого не жадав для своїх приватних інтересів а все лише для цілого народа, і в імені цілого народа виступав і промовляв.

Тож одна лиш ненависть, одна лиш негація тут не вистарчала; на серіозні аргументи треба було конче відповісти серіозними аргументами; на позитівну програму — позитівною програмою.

До проголошеня такої позитівної програми приневолювала шляхту ще й друга важна обставина. Як сказано, уряд доти толерував незаконне

в ґрунті річи поступуване шляхти і навіть в послідвіх роках, коли реакційна система на добре розгнідла ся була в Австрії, понагав їй в єї заходах шедрою рукою, доки те незаконне поступував авернене бужо лише против мужиків. Коли ж збудилось у него підозрінє, що шляхта свої заходи хоче звертати також до справ політичних, коли на бік демократичної пропаганди почала прихиливатись також горстка, хоть дуже невеличка, шляхтичів, то уряд зараз же змінив своє поведєне, і замість ласкавої поблажливости і навіть помочи виволік против неї цілий, давно вже архівний хорохом присицаний арсенал виданих в обороні мужиків патентів і декретів і звернув єго против непокірливої і вічно несупокійної шляхти. „Не один дідич дав ся увести пропаганді демократичній, свідомо або несвідомо вишаний був у тайні заговори“, — жалує ся наведений повисше явтор розправи „O reformach jakie w Galicyi w stosunkach poddańczych zaprowadzone zostały“ — наступив період видалєня еміграції польської, частих арештів шляхти і девотих дідичів, а того вже було досить, щоби дотеперішню систему в поступуваню в справах підданчих змінити на користь мужиків; раз посіяне еміграцією верно берегла партія демократична всілякими стежками в Парижа і підпирала тим самим змаганя австрійської бюрократії; процеся почали відновлювати ся, а справи вже остаточно порішені на-ново почали виходити на столики бюрократії; піддані отягали ся з відроблюванєм незаперечуваної доси панщини, з віддаванєм данин, а вже не так легко уділювано урядові екекуції на візване дідичів. Коли мужики домагали ся надзвичайних запомог, бюрократія радо їм повирала; дідичі зовсім не годні були доходити загварантованого їм права до доходу з повинностей підданьчих, а придалєні чим раз більшими тягарями, яких відносини підданьчі в Австрії винагали, приходили до чим раз сильнішого переконання, що такий стан річей довго остояти ся не може“.

Так то міцна на перший погляд економічна позиція галицької шляхти була загрожєна з двох противних боків; приходилось боронити ся на два фронти і уложити власне таку позитивну програму, котра би могла оборонити шляхту від обох противників. Задача зовсім не легка, а навіть неможлива, бо винагала пропорціонального углядняня і погодження тих супротивних становиск, на котрих стояли оба єї противники, а крім того винагала, як вже згадано, великої саможертви, да котрої шляхта зовсім була неспосібна.

Програма єї мусіла не лиш виказати несправедливість піднесених против неї через демократичну пропаганду оскаржень і представити єї не яко ворога і тірана, але яко приятеля мужика, що для єго гаразду готов навіть принести великі жертви, але мусіла забезпечити шляхту против довільности в поступуваню уряду, котрий раз єї гладив, а раз карав, забезпечити їй законне признание єї недавніх здобутків, котре би такий самоволі уряду раз на завжди положило конець. Бо лишити ся тих здобутків вона не гадала і рішучо при них стояла.

Розвиток економічних обставин пер усіни силами, навіть в такім забутім краю як Галичина, до раціональної господарки, котра би на заспоковєне збільшавчих ся з кождою динною потреб достарчати могла

відповідних средств; а тимчасом шляхта не мала ані на стільки енергій ані знаня, щоби зіврата з перестарілим способом продукції опертой на підневольних рабах, і вся квінтесенція ві економічної мудрости основиувала ся все ще на даремній праці раба-мужика і не на поглибленю, а на розширеню господарства. Вона не могла і не зміла собі в інчий спосіб порадыти, як лиш в той, що загортала, де лиш мож було, мужицьку землю і збільшувала панщину, і тепер, коли на таку ві роботу і загалом на цілу систему плянтаторської господарки посилав ся град завязатої критики, не знала також інчої ради, як лиш ту, щоби коли вже далі не вести дотеперішніх практик, то по крайній мірі забезпечити собі тривкий ужиток того, що на тім поли до тепер здобула.

І ось хоть не стало у неї розуму і широкого погляду на стільки, щоби посеред такого трудного положеня протерти собі нову дорогу до дальшого житя, то таки стало на стільки енергії, щоби взяти ся до погодженя тих супротивних стремлінь, котрі підняли ся проткв ві економічних привілеїв і загрожували ві суспільній позиції, а спосіб, в який вона старала ся се зробити, показує наглядно, що задача, котру на ю наложили історичні обставини, була йій зовсім не під силу, і що вона перецінювала себе думаючи, що зможе утримати при житю той суспільно-економічний порядок, котрий на ві таки очех без можности ратунку конав, і рівночасно заспокоїти ті жаданя, які ставляв до неї дух часу, або конкретно сказавши, витворена повочасними стремліннями польська демократична партія.

Зараз перший голос, котрий в сій справі обізвав ся з поміж шляхти, показує наглядно неспосібність ві до полагодженя такого важного і трудного діла. Був се голос графа Казимира Красіцкого, котрий д. 2. апр. 1842 предложив Виділови Станів галицьких меморіал в справі мужицькій з проєктом реформи відносин підданьчих *)).

На перший погляд автор справді гей би забирав ся до глубшого прослідженя сих відносин і де вказаня нових доріг для розумного виходу ві справі в котрій застрягло культурне і економічне житє нещасливої провінції. „Коли застановимо ся близше над теперішнім положенем Галичнина“, — каже він — „то насував ся гадка порівнати єї з інчими провінціями Австрійської держави і загалом з рештою цивілізованого світа. Якїж сумні чуга збудить таке порівнанє в серці кожного мислячого горожанина, коли переконає ся, що нам ще багато треба робити, щоби стати на рівні з іншими країями. Не брак нам дарів природи, котрих Бог щедро уділив нашому краю, ані світлих і трудолюбивих людей, котрі всіми силами намагають ся впровадити поліпшеня в кожній галузи людської праці. Але як раз вони надібують в своїх

*) Memoriał w sprawie stosunków poddańczych przeznaczony dla Sejmu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony Wydziałowi stanowemu przez Kazimierza hr. Krasickiego, zaprotokołowany d. 2. Kwietnia 1842 pod l. 268 i wynikię z tego czynności. (Збірник аллегатів до рукопису 2945 бібл. Осесдинських. Часть II. No 1. Дивнясь також рукопис бібл. Осесод. No 2843.)

похвальних змаганнях на сильні перешкоди, котрі здержують їх діланє. і найкрасші їх наміри лишають без пожитку. Побачивши безхосенність своїх змагань, не маючи ні відки поночи ні підпори, вони в кінці мусять вертати назад, щоби знов простувати давніми стежками". А далі немов відшмавчує на голосну пропаганду демократичну, каже: „Всі сили в природі ділають без переставку; нема вастю на сія світі а тим менче в розвитку людськості і в збільшаючих ся в-одно єї моральних і матеріальних потребах. Світліїші люде зати не то що не повинні здержувати того стремліня в єго природнім ході, але противно повинні єму надати такий напрям, щоби воно спокійно і поступенно далі розвивало ся. Потік, коли в нім вода прибуде, перериває перешкоди або змінює своє корито; треба отже через відповідне забезпеченє запобігти шкоді, котру би онісія не мож направити, і присилувати розгойдану силу, щоби на перериваючі євого ложиска, дійшла до ціля, до котрої стремить. Час вже, щоб ми пішли дорогою наших батьків (!), котрі постановили освободженє (?!) сільського люду. Переведім же ми ту красну гадку, ми, що в очех людеї заслїплених уходимо за гнобителів народа, за найбільшу перешкоду до поправи єго положеня. Складаючі найпокірнійшу просьбу до ніг Найяснійшого Монарха і Батька о довіл діланя в тій цілі, будено нати солодке переконанє, що ми відповіли виногми людськості даючи спосіб і запоруку до уцасливленя і освіти наших братів“.

Та як раз сєй спосіб, котрим граф хотів зробити своїх „братів“ щасливими і освіченими, показує, що він справді пішов тут дорогою своїх батьків, котрі що інчого говорили а що інчого робили, так що в їх роботи виходило ще більше обездоленє того брата. Бо ціля єго програма, розпочата такими гарними словами, зовсім не є програмою освободженя мужицтва і піднесеня єго з крайньої нужди, але противно ровводить ся майже виключно лиш над тим, якими би способами піднести господарства — домінікальні! „Грунти домінікальні, каже він, не можуть бути добре оброблені, так що побільшуванє тенєр їх простору було би нерозумним і противилось би власному інтересови дідичів“. Значить, дідичі за тих кільканаць літ своїх невсипущих заходів, про котрі ми попередно згадували, понахапували стілько землі, що були майже зовсім ситі і навіть не могли єї обробити і стравити.

Та автор не в тім бачить головну перешкоду для павських господарств, але — в браку робітника! А звідки є брак робітника в краю, котрий, як сам він додає, має достаточну людність? Звідти, каже гр. Красіцкій, що „наш мужик не видить потреби працювати більше по над те, що велить конечна потреба і повинність.“ „Впливає се з природи річи, бо мужик не має жадної власности, не може єї ніколи яко таку набути, а з другого боку маючи дуже мало потреб до життя, а з природи будучи лінивви, старає ся найбільше сій послідній пристрасти догодити.“ Лінивство се виводить граф ще в первісного патріархального життя Словян, що перейшлє в спадщину на Поляків, у котрих дідич яко батько своїм мужиків запомагає потребуючих, але — карає винуватих, бо... від добробиту підданих залежав добробит дідича.“ „Сі відносини в первісних часах дуже похвальні (!) мусіли а часом за-для надужити бути змінені. Щоби зробити конєць надужитям, високий уряд красвий поділив са з дідичем оікою над мужикани. Але ти самим

зруйнував підвалини патріархальної суспільності. Коли третя особа внімає ся в інтереси фамілійні (!), то се не завжди приносить хосен. Устало неограничене довіре (!) і вірність (!) мужика до лідича; коли давніше прийняв поміч від пана з подякою, то тепер сі домагає ся і спускаючи ся на ню занедбує своє господарство, не дбає про внутрішню днину, марнує що має і живе нерозважно як уперта і зіпсована дитина.“

Та про те радить граф узнати сю дитину повнолітною і віддати їй заряд сі маєтку, каже однакж наглядати за сі поведенем і пильнувати, що би вона совісно виконувала свої повинности для дідича і суспільности. А допильнувати мужика в тім буде найлегше тоді, коли він за своє поступує буде мусів відповідати своїм маєтком.

„Во маєток теперішнього господаря в річ мертва“, каже автор далі, „то лиш доживотне ужиткованє ґрунту властиво панського. До тепер мужицький ґрунт властиво до нікого не належить, не має жадної реальної вартости; бо чого не мож продати, задовкати, дарувати, те не має жадної реальної вартости. До тепер отже мужик за свої довги, податки і повинности панщинні відповідає лиш своїм движимим добром; старає ся отже мати єго як найменше, або коли єго має, то єго затає, щоб ніхто о нім не дізнав ся. Такий стан шкідливий і для віртелів і для дідичів, бо на чім вони тепер можуть свого пошукати? Але найбільше шкідливий він для дітей, бо котрий син мужика відобрав в добрім стані господарство по батькови? а щож решта дітей дістануть з того движимого добра?“

„Сему лихови мож порадити надавши мужицьким ґрунтам вартість табулярну т. є. най буде вільно, щоб мужик ґрунт, на котрім сидить, враз в повинною від него панщиною і тягарами дарував, продав, задовжив, заставив, лиш не ділив; при чім в кожній домінії чи округі громадській установити треба книги ґрунтови. Через те дістало ся би гіпотеку на податки, повинности (панщинні), довги і т. д. Кола би злий господар того всего, або якої небудь з тих повинностей не доповнював, то би єго разом з неввинними дітьми не відсулжувано, але би ґрунт зліцітовано, а не наділювано би ним чоловіка чужого, котрий прийшовши без жадного заходу до того посідає не вміє єго цінити і по більшій часті таке наділенє вважає скорше тягаром ніж ласкою і способом доробити ся собі якого маєтку. Віртель був би заспокоєний: діти не лишлись би зовсім без маєтку, а той, хто би купив ґрунт, старає ся б усіми силами утримати ся при нім. Піднеслись би отже господарства мужицькі; кождий мужик знав би, що всі свої повинности мусить конче виконати; маючи можливість через закупно інчих ґрунтів (на ліцітаціі) збільшувати свої посілости і забезпечувати долю своїх дітей, мужики набрали би охоти до праці і заробкованя. Також у служебних копірників піднеслась би охота до заробкованя, скоро би побачили, що можуть прийти до посідає (опять таки через ліцітацію!); бо до тепер кождий, хто не посідав ґрунту, лиш о стілько мусів працювати, щоб заспокоїти свої щоденні дуже малі потреби; не марнувано би пусто часу і сил на дармованю, на пиятках, торгах, не було (як браку робітника, а кождий господар мів би видосконалити своє господарство і далеке більше продукувати. Всілякі фабрики мали би далеко

лекший приступ до нашого краю, бо все се лиш за-для браку робучих рук не може бути переведене“...

„На тім фундаменти (т. з. ояять таки на ліцітаціях!) нмж би винайти далеко відповіднійший спосіб запомоги для мужиків як дотеперішній, для панських маєтностей такий прикрій; бо мужик дістаючи тепер легко поміч не вміє її цінити і вона по більшій часті пропадає для дідича, а не приносить пожаданого впливу на бнт запоможеного, котрий спускаючи ся на запомогу жарнує що має і не думає про внутрішню динну... Коли ж би власність ґрунту давала безпечну гіпотеку, то кождий дідич міг би призначити певний капітал на запомогу для підданих, давати їм позичку на приписаний процент і розділити її на виплату ратами. Було би то певного рода заведенє кредетове для мужиків а ошадности для слуг і не посадаючих ґрунтів, котрі в тім заведеню (т. з. у дідича) могли би складати на процент призибраний з заслуженини і зарібку ґріш. З того виїшли би несказано добрі наслідки для всіх. Мужик був би переконаний, що мусить свої повинности (панщинні) відробити або довг віддати, бо інакше зліцітовано би єму ґрунт; буде отже пильнійше ходити коло свого господарства. Дідич переконаний, що єго запомога єму не пропаде але навіть ще процент принесе, лекше запоможе; а мужик, коли єго потреба притисне, не буде мусів, не діставши запомоги від пана, віддавати ся в руки жидівсьві і лихварські, котрі забирають усе єго добро“...

Очевидна річ, що всі ті прекрасні реформи зможуть після гадки автора лиш тоді принести пожиток, коли буде звернена палежна увага на моральне образованє народа. Заведені до тепер школи не приносять пожитку для загалу, для котрого достаточні будуть шкільки парохіальні релігійні, в котрих священники повинні народови від маленької дитини впоювати основи релігії, моральности, обовязків кождого чоловіка для суспільности, повинности, котрі на него накладає єго стан, замилюванє для праці і порядку“. Таким способом менчим коштом зробить ся далеко більше для людей і краю, як дотеперішнім, де мужицькі діти, послушавши шось троха науки в школах, набирають лиш ненависти до євого стану, уважаючи себе спосібними до чогось висшого, а не маючи на стільки розуму, шоби розміркувати свої сили, кидають са на різкі занятя, в котрих натикають ся на нові перешкоди і шукать причин своєї певдачі в теперішніх суспільних порядках; звідси невдоволенє, видумуванє нових теорій, тайні і явні товариства, розрухи і т. д. Щасливий такий, котрий опам'ятавши ся ще завчасу, кине на бік самолюбство і вертає до давнього становиска“.

Та се ще не вся реформа, котру граф придумав. Застановили єго також обовязки, котрі закон наложив на дідича. „Окрім обовязку утримуваня своєї громади в добробаті (і як прекрасно він сей обовязок сповнював!) — каже автор — відповідає він ще за точну сплату податків через мужиків, за порядок і поліцію місцеву, за відставленє і вибір рекрутів і т. д. Дідич відповідає за неспосібність, лінивство а навіть неретельність свого мацдатора; мусить удержувати поліцію, пошукувати злодіїв, злочинців, волоцюг; мусить в разі якої провини карати винуватого в першій інстанції або віддавати до висших судів. Все те бу-

*

дять ненависть в темнім народі, котрий привикши з давнь-давня днів своему панови виконувати свої обовязки і повинности, має до тепер переконане, що всі его теперішні обовязки видумав пан на свою користь; а ненависть веде его аж надто часто до цимсти.“ Звідси походять по думці автора ті часті пожежі в нашім краю, котрі нищать маєтності панські і справляють найгірші наслідки для загального стану нашої провінції. „Де але, там треба радити, каже граф. А єдина рада лежить в тім, щоби повбути ся того величезного тягару, а задержати собі лиш зверхність патрімоніальну, поки наш нарід через дальше образоване фізичне і моральне не дійде до того стану, щоби міг зовсім силатити ся з обовязку, котрий лежить на ґрунтах рустікальних. Тоді — аж тоді! — ввійшли би ґрунти ті в категорію вольних ґрунтів рустікальних, але і тоді ніколи не могли би одержати тих прав, котрим и від них різнять ся домінікальні посілости.“

„Се цілє, каже автор, до котрої кождий добре мислячий, о гаразд свого краю дбалий горожанин стреміти повинен; але цілє сеї не мож від разу осягнути, і лиш наведене при отовляюче средство т. є. наділене мужиків власністю посіданих через них ґрунтів може устелити дорогу до дальшого поступу.“

Та є ще після гадки автора ціла група економічних відносин, котрі круг теперішнього господарства (панського) стісняють і промисел краєвий тамують, котрі отже яко перестарілі повинні бути зреформовані. До тої групи належать всі спільні ужиткованя, так зв. сервітути, а то: спільні пасовиска, вруби до чужих лісів, збирання по лісах і пасовисках, сіножати громадські по панських лісах, де дерево двірське а сіно мужицьке, а врешті десятина т. є. віддаване в натурі на удержане пароха десятої часті сирих плодів рільництва. Сервітути ті суть після гадки автора або правними документами обезпечені або опирають ся „на нововинайденим приписі“ виконуваня посіданя. Кожде спільне ужитковане доводить до ненорозумінь і охоти розширення свого права. Управнений з бажаня виску хоче чим раз більших користей; противна сторона хоче очевидно дати як найменче. Звідси вічні спори і правованя; сторони тратять часто дорогий час і масток для річи, котра того всего не варт. Треба отже вглянути в сервітути обезпечені документами і о скільки мож означити права кождої сторони, а то або через силату тих прав ужиткованя грішми, або через їх нумеричне означене. Сервітути ж, котрі повстали через уживане, походять по найбільшій часті ще з давніх відносин чисто патріархальних, котрі існували між дідичем а громадою. Давніше дідич дбаючи про добробит мужика а не сподіваючи ся ніколи, щоби его ласка могла колись переіменити ся в обовязок, не маючи стілько потреб і обовязків як тепер і при менчій людности позволяв громаді пасту худобу на своїх перелогах, давав збиранню на опал, бо лісів було далеко більше а потреба лісного господарства була незнана, позволяв навіть пасту по лісах, сіно косити, поляни робити. Давав також мужикам дерево на будинки і всілякі господарські потреби. І слушно; адже ж все те було панське.

„Але з переіною обставин, з побільшенем людности і заведенем господарства і порядку відповідаючого потребам часу (!) повинні всі

ті надужиття або зовсім устати або бути ограничені за відповідну винадгороду раз на завсїгди, особливо за-дя того, що вони в пізніших часах по більшій часті в добродушности або недбалства властителя або в перекуства і неретельности его заступника повставали і ще тепер повстають... Але найвідповіднійша переміна в приписах урядових не принесе користи без средств примусових до дотримання і як найдокладнійшого виконання прийнятих обовязків“.

Очевидна річ, що коли би проєкт графа Красіцкоґо зістав переведений, то се принесло би було величезну користь для господарств домінікальних. Найважнійша для них справа, справа придбання потрібного для них числа безплатних робучих рук, була би раз на завсїгди і радикально на їх користь полагоджена. Вони, як бачимо, і до тепер уміли собі несогірше радиги в сій справі; але того було їм мало та ї не завсїгди воно дописувало. Дотеперішне придбання тих робучих рук було всеж таки незаконне і могло практикувати ся лиш доти, доки уряд его толерував. В тій хвилі однакож, коли урядова толеранція скінчилась, як се було як раз в часах, коли гр. Красіцкій виступив зі своїм проєктом, практикований до тепер сносіб збільшуваня панщинної роботи мусів в значній мірі урвати ся. Мужики очевидно на таке безцеремонне збільшуванє панщини могли скаржити ся; уряд, звернений в яких-небудь причин против доміній, міг перевести остріше доходження; треба було належність претендованої панщини доказувати давніми інвентарями або інчими важними документами; кінець кінців справа ставала дуже непевною. Та ї прислуванє поодинокого мужика до відроблюваня претендованої панщини сполучене було в численними заходами і урядовими формальностями (K l u n k e r II. стр. 180 — 102), котрі в часах прахильности уряду для доміній виправді багато тратили ваги і значіння, але в часах, коли б урядови сподобало ся докладнійше придержувати ся законних принципів, ставали ся небезпечними для незаконних претенсій. Особливо ж відсудженє мужика від посіданого ним ґрунту сполучене було в дуже великими формальностями і трудностями і було неможливе без довгих розправ і комісій і без дозволу окружного уряду (придв. декрет в 18. апр. 1785. ч. 408), розтягатись могло лиш на особу самого провинявшого ся господаря, а не на его дітей, котрі після приписаного патентом в 30. апр. 1787 для мужицьких посілостей законного права наслідія приходили в посіданє відібраного батькови ґрунту (письмо ціркулярне в 26. мая 1789) і допускалось лише в певничайно важних причинах і лиш в посліднім і крайнім случаю (інструкція для окружних урядів в р. 1781, декрет губерн. в 25 сент. 1827 ч. 64744, K l u n k e r II. стр. 186, 187, 222, 262, 263). Усе те ставило домінікальним стремлінням до збільшуваня панщинних повинностей доволі прикрі перегороди, бо відбирало а по крайній мірі спияяло можливість частого уживаня сеї найострійшої кары.

Отже в сій важній для доміній справі проєкт Красіцкоґо радикально прочищував їм дорогу. Скоро заведені будуть для мужицьких ґрунтів книги ґрунтові, котрі потабене провадити мав сам дідич, повинности панщинні кожного мужика будуть інтабульовані на его ґрунті,

стануть отже річевим тягаром ґрунту, а не особистим тягаром мужика, і скоро не будуть в належний час і спосіб виконані (хто о тім мав би рішати, проєкт не подає), то будуть стягнені так як кождий інтабульований на ґрунті довг в дорозі екекуції і ліцітації ґрунту. Поступуване в порівнянню з дотеперішнім без порівняня гладше, швидше і грізнійше, бо спадючи на ґрунт, котрий би в дорозі ліцітації перейшов на кулуючого, вигнало би з ґрунту не лиш мужика не відробившого свого довгу — панщини, але і его дітей, як сз проєкт виразно підносить, кажучи, що діти не стратили би всего маєтку (бо дістали би повіставшу по сплаті вартости довжної панщини решту ціни купна-продажі). Поступуване се віддало би мужика зовсім на ласку і неласку дідача; дорога скарги до окружного уряду була би ему раз не завсїгди заперта; річ ясна, що живучи кождої днини, кождої година під такою страшною преією, як скоро утрага ґрунту і цілковите обездолене родни, він мусів би стати далеко повільнійшим для домікальних претенсій як до тепер. Але про те, чи через таке поладжене справи відносини між дідачем а мужиком поправили ся би, проєкт не згадує ані словечком.

Також і другу справу, котра доміням дуже лежала на серці, поладжував проєкт дуже для них корисно. Закон накладав на дідача в причин суспільно-економічних і фіскальних обовязок запомагати своїх мужиків, коли вони попадуть в біду, збіжен на засів, на прожиток, давати поміч в хоробі, запомагати їйх матеріалом будівляним і т. д. (Klunker II. 95—105). Проєкт, як бачимо, не лише зносить всі ті обовязки, але замість них творить з запомог нове, небувале до тепер жерело доходів для дідача, бз замість дотеперішніх неопроцентованих запомог *in natura* кладе пожичку грішми на процент!

Коли зважимо дальше, що проєкт хоче зовсім звільнити дідичів від функцій першої політичної і судової інстанції, лишаючи їм однакож власть патрімоніальну над мужиком, що в кінці або зовсім хотів би внести сервітуту, або їйх ограничити по крайній мірі до можливого мінімуму, то ясно стане, що в відношеню до доміній проєкт мав головно на ціли увільнити, о скілько мож, домінії від всяких публичних і суспільних обовязків, а помимо того придбати їйх без найменшого кошту і заходу з їйх боку як найбільше користей і прав. Все, що хоч би здалека заносило якимись обовязками публичними, що законно звязувало їйх в загалом, все те проєкт називає певниносним тягаром для доміній і по можности усуває, а ватомісь розширює і скріплює все те, що робило їйх виключно лиш плянаторами і збільшувало їйх економічну власть над мужиками-рабами. Кілька гуманних і поступових фраз, котрим граф старає ся заправити несмачну свою страву, не можуть закрити сеї зовсім негуманної і на кастовіх егоїзмі основаної ціли, а вся суть его проєкту виходить на те, щоби заспокоїти неясноту жадобу доміній за безплатним робітником і придумати, як він сам каже, примусові способи до „як вайдокладнійшого виконувая прийятих (!) обовязків.“

При всім тім однакож подивляти належить витривалість і енергія, в якою автор проєкту боронять інтересів своєї касты. Зі всіх боків

підняв ся против привілей домівій грізна і завзята опозиція; демократична пропаганда польська теоретичними аргументами і практичною ероновідо між мужиками підкопує ся під фундаменти суспільного строю, на котрім опирають ся їх привілейі; уряд, занепокошений уділом декого із шляхти в політичних агітаціях, починає на ново прихилуватись на бік мужиків; роздражене і ненависть мужиків против існуючого суспільного порядку і его видних представтелів не лиш не угасає, але вимагає ся рівномірно ві збільшаючи ся гнетом і підневольем; самі навіть упривілейовані видять konieczність якоїсь переміни і реформ, — але навіть признаючи се і виготовляючи в тій цілі проекти, от як би і той, про котрий тепер іде бесіда, вони не тратьають з очей своїх інтересів, не опускають рук, але навіть конечні реформи старають ся повести так, щоби вони передовсім їм привесли хосен.

Коли отже проект гр Крєсіцького лагодив такі великі користи для упривілейованих домівій, то які ж користи лагодив він для підневольених мужиків?

Проект дає на се питанє ясну відповідь: наділене мужиків власністю посіданих ними ґрунтів. Наділене се мало устелити дорогу до дальшого поступу, а іменно до цілковитого освободженя ґрунтів рустікальних тоді, коли під властю патримоніальною дідичів „фізичне і моральне обрзование“ мужиків піднесе ся так високо, що вони зможуть цілковито сплатити панщинні обовязки наложени на їх ґрунти.

Якж се мала бути власність? Очевидно що не цілковита, бо від ґрунту свого мужик і дальше мусів би відробляти панщину. А цілковита власність і освободжене мужицьких ґрунтів від панщини ставились лиш яко ідеал для далекої будущини, коли то мужик годен буде єї во всім сплатити. Тепер мужик мав би лиш право до вічного ужиткованя свого ґрунту, був би єго вічним посесором, а за те право платив би дідичеві яко властивому властителиві вічний чинш *in natura* в формі панщини. Була би се отже власність ужиткова (*Nutzeigentum*, §. 1122 зак. ців.), котрої дідич не міг би єму відібрати, доки він відробляє панщину і годен поносити всі тягарі ґрунтови (§ 1130 зак. ців.); ґрунт свій міг би він заставити, дарувати і загалом позбувати як умовами між живучими так і через послідєє розпорядженє волі (§. 1123 зак. ців.).

Коли собі однакож пригадаємо, що після наведених уже попередне законних приписів дідич не мав права відбирати мужикови ґрунт, доки сей відробляв панщину, що навіть в разі неможности або неохоти до відроблюваня відсуджене мужика від ґрунту допускалось законом лиш в невычайно рідких случаях і лиш по довгих і скопикованих доходженях, — що дідич не мав прара мужицького ґрунту ані втягати до своїх домівікальних посілости, ані продавати, ані мінати, ані ділити і навіть в разі відсудженя мужика від ґрунту або іного якого опорожненя мужицького ґрунту мусів посадити на він іного мужика, то побачимо, що наділене мужика ужитковою власністю в сїм відношеню зовсім не цєнривляло ані не зміняло правого положеня мужика, не приєднало єму ніякої користи. Правда, не мавши ужиткової власности від не міг свого ґрунту, ані задовжити і заставити, ані заміняти

ані продати; але в его положеню яко панщинного мужика се було для него радше користо як шкодою, бо хоть не міг він затагнути без дозволу дідича позички по над 5 алр. (патенти з 13. юля 1776 §. 8, з 1. юля 1781, з 3. апріля 1784 і окружне письмо з 3. апріля 1787), отже і затагнене більшої позички на продуктивні цілі ледви чи було можливе, то за те не міг ему ніхто з правом заставу або іншими якими тягарами взіати на ґрунт; а продавати або дарувати ґрунт він так рідко хотів, що брак сего права зовсім не давав ся ему в знаки. Не міг він, правда, розпорядити своїм ґрунтом тестаментарно при смерті; але патент о наслідю мужицькїм з 10. мая 1787 (Klu p-ker III, 646) допускав і приписував законне наслідє нетестаментарне мужицьких ґрунтів в батька на сина. І в сих отже відношенях наділене ужиткової власности не принесло би мужикам жадної користи, бо хоть після півільного закона він не був ужитковим властителем, то був ним майже ві всіх найважнійших відношенях після законів політичних, а зваживши, що після §. 1146 зак. ців. унормоване правних відносин між дідичами а мужиками (підданими) належить власне до законодавства політичного, то окреме наділене мужикам ужиткової власности було в ґрунті річи зовсім злишне і не представляло для них жадної реальної вартости.

Та воно було не тільки зовсім без вартости, але приносило мужикам позитивну шкоду. Після декрету придв. з 7. мая 1785 обовязані були дідичі достарчити своїм підданым безплатно все потрібне до утримання *sarta tecta* і *fundus instructus*, а окрім того в разі неврожаю або якого іншого нещастя давати їм безплатні запомоги і не сміли їй окрім допущених законом випадків відсуджувати від ґрунту (Klu p-ker II, 34). Для мужиків, котрі не мали своїх лісів, не мали отже з чого ставити будинків ані справити мертвого інвентаря потрібного до відроблюваня панщини і веденя власного господарства, припис сего придв. декрету був дуже користний, бо заспокоював одну з найважнійших потреб мужицького господарства і затикав тим самим одно з найважнійших жерел панської самоволі, бо не позволяв сеї потреби вискувати в цілі збільшеня данин і панщини. Признание мужикам ужиткової власности відобрало би їм, як се пізнійші прихильники сеї „реформи“ виразно підносять, се для них незвичайно цінне право; вони не лише мусіли би відробляти панщину так як до тепер, без найменчої полекші в тягарах і даннах, але мусіли би на свій кошт ставити будинки і справляти інвентар без найменшого права жадати звороту коштів від дідича, котрий лиш в таких разі обовязаний був до винадгородженя тих коштів, коли ґрунт вертав ся а мужицьких рук під его безпосереднє володінє і коли вони ужиті були на поліпшенє і піднесенє господарства (§ 1137 зак. ців.).

Коли дальше зважимо, що дідич яко головний властитель мав би право заказати всі такі перемени на ґрунті і в господарстві, котрі після его — дідича — гадки могли би зробити неможливими або утруднити виконанє его прав (§. 1129 в. ц.), що він міг від мужика домагати ся, аби той удержував і обробляв свій ґрунт, а в разі непослуху або неспосібности до поношеня приписаних до ґрунту тягарів мав право

жадати відсудження мужика від ґрунту (§. 1130 в. ц.), що в разі за-леглого однорічного чиншу (в деякі рази невідробленої панщини) мав право жадати зафантавання пожитків ґрунтових або судової ліцітації самого ґрунту (§. 1136 в. ц.), що далше також его право продажі ґрунту було ограничене представленим дідичеви наслідника спосібного до веденя господарства і до поношеня ґрунтових тягарів (§. 1140 в. ц.), що при переході ґрунту з одного пожиткового власника на другого дідич міг евенгуально жадати оплати (§. 1142 в. ц.), а новий влас-тель звичайно був обовязаний вистарати собі у дідича документ прав-ний, посвідчаючий відновлене пожиткової власности (§. 1145 в. ц.), — то зрозуміємо, що признане мужикам ужиткової власности не лиш не принесло би їм жадної користи, але противно в порівнаню з дотеперішнім їх економічним положеням принесло би їм дуже велику шкоду без жадної винадгороди, ба навіть ставило би їх під ще більшу може курателю панську, як була дотеперішня, відбираючи їм рівночасно ошкю окружних ц. к. староств — а легка можливість відсудження їх від ґрунту віддала би їх дідичам зовсім на ласку і неласку.

Коли би отже мож признане пожиткової власности назвати ре-формою, то хіба не реформою на ліпше але на гірше, якими були загалом усі панські реформи в справах дотикаючих їх відносно до мужиків.

Проект признаня мужикам пожиткової власности був зрештою зов-сім не новий; ще в минушій віці его піднесла сама власть державна, котра стараючи ся спеціально в Чехах, Мораві і Шлезії перешкодити переходови мужицьких ґрунтів в панське володінє хотіла довести до того, щоби мужицька земля оставалась в руках мужиків, а поодинокє мужицьке господарство щоби переходило з батька на сина (das Bauern-land dem Bauernstand, das Bauerngut dem Bauernsohn). Була се одна із точок реформаторської програми, котрою держава XVIII. віку хотіла причинити ся до освободження і піднесеня мужицтва яко головної підвалини державного гараду через признанє ему прав власности і по-праву его права позіданя. Можливість набути пожиткову власність мав мужик і перед тим на підставі добровільної угоди з дідичем, а то в той спосіб, що за признанє сеї „власности“ платив дідичеви певну угоджену ціну купна; за-для того ґрунти, котрі переходили на ужит-кову власність мужика, називали ся ґрунтами закупними (eingekaufte Rustikalgründe), а всі інші панщинні ґрунти мужицькі називались ґрунтами незакупними (uneingekaufte Rustikalgründe). Держава зов-сім не мішала ся перед тим до таких добровільних угод, котрих було зрештою дуже мало, бо мужики розуміючи дуже добре проблематичну вартість такої власности, котра зовсім не була власністю, зовсім не квапили ся платити за ню доволі значну заплату. Аж в 1769 році, на підставі справозданя так зв. Staatswirthschaftsdeputation поставила держава вєяти в свої руки ініціативу до загального заведеня пожиткової власности на мужицьких ґрунтах, сподіваючи ся в той спо-сіб забезпечити мужиків від покривдженя через дідичів особливо через самовільне перемонєнє незакупного мужика з одного ґрунту на другий. Через те — казало повисше справозданє — що дідичі пильних і за-

попадливих господарів, котрі свої ґрунти піднесли і добре загрошодували, переносять на запушені ґрунти або на пустки, або добре загрошодаровані парцелі їм відбирають а запушені їм приділяють, являється неможливим заведене доброї і рівномірної господарки на всіх ґрунтах; протинно, через те убиває ся всяка охота до праці і запопадливості, а систематично плекає ся лінивство і розпуста. Та позаак після погляду держави дідичі були єдиними властителями мужицьких ґрунтів, значить мали повне право наділювати їм кому їм хотіло ся, думала держава, що зарадити лихови мож лиш через загальне признає мужикам пожиткової власности. Запитані в сій справі Стани чеські і моравські, хотіли не мали нічого протин закупна ґрунтів мужицьких, радили однакож лишити все на добровільну угоду між дідичами а мужиками. Вони загалом не хотіли зміни існуючого суспільного порядку, ані навіть діскусії над питаннями реформ. Хто знає, до чого то може довести, коли якийсь новий дух почав отсе загніжджувати ся в адміністрації і держава почала до всего мішати ся! *Quieta non movere*. Бо конець, кінців все так могло би прийти лиш до ограниченя панських прав. Справа признає мужикам ішла отже дуже півяво. Але коли держава патентами панщинними (з р. 1768 для Шлезії, а з р. 1775 для Чех і Морави) взяла ся серіозно до забезпеченя мужиків і їх землі від насильства дідичів, стратила власність дідичів до мужицької землі для них всяку практичну вартість. Відсуджуванє мужиків від ґрунту не мало вже жадного зміслу, бо після сих патентів землю мужицьку не мож було вже прилучувати до домінікальної, але треба було знов наділати якомусь мужикови. І загроза відібравя ґрунту не могла вже довести до побільшеня панщини і інших данин, від коли повинности панщинні були патентами стисло означені, а уряди округні з чим раз більшою енергією стали доглядати докладного виконаня законних постанов, Остав ся дідичам лиш тягар достарчуваня мужикам матеріалу на будинки і обовязок заомогти в разі неврожая або інших нещастя, — остав ся врешті страх, що держава дальшими реформами може дідичів ще більше ограничити в справі діспозиції незакупними ґрунтами або навіть надати мужикам право пожиткової власности зовсім безплатно. Вони стали отже домагати ся, щоби держава прислувала мужиків до закупна незакупних ґрунтів.

Але свою ціль, щоби мужицьку землю забезпечити для мужиків а крім того законно унормувати і ограничити мужицькі повинности панщинні, держава вже досягнула була повисше наведеними патентами і коли би уважала, що забезпеченє се ще не зовсім достаточне, то була вже на стілько сильна, що могла заострити законні приписи і послух для своїх постанов винусити на непокірних. Для держави отже, а тим більше для мужиків, котрі реформами державними дістали всі добрі сторони пожиткової власности без єї тягарів, признає пожиткової власности було зовсім непотрібним. Алі Марія Тереса, алі Йосиф, навіть не думали о силуваню мужиків до закупна, полишаючи єго добровільній угоді між дідичем а мужиком. Одно лиш, що Йосиф II. в сій справі ще зробив, було те, що предложив чеським, моравським і шлезьким Станам безплатне признає мужикам ужиткової власности, а

рідночасним знесенем обов'язку достарчування мужикам матеріалу на будинок і запомоги в нещастях. Але Стани запротестували енергійно против сего предложеня, і на тім справа заснула в Чехах аж до 1848 року*).

Таке саме предложене зробив був цісар Йосиф II. також Станам галицьким. Декретом придв. з 7. янв. 1785, губ. ч. 2463 спитав йіх цісар, чи би не хотіли незакупні грунти віддати підданци своїм безплатно на власнісць наслідну, бо через те не лише би нічого не страшили, але противно скористали би те, що увільнились би зовсім від дежачого на них яко на верховних властителях обов'язку достарчення безплатного своїм підданним всего до удержаня *fundi instructi i sartorum tectorum* а також безплатної запомоги своїх незакупних підданних на случай неврожаю і інчих потреб.

На се завізане відповів Виділ Становий в імени дідичів рапортом з д. 24. фебр. 1785 ось що: Дідичі всіми силами причинають ся до осягненя гуманної ціли монарха; Виділ признає, що мужики в тих сторонах Мисленецького, Велицького, Тарнівського і Ясельського округів, в котрих грунти посідають яко власнісць наслідну, ріжняться дуже від сусідніх мужиків посідаючих незакупні грунти трудолюбівстю, господарністю, добробитом і навіть лишим зверхнім укладом, — додає однакж зараз, що багато дідичів в івчих округах, котрі захочені тим прикладом не лише подарували своїм підданним грунти через них посідані, але йіх від усіх повніностей за уміркований чинш увільнили, дізнали зовсім противних наслідків, що незабавки встали піддапци більше лінвих, більше запитих, біднійших, йіх власні грунти далеко гірше оброблені, а чинш так значно залеглий, що мусіли зречи ся его стягнення. На підставі сего (зрештою ближше зовсім не вказаного) факту думає отже Виділ, що само признанє власности не лише не всюди веде однакж добрі наслідки за собою, але що таких добрих наслідків доти не мож надіяти ся, доки наш мужик не позбуде ся головних своїх недостатків: лінвства, пияства і забобонів. Бо який же інчий причини — каже Виділ — як не тим закоріневим недостатком треба приписати, що галицький мужик до роботи коло власного господарства рано перед 10-тою або 11-тою годиною не виходить, що до жадної роботи, котру для себе робить, не прикладає такої уваги і пильности, як добрий робітник, що від зисковнійшого але більшої роботи вимагаючого способу господарованя воліє такий, котрий хоть менче доходу приносить, але менче заходу коштує, що на Покутю і Поділю в кожнім майже селі кожного року по кілька мужиків свої грунти лиш для того покидає, що місце, в котрім єму худобина заслабла, жінка або дитина померла, увадає яко адчароване. Забобон сей, твердить Виділ, є такий загальний, що коли би дідич замісць грунту в такий спосіб покіншного не дав івчого двірського, то стратив би не лише цілий пожиток з покіншого

*) K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig 1894, I. 253—272.

грунту, котрого жаден інчий мужик не візьме, але і робітника. Думає отже Виділ, що само признане власности тим менше зможе виключити наших мужиків від тих недостатків, що відбираючи їм єдиний страх, котрий їм адержував від надмірного занедбаня їйх ґрунтів, т. є. страх, щоби єму дідич їйх не відібрав, не подає їм жадної нової заохоти до праці. Бо і тепер, хоть ґрунти через підданих заняті суть власністю домінікальною, жаден дідич не переносить без важної причини з одного ґрунту на другий, — противно, ґрунт мужицький переходить звичайно в батька на сина або зятя. Ще важнішу причину, за для котрої треба би адержати ся з проєктованним кроком, видів Виділ в нерівнім розмірі ґрунтів мужицьких в відношеню до повинностей лежавших на ґрунті, — нерівність, котра після єго гадки впливає по части з поступеної колонізації сіл і забору ліпших ґрунтів через перших кольоністів, а в нереважній часті звкрала ся геть пізнійше через арбітральне шафване мужицькими ґрунтами через двірських офіціалістів і через пізнійше наділене мужиків ґрунтами домінікальними. Думаючи, що ся нерівність по признаню власности дала би ся підданям в цілій своїй силі в знаки і викликала би несказано богато скарг, поставив Виділ внесене, щоби признане мужикам ужиткової власности відложити аж до укінченя пошіру катастрального і заведеня проєктованої урбарії, від котрої сподівав ся справедливого роєкладу повинностей урбаріальних.

Додав однакож, що не належить вимагати від дідичів безплатного признаня власности, але противно постановити треба для цілого краю певну хоть би найнижшу суму яко ціну відкупу і вложити на підданого обовязок, щоби зложивши єю ціну просив о признане власности і тільки тоді, коли би єму дідич без слушної причини відказав, домагав ся в дорові рекурсу признаня від уряду циркулярного. Таким способом, твердить Виділ, досягнуло би ся не лишень тую користь, що лиш самі дбали господарі досугнули би власности своїх ґрунтів, але навіть вони самі привязували би до неї більшу вартість, переконавши ся, що признане єї становить род дістінкції між дбалими і недбалими господарям, і що мусіли єї власним к штом окупити!

На єю класичну аргументацію мож би було запитати ся. де то і котрі діличі „подарували“ мужикам посідані через них ґрунти, бо о тім ніхто нічогосінько не знав; мож було сказати, що коли мужик справді такий лінвний, запятий і темний, яким єго Виділ змалював, то се лиш овоч довговікової „культурної“ праці дідичів над ним, котрий може як раз длятого так мало дбав про себе і своє господарство, бо весь дохід з него і без того пропадав в панських кішенях. Але Йосиф II не вважав за відповідне вдавати ся в довшу конвєрсацію з Виділом на порушені через него теми, а відповівши декретом придворним в 7. мая 1785 коротко, що галицькі Стани номіляють ся думаючи, що саме признане власности не буде мати добрих наслідків і що докази свої попилки можуть найти в самій таки Галичині, адивував ся, що галицькі Стани, котрі на початку свого рапорту заявили були цілковиту готовість до признаня мужикам ужиткової власности, при кінці того самого рапорту зажадали, щоби се признане відложити аж до переведеня нового пошіру краю і заведеня урбарії і приказав, щоби признане єї

власності полишити зовсім д. бровільній угоді між дідичами і мужиками. Рівночасно ж тим самим декретом паложив на дідичів примусовий обов'язок до безплатного достарчування мужикам будівляного матеріалу і за-помог*).

Розпочатими незабавки після сеї невдалої проби великими реформами, а спеціально патентами з 1786 і 1789 р. зробив Йосиф справу признання мужикам ужиткової власності зовсім безпредметовою, бо признав незакупним грунтам мужицьким майже такі самі права, які мали грунта закупи, котри прислужувала ужиткова власність, а при тим усунув для них усі недогідні сторони ужиткової власності. Ужиткова власність стала стже для мужиків не тільки зовсім непотрібною, але як то попередно показано, навіть шкідливою.

Які зрештою неоправдані були надії, котрі урядові реформаторські змагавя привязували первісно до ужиткової власності, показує найкрасше той факт, що декретом придв. з 20. янв. 1787 признано безплатну пожиткову власність підданим ві всіх камеральних і духовних маіностях (губ. розп. з 20 февр. 1787 ч. 4201. Kluncker II, 51), а про те не чути було нічого, щоби через те економічне положенє тих підданих піднесло ся в чім небудь по над економічне положенє решти мужицтва. Се новий доказ старої правди, що абстрактною формулою народа не лагодуєш, а ще до того такою, котра, як ужиткова власність — *lucus a non lucendo* — була рідною дитиною того варварського суспільного строю, котрого головною признакою була панщина і правне та економічне підневолєне всеї робучої людности.

Таким способом справа ся заснула мертвим сном на цілх 67 літ, і доперва гр. Казимірови Красіцкому судило ся воскресити ві своїм меморіалом на те, щоби вона яко доказ прихильности галицьких дідичів для поступових реформ блукала кілька літ як мара в актах, меморандах і нарадах галицького шляхотського сойму, поки катастрофа 1846 року не приспала ві на віки.

Спосіб зрештою, в який Виділ становий, а спеціально єго референт Тадей Василевський приняв сей проєкт, не давав єму надії навіть на таке коротке жите. Василевський в рефераті з д. 7. окт. 1842 назвав проєкт сей „непридатним до спеціальної розправи, бо хоть він трактує про важні справи і містить в собі не одну розумну гадку, котрою при спосібности мож буде похіснутатись, то все ж таки справи ті трактовані в проєкті кумулятивно і лиш загально, в тоні конвєрсацийних, без близшого поданя способів, як би дійти до задуманої цілі“.

Граф Красіцкый однакож, котрий євому проєктові приписував далеко сягаюче значіне і вважав єго навіть першим початком до цілковитого знесеня підданства і панщини, а єго неясність і двозначність старав ся прикрасити тим, що в тодішніх часах абсолютизму і приста-

*) O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do gruntów rustykalnych niezakupnych i skutkach tego nadania (Аллегат No 8 до рукопису Оссол. 2946, стр. 3—8).

рілх пересудів (шляхт) не мож було отверто висказати остаточної ціли, не знеохотив ся рефератом Василевського. Коли Соїм становий зібрав ся д. 19—27. сент. 1842 року на паради, зійшло ся на его просьбу того дня вечером кількох депутатів у Василевського, де їм відчитано меморандум гр. Красіцького і поданє Йосифа Левіцького в Бунова, в котрім короткими словами висказана була потреба відповідного упорядкованя справ підданських. „Меморандум, оповідає Красіцький, розцікавило зібраних; сплячих пробудило, мислячих задоволило і всіх переконало, що скорше чи пізнійше дотеперішні відносини (ділчів до мужиків) мусять переіменити ся.“ Конець кінцем поставлено, щоби справу сю порушити на будучім соїмі, при чім гр. Красіцький, як каже, длятого, що знав слабу сторону референта Василевського і щиро его поважав, заявив, що дальше ведене справи віддає в его руки.

В р. 1843 розпочав Соїм становий свої наради д. 18. сент. Дня 19. сент. вечером зійшло ся багато депутатів до Станіслава гр. Скарба в будинку театральнім на довірочну нараду, в якій би спосіб сю справу поставити на порядок дневний соїмових розпрає На нараді сій Василевський оминаючи зовсім проєкт гр. Красіцького виступив від разу з проєктом знесеня панщини. Але проєкт его викликав велику опозицію і гнів; багато депутатів противило ся рішучо, щоби справу сю порушити на соїмі; інчі ж не хотіли віддати ведене справи Василевському. Ледви не ледви удало ся якось утихомирити опонентів (Меморандум гр. Красіцького *ut supra* стор. 10—12).

Який же то був проєкт і чим він викликав таке сердите супротивленє? Докладного справозданя о сій нараді — окрім кількох повисших слів в меморіалі гр. Красіцького — не маємо. З рукописного матеріалу однакож, котрий маємо під рукою, можемо собі відтворити коли не докладний образ тої певно дуже цікавої дебати, то по крайній мірі проєкт самого Василевського і гадки его противників. За-для важности предмету і докладного зрозуміня того, що зробив Соїм становий в сій справі, постаравмо ся показати одно й друге.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Критика і бібліографія.

XX. До етнографії Новоросії.

Матеріали по етнографіи Новороссійскаго края собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. П. Ястребовымъ. Одесса 1894, стор. 202.

Це дуже сімпатичний звичай — видавати етнографічні матеріали групуючи їх по дуже точно визначених межах, по районах. Проф. Сумцов дивлячись (у „Кієвській Стар.“ 1895, май) на книжку Ястребова з того погляду, що „содержаніе ея — большей частью извѣстное“ та що „варіанты — по формѣ слабыя и малозначительныя“, не похвалив її так, як вона того варту. Я знов уважаючи на те, що праця Ястребова добре обмальовує нам іменно Новоросію, охоче забуваю про те, що в ній мало є мотивів оригінальних на цілу Україну або й на цілу Словянщину, як того бажав би проф. Сумцов, маючи в тім свою рацію.

Повіти Єлисаветський та Александрійський — це така область, яка дуже й дуже заслуговує окремих дослідів, бо в тім буде самостійний науковий інтерес. Обидва повіти з погляду етнографічного — типові репрезентанти т. зв. Новоросійського краю. Саме з відси пішла колонізація новоросійських степів; місто Єлисавет (офіційно Єлисаветград) — осередок колишньої Нової Сербії; тут, у цих повітах, ще й досі одбуваєть ся обопільний вплив усіх тих народностей, з яких склався і ще й тепер складається особливий етнографічний тип — новоросійський. Мова тут панує українська, тим-то для нас Новоросія — се ж та сама Україна. Сербі, що в минулім столітті подали найбільший, найчисленніший матеріал для колонізації цього краю, тепер уже розтанули, розплили ся серед Українщини. Ястребов згадуючи про це в своїй передмові, запевнює, що од Сербщини немц̄ тепер там навіть зостатку, „хотя слѣдуетъ предположить, что и они внесли въ окружающую среду нѣчто свое“. Проживаючи що року поблизу Єлисаветського повіту та раз-у-раз стрічаючись із прихожими людьми з тієї місцевости, я можу сказати, що теє „нѣчто“ та той „зостаток“ можна добачити в новоросійській лексичі. В мене є ціла збірочка слів позашисуваних од Українців з єлисаветського повіту, з важної частини Звингородського та з ю. ч. Чигиринського, які я міг порозуміти тільки за підмогою сербської мови. Опроче міні здається, що й на тамош фонетичку українську Сербі мали деякий вплив, хоч, правда, в тих особливостях новоросійської фонетички, які я міг спостерегти, дехто міг би добачити по просту вплив великоруський.

Той матеріал, який подано в книжці Ястребова, збірив ся багато літ, по троху од самого Ястребова, відомого етнографа, по троху од його помічників під його ж таки пров. дом. В передмові Ястребов каже, що „ізъ того сырья, которое накопилось за десять лѣтъ времени, предлагаются здѣсь только то, для чего или вовсе нѣтъ примыхъ аналогій въ печатныхъ сборникахъ, или есть варианты, разнижающиеся въ подробностяхъ“. На те проф. Сумцов запримицає: „Отъ такой остротности сборникъ лишь выгралъ“ („К. Ст.“, май, 192). Я не зовсім згоджую ся з таким судом. бо як що праця Ястребова має бути матеріалом для етнографії іменно Новороссії (а так воно стоїть у заголовку), то випадало би принаймні зазначити, що така або така казка, якую записано приміромъ десь в Угорщині, оповідаєть ся з дрібними одніями і в Новороссії. Багато місця такіі зазначуваня не взяли б, а корисні були б дуже. А ще більше користі ми могли б сподівати ся од таких зазначувань в руках не чих, як Ястребова, бо він має дуже гарну звичку (яку тепер наші етографи не раз видають) — пильно показувати, де і в яких печатних збірках уже був такий чи такий сюжет. Ще того мало: він на кінці своєї книжки помістив такий вигідний „Указатель“, де подано не самі-но заголовки якої небудь казки або чого іншого, а таки добрий коротенький конспект із неї. Кому доводилось порівнювати будь-які етнографічні варіанти, той знає, яка се паморочлива робота: як воно бува важко перегортати по двацять разів хоч би Чубінського, аж доки в очах і в голові не закрутить ся. Ті „оглавленія“, які там є, нічогосінько не помагають, бо хіба багато скажуть такі голі заголовки як „Щаслива дівка“, „Царевич“, „Бувальщина“ і т. і?! Отже Ястребову можна сказати щире спасибі за його конспект. Додати треба, що конспект або коротенька змістова згадка подаєть ся од Ястребова не тільки до чогось довшого (напр. казки), а навіть до найдрібніших забобонів, які в тексті займають 2—3 рядочки. Через те „Указатель“ Ястребова дає спромогу швидко нашукати в його книзі те, що кому треба; а нашукавши потрібне місце в книзі — вже легко буде по вказівках Ястребова добрати ся до варіантів у чужих збірках, — одно слово — зорієнтувати ся*). При такій пильности

*) Тим я не хочу сказати, будім Ястребов позволив до купи всі варіанти, які оголошено досі. О, ні! Він зробив чимало — то правда; але й пропусків поробив чимало. Візьмімо напр. казку про Івана, що шукав вітру: д Ястребову очевидячки незвісно, що в Києві друкувала ся казочка: „Шукай-вітер“ осібною брошуркою. Варіант до казки ч. 6. (св. Микола подарував дідови баранчика, що годував його всякою стравою; дід продав; Микола дав другого баранчика, то с того вискочили люде с княми і побіяв кіда) — міг би знайтись між інчим у „Молодику“ 1843, (II, 129) поданий од Костомарова, та варіант видано в Харкові 1893 — Ястребов про них не згадує. Не покликаєть ся він ніколи і на ті матеріали, що позбрав О. Стороженко („Укр. Оповідання“, т. 1), навіть не згадує про відому казку: „Він дівного не молодом, а голодом“, що багачько разів друкувалась. Можна було б налічити цілу гору всяких пропусків. Ястребов уважає тільки на більші збірки, дрібніших він не бере до уваги. А вже ж що й казати про ті етнографічні матеріали, які друковано в Австрії! Вони zostали ся зовсім невідомі Ястребову. Час би вже нам зробити огляд або зводку в сіх етнографічних записів укр-

Ястребова можна тільки пожурити ся, чому він не пообробляв увесь той матеріал, який він каже, що в нього є.

Згуртовано матеріал доволі систематично. Що правда: це було не важко зробити, бо Ястребов мав перед собою звірці в далішніх збірках. Розпадаєть ся книжка на дві половини: 1) „Суевѣрія и обряды“, 2) „Легенды, сказки и рассказы“. Перший заголовок: „Суевѣрія и обряды“ — дуже мало натякає на той дорогий, багатий зміст, який ми стрічаємо в тій половині. Спершу тут викладають ся (переважно нашою мовою) думки новоросійських селян про вишній світ: про небо, світила, атмосферичні явища, про звірів диких та свійську скотину, про їхню вдачу та звідкідя вони взяли ся, про ліки для худоби, про ітаків, про рослини; сюди ж долучено народній календар. Далі (в тій самій першій половині книжки) йде рубрика про людину: думки та забобони про всякі члени тіла, приміти, сні, народня медицина; забобони про уроки, про щасливі і нещасливі дні і т. і.; оповідання про відьом, вовулаків, мертвяків, нечисту силу, песиголовців; повіря та обряди, які привязують ся до ваготи, родин, дитячого вихованя (сюди ж іде велика рубрика — дитячі забави), до весілля, похорону. В цій половині книжки є дуже і дуже багаті геть повітряного матеріалу. Друга половина — „Легенды, сказки и рассказы“. Дещо можна було б попереписати сюди з першої половини (оповідання про відьом, мерців, песиголовців і т. і.). Того, що ми звикли звать власне „казкою“, тут дуже мало: найбільше ми там бачимо легенд (в тім числі й дуалістичних) та побутових оповідань, що іноді переходять в анекдоти; поміж такими анекдотами є вигадки на людей чужої нації (паралелі можна було б напукати в Руданського). В кінці книжки ми бачимо розділ: „Топографическія названія съ мѣстными объясненіями ихъ“; це ніби доповненя до гарної брошури того самого автора „Малорусскія прозвища въ Херсонской губерніи“, про яку я подав рецензію до „Житя і Слова“ торік.

Досі міні доводило ся переважно похвалити працю Ястребова. А вже ж можна йійі і погудити трохи. Я вже згадав, що чимало друкованих варіантів позоставали ся збичачеві невідомі. Сумцов („Кіевск. Стар.“. I. с.) подає до збірки Ястребова звістки про варіанти білоруські, великоруські, французькі і т. і., навіть про рулуцькі, і звичайно каже про кожен в-р: „а малорусскіе варіанти указаны г. Ястребовымъ“. Тимчасом ото й є біда наша, що „малорусскіе“ варіанти означено далеко не всі! Друга хіба цілої книжки Ястребова: нема фонетичної точности в записах. Сам збирач почував цю свою хибу таї каже в передмові, що етнографічні записи то одна річ, а діалектологічні — друга, та що для діалектологічних записів треба особливих спеціалістів. Що й казати! діалектологічні записи не кожен може робити. Тільки ж

іських, або хоч казок. Чи не взялась би за це висококорисне діло тая людина, яка найбільш тепер знаєть ся на нашій народній словесности, себ то яки: проф. Сумцов?

звідси не виходить, бучіи етнографови слід зовсім не дбати про фонетичну точність. Можна не добачити деяких тонкостей у мові, та гріх буде записувати щось проти духа української мови; напр. ми спокійно можемо простити Ястребову, що він записав (ст. 12) „въ велький боцки“ (хоч запевне йому сказано було: „велький“ або навіть „велькі“), бо це ще дрібниця; але не можна прощати систематичне написання „ничь“ (= ніч), веначе наші шеплячі суголосники спосібні до такого змягчення, яке ми бачимо в великоруській вимові (чь, шь, жь) і в загалі можемо сказати (і не тільки про теперішню книжку), що фонетка — то болюча виразка геть усіх Ястребівських записів; а ще гірше, що він плуває кулішівку і офіціальну російську правопись.

Кримський.

XXI. З нової чеської літератури.

1. *Magdalena, parzal I. S. Machar. V. Praze 1894.* І. С. Махар належить без сумніву до чільних поетів чеських новішої доби з погляду на свій талант. Та він займає в чеській літературі особливе місце ще й з іншого погляду, а власне яко провідник тзв. наймолодшого покоління, що силкує ся йти слідом західно-європейської нової школи, котра по сі власному поняттю має замінити відживший ся реалізм. Ся нова школа, що в Франції виросла як один конар могучого дуба — натуралізму, та з часом, розвиваючи і поглиблюючи психологічний аналіз доходила до спиритуалізму, неокатолицізму та містички, в Німеччині повстала з разу під окликом натуралізму та соціалізму, та розвиваючи ся під впливом Росіян (Достоевського та Толстого) і Скандинавців (Ібсена, Гарборга, Драхмана) вдала ся більше в філософію та підпала впливови талановитого філософа-індивідуаліста Ніче, котрий своєю критикою дійшов до духового і суспільного нігілізму. Отся поетична школа, котрої основною ціхою є нервово роздразнене, невдоволене з оточуючих обставин і почуте власної безсильности та безцільности істнованя; слабо якось приймає ся на чеськім ґрунті; чеський темперамент, сангвінічний, повнокровний та енергійний, схильний розвивати ся радше в шир ніж в глибину, не радо забігає в темні лябірнти психологічних тонкостей, не любить рити ся у власнім нутрі та філософувати над „вічними“ і нерозрешними загадками бутя, коли довкола кіпнуть голосне, рухливе національне житє, йде на тисячних полях палкя культурна робота. От тим то понятє „чеський декадент“ являєть ся нам якоюсь *contradictio in adjective*, а коли сьогодні говорять, що Махар є не тільки сам „модерніст“, але надто й голова та проводир чеських „модерністів“, то міні завжди виважаєть ся тут тільки модна етикетка, під котрою треба шукати властивих, питомих прикмет таланту Махара і его талановитих або й бесталанних молодших товаришів.

Розбір поеми „Magdalena“, остатнього і мабуть найдозрішого твору Махара, переконує нас о тім. Думаю, що й для нашої громадо

розбір сей буде не без інтересу, бо дасть їй пізнати, якими темами займають ся сучасні чеські поети і в який спосіб їх оброблюють.

„Magdalena“, як читаємо в наголовку, у-перве нашікована була автором ще в р. 1887; без сумніву до того часу відносять ся ті політичні і поленічні уступки, що надають поезії ширше, історичне значінє. Викінчена була „Magdalena“ тільки в 1893 році; тоді ж автор почав було друкувати її в радикальнім журналі „Nove proudu“, поки нагинка за тв. Омладіною, висмиковий стан у Празі і урядова круціата против радикальної преси не зробили кінця й „Novum Proudom“. Таким способом Махарова поема вийшла в світ тільки 1894 р. Є се маленька, елегантна книжечка з рисунком на обложці, що показує елегантну молоду панночку з сигаретою в устах; сидячи вдивляє ся вона в трупячу голову, котру держить в руці прямо свого лица. Оце й є символічно змалювана героїня поеми — Магдалена, що кає ся своїх гріхів і думає о смерті. Вже з сего рисунку, з пози панночки, з сигарети в її устах, з кокетливо зачесаного волося і рук голих повисше ліктів можна зміркувати, яких гріхів кає ся ота Магдалена, якого розбору се героїня.

Поема розпочинає ся прекрасним описом літнього вечера в Празі. Опис сей, важний для характеристики автора, пробує передати тут нашою мовою, що заразом дасть міні змогу показати читачам віршову форму оригіналу.

День — субота. Місяць — май
Час — чверть шестої години.

День жаркий на схилку сонця
В перше з глубини мов диче.
Щось вохке пройшло в повітрі;
Ріжні запахи сильнійше
Пронеслись по вулицях
Скривлених, вузких, коротких.
Замкнені краї бідашні
Богомільних жидовинів,
Та кіпоть живе горяче
В коло них бурливим тактом.
Пестрий тлум людей вирує,
Гомонить, смієсь, жартує:
Ось робітники в вишлати
Йдуть в забруканих убранях,
Ось вояки, волоцюги,
Там швачки — лице позовкле,
Гривка счесана над очи;
Слуги гуторять крикливо
Коло студні, старші жопи —
На руках блідонькі діти —
Край дверей ось поставали,
Щось говорять острим тоном;

Із шинків привезених світла.
 Бють потоки, та тамують
 Їх червоні заслони;
 Деся гармоніка заграла —
 Бе, бурлить жите кіуче

Осьма вибила... Гук давонів
 Понад Прагою розляг ся...
 Гармонійні, повні тони
 Западають в гамір той.
 Миг врочистий. З гирл спіжевих
 Над тим згасли скварши дцем,
 Над тим морем криш червоних,
 Над тим лісом ріжних веж,
 Нац тим зироком, що силнае
 В аябірінт вулиць крутих,
 Над тим всім, що в них клубить ся,
 Над утіхами марними,
 Жалом, гордощина, горем,
 Сваром, брехнями й любовою,
 Над хитким тим і пікчемним,
 Ефемерним людським „я“
 Бе кудись в небес склепіае
 Розгук: Ave Maria!

Се не одинокий велично-прекрасний, а при тім наскрізь реалійний, далекий від утертої фразеології, свіжий, реалістичний опис в поемі Махара. Я високо ціную ті описи; в них талант автора виблискує в цілій силі і міні вдасть ся, що власне вони, порозкидані в поемі як мильові стовпи, найліпше вказують дорогу, куди б його талантови далі прямувати.

Та після цієї прелюдії автор вводить нас в дім продажноі любви, де герой поеми, зблязований чеський панич, пізнає героїню, одну з тих дівчат, котрі Махар характеризує ось якими вдатними словами:

Входять постаті дівочі
 В пестрих, фантастичних строях;
 Смілий зір очей блискучих,
 Грудь бідісь неаакрита,
 Острі пахощі, пухкі
 Голі рамена й литки —
 Се банкрутниці чутя,
 Що в ігорні світа грають
 О шмат хліба; усміх, жарты,
 Молодість, краса є пиві —
 Завтра інша карта впаде
 І все програно на віки...

— Люсі одна не підібна до них, одна між тини. Ветерани пригадає Геттвєрку Гретхен. Паннч вдає ся в нею в режмову а в праву в байдужих предметах, а далі починає єї моралізувати:

„Ну, окаяте, як се сталося,
Що в так чистою душею,
З тини ясний очина
Ви запали в сюю яну?
Чи ж не було вам де в світі
Місця іншого?“

— „Мій Боже!“ —

Усліхнулась, — „ви не перший,
Що мене про се питає.
Легко нам тут очутить ся:
І сама не знаєш, як.
Гарне личко, троха гора —
А сей світ для нас неначе.
Та дохилена площинь:
Крок один — і вже ти в ямі.
І чераз я так міркую
Що мабуть закон се вічний,
Що для декого не має
Місця, лиш ось тут в нияу.“

На упізнєнє паннча, щоб подумала про своє будуще, Люсі відповідає, що про се не стоить думати. Коли їй все обриднє, для неї одини конець.

Думаєть ся, що колись
У таку важку хвилину
Мушу вийти з сего дому,
Мушу зшибуть як стріла
Геть по вулицях відлюдних
В няз до річки... Се та точка,
Відки на жите своє,
На будуще я дивлю ся.
Коб лин не той страх, що вачше
На сю нисль мене проймас!
Та вода страшна, холедна,
Зеленана, гу!..“

Звільна паннч почував для Люсі якоєсь живійше чутє. Він не то, щоб любив єї; він любить в ній предмет, на котрім виявляє ся єго моральна лисність, і він постановляє вернути єї в того огидного жия. Знає єї історію. Батько був народний учитель, мати відумерла єї вчасно, батько розпив ся, грав в карти, єго прогнали і обоє пішли до Праги. Тут Люсі пробувала жити чесним заробітком: була гувернанткою, склеповою панною, та батько відбрав від неї все зароблене, аж

в кінці сам нараєв їй отсей рід заробітку. Се ще утверджує Юрія — так зве ся панч — в его постанові. У него є стада дїтя, котрїй хоче віддати Люсі в опіку. Вона прийме єї як свою дитину. На се Люсі не находить слів подяки, тільки з слїзми цілує руку Юрія. Сей платить за неї якусь суму ховайці, котра бажає дівчинї всего доброго.

„Ну, так з Богом, серце Люсі,
З Богом, милая голубко!
Та тямуйте: як в тїм світі
Зробить ся вам якось дивно —
Мій дїм все для вас отвертий.“

Під сими зловіщими словами Люсі рука об руку з Юрієм покидає поганий дїм.

Отсе завяка поеми. Те, що йде далі, се звичайна та глибоко трагічна історія бідної упавшої дівчини, котра силкуєть ся вернути навад до чесного житя, та котру безсердечно, немилосерно спихає з неї те буржуазійне товариство, до котрого вона замішала ся, хоча само се товариство на скрізь, мов старе велізо ржею, прожерте фарисейством, брехнею, гіпокрізією та розпустою. Махар малює нам широкими розмахами пензля се товариство, і малюнок его подабає на гірку, кроваву сатиру. Та будео держати ся порядку оповіданя.

Стара Юрієва тітка, щира людина, приймає Люсі як свое дитя. Всі застанки невигаслого чутя вона переносить на ту скромну, тиху дівчину, що покинувши поганий дїм від рау немов переродила ся. Може се їй не зовсім правдоподібно; автор в усякім разі облекшив собі тут задачу, так що его Люсі похожа троха на Соню в романі Достоевського „Преступленіє и наказаніє“, тільки без того глибокого трагізму, яким обіляв Достоевський свій високий твір. Люсі ватомісь швидко перекопусь, що Юрій не то що далеко не ідеальний чоловік, а звичайнісінький панч, у котрого в голові досить пусто, а в серці холодно.

Лин одно єї бентежить:
Юрій. Бачить ся з ним рідко,
Хвильку в ранці, при обіді,
Часом в вечір. Все при ньому
Чувсь якось несвобідна,
Чи раз ліпше зна' его.
Ту сухую порожнечу.
Прикрій їй его той дотеп,
Що так гордо ним пишась;
Зближувчись к нему чув
Пахощі, котрі чувала
В своїм давнім гідкїм стані.
Але аж кіпцять в ній все,
Скоро він безглядним тоном
Мовить до старої тітки.

В злости верглась би на него,
 Была б люто пастуками,
 Задусила б мов kota.

Здавалось би, що жите Люсі в тій тихій і будь що будь зпосній атмосфері уложить ся добре, минуле забудеть ся. Так ні. Батько ві д - відавши ся від хозяйки поганого дому, де поділа ся его дочка, добирає ся до неї. Дармо сторож відправляє его три рази; старий паниця розповідає сторожеви все про свою дочку. Сторож з великим моральним обуренем іде до старої тітки, що разом з Люсі сидить зайнята ручною роботою. Оповідає про свою стрічу.

„Прошу пані!
 Гарних річей я сьогодні
 Тут довідався! Ганьба, підступ,
 Непростий гріх, якого
 Допустивсь на ясній пані
 Наш панич! Такого гостя
 В чесний дім вести! Все знаю!“
 Від сих слів стара поблідла.
 „Годі, годі вже! Ні слова!“
 „Сеж непотрібка!“ — рік сторож.
 „Годі! Годі! Ні словечка!“
 „Я о пані честь лиш дбаю.“
 „Геть!“ і вся третяча з гніву,
 Як ні раз ві не бачив,
 Тугнула стара о землю.
 „Та ніні байдуже“, — буркнув
 Ображений сторож дому
 За дверми.

Та в відплату за те він за хвилику впустив до покою батька Люсі.

Озираючись, в очах мутних
 Блиска радість, і на Люсі
 Зір спинив ся. Він вклонив ся
 Тітці. „Вибач, ясна пані, —
 зве мя тут святе право,
 Право батька сеї пани!“
 І на Люсі театральню
 Показав: „Моя дитина!“

Входить Юрій. Паниця ставить ся до него остро.

„Я отець є сеї пани,
 А ви, пане, певно є
 Той велико-смілий лядар,
 Що є відваживсь вирвать
 З під батьківської опіки!..“

„Ну, опіка!“ буркнув лютю
Юрій.

„Так, опіка!“ — мовив

Патетично піячина.

„Не однаккі, панцю, погляд

На жите в нас Що є честь?

Слово, вітер. Та до річі!

Я колись був єв учитель

Так, учитель, панцю! Вам

Дивно се? А що я нині!

Часто доля потолочить

Чоловіка... Та прав своїх

Я столочити не дам!

До дочка я маю право,

Параграфи всі за мною“.

„Ну, ну, геді!“ — супокійно

Усміхаючись в докором

Неребив его річ Юрій.

Виняв портюне і щось там

Піачині в руку втис.

Подобрівши, помирівши

Сей аж цюк ско у руку:

„Пане, ви є чесний муж,

Спочуваєте нам бідний!“

Бас ско тремлять у горлі,

Щоб подяки тов прибрати:

„Вам я ввірюю дочку,

Мов щастє. Автігону

В моїх горі. Вч, кій пане,

Вшии оцінять єї...

Люсі, памятай, дитино

Сю батьківську добру раду:

Сих добродіів шануй!...

А позволте (зноу до Юрія),

Що я смів часом прийти.“

С хитрим півшентом до него

Голову він нахилив:

„Кров буйна в моєй домі,

Та вітцівська повага

Удержить єї в границях...“

Юрій двері відчинив;

Іще струснув его рукою

Добрий батько, поклонив ся

Старшій пані, жаробляво.

Погрозив дочці: — і виїшов.

(Конець буде.)

Ів. Франко.

НАШ АЛЬБОМ.

Із дневника невольника *).

... Такого тяжкого часу, такого хоробливого стану духового як саме тепер, я, здасть ся, не переживав. Як на те й з рідного краю — ні словечка, ні однісінького числа часописи, а без українщини міні просто смерть... Останню зиму я не жив, а просто мучивсь, особливо перед кінцем; не знаю вже як і видержав...

Брак духової цільности спляняє руку, нічого не дає робити. А зробити б хотіло ся і те і се, всякі думки ошитають голову... Цілий місяць я звичайно нудьгую та мучусь, не дам собі жадної ради, не нахожду ні місця ні спокою, гадаю хопитись до револьвера... Потім приходять пошта — раз на місяць, привезе часописі, листи, книжки, вісти... відживеш душою й серцем, замарш, захочеть ся жити й працювати. І

*) Одержавши від одного земляка отсей твір — не твір, а документ важкого псіхічного настрою одного з молодих, талановитих Українців, загнаного російськими порядками на Сибір, ми друкуємо его з деякими пропусками. Може ш. автор, котрого імя тут не підписуємо з причини легко зрозумілих, поремствує на нас за те, що друкуємо не самі вірші, а й прозу призначену мабуть для приватного вжитку. Та для нас вірші і проза в сьому творі однаково дорогі, а навіть вірші без прози подекуди не були б зрозумілі. Звертаємо на сей окрик сердечного болю і розпуки талановитого земляка увагу освіченої громади російської — не самої тільки української. Не вже нема способу облєкшити его важке життя хоч легальними способами, дружнім співчутєм, листами, книжками, порадою та підмогою? Ред.

я хапаюсь, роблю і се і те, прихапцем, поспішаючи... а потім знов починаєть ся нудьга, нудьга без краю, без розваги...

Все, що пишу нині, визначуєть ся перевагою власних мотивів, виявом власного горя, носить слід дрібно суб'єктивного настрою. Нехай се буде нравственне (не люблю слова „моральне“) пониженє! Нехай се буде ознакою часового упадку, нехай!.. В міні прокинула ся душа з некученими запитами власного щастя, земних благ... Хіба я не маю права? Хіба як людину звязати, так треба сі ї добити? Може міні сором буде згадати колись все те, що переживаю нині, але тепер я тільки відчуваю страшенний біль, відчуваю, що так довго не може тривати, що так або інак мусить скінчити ся.

До свого горя зачини дверці,
Бо коли слъови поллють ся в тебе,
Защенилять рани на хворім серці, —
Кожен згадає тільки про себе.

Не шукай в світі ніде розваги,
Бо хто простягне на поміч руку?
Не жди, не думай! Дурні забаги...
Усяке втопить тебе в багнюку.

Жите нелюдське, жите жорстоке
Панує в коло, панує всюди;
Кругом болото грузьке, широке,
Труйне повітря вдихають груди.

Великий світ наш, нема ж до кого
Ні пригорнутись, ні забалакати...
Самотне серце з болю тяжкого
Не перестане до віку плакати.

Та вже не довго, вже дочекаю:
Находить сумно кінець дочасний...
Прощай, мій любий, коханий краю,
Як я — забутий, як я — нещасний!

Брожу, тиняюсь, як потороча,
Тужу день божий, в вечері, в ранці...
Чи ж приголубить душа жіноча
Хоч на хвилину, хоч на останці?

Стою, питаю... нема ні гуку...
Мутить ся розум, слабють сили...
Я тільки чую пекельну муку,
А тільки прагну швидше когали.

А колись... Боже! Не вже минуло?
 Бажав покласти за других душу.
 Те почування ще не заснуло,
 З тии почуванням спочити мушу.

Зберіг я свято юнацькі мари,
 Не відступлю ся від них ніколи;
 А тільки шлях мій окрили хвари,
 Бажає серце хоч крихти долі.

Та вже не довго! Вже зачуваю:
 Надходить сумно кінець дочасний...
 Прощай, мій любий, коханий краю,
 Як я — за'утий, як я — нещасний!

Воно може й ніяково порівнювати нещастя нашого краю до свого.
 Я й не гадав того робити, я бажав тільки зазначити ті обоє нещастя
 разом...

Як складу на грудях руки,
 Перерву журливий спів,
 Щоб не знати більш розпуки...
 Як складу на грудях руки,
 Не накликайте пошів!
 Тільки хрест, ознаку муки
 Затешіть серед степів *).

Як скінчу жите зелене,
 Спогадайте інший раз
 Чи там нігіл, чи там bene —
 Як скінчу жите зелене,
 Щоб не чути більш образ, —
 Киньте часом і про мене
 Пару щирих, теплих фраз.

Живий дума об живому,
 Бо й живий він є на те.
 Піде кожен з вас до дому...
 Живий дума об живому, —
 Так і ви заживете:
 Все почнеть ся по старому,
 Мертвому спокій дасте.

*) Степів тут майже не має, але я все ж бажав би лежати донебудь
 в боці від тайги, тайга бо дуже вже якось давить серце, — хоча б капелька
 простору!

Вам нова засвітить зоря,
 Я-ж складу в німу труду
 Нестерпучу вагу горя...
 Вам нова засвітить зоря,
 Та я очі вже замкну,
 Наче човен серед моря
 В чорних хвилях потону.

Хай щастить вам, мої милі!
 Ждіть цілющої води...
 Я-ж в кінець ослаб на силі...
 Хай щастить вам, мої милі!
 Прилетить гінєць сюди...
 На моїй сумній могилі
 Віддихніть в ради-годи.

Як складу на груди руки,
 Залишу на світі все :
 Півні жалі, ранні муки...
 Як складу на груди руки,
 Хто міні чи те, чи се
 Після вічної розлуки
 Про вас, любі домесе?

Зву своє жите „зеленим“, хоч не знаю, чи можна так сказати, але воно справді остало ся на віки зеленим, недостиглим, хоч міні вже 30 літ. Уявіть собі : 9 літ життя на селі більш або менш вільного, 9 літ по школах, в чотирьох стінах, потім 1½ літ без перерви в тюрмі, салдатській казармі і знову в тюрмі та на заслання. Не подумайте, що я плачу або жалкую, що я шукаю співчуття, нарікаю на долю. Певно, міні тяжко, певно я нарікаю, та не на те, що не мав щастя, а що так доводить ся нівечитись не одному міні нани, нарікаю на ті обставини життя, що вбивають живу душу в людині і здорове тіло. Що тичеть ся до мене властиво, так усі мої муки може єдине, що є й було світлого та чистого в моєму житті. Я людина негативна до живого, творчого діла; я лишень мукою, так сказати — суперечню жому означити все своє гидування проти сучасного ладу. Я один в тих, на долю котрих випадає жереб „гарматного мяса“ і тільки. Я той пловець (чи по Вашому пливак), про котрого я отсе недавно вложив такий вірш :

Памятаеш мудру раду:
 Не пускатись в згубний мир ?
 Ти ж подав ся без огляду
 І налучив просто в вир.

Закрутили в своїй пащі
 Тебе піняві валі,

Поривання твої кращі
Тебе в прірву затагли.

Але й гинучи зарані
В бóрвах виючих отих,
У добра та ала пізнані
Ти відшукував утіх

Судує душа моя, рветь ся серце па простір, а свідомість, що не вирватись йому може до віку, внесилоє думки. Журно, то й пісні мої не кращі. Ось Вам ще перерібка з чужого:

Не згинаєсь, угамуй своє горе!
Вірь: надії твої чарівні
Згоють серце зневірене, хворе,
Розцвітуть мов квітки на весні.

Не до віку конатимеш в горі.
Потривай лиш: розтануть сніги,
Запестріють ся хўки просторі,
Закрасують поля навкругі.

Зникне швидко нануюче горе,
Обновить твою душу весна;
За водою спливе в синє море
Все, чим дійспість гірка та сумна.

Як безплотно носити ся з горем,
В піснях виспівай краще його:
Певно й ми своє серце поборем
І вритулим хоч раз до твого.

Подивись: пронеслось твоє горе,
Як проносять ся хмари густі!...
Ти заблисла, сподівана зоре!
Знов воскресли ви, сні золоті!

Сей віршик розшукала та показала міні одна приятелька, бачучи мій тяжкий настрій духовий; він так сподобав ся міні, що я його отсе й переказав не гаючись. Та тільки легко казати, трудно послухатись! Ніколи ще, здаєть ся, безнадійність та зневіра не огортали мене таким сумом, ніколи не захиарювали так мого зору, як саме нині. Кругла самотина ніколи не дошкулала так; та здаєть ся ніколи ще я й не марив нишком так безумно, так наївно не ждав чуда, як тепер. Часом міні марить ся, що яка небудь невідона Українка, прочитавши мої сумитуги, напише до мене в далечинь, забачає листуватись... біжу на пошту з таякою думкою, хоч розум проказує, що всі ті сподівання дурні, шабені, що даремне я „какь преступникъ передь казнью ищю вругомъ

души родной." Такі мари виникають мабуть тільки в тюрмі, коли людина навіть стратить надію стрінути „рідну душу."

Тяжко дихати! В голові нема
Ані одної думи ясної.
На вкруг, куди б ні поглянув — тьма.
Я блукаю сам.. Ти не йдеш з ума!
Мру без тебе я, зорі красної.

Я конав, ридав; глух за гуком гук;
Я шукав, молив душі рідної —
Та нема сі! Я упав від мук,
Захитався стяг в слабім стиску рук
Серед темряви непрохідної.

Сумно, радоньки не знайду ніяк!
Докиж доля та буде марить ся?
Проти власних мрій я лихий воїк!
Доки ж вештатись мертвяком і як?
Доки сонечко буде хиартить ся?

Вічно мучитись — та всьому є край!
Та хоча б яка мета мала ся!
Не дїгнати літ як пташних вграй!
Не вернуть надій, хоч кладись, вирай!
Нитка прядена увірвала ся.

Не богато ждав від людей собі,
Але й те мале не справдило ся...
Лєкше б згнути враз було в борбі,
Аніж тратити день за днем в журбі...
Де завяте те, де поділо ся!

Не міні цвіли запашні квітки,
Мій садок проріс скрізь бугилою.
Нічий милий зір не запов в тяжкі,
Не простяг ніхто за весь вік руки, —
В самоті стою над могилою.

Не судіть мене, не ганьбіть мене!
Де людина та загартована,
Що ноборе в нить все гірке, сумне,
Або каменем без жалю шпурне,
Чужин стогоном роздратована?..

Та що там! Буде що буде. Я привичаїв ся до думки, що згну тут, серед тайги, в самотині, не діждавшись кращої днини. Що най-

гірше — се одиноцтво, кругле, страшенне, без надії, що воно коли не-
будь скінчить ся, одиноцтво, що заставляє навіть тратити всяку цілї
житя. Коли б ще блисла яка певна година, після котрої все піде по
іншому, а то... без краю! А я — людина слабого загарту, людина, що
завжди жила серцем, шукала другої людини, про те на віки засуджена
бути одинокою, згнути не бачивши жадної ласки людської, не чувши
жадного теплого слова...

Через місяць прийде пошта... не вже й на сей раз нічогосінько
не буде? Аж подумати моторошно! У Вас нині цвітуть садки, красує
весна, починаєть са май, а в нас... Та буду краще кавати вірнами:

Весна, весна! На дворі май,
А в нас лежать сніги,
Панує стужа навкруги...
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Дріма похмуро чорний гай
Та додає нудьги.

Весна, весна! На дворі май,
А в серці жаль та сум...
Справляє небо якийсь глум!
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Хоча б малесенький ровнай
Для нероважних дум!

Весна, весна! На дворі май,
А в нас замісто чар
Густий серпанок темних хмар.
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Далеко ворог не сягай,
Згаси остаток жар!

Весна, весна! На дворі май,
А в нас — ні круть ні верть:
Яксь німа, нелюдська смерть.
Весна, весна! А в нас — гай-гай!
Все кличе: до труні лягай,
Бо чаша повна в щерть.

Так і є: все кличе до труни!

Годі, годі! Злої трути
Досить вишив за житя,
Досить вивчивсь шию гнути,
Сподіватись без путя.
Сумні літа — їх не сперти;
Тяжкий досвід — в них лягти!
Тільки й щастя: чесно вмерти,
Хрест без плями донести.

Не дивуйтесь, голубе мій рідний, що так забалакав, так сумно та
безнадійно загужив! Не дивуйтесь, бо

Куди подінусь я з нудьгою,
Куди подам ся від журби —
Хробак роздавлений ногою,
Нікчемна іграшка судьби?

Всім світять сонечко ласкаво,
Всіх гріють проміні ясні, —
Але те „перше наше право“
Нам тільки марить ся у сні.

І я клену за катом ката
В ноїї невольницькій глуші,
Що брата нацькував на брата,
Відкинув душу від душі,

Люд закував в цупкі кайдани,
Повбавив молодість мети.
Клену... та як загоїть рани?
Де крихту роздику знайти?!

Бессилі проклони — от і все! Мета, себ то справжнє живе діло,
кероване певними ідеями громадськими, вона остала ся десь далеко,
далеко. Не можлива робота в тім напрямі. Природно виникають запити
власної долі, але вона ще більше неможлива, а та думка подвійно крає
серце. На світ дивитись не хочеть ся. Для чого? На який кінець? А
ще гірше, коли побачиш ту долю, те щастє — в боку, і вони нагаду-
ють тобі про брак у себе... і відси духове пониженє людини. Розумієш,
але мало розуміти...

Краю не буде неволі,
Душу знеслили болі,
Годі шукати просвітку!
Слізюньки льють ся дрібні:
Крапельку власної долі,
Власного щастя крихітку
Просять — дурні.

Лихо як ніченька чорне
Так тебе часом огорне,
Так тебе всього обтисне,
Що не дивив ся б на світ...
Битись? Воно непоборне!
Гей, обірвись моя пісне!
Скошено цвіт...

Та-ж, що кохання братерним
 Шлях мій устелений терном
 Легко б могла озарити —
 Більше не має сі!
 Марени стали хиєрним,
 Попелом встигли потліти
 Души мої.

Мовчки блукаю в пустині,
 Мучусь один в самотині,
 Зірочка навіть не криє,
 Згасла — дивись, не дивись!
 Краще не буде, як нині...
 Деж ти, голубко надіє?
 Деж ти? Озвись!

Не прийде надія, одурить — я знаю,
 Бо то вже мій жереб такий:
 Без долі вродив ся, без долі сконаю —
 Який же ти, шляху, тяжкий!

Не прийде надія, як перше одурить
 Дурного прихильця свого!
 Байдуже для неї, що завжди так журить,
 Що змучила душу его.

В безодню розпуки що дальш поринаю,
 Надія — то човник хиткий...
 Без долі вродив ся, без долі сконаю —
 Який же ти, шляху, тяжкий!

А тепер додаю ще такого... що може й міні колись сором буде
 згадати про такі речі, дарма, що в них відбили ся найщиріші та най-
 святійші чуття людські. Тільки не нам, нетягам, співати про такі почу-
 вання! Не нам навіть марити ними! Наша будучість відома: „пропа-
 дай як собака серед ярмарку“, або й гірше, бо тут навіть „ярмарку“
 не має, т. є, чогось шумливого, буйного, клекотливого, живого, много-
 людного... Сама глушина, ветри, болота, самотина, „мерзость заустєвня“.
 Та про те — хіба ж я не маю права на загально-людські почування?

Він ходив сухий як нічка,
 Все вона не йшла з уха:
 Нею марив, мій у вічка
 Приглядав ся крадькома.

Позирав що раз в віконце,
 Чи не трапить ся вона —
 Їго щастє, їго сонце,
 Їго віронька ясна.

Все б на неї видивляв ся
 Та балакав без кінця..
 А застрілись — нов затяв ся,
 Не відшукував слівця.

Потім знов ходив маном,
 Чи не вбачить крадькома;
 Плакав вишком, жив одною,
 Не ніг викинуть з ума.

Здїбались ми ненароком
 Тратять левельницькі літа;
 Долі бурхливим потоком
 Нас занесло на край світа.

Дні проминули за днями,
 Муки змагались все гірше, —
 Приязнь зостала між нами,
 Приязнь братерня — не більше.

Два-три слівця ненароком,
 Дві-три слівчинки на очах...
 Я був таким одиноким,
 Ласк так хотїлось жіночих!...

Жеврілась іскра звичайно;
 Наші святі почування
 В серці прокинувшись тайно
 Джерелом стались кохання.

Здїялось те ненароком:
 Зрушено все, що дрїмало...
 Я був таким одиноким,
 Так знав прихильности мало...

Став я тинятись без цілі,
 Плакати став я — та пізно!
 Люде зробились немилі..
 Підуть шляхи наші різно.

Бачу весь мир ненароком
 Мов би в під наглої луди ;
 Де би ні скинув я оком,
 Образ твій мрієть ся всюди.

Вік буду нишком страждати
 Ради не давши з собою,
 Нишком про тебе гадати,
 Нишком тужить за тобою.

.
 Здибались ми ненароком
 Терпіть далеку неволю :
 Я був таким одиноким,
 Ти ж відшукала вже долю.

Глухо скрізь, холодно, темно,
 Смерть повіває могильна ..
 Щастя я прагну даремно,
 Ти його дати не вільна.

Два-три слівця ненароком,
 Дві-три усмішки коханих —
 Вражений болем глибоким
 Знову б ожив я в кайданах.

Та не міні пак, бурлаці,
 Збуджувать мари ті красні!
 Люд жде громадської праці —
 Геть же всі пориви власні!

Май 1895.

П. Журба.

МАТЕРІАЛИ і УВАГИ

до історії австро-руського відродження

1772-1848.

XI. „Інструкція“ К. Ценглевича.

З того, що доси сказано було в нашій часописи о Каспрі Ценглевичу (Ж. і Сл. I, 393 і д.; IV, 142—150) читателі, надіюсь, зрозуміли важність сего пропагандиста для історії нашого народнього відродження. Д. Заневич піддав совістному і основному розбору політичну і національну основу зарівно деяких его віршів, як і его Інструкції. Тут тільки ми додамо, що деякі з віршів названих на стор. 143 доси звісні нам тільки з титулів, поданих самим Ц-ем в р. 1848 в его брошурі „Rzecz szeregowo-ruska“. Іменно незвісні доси і находять ся в рукописах вірші „Рекрутка“, „Ваандрівний“, „Молитва“ і „Червон-Когут“: ся остатня вірша має бути досить довга (300—400 рядків) і як нас запевняли ті, що єї читали в рукописах, дуже важна для оцінки Ц-ча; ми маємо надію не-в-довзі роздобути рукопис сеї, а може й інших ще віршів сего автора. Та поки що друкуємо тут у-перве повний текст „Інструкції“ або „Вказівки для вчителів руського народа“, бо такий мабуть титул дав був Ц-ч своему творови. Текст сей зхочав ся в рукописі бібліотеки Оссолинських ч. 2972, хоча без титулу і з хибною датою 1840 року. Лишаючи на боці політичний бік сего твору і его погаву, калічену мову, звернемо увагу на те, що уклад его нагадує по троха найголосніший тогочасний твір пропагандовий польський, Міцкевичеві „Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego“, котрі своєю дорогою скомпоновані були на взір деяких писань Ламартена. Ценглевич силував ся наслідувати Міцкевича не тільки в головній концепції і укладі свого твору, але і в мові, тільки що се ему не могло вдатися для того, бо він очевидно погано знав руську мову.

I. Фр.

Łyst pierwszy.

Pryiateli! Buwem w myru, baczywem Jeho. iakby Wełkoluda słaboju nytkoju sputanoho, a kotory chtiw buty wilnym. Chtiw buty nakarmionym a ne czuw w sobi syły do zirwania słaboji nytki, kotra ho wiaziała. Baczywem toho Wełkoluda uczunianoho, ażeż na jeho oczu zakiniano czornu powłoku, szczoby ne baczyw de ity maje i szczo robyty. Na ostatok iak mymo zasłony hlanuw i uzdriw promiń świtła, tak dowho przed oczyma jeho zasłoniany, piszow na wandriwku, —

Дальший текст >Інструкції< стор. 325—337

своффіскувала ц. к. Прокураторія.

ШАГ-НАМЕ́ або ІРАНЬСКА КНИГА ЦАРІВ

Абуль Касима Фірдовсія Туського.

7. Ферідун бачить Джемшідові сестри (Вулл., ст. 53, в. 357—402).

Зоггак тут був поставив талісман,
Що шпиль його торкав ся в саме небо.
Та Ферідун зіпхнув його із башти,
Бо бачив, що імя на нім не боже.
Усякого, хто йшов йому напроти,
Він бив коровоглавою по грудях,
А чаклунам, котрі були в палатах
(Були ж то імениті, важні діви),
Він булавою голови потрощив
І сів на трон царівника-Зоггака.
А вже ж самого хоч і як шукав,
Та не побачив навіть і познаки.

От вивели з царської почивальні
Двох чернооких, сонцьолицих вродниць.*)
Цар-Ферідун спершу звелів їх зшити,
А далі й чорну душу їм одив:
В Пречистого Судця навчив їх вірять
І виволоив з гріховної брудоти,
Бо з виховання злих ідоловірців
Їх розум ступанив ся наче в пнях.

І от вони (царя Джемшіда сестри)
Свої рожеві щічки заросили
Сльозами із нарцисових очей
І зговорили так до Ферідуну:
„Бодай ти, витязю, був вічно юний,
Аж доки достоїть ся світ старий!
Яка була твоя щаслива зірка?
Чий овоч ти? з якого древа й гильки?
Бо ти ж так сміливо прийшов до лігва,
Де спочива грізний і лютий лев!...
А ми знов: Якеж ж ми страждали досі

*) В першопісі „ідолів“ (ботан). По перськи сей термін звичайно прикладають ся до красавиць; тільки ж, коли не помяну са, то в Фірдовсія він мусить виглядати як анахронізм, бо (наскільки памятаю) термини „ідол“ і „красавиця“ поплутались аж під суейським містичним впливом.

Од того чаклуна, невіри, дурня!
 Якого лиха й туги ми вкусили
 Од того Агривавина-гадюки!
 А вже ж нікого досі не видали
 Розумного і смілого такого,
 Щоб він наважив на престол Зоггаків,
 Дарна що сісти там би всякий хтів.*

То Ферідун таку дав одмову:
 „Ні трон, ні щастя не бувають вічні.
 Я, знайте, син блаженного Абтіна;
 Зоггак скопив його в землі Ірані
 Тай люто вбив. А я, — за батька нестник,
 Прийшов аж до Зоггакового трону.
 А ще ж я мав корову-годівницю,
 Що вся вона була неначе цяцька;
 Дак нечестивець загубив їїї,
 Безвинну, немовную скотинку.
 Підперезав ся я на бій з Зоггакон,
 На пієсту я прийшов сюди з Ірану.
 Отся-о булава-коровоголавка
 Розтрощить голову лихому гаду,
 Бо я не змілюсь, не подарую!“

Як ті слова учула Ерневаза,
 Збагнула чистим серцем всенюку тайну.
 Сказала: „Царю! Ти — Аферідун!*)
 Ти той, що маєш знищити всі чари.
 Ти той, що визволиш од нього світ!...
 Царівни ми. Дівчатками були ще —
 Змій одружив ся з нами силоміццю.
 Зміркуй-но сам: яка ж то люта мука
 І спати і вставати з мужем-гадом!“

І знов одрік на тєс Ферідун:
 „Скажіть же: де він, той мерзений гад?“
 То вродниці геть чисто розказали,
 Аби вже змію швидче був кінець:
 „Тепер поїхав він до Гіндустану,
 Щоб там собі безпечно чаклувати.
 Він стратить там аж тисячу безвинних:
 Гада, що тин закрийєть ся од долі.
 Він завжди ріже скот, звівів, людей,
 І йїхню кров зливає у водойму:

*) Імя „Аферідун“ у Фірдовеія стоїть частійше, ніж „Ферідун“ (без „А“). Нема сумніву, що перша форма цілком хибна (Spiegel, Eranische Alterthumskunde I, 557), бо первісна форма була Thraetaona (зенд), порівняй санскр. traitana, trita. Та вже коли Фірдовей зве свого героя Аферідунон часто, то чому б перекладач не мав назвати його таксамо хоч інколи?

Гада що як скунасть ся в крові,
 То переверне звидочотський присуд.
 А знов його наплечніі гадюки —
 То ненастанна мука задля нього.
 Він з болю бігає із краю в край,
 Та чорні гади скрізь його мордують.
 Тешер пора йому вернуть до дому,
 Бо довго бути він ніде не може“.

Таке-то викрила сумна красуна.
 Усе уважно переслухав витязь.

8. Що проділає ся в Ферідуна з Зоггаковим вірником (в. 403—454).

Зоггак коли лишав свою країну,
 То нав кому на руки все покинуть.
 Був чоловіга, вірний як невольник:
 На нього цар лишав скарби і трон і палац.
 На йнення прозивав ся він Кондров,
 Бо скорий був на все, що цар накаже.*)
 Кондров засапанвшись прибіг до замку
 І бачить, що в палатах — цар новітній;
 Новітній цар розсівъ на панськім місці
 Мов кшнарис під соняшним промінєм;

*) Згадане ім'я пишеть ся по перськи: КНДРВ, бо без голосних. Коли Фірдовсій прочитав се слово за „Кондров“, то воно справді має значити „швидкий“, „моторний“. Вуллєрс у своїм словарі, т. II, ст. 896, перекладає се слово „tardo incessu“, але природні Перси запевнювали мене, що воно значить „моторний“; тай у Вуллєрса на ст. 895 ми читаємо: „конд“ — *vir strenuus*, а вже ж „*strenuus*“ няк не помирить ся з „*tardo incessu*“. У Моли 6-й рядок сего розділу переложено так: „*car il marchait d'un pas fier devant Zohak*“. Тільки ж будь ще будь, се слово („кєндрв“) можна або й треба прочитати ще інакше, а саме-іменно „кєндєрв“. В санскритській мітології гандарви (*Gandharvas*) — то демонічні істоти, войовничі, дужі, мудрі, вони ж лікарі та музики, (див. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 1861, стаття *Kuhn's, Gandharven und Kentauren*, та його ж *Herabkunft des Feuers*; див. *Register* під словом *Kentauren*). В іранській мітології гандарви не такі: в Ірані *Gandarewa* (царе *Gandarf*), то лютий демон, ворог Гаомі. Через якийсь релігійний катаклізм, якого причини ще не внясено гаразд, Індійці і Іранці внісши з арійської правітчини одні і ті самі мітичні образи по-розвивали їх у себе не однаково, а супротивно; боги ясні поробили ся богами темними: *devas* індійські — добрі істоти, *daevas* іранські — лихі; індійські Індра і Насатія — добрі, а в іранській мітології їм відповідають демони Індра та Наогаїтхуа. Отака сама переміна счинила ся і з Гандарвою: Авеста каже, що він сидить у ставу *Vouru-kasha*, в нього золотая пята, його вбиває *Kerešāspa*. Пізнійший переказ робить з нього велета: головою він торкає сонце, мєре йому по коліна. *Kerešāspa* боров ся з ним 9 днів, поки витяг з моря та вбив (Див. *Kuhn, loc. cit; Spiegel, Avesta III* стр. LXVIII; *Spiegel, Eranische Alterthumskunde*, стр. 434, 561, 598 і *Веселовскій, Содононь и Китоврась*, ст. 140). Отож Фірдовсієв Кондров, що пособляє лхкому Зоггакови, може бути відомоном авестичного Гандарви, і в таким разі його ім'я мусить вимовляти ся „кєндєрв“, а не „кєндров“.

Є й другий кипарис тут: Шегриказа;
 По другу ж руку — зірка Ершеза;
 Весь город зайняло чуже військо,
 Що стало в ряд і вже готове в бій.

Не сторопів Кондров, не став питать ся,
 А низько уклонив ся й привітавсь
 І восхваливши Ферідун мовив:
 „Володарю! живи, аж доки світу!
 Ти славно сів на трон, дак се нам щастє,
 Бо вартий ти, щоб быть царем царів.
 Всі семеро країв тобі най служать!
 Зводь голову над хиари дощовії!“

І загадав хоробрий Ферідун:
 „Ходи тай постачай царську вечерю:
 Достач вина, понакликай музики,
 Накрий столи, наспи вино у глєки,
 Тай запрохай у палац товариство
 Бенькетувать, як личить нам у щастї!“
 Як переслухав те Кондров, так зараз
 Усе вчпив, що цар новий сказав:
 Приніс ясне вино, привів музики,
 Понакликав панів-вельмож на бенькет.

За співами та за вином по-царськи
 Всю ніч бенькетували в Ферідун.
 У-дбсвіта Кондров швиденько виїшов,
 Того нового вєводу кинув,
 Сів на коня невпинного, прудкого,
 Тай полпнув туди, де був Зоггак.

Подав ся. Приїздить він до Зоггака,
 Росказує про все, що чув і бачив,
 Що, каже: „Пишний, гордовитий царю!
 Познака єсть, що доля — проти тебе.
 Приїшли нахабно із чужого краю
 Три горді юнаки з великим військом.
 В середині між ними — наймолодший,
 На аріст він кипарис, на вид — царенко.
 Він віком наймолодший, міццю — старший,
 І йде він попереду тих двох.
 Держить він булаву завбільш із скєлю,
 Воблискуючи нею серед гурту.
 Він верхи вїїхав у царські хорони,
 Обидва витязі усюди з ним.
 Ввійшов, розсїв ся на царському троні,
 Всі чарівні твої прилїди скинув.
 Кого він натрапляв в твоїх палатах,
 Чи славних слуг твоїх, чи вірних дівів, —

Поодбив в їм голови од тіла,
Іс кровю мозок їй перемішав.“

На те сказав Зоггак: „Міні здасть ся,
Се просто гість Ми мусимо радіти.“

Рече слуга: „А хто ж приносе в гості
Важкую булаву-коровоглавку?“

Ой, стережись його! Шануй живот свій!
Не так він порядкує, як в гостині.

Засів нахабно у твоїх покоях,
Твоє імя стер з пояса й з корони,
Привів твій люд невдячний в іачу віру...
А в тім: коли се гість, най буде гість!“

Одказує Зоггак: Постій, не скімили!
Сміленький гість — то дуже добрий знак“.

Упять Кондров одвітує Зоггаку:
„Я вислухав, тепер і ти послухай.
Як би юнак прийшов до тебе в гості,
То нащо б він торкавсь твоєї спальні?
А він сидить з сестрицями Джемшіда,
Пита їй ради про мале й велике.
Торка рукою щічку Ерневази
Та губки-не-рубіни Шегринази.
Находить ніч, то він ще гірше діє:
Кладе собі він подушку під вухо,
Та подушку не просту, мошусову:
Той ширій мошус — коси ясных вірок,
Що досі серце тішили твоє.“

Залютував Зоггак немов вовчице;
Як сее вчув, то смерти забажав.
На бесталанного того Кондрова
Злилась погана лайка й дикі крики:
„Ніколи вже — гука — тобі не дам я
Мої царські палати доглядати!“

Слуга одвітив: „Ой, боюсь я, царю,
Що вже зовсім тобі не буде долі.
Не буде талану тобі та долі,
Не буду й я над містом назирати.
Як висникають волосинку в тіста,
Так само геть тебе із сили й власти!...
Володарю! шукай поради лиху!“ *)

Зоггак по тій розмові станенув ся
І заходив ся йїхати до дому.

*) Тут у моїм Тегеранськїм виданю Кондрова мов а ще не кінчаєть ся; він говорить іще багато речей, яких нема в виданю Калькутськїм, Паризькїм і Лейденськїм (Вудлерсовім). Та я все те проминаю:

Він загадав сідлати кониченька,
 Прудкого на ході та гострогляда,
 І сильне військо скоро він зібрав
 З хоробрих вояків та лютих дівів.

9. Як Ферідун боров ся з Зоггаком (в. 455—542).

Не дивлячись, чи брамою чи дахом,
 Зоггак лютуючи поїз на замок.
 Почуло Ферідунове воцтво,
 Покидались усі туди, де ворог.
 Багато повлізали швидче з коней
 Тай пішки ринули в тісні проходи,
 Кудю хтів продерти ся Зоггак.
 З міщан ізнов котрі вдались до зброї,
 Всі поставали по дахах, по брамах.
 За Ферідуню обставали всі,
 Бо всі вазнали муки од Зоггака.
 Із стін — цеглини, з покрівель — каміне
 Літало в ворогів поміж стрілами,
 Поміж списами та поміж дротками,
 Неначе з чорних хмар великий град.
 По всій землі ніхто не мав притулку:
 Які були у городі хлопята,
 Які були служали дідугани,
 Усі стяглись до Ферідуня в військо.
 З воєнних гуків ростинались гори,
 З кінського тупоту земля трусилась,
 Од куряви стояла чорна хмара,
 Од стріх порепались тверді скелі.
 І хтось гукав з вогневої божниці:
 „Хоч би і дикий звір сидів на троні,
 То ми, старі й малі, йому б корнямсь,
 Не одступали б од його наказів:
 Зоггака лиш ми на царя не хочем,
 Не хочем звійноплечого могонца!“
 Тимчасом як усі боролись-бились,
 Зоггак з ревливости надумав штуку.
 Він нишком весь закув ся у залізо,
 Одбивсь од війська і драгнувсь на замок.
 От виліза' він на високий замок,
 В руках — аркан на шідесят обіймиць,
 І бачить з верху: поруч Ферідуня
 Отам-о чарівлива Шегриваза,
 Чорнявая мов квіточка з нарцису;
 Дві щічки їй — неначе біла динна,

Два пуклі на висках — то темна нічка;
І каже про Зоггака еле-ликеє.

Порозумів Зоггак, що се од Бога,
Що не втікти йому вже з рук недолі.
Ревнивий поломиць сплахнув на мозок, —
Метнув аркан він, зачепив за шпиль.
Йому ні гадки про жите й про царство,
Йому аби помстити ся на красуні!
Тринаючи в руді кннджал блискучий
Він кинув ся з покрівлі геть у нив.

Та ледви долетів Зоггак до долу,
Аж тут насів і Ферідун як вітер.
Схопивши булаву-коровоголавку,
Ударив він по голові Зоггака
І розстрошив шолом його в тріска.
Та раптом надлетів блаженний янгол.
Він такечки гукнув до Ферідуну:
„Не бий! бо не пріспів йому ще час.
Його розбито. Тож нешов колоду
Перевяжи його тай понеси,
Аж доки стрінем тіснину гірськую,
Отак-от краще ти й зачини гада:
Там друзі й родакі його не знайдуть.“

Учув се Ферідун, не забарив ся:
Зробив аркана з левячої шкури,
Перекрутив Зоггаку руді й крижі,
Щоб він з усієї моці не напруживсь
І не розшарпав пут як дикий слон.*).

Зневаженого, скрученого в путо
Цар гада показав всьому народу.
Тоді його накиннули на спину
Верблюдови тай ніццо увязали.
Отак везли його аж до Шіркана.
Народ кричав і біг слідком за ними.

В Шіркані Ферідун був зупинив ся,
Щоб одрубати голову Зоггаку.
І знов тут приплинув блаженний янгол
Тай так шепнув на вухо Ферідуну:
„Вези ж його на гору Дешавенд!

*) Далі Фірдосвій повіда про туя промову, яку Ферідун держав до людей, кажучи їм, щоб вони покидали зброю та вдавали ся до мирної праці, бо вже нема чого лякати ся ворогів. Усі так і поробили. Вельможі й багатирі поприходили до нього заявити про свою вірність і поприносили багаті дарунки. Цар привітав їх дуже ласкаво і сказав, що він дбатиме раз-у-раз про правду та добро. А тут і простий народ прийшов і дуже прохав, щоб їм показали Зоггака-бранця.

Товаришів бери з собою мало,
А саме так, аби для охорони!⁴
То Ферідун послухав ся Сероша:
Раптово гада він замчав ген-ген.*)

В горі він нашукав вузьку печеру,
Глибокую ж таку, що й дна не видно.
Узявши Ферідун важкі кілки
Прибив Зоггака ними там до скелі,
Вважаючи, аби не вбити в мозок;
Тай руки привязав до скелі цупко.**)

Отак розпято лютого Зоггака.
Він висить. З серця кровтече на землю.***)

Глядімо: не робім на світі лиха!
Сялкуймо ся чинить саме добро.
Чи добрий, чи лихий — ніхто не вічний,
Та гарну памятку покинуть — гарно.
Скарби та гроші, височенні замки,
Ніщо тебе не тішитиме вічно.
А добра слава йде на вічний спомин.
Ото ж диви: про добру славу дбай!****)

Кримський.

*) Я вже згадував вище про вірменського літописця Мусія з Хорени (V в. по Хр). В додатку до 1-ої книги своєї історії він переказує парсійську казку про боротьбу Бюраспа Аждагака (у Фірдовсія Бівересп Зоггак) та Рудена (Ферідун). Див. „Історію Мойсея Хоренського“, пер. Н. Әмина, ст. 72-74 (по 1-му виданню). То там ми знаходимо ще одну подобищу: як віз Ферідун Зоггака до Демавенд-гори, то був закуняв, а Зоггак тимчасом поні його на згіря; тільки ж житязь дорогою прожинув ся і заклепав Зоггака в одній печері. На мою думку се має бути той самий епізод, який од Фірдовсія приписано Ферідуним братам Каянушеви та Пормайе (див. вище V, 6).

***) Переказ говорить, що при скінчанню світа герой гата Кегегадра (Гершасп, про його царюванє буде в нас мова на своїм місці) уба Дегаку і таким побутом очистити землю. Див. Windischmann, Zoroastrische Studien, 19.

****) Прихильники порівнюючої мітології думають, що повість про боротьбу Ферідун з Зоггаком (Траїтаони з Ажідагакою) — то ніщо інше, як згадка про стародавній індо-європейський міт о боротьбі ясного сонця і водушного змія, себ то чорної дощової хмари. Таким способом Ферідун з Зоггаком мають відповідати і індійські Індра та Врітра, грецькі Аполлон і Пітон, Геракл і пес Ортр (*Ordras-Fordras*, інд. Vritra), германські Сігурд і змія Фаєнір (в Едді та Нібелунгах), руські Іван-царевич та змія. Міт про Ферідун з Зоггаком обширно трактовано в усіх його частинах од Дармстетера (Darmesteter, Ormazd et Ahriman) та од Бреалі (Bréal, Hercule et Sesus). В російській науці за остатніх часів проявила ся схильність трактувати мотив „о змѣборствѣ“ не з мітологічного погляду, а бачити в нім мотив бродячий.

*****) Отою саму гадку про те, що людина мусить бути доброю не за ддя чого, як заддя доброї слави, охоче обробляють пізніші перські поети, а найбільше Саадї.

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. Легенди.

41. Адам і Ева, Сатана, Адамів контракт, Христос в пеклі і Соломон.

Сатан Јéву счалува́в (счарував) во ра́ї і свѣтатї Михаїл вїгнав із ра́ју на зéмлю і повідав так: „Ти Ада́ми будéш пото́м хлѣба їсти, а ти Јéво го́рко ды́ти родити“. І вродила Јéва в Сатаном, як сѣя докосну́в Јéви, по Ка́їнови і по Авельови трéтього хлопця із пѣятьма́ головами. І так ридав тот хлѣпец — на сѣм миль задалеко. І пришо́в Сатан, јав казати: „Јéво, ја учиньу в ньо́го так јак і дру́гі хлопцы́ ма́јеш: чотѣри го́лови зрѣжу, а пѣату́ лѣшу і будé чéснїї. лише́ да́ј ти миньї то́то, шчо за ньо́го ни зна́јети“. І пришо́в Ада́м із роботи і ка́жи Јéва: „Ада́ми, нахо́дит сѣя така́ј чоловѣк, шчо вчинит із на́шого хлѣпця́ тако́го јак і дру́гі“.

Ка́жи Ада́м: „Та шчо би ми да́ли? Ни зна́јеме, шчо то́то је“.

Јéва одпови́даје јему: „Ада́ми, то шчо нам із то́го, шчо за ньо́го ни зна́јени і то́то ни хосну́јени?“

І придасть Ада́м кондрат (або контра́нут, т. е. контракт) Сатанови за то́то, шчо за ньо́го ни зна́је. І пусти́в Ада́м кирви́ із мѣвильника і вдáрив на тот кондрат пича́ть і поны́с Сатана́ на Голого́фту го́ру і закопа́в в ка́мїнь, у синьа́к, на сѣм локѣ́т завглубшкїї. І так промови́в: „Тогды́ сесѣ́ кондрат вѣслободит тот, шчо сѣя вродит да умре́ і во трéтїй де́нь аж воскре́сне“.

І то́то Ада́м ни зна́в, аж він запрода́в увéсь сѣвѣ́т аду́ некéльному. І сам Сус Христѣ́с чѣрез пра́ведны́ дѣшї́ дав сѣбе́ на мѣ́кы і мусѣ́в вмирати́ за правосла́вну віру́ сво́ју. І јак Сус Христѣ́с оскре́с і пішов в Галаго́фту го́ру і вѣслободив тот кондрат, перечу́ли злы́ дѣшї́ впе́ред то́го трьо́ма́ го́ди і да́ли так пéкло обкува́ти, јак мѣхир, са́мов мѣдьов, і сѣред пéкла іаробїли ко́вбица́у в тѣ́сѣча ма́ж (сто фунтѣв держї́т ма́жа, — поясн. опов.) і на то́ 12 ла́нцѣв іскува́ли, і 12 колѣди́ц іаробїли. І пришо́в Сус Христѣ́с ід пéклу ід воро́тым із свѣ́татї Михаїлом і ка́жи: „Втворити́ кнѣ́зи врата́ сво́її, бо јдут сини́ небеснї́ї“. Ка́жи дру́гїй раз (то само), і ка́жи трети́й раз. І в чѣгвэ́ртиј раз ма́хне на о́брест сво́јов па́личков зо́лото́в, і вшї́тко лише́ хрѣ́акнуло, ушáло. Відта́к прихо́дит ід а́дови некéльному. І ад некéлнїї ка́жи: „Ти јесѣ́ ми типе́рь в рука́х“. І ка́жи: „Сы́дај ід ко́вбица́ тај вбира́ј сѣя в ла́нцї!“

„Ја ни зна́у, јак сѣя вбира́ти, хїба ми вка́жиш“.

Убра́в сѣя красно́ і позамика́в: „Іно́ бисѣ́ ти так на сѣя вѣзав!“
А Го́сподь ка́жи: „Ну, на́ј бу́ди так!“ І вшї́тко на ны́м приросло́

тотó. І коли почав собóв б́ити, і шче так б́ув би с́я завгрубшкы про-
ломив, кажи: „Ни ридај, ади пекельниј! во послыдньа рѣмја ти вшн-
тко твојé б́уде цыльце (шчо першиј клас, — поясн. оповід.) а мојé
повалье“.

Він так с́я тогды́ в́радовав, шчо с́я засьм́івав, шчо му два з́убы
з п́иска в́искочили. І тогды́ за собóв д́уші праведны́ Господь вшн́ткі
повів до ра́ју так, як јед́ин в́ивчарь в́ивцы за собóв. І премудриј Се-
льемóн кажи (Сельемóн в п́иклы вже був): „Господи, кажи, та мине́
туј л́ишиш?“

„Ти був Сельемони м́удриј, премудриј, та в́ислободи с́я із п́екла“.

І тогды́ Сельемóн став м́урувати манасти́рь, вели́ку ризиденьцы́ју.
І кажи ад пекельниј:

„Шчо ти Сельемóне буд́ујеш?“

„Ја тото буд́ују: туј прі́јде Марі́јин син, Ісус Христóс нава́д с́юда.
І буд́ут ізо всьма сьвјат́ими сьпівати краснó і тиміаном буд́ут д́ужи
краснó кад́ити“.

І тогды́ кажи ад пекельниј: „Бирі́те го, та нисьі́те тихо, б́исьте
минé і не адрóгли. І положі́те шче п́еред др́угих, би с́я замш́ав, би
с́я нава́д ни вирну́в“.

І з Бóгом у ра́ј премудри́ Сельемóн пішóв як др́угі праведны́.
І там у ра́јі вшн́тко б́уло, а п́екло с́я остало́ порóжне аж до стра-
шно́го с́уду. А на страшн́им с́уды́ станут праведники на правіцу, а
грш́ники на лывіцу. І будé јім казати́ Господь Бог: „Ви грш́ники
ідете до п́екла, до а́да пекельного, де скр́ежет з́убов во в́іки в́іков,
амі́нь; а ви праведники до царьства ниб́есного, со Бóгом веселі́ти с́я“.

(Від Андрия́ Брянника в с. Голятині, Марамороського комітату на Угор-
ській Русі в юлі 1895 р. записав Володимир Гнатюк .

42. Давид і премудрий Саламон.

Старóго за́кону коли царі во́јували, ни так во́јували, як типе́рь,
нового сьв́ита. Як ізобра́ли т́рупу (в́ійсько, Тгурре), тогды́ і в др́угого
цар́ја о́пять така сто́јала. І висилали́ борьцьів: котри́ј котрого пере-
може, тот царь м́усит п́іддати с́я, уступати́. І був оден царь Маке-
донськы́. І тот царь був тако́јі віри́ як і ми. Він ровч́ав з поѓаним
цар́ром во́ју. Коли мав в́іладити́ одно́го легі́ня до борьби́, сказав:
„Но легі́ны, типе́рь виступа́јти!“ Ај бо ко́ждиј легі́нь бо́јав с́я іти́
на п́ерід. І тогды́ж јшов Давид, шчо був в́ивчарь у цар́ја, у того Ма-
кедонського, і кажи: „Пресв́ітлы́ цысарю́! ја́комусь трéба п́ершому
б́ити тај јти́ 'д то́му на во́ју“.

А в то́го цар́ја, у поѓаного, був тако́ј слон, на трі́ста на ші́сь-
десять ш́уків (стип, Schuh) висóкы́. І тогды́ж кажи́ Давид: „Та пре-
св́ітлы́ цысарю́, про бóжу во́љу ја́ јду 'д ньóму“.

„Ти ни ма́јеш, Даві́де, ны́јако́јі збрóжі, як ти будéш јти́?“

А Давид́ собі вь́зав в сво́ју ташку́ (торбу) три камен́ы і прихó-
дит і́д то́му (слонови). А тот іскл́ав р́уки о-так (тут оповід́ач покá-
зуе) п́ід плéчі, та сто́јит, та д́івит. І кажи́ тот Даві́дови: „Де ти ј́деш?“

„Я, — кажи, — ньаньу і пресьвітлії цысарю, ни гадаю, чиним“.

І пописали по царях і по великих бароньх, обї приходили до Давида царя на гостїну. І гостили сьа, і кажи Давїд царь сїну свому премудрому Сельемону: „Обїсь, сїнеку, і по жнї добрі дьїлї чинїв!“

„Я буду, ньаньку мї льюби!“.

І не дїїшло гостїни, напою. „Та жены, сїнеку, пидынтри (Bedienter, слуга) наші, би донесли напою!“

„А їдыме ми самї два та довесеме доброго напою і з шчырого сёрца погостиме пановїв“. І вьзав на сьа премудрїї Сельемон великїї кепень (плаш, пор. вел.-русь. кобеняк,) і запалїв собі лампу яснїю пїред себе і пїшов долї сходами в пївницю і свому вїтцьу вступївї не видко було му жти з ваду.

І повїдає жемү отець: „Я не виджу, сїне, за тобов їтї“.

„Як, ньаньку, не вїдиш за мнов їтї, так ти ни увїдиш добрі, дьїлї, шчо ја буду за тобов робїти. А ј сам жесь з пїред себи, шчо добре зробиш, тотї добрі дьїлї на тїм свїтї наїдеш“.

І јого отець, премудрїї Давїд царь порахував в своїї годовї потолковав і: „Истинна, сїне, тогї правда је. І кажи: „Тибє сїне, премудрїї Сельемоне, Бог дав мудрого і премудрого. Здорів жи, сїне“ бо ја вшїраю“.

І настала јего мати за царицьу мїсто свогї газди Давида царя, І премудрїї Сельемон хоче своїї матери проказати оцят: і вчинїв сьа-ж він дурниї. А шче на свїтї ни було тимчасом вагү выїякого. І тогды зробїв собі важкї і на тотї важкї положїв білоград (такїї сьа називав, то було найперша краса, јак тшперь вадь срібло, вадь шчо, — поясн. оповїдач) а на дрүгу важку положїв песьу балегу (Dreck). І кажи јого мати царицьа: „Шчо ти, сїне, важиш?“

„Важу, ньанько, жєньськїї розум із песьов бєлєгов“.

І кажи жемү мати: „І мї, сїне, важиш?“

„Таж ти так така білоглова, јак і дрүга“.

„Но, тогды би-сь, сїнеку, проговорїв, колї тотї лава пїд тобов!“

І ванїмїв і став ньїшиј так, шчо нич не говорїт.

„І тогды обїсь змїрјав глубиньү і шириньү і тогды сьа спокүташ за сєсє слово“.

І пїшов премудрїї Сельемон у бовт (мад.: склеп) і купїв собі пилу і дьаглове (мад.: гїбель,) і зробїв з тоїї лавї гусльї і натяг струни на тотї дошкї; з конья сёрсти вїрвав — смик ізробїв і заграв в тотї дошкї і пронымїв. І кажи чїстїм јазїком: „Мамо, лава говорїт вже!“

І пїшов мїрјати глубиньү. Ізробїв собі једнү уладчїну і ссукав на сто локот шпїргү (мад.: шпїгат) і у ладчїну вьзав собі свёрльа і два каменї і пустїв сьа в Чорноје море на приспїд. І там собі пустїв із мїзїльнїка — провертьїв — кервї; а Чорноје море сьа чїстят і вїверло јего на бєрег і тогды спокүтав сьа дрүгу вивчү.

І тогды пїшов мїрјати свїт, на охрест свїта.

І счу́ди дру́гі царі за ньо́го і ви́лікі панови, гро́фови, шчо најшов сьа на сьім сьві́тї му́дриј, премудриј. І кортит јіх ви́дыти, шчо тото́ је за чоловік. І стріча́ут јего на доро́зї, а він ви́ліким го́вдошом (мадь.: дьїдом) јле. Він знав, шчо тото́ по ньо́го јдут диві́ти і тогды́ сьїв під корч і ви́ншав дарабчик (мадь.: кусничок) хлы́ба, та јїв тај с ... [гіжа́ба (мадь.: дарма), тото́ сьа му́сит так каза́ти, — ва́мітка опо́вїдача]. Ка́жут тоті пані: „Шчо ти там чоловічи роби́ш?“

„Ја, панови, нови́м старо́је ви́бива́у, а голо́вника́ (вош) забива́у“. Та все за го́лову досьа́гни, та бје ны́хтьо́ма.

І ка́жут јому́: „Ни ви́дыв ти премудрого Селье́мона?“

Він ка́жи: „Ни ви́дыв ја го“.

Но тогды́ пішли́, ста́ли рахова́ти: „Ну, ја́к би могло́ тото́ бу́ти, шчо то́т роби́в? А то́то до́бре, бо він нови́м старо́је ви́бива́в, а голо́вника́ забива́в, бо јого́ јїв“. І верну́ли сьа. „А ну́ж то́то, ка́жут, бу́де премудриј Селье́мон!“ Прихо́дять, а він зроби́в два плуги́, та з оде́жи вже ціми́рманьскіј је (тесля, Zimmermann). І ка́жут јому́: „Шчо ти роби́ш?“

„Ја роби́ју хлы́боробы“.

„Ја́кі тоті хлы́боробы?“

„Та́кі, оби́ на хлы́б роби́ли, оби́ орали“.

Та једи́н ізроби́в ди́ривля́ниј, а дру́гиј зо́лотїј плуг.

„Та котри́ј в тьа до́росшиј плуг?“ — ка́жут јому́ пані.

Ка́жи: „О то́т ди́ривля́ниј у ньа до́росшиј“.

„Та шчо то́т ко́штује?“

„Ко́штује два срі́бни́ ди́ривля́ниј“.

„А осе́сь зо́лотїј шчо ко́штује?“

„Се́сь ни́ч, се́сь, панови, і так вам да́руу, зо́лотїј“. Но, дорахува́ли пані: „Та си́се дурни́ј, ни́ премудриј Селье́мон“. Та ка́жут пані: „Зо́лотїј плуг ти́сьачи ко́штује, а ди́ривля́нии раз огля́ накла́сти, та в ньо́го то́т доро́гиј!“ І при́шли до́мі, впря́гли в зо́лотїј плуг чо́тири ко́ни ора́ти, а́ј-бо ора́ти ни́ хо́чи, лише́ сьїм-там по́чана́в зе́мљу, тај ни́тко ни́ мо́жи за ньо́го ди́ржа́ти. А впря́гли в ди́ривля́ниј два ко́ни, ди́ривля́ниј так красно́ звора́в, ја́к чирво́тык (червяк що то́чит стіни) — пре́красно. І тогды́ зарахува́ли: „То́то був пре́мудриј Селе́мон! Іды́м го гля́дати!“

І при́хо́дять ід ньому́, а він вже став са́бовом (мадь. краве́ць). І наші́в оде́жи із полотна з кло́чяно́го (так ја́к на мнї, — тут опо́вїдач пока́зав на себе) і з шовко́во́го. І ка́жут: „На шчо́ то́то шї́јеш? Котра в тьа оде́жа доро́га?“ Він ка́жи за кло́чану: „Си́сьа ма́ј доро́га, а шовко́ва́ ни́ч ни́ ва́рта“.

„Та шчо в тьа па́ра оде́жи ко́штује то́ї кло́чано́ї?“

„Два срі́бни́ ко́штује једна́ па́ра кло́чано́ї оде́жи“.

„А то́та, ка́жи, шовко́ва́?“

„Си́сьу́ вам, ка́жи, і ва́дар подару́у“.

Кажут пані: „Та тотá в нас мај дорога́, шчо в тебе́ нич ни вáрта“.

„Ну, тогды́ж биріт на сьа, панóви, једін клочану́, дру́гій шовкóву; придьіте сьа вóбігати у хáщу, в тэрыа“.

І бігáли тэрыом. Шовкóва одéжа так на пáндличкы (мадь.: шмáточкы, кусннкы) подéрла сьа, нїгде нич, а клочáна шче мај загúсла, шче мох на нї сьа вчинїв. І дораховáли: „Тотó бнзвївно (мадь.: певно) був премúдриј Сельемóн!“

Прихóдъат глѣдати: ано вим вже шúстром (пошивакóм) став.

„Ци ни вїдыв ти, мајстир, премúдрого Сельемóна?“

„Ја го ни вїдыв“.

Та нашїв чóботи, ај нашїв постолї́, як Руснáки нóсьат.

„Котрэ в тебе́, мајстир, óбувје дорóсше мај?“

„В мéни снсьá дорóсша мај, постолї́“ — кáжи.

Ај, сут чóботи такї, шчо ј 20 срїбннх коштúют. „Та ни тотó ни вїрнне, аж в тебе́ постолї́ дорóсші від чобїт, бо чóботи і 20 срїбннх коштúют, а постолї́ срїбнїј сорокóвец“.

„Ну, ни вїрујети, јдыт, панóви, в скалу́, једін в постолї вбúтїј, а дру́гїј в чóботи, та јдыт сьа в скалы́ вóбігати; котрїј скóрши передéте?“

Тот у постóльных перејшóв через скалу́ ј раз ни вшав, а тот в чóбты́х новїдривáв гáцјаткн, вїкрутив, тај долы́ скалóв потрáтив сьа.

„Ну, бнзвївно тотó був премúдриј Сельемóн! Ідыме го глѣдати!“

Прихóдъат, ано́ уже шчїткарјóм (шчо тóрбу нóсит такú) став. І кáжут: „Ци ни вїдыв ти, пáни, да́где премúдрого Сельемóна?“

„Ја јегó ни вїдыв, ни стрїчáв нїгде“.

„Та ви шчо там ма́јети на прóдаж?“

„Ја ма́ју но на прóдаж пáндлїчкы (мадь.: стѣжкы) і ножїчкы в новóїј фабрїчкы і грїбéнї до чисáн'а і кнстнмéни (суку) до завнвáн'нѣ“. І вакупїли собї панóви новóго крáму і пїшлї гет.

А вн прїшóв скрузь сьвїт і ни гóдни бúли знáти, де премúдриј Сельемон.

І внрнúв сьа нáзад на óхрест сьвїта і за нього забýли вже, ож жїјé на сьвїтї; за него гнр (мадь.: вїсть, fama) нїгде ви чúти.

Ј-а прїшóв в тотú крајїну, де живé царїцѣа, Давїдова царјóва жонá. І наробїв собї, кој ішóв в тот вáрош (мадь.: мїсто) такї дорогї крáми, шчо пїд тов царїцев не је в тїј крајїнї. І тогды́-ж ізробїв такїј перстьїнь сүхóзолотнїј, шчо від кóждого царја пнчáть на ным је; тај тїлько на ным дéјманты́в, кїлькó царїв на зéмли. І прїшóв ід тьїј царїцн, ід својїј мáтери у тот бúрок, де она́ живé. „Пресьвїтлá цѣсарїце, чи бúдете дéшчю кúпчїти?“

І куповáла в нього велїкї рéчї, дорогї і далá му велїкї тїсьачї. І ввїдыт у нього тот перстьїнь і кáжи: „Продáјти ви мeнь, пáни, тот перстьїнь!“

„Я вам, пресвітла цїсарице, не продам, бо в мѣни тото нїгого коштує.“

„Я тобі дам за тот перстїнь велїкі мїлїїони“.

„А шчо мѣні по грѣхах, пресвітла цїсарице, в мѣни дѣста је грѣшїї. Я вам за нїче не годен дати, лишѣ хїбѣ једну нїч спати во мнов будетѣ“.

А она сѣа тому, царїцѣа, твѣрдо зрадує, шчо за мїлїїони ни хѣчи дати, а за пустоєе дајѣ.

І кажи јї: „Ни бѣло в тебї сїна, цїсарице пресвітла?“

„Був в мѣни једен сїн, премудрїї Сельмѣон, ај бо пїшѣв по свѣтох і погїб, вїгдѣ за нѣгого ни чѣти“.

І приїшла нїч, свѣтло горїт і премудрїї Сельмѣон хѣдїт і Бѣгу сѣа молїт. І тогдї кажи та цїсарїцѣа: „Пани, лѣагајти спати!“ Га-дат собї: „Та за перстїнь, та не јде спати!“ І-бо свѣтло загасїли і вїн межи нѣї положїв такїї нїж перѣцїнѣвїї, шчо хѣплет, прїтѣагат гї магвѣс їд собї. І вчїнїв сѣа, аж спїт.

Ај бо царїца рахѣје собї: „Тот во мнов за перстїнь спїт, тај заспав, фарадїїї“ (мадѣ.: змученїї). І она хѣчи јѣгѣ покївати і вержѣ таѣ рѣку д нѣому, а нїж вїдѣтне перст їз перстїньом. І она јѣла јѣк-вати помѣвчѣїки, обїї јогѣ ни збудїла. І вїн чув тото, ај бо ни вставѣв, а јак дав Бїг дѣнь, встав і кажи: „Шчо ви, пресвітла цїсарїце, јѣкѣајетї?“

„Тотѣ јѣкѣају: ја вас покївала, шчо ви заспїли, а мїнѣї перст шчѣсь вїдпалїло їз перстїньом“.

І вїн вїнѣав перст їз жѣба (мадѣ.: кїшенї) і приложїв на рѣку і помастїв такѣв мастѣв, шчо вѣрааа прїрїс. І тогдї повїдаје свѣїї мѣтери царїци: „Ти јѣсь моја мама шајѣтна (мадѣ.: рїдна, власна), ја је-м твїї сїн, премудрїї Сельмѣон. І типѣрѣ прочїтајти своју пїчатѣ на мѣїї головї, кој јѣм сѣа урѣдїв. І типѣрѣ јѣм вам тогѣ сказѣв, сѣого-свѣтнѣу правду, за то: конї ја вѣжив жѣнѣскїї розѣм їс пѣсѣв бѣлѣгов... Ја сѣа спокутѣв, свої закон ївдѣржав. І ви лишѣ такїї розѣм мѣли, мамо моја мїльнїїша, јак і дрѣга бїлоглѣва!“

„Но, сїне, типѣрѣкї простїї мїнѣї!“

„Бог свѣјатїї, мѣамко, і ја тѣа прѣшчују і грїхїї тобї вїдпушѣају твѣїїї“.

І такој вїд рѣзу вїѣрла.

І вїдтак став премудрїї Сельмѣон за царїа. І став і нарѣбїв собї всѣаку птїцѣу, јака је на-свїтїї. І тоту птїцѣу склѣв на дрїтѣ: так стојѣло, геј бї живѣїе. І судїв їз тогѣ суд і птїцѣа тогдѣ всѣа сѣак (оповїдач показѣе јак) гунала, журна бѣла, журїла сѣа. І казѣв току вїнїному чѣловїку: „Шчо-сѣ, чѣловїчи, завїнїл, назад посправѣју сѣа, на-вервїї вїнѣу, і ни бѣдїш грїшнїїї“. А колїї јшѣв правѣднїї на суд, невїннїї нїч, і всѣа птїцѣа трѣпѣшѣала, весѣла бѣла. І току казѣв: „Не вївнїї јѣсь, чѣловїчи, со Бѣгом жїї на-свїтїїї!“ І арѣбїв собї такїї столѣцѣ — тото стѣрого закѣбу шчѣ свѣта бѣло; і по Хрїстѣвѣому

рождеству сьвіт стоїть і ни находять сьа такі маїстри мудрі, обї на тот столець одну лабу зробили. І премудрі Сельмон сам умёр јешче до вавилонського переселенья.

(Записано ut surra).

Г. Новели і Фабліо.

17. Як вояк царівну дістав.

Се оповідане сконфісковала ц. к. Прокураторія.

18. Як пани з хлопа насміяли ся.

Були собі, значит, пани і справляли собі такиї баль. І каже: „Вже-сьмо фсьо видыли (так те паньство), ше собі тепер приведем такого хлопа, жи б ми з ного насміяли сы трохи“. — Здыбали вони на містьї такого маленького, так середнього чоловіка, малого зросту. — „Ходіть ви — кажи чоловічи, з нами. бо пани справляють баль і вас там потрібують.“ — Прийшов тої хлоп межи тії пани, тії спекли поросья цыле на тої баль і посадили жіго межи тым паньством, того хлопа. І кажи: „Бери ж тепер те поросья јідж“ — так ті пани до хлопа: і кажи, так до него ті пани кажут, положили коло него ніж і відельця: „Шо ти тому будиш поросьяті робити. жіго.. будиш жіго крајати, то ми тобі таке будем; а будеш жіго цыле јісти, то ми тобі так будино. Шо ти жіму будиш робити, то ми тобі.“ — Сидить хлоп коло того поросьяти і думаји собі. Думаји собі хлоп: „Шкода минні покинути, бо добри собі... ни јів-би-м жіго, али шкода минні, бо-и ше и такого ни јів...“ Али запах коло него був, жи шче жіго ни јів, а вже смакував (він слинку во повкав—дод. стара Моровиха). Али був то мудрї хлоп, і міркуји собі: „Ни буду ја жіго різати, аны ножем, аны відельцями, бо будуть потом мине ножем крајати і шпикати. Ту јист багацько панів, а ја сам јиден межи ними“. Али те поросья було с фостиком і зи фсім так поржовдне зрихтоване. Али тепер пирипрашају, што буду казати... Взяв жіму — з поввольнянни — фстромив палец під фіст і так жіму робив початок і пальці обляував, і зачинав такии способом жіго јісти. Тупіру пани крикнули: „Право! Право!“ — жи хлоп поробив з нас усьх дурнів, а ми жіму так ни можливо робити. І дали жіму ше кілька скляннок вина, хлопові, і випхнули жіго с тым поросьям.

(В Бердні від кравця Юська Захарчука в марті 1894 року записав О. Роздільський).

19. Ан три — нас три.

Зібрало сї таких три Нїмці, були простї хлопцї, али убїбрали сї сїбі за Нїмці. — „Ідїм сїбі — каже — у край, будем сї вчити нїмецкої мови.“ Каже: „Як будем сї вчити? — так јіден до другого. „Ја — каже тој першїј, каже: „ја так буду казав по нїмецки: Ан три — нас три! як хто сї нас буде питати“. А другїј каже: „Ја буду казав: Нї за се, нї за те!“ А третїј каже: „Ја знов такиј буду Нїмец, буду казав: Як буди, то буди!“ — І вже вони теї мови нїмецкої навчили сї сїбі ті три і јшли сїбі дорогоју і адїбали забитого чоловіка, неживого на-серид дороги і поставали фсї три нат тин забитим чоловіком. І приходит до них шандар — вони стојать нат тин забитим. Каже до них шандар: „За шо ви того чоловіка забїли? Ви підети до гарешту фсї“ — так кажи шандар до них. А вони тому нїц не винї, бо тој чоловік на доровї забитїј був. — „За шчо ви јїго забїли?“ — питајть сї шандарь шче раз. Каже тој Нїмец: „А нї за се, нї за те!“ — Питајть сї того друго: „А ти за шчо јїго забїв? І ти также підїш до гарешту!“ — „Јак буди, то буди!“ — Каже тој третїј... питајть сї шандар: „А за шчо ви јїго бїли? кїлько вас було коло него?“ — „Ан три — нас три!“ — Дурно-пусто сидїли в арештї — такі Нїмці були!

(Записано ut supra).

20. Де мїткови конець?

Пїшла дївка за-муж. Али прїјшло сї јї пївмїтки звиватї, — вона ни знала мїтковї де јї кїнец; гльадїла, гльадїла, — ни могла знајти. Али кажи: „Чоловїчи, запрагај конї, појїди до мамї в госьцї!“ — От чоловік запрїг конї, јїдут сїбі до мамї в госьцї. Али вони јї-дуд, а пасе двї дївчинї товар і ті дївчата сїбі гульајут. А та жїнка кажи до тих дївчат, кажи: „Гульајиш, чорти твоју мать! а де в мїтковї кїнец, то ви знајиш!“ А ті дївчата кажут — кажи: „Чому ни знају! Верхња нїтка в чинах“ (нїби чини сї називајут такі в мїтковї). Як ті дївчата јї сказали, а вона кажи: „Завертај, чоловїчи, конї!“ — Чоловїк завернув конї; вва прїјїхала до дому, зачала гльадїти верхню нїтку в чинах і вона сїбі знајшла. Вже всьа. (Вона ни знала, де нїтка јї у мїтковї, то вона сказала так на прїтики тим дївчатам, вона сїбі мислила: як вона ни знаји, то јї ті дївчата ни знајут. Тї дївчата јак-жї јї сказали, вона казала до чоловіка: „Завертај конї на-зад!“ — і вона прїјїхала до дому і знајшла кїнец).

(Зап. тамже від парубка Антошка Мороза в дек. 1893.)

21. Як хлоп панїе одурив.

Був такиј. вьав хлоп, повїз тїльа на јармарок. А сондовиј, тој шо в судї пашї, спитав сї: „Чи ти то тїльа продајиш?“ Він каже: „Продају.“ — „Шо хочиш за него?“ — І тој му сказав шо-сь чи два

ринських. Кажє: „Там завези от в оту вулицю, там така і така брама. Знајш ти, де ја мешкају?“ — „Знају“. — „Го там завези і скинь!“ І дав гроші тому хлопови. Хлоп тельа вьав і гроші вьав і појіхав дальі. Здибаји јіго другіј. „Продајш те тельа?“ — Кажє: „Продају.“ — „На-ш тиби гроші і завези там до мени — ти вже знајш, де ја мешкају?“ — „Знају“. — Вьав хлоп гроші вже від двох і ше таки дальі тельа повіз. Здибаји јіго третіј. „Продајш, чоловічи, те тельа?“ — Кажє: „Продају.“ — „Ну, на-ш тиби — кажи — гроші (шо воно там було варт) і завези до мена, там... ти знајш, де ја мешкају?“ — „Знају“. — І за јідно тельа вьав шість ринських — піру тому третьому завіз і скинув вже.

Пријшли до канцелярії... тој пријшов і муві јідни до другьіго: „Купі-ем цыльи у хлопа, такы ладне, дал-ем два ринських.“ — А тој другіј слухав, так-же жи так вот по канцелярії там во. — „А јаки те цыльи било?“ — „Рижн“. — „О, пьсакреф! то ја јиму дал так-же, два гульдени дал-ем за те саме!“ — А слухаји третіј, там а-ж ф тамті канцелярії... „А јаки јіго воли били?“ — „Били кресе“ — „Та ја јиму так-же дал-ем пцїньндєв за те цыльи, два гульдени!“ — Двом продав а третьому завіз — то за јідно тельа мав шість ринських.

Приходьтє ті на вобід, значит до дому, і питајтє сї слуги: „Пшивјуз ту хлоп цыльи?“ — „Ньї, проши пана“. — „Та ја јиму дал пцїньндєв!“ — Приходит другіј, значит, до дому і так-же питајтє сї: „Чи пшивјуз ту хлоп цыльи? бо ја јиму дал пцїньндєв, жи-би он ту завјуз“. — „Ньї, проши пана“. — „Ох, пьса креф!“... — Пшиходьтє теп тшецы. — „Пшивјуз хлоп цыльи? — „Јест, проши пана.“ — Ну, дувіру вони, тих два, казали польїцајові, шо-би јіо, того хлопа, знајти. Пішов польїцај на місто — хлоп пцї на шинку с красими биками. — „Буди тиби, ни біј сьа! Ходи зо мноју! За јідно тельа вьавивсь три рази гроши? Пропадут твојі бики, ни біј сьа, і с фіроју!“ — так кажє польїцај до хлопа. — „Ој пане міј пане, виручіть мене с того, дам вам половину гроші!“ — „Ну, як даси половину гроші, ја тебе навчу, шо с тим робити. Як пријдеш до суду, а тибє там будут питати сьа, на шо ти вьав гроші, а чому ти ни приньїс тельати, то ти сьа зроби дурним, то ти пьц ни кажи до панів, но так кажи: п-п-п — до панів. Буде сьа тебе питати другіј, то ти так-же кажи: п-п-п. Буде сьа тебе питати третіј, так-же так.“ — А фтоди вијшов та ј кажут пани: „Весьцьи теґо хлопа за пруг, бо ун ји варјат!“ — Вьави хлопа за поріг випхнули. Польїцај: „А видиш — кажє — виручив-ім тебе с того, дај-жи мињи тепер половину гроші, шо-м тибє навчив!“ — Кажє хлоп до польїцаја так-же так: п-п-п. — „Али дај, бо ја тибє заведу до канцелярії на-зад!“ — Знов кажє до него хлоп до польїцаја, так: п-п-п. „Ну, як ти заведеш мене до канцелярії, то ја скажу, жи ти мене навчив так. А ја гроші вже пропив, а ти за польїцаја ни був-би-сь, бо ја-би-м сказав, жи ти мене навчив на тоје“.

(Зап. тамже від Юська Захарчука в сент. 1893.)

22. Як баба панавилічила.

Був собі такий пан богатій, такий собі був грабжа таґ-жи. І зробила собі жіму у горлі гульа, і жадні дохтори жіму ни могли помозчи. Жіго коштувало вже кілька тисъач, дохтори, а ныц жіму ни могли зробити, жи б жіму... жи-б жіго с того вилічили; і він уже бес кілька час ни міг ныц жісти. Али росписав по краї: „Жи-би минні... хто мине вилічив, дав-би-м свого половину мајонтку, шчо мају. Шчо с того, жи мају мајонток таки велики, али мушу с того умирати, бо минні жадні дохтори ни можут помозчи ныц.“ — Али була така вдовица, така була бідна, али була побожна, мала семеро дѣтиј. Фурт Бога просила: „Божи — кажи — помилуј мя, бо треба минні — так 'довица каже — треба минні з голоду умирати. Чоловік минні помер, семеро дѣтиј покннув, і сама ни мају шчо жісти і мої дѣти!“ Али приснило собі жі в ноці: „Іди ти до того пана, ф тім силі!“ А она була така проста хлопка, вона ныц ни знала бавити, но тільки собі жі приснило у сні, бо була побожна вдовица. „Іди ти до того пана і жіго... він маји в горлі гульа.“ Пішла вона, назбирала вона вѣльа такого, шчо ј вона сама ни знала, до чого воно вдале, і стала жіго там буцѣм курити, відмовляти жіму. Пан кажи так до неји: „Знајиш шчо, бабо, як мине відратујиш, дам тобі свого половину мајонтку.“ — Стала баба панові коло вуха, стала жіму коло вуха говорити: — „Так, пануньцу, чи помози, чи ни помози, а ти, пануньцу, заплати нибози!“ І так туркала жіму під вуха, а пан ше того ныгди ни чув. бо дохтори так ни роблять. І так фурт жіму казала: „Чи помози, чи ни помози, а ви, пануньцу, заплатять нибози“ — Пана дужи обібрав сѣмх, хоть слабиј, — як він засѣмѣвав собі, і вѣзала жіму та гульа трісла в горлі. І вже так пан був, шчо вже мав умирати, бо ни міг ныц жісти. Як та гульа трісла, вѣзала баба панові подала теплоји води: „Виполошчіть, пануньцу, горло, то вам зара буде лекши!“ — Вѣзав пан води, виполоскав горло, вже панові зробило собі зара лекши. Вже пан став зараз жісти і пити, і тримав коло себи бабу бес кілька день, бо пан був без јідвенѣа вѣхляв. Чим раз шчо день підносила жіму жісти, шчо день, шчо він забаг, то вона жіму дѣвала, но по трешки. Пан полежав кілька день у лішку і палком зробив собі здоровиј. — „Ну, типер вже, бабо, јизди здоров: коштувало мине кілька тисъач, і ныхто минні ни міг помозчи, жадні дохтори, а ти-сь минні помогла. Шчасѣтя јист твоји, ја буду типер здоровиј до котрого часу; шчо-м обіцѣвав, половину свого мајонтку, так тобі дам. Ја буду здоров, а ти будеш мала жити, доки твоји житѣа, і твоји дѣти.“ — І дав ін бабі... запрах чворку і відіслав бабу аж до дому до ріји. Шчо мав гроші, то дав бабі половину, а половину собі вѣставив, за тоји, шчо жіго відратувала віг смерти.

(Записано ut supra)

23. Три дурні.

Сторіја. То було так: Був собі ныби такий так грабжа, і лѣокај у него служив кілька лѣт, і він го ни міг як вітправити так. І справив він такий баль.— „Іди минні на місто, знајди минні три дурні.“ —

казав пан до льокаја, — „бо як ни најдеш, то ја тибe вiтправлѣу вiт служби.“ — Пiшов вiн, тој льокај, на мiсто, межi вулицѣи. Iде польпiцај, i напали того польпiцаја собаки на мiсьтѣи, а тој польпiцај був при шаблѣи, — i так jго рвали, жи аж на нему подерли мантилю. А вiн мав при сiбi шабљу, — ни обгонив сѣи шаблѣи, но скинув з голови шапку i шапкоју обгонив сѣи. Кажи тој льокај до того польпiцаја: „Iдѣть-но во мноју, шо-сь пан иj кличи, грабѣа.“ — Привiв польпiцаја того i замельдував пановi, шчо: „Вже мају“. — „Мајиш три?“ — „Мају три, прошу пана.“ — (Дужи було багацько гостиј у покоју). „Ну, а де-ж вони jи, тих три?“ — Кажи: „А вот jист пан польпiцај.“ (I вiн так пришов с теју мантилеју подертоју, тој польпiцај, межi тi госьцѣи.) Кажи тој пан: „Польпiцаја привiв-исѣ за дурнѣа, а де-ш польпiцај можи бути дурниј?“ — „Jист, проши пана, вiн дурниј“ — так кажи тој льокај. — „Яким способом?“ — питајить сѣи пан — „скажи ми нѣи“. — „Напали jго собаки, пана польпiцаја, i вiн сѣи шаблеју не обгонив вiд них, но скинув з голови шапку, i шапкоју сѣи обгонив. Тих три пeн було дужи лхих: пeс вирвав jму шапку з рук, i всѣи три поприбiгали до теј шапки. Ни дeсѣи, жи jму мантилю подерли, то ше i шапку вирвали з рук, i шапку подерли, а шабљу маји при сoбi.“ — Крикнули пани, тi госьцѣи: „Право, право: Правда, жи jист дурниј таки пан польпiцај“. — Питајить сѣи пан: „Ну, то добре, то мајиш jдного дурнѣа. А де-ж другiј?“ — так кажи пан до льокаја. — „А ја jзиди другiј, бо ја за ним ходив.“ „Ну, а де-ж третiј? то вже два jист“ — так кажи пан. „А де-ш третiј?“ — „А пан третiј, бо пан посилали мнe.“ — Крикнули тi госьцѣи: „Право, право! бо jист правда.“ — Кажи пан: „Ну, то зiстајиш у мени дальше служити. Мајиш у мени бiльшу пенсiју на далѣи, за тој спосiб.“ — Уже кiнец.

(Записано ut supra.)

24. Майстер-злодiй.

Мав батько три сини, i тi сини ни хтѣли робити, но так сiби в дома були. Але так дѣдич, як у Голосковичах, у сусѣствѣи, каже до того старого, до jих батька: „Ти, Jиване, чини ти ни дајиш jм якоји професији (нѣиби талану)? Бери jх до льиса, забери всѣих трох, jди до льиса, шо вони бут казати.“ — Од же jден, тој старшiј, здибав деревину i каже до батька: „То буде убiдѣа на колеса.“ — „То то буди стельмах.“ А другiј здибав деревину: „То — кае — то будут чениги до ялуга.“ — „То то буди рольник, то господар буде, вiн буде робити в полѣи.“ А третiј здибав липу дуплаву i прикликав батька свого i каже: „То шо вкрасѣи, то добре сховати в ту липу, нѣиби те дупло.“ — „Тој третiј — то злодыј!“ От-ши тупiру вони поприходили до дому. I тој казав дѣдич, пан, дати по бульцѣи хлѣба i випровадити jх, нех сѣи гльадѣать талану. Тој дiстав стельмахом, а тој дiстав господаром, а тој дiстав злодыјом, тој найменшiј. А за рiк вiн показав сѣа до батька, тој найменшiј, i пријихав такими кiньми великими, каритоју. А тој пан iде дорогоју, вулицеју, i дивить сѣи, шо такi конѣи

великі і в бричкою стоять на дворі, там в него. Той Живан вишшов і до нео пан ка' так: „Шо то за јіден пријіхав?“ — „То — ка — нај-меншіј тој міј сні.“ — І каже пан так: „Ти добриј злодыј?“ — Каже: „Добриј.“ — „Ја мају конья — чи ти вкрадеш јіго у мене?“ — А він каже тупіру: „Нех но ја јду подивльу сьі, чи до нео варт іти, робити захід?“ Заложили сьі о сто рубльів. Дав пан тому злодыјіві сто рубльів, шо вкраде конья. — Од-жи тој пан тупіру тејі ночи на-рихтував три хлопці: јіден тримава конья за фіст, другіј за обротъ (вуз-дечка, шо на коневі), а третыј коли двері за кльамку тримава, коли яамка стојав. Од-же тој злодыј пријшов тејі ночи того конья красти і каже: „Спите ви?“ — „Ныі.“ „Віччии-но, напиј сьі вутки, лыпши конья будиш пильнувати!“ — Тој, шо стојав коли кльамки, віччииив двері і злодыја пустив до станы. Він зъав, дав перевесло замісьць фо-ста, шоби тримава, в руки, а тој, шо тримава за кльамку, то дав јіму ло-пату в руку тримати. А тој въав за конья та ј повів. Приходи пан рано: конья ни ма! тој злодыј конья повів. Іде внов пан — і мав гу-дованого веприка і ка: „Чи ти вкрадеш у мени?“ — Він зъав, пішов, подивив сьі і каже: „Јіго мона вкрасти.“ — Було три собаки, він на-мішав... въав горілки і намішав і тии собакам дав најісти сьі. Тыі со-баки поналивали сьі, він за собаки і вныіс на двіиницьу і попривја-зував до мотусків фости. Собаки поки цјані були, то лежали, а потім јак поробили сьі твереві, јак зачали давонити (то по веприкови дэво-нили — завітв господар Соколовський), то все село збігло сьі, шо то таке, шо то таке сьі робити сьі, шо в ночі так видвоньјуут. При-ходьать на двіиницьу, а то собаки попривјазувані фостами до мотусків.

(Тамже зап. від Ілька Безпалька з прозвищем Якимчук в марті 1894.)

25. Черевань і теля.

Був собі господар, був великіј богач. Али він сьі зробив піјак; јак зачав пити, жінка јіго дужи спиньала, ни могла спинити. Али він дужи вже спась сьі, живіт јіму вріс, бо мав звітки. Али кажи жінка: „Чоловічи, біј сьа Бога, шо ти робиш!“ Али кажи: „Диви но — каи — јакіј тобі живіт вріс!“ Кажи: „Ти будиш мати тильа — або дитину або тильа.“ Кажи: „Јди собі, чоловічи, на чужі села, жи-и тибє луди ни знали в својім силы, жи ти будиш мати тильа.“ Чоловік по-слухав і пішов на чужі села. Јшов жи він, јшов, і знајшов чоботи, а в тих чоботях були ноги: вовки зьіли чоловіка, дістали сьі ноги. Він сьібі пријшов на клібаныју на-ніч і јіго переночували. Пријшло, в ночі мала корова тильа; парулки принесли те тельа в ночі до хати, а він спав, ни чув. Те тильа заричало і він зььакава сьі і втік — він сьібі мислив, жи то вже він мав тельа. А ті чоботи в ногами покинув. Ті в-рано повставали, дивльать сьі: ји ноги, а чоловіка нима! Та ј ка-жут: „Шо ни будиш робити, жи те тильа зьіло чоловіка, по ноги сьі дістали в чоботях!“ — Бо вони ни знали, шо то тој чоловік приныіс чоботи в ногами, вни сьібі міркували, шо то те тильа зьіло чоловіка і сьі ноги в чоботях дістали. Каже: „Те тильа вовьім закопајмо, бо

воно таке маленьке, а вже з'їло чоловіка, а як буди велики, то буде їсти всі люди." — Пришов же чоловік до дому, питають сьї жінка: „Шо-ш там чути, чоловічи?“ — „А — кажи — добри ти миньї, жінко, казала правду: та бо ја таки мав тильа!“ — От-жи та жінка дочула сьї, шо там і там у попа чоловік ночував і тельа јїго з'їло. Пішла до того села тај плаче, каже: „Та то ја жінка того чоловіка, шо јїго те тильа з'їло!“ Та ј пішла до того ксьондза та ј кажи: „Шо-ж то буди, јїгомосьць, шо ваше тильа з'їло миньї чоловіка?“ Тој кажи: „На тобі, жінко, гроші і ныц ныкому ни кажи, ја вже те тильа закопав“.

(Записано тамже від Антошка Мороза в дек. 1893)

Д. Міти і віруваня.

31. Нечисте місце.

В Кіндратові турецького пов. хто загадав ставити новий будинок, іде до свого священника і питає ся, чи чистий пляц, і просить щоби подивив ся в євангеліє, що єму покаже ся. Той дає газді отворити євангеліє і придививши ся текстови повідає, що буде. Як газді але веде ся, приходить нерас на сю гадеку, що має якийсь „обліг“, то є обовязок наяти службу на певне свято, або справляти „кокашню“. Іде до священника і просить, щоби подивив ся в євангеліє і повів єму, коли і який має обліг. Також та сама процедура і мужик щось таки довідає ся. За для сего віруваня наших селян і по других селах суть нерас совістнійші священники в великім клопоті.

(Подав М. Зубрицький.)

32. Мерці і упирі.

Мерця дитину в Кіндратові наряджують і кладуть на стіл, старшого на лаву. Чоловіків наряджують в звичайний, святочний стрій без ошончі, а невісту завивають в „рантух“ (Reintuch), що собі зладила ще за молодих літ, або принесла свекрі невістка на балець. Рантух, се чистий, великий обрус в картанового полотна. По похороні першу ніч світять, ставляють на стіл хліб і воду в мисці, бо мерлець приходить. Як який чоловік був червоний на лиці, а ще дещо знав від злого, або, як мельник, сам в млині деколи ночував, то те все разом є доказом, що такий чоловік є правдивий опир. Коли такий умер, всі побоявали ся, щоби не вставав і людьом не шкодив. А давнійше відкопували такого, рубали на кусні і сукровицю в горілкою пили, а трупа назад закопували. Таке лучило ся мабуть послідній раз 1828 року. Людий покарали остро, а про цілу справу розвідав би ся докладно, як би в Самборі віднайшов дотячні папери.

(Подано ut supra.)

33. Стратчата, страччуки.

Стратчя, се дитина понинена. „страчена“ покриткою зараз по породі. (Дітий неправого ложа прозивають букартами, копилами, піджаливниками). Звичайно лежать вони закопані по межах, а навіть під углами хат і дуже шкодять жильцям в хаті або властителям поля. До сегого року лежать вони спокійно в землі, а відтак в семім році літають коло хат і жалібно кличуть: „хшту! хшту!“ (хресту просять). Хто ж дотепний і тиливий прокаже: „Коли ти хлопець, то крешаю тебе Івана во імя Отца і Сина і Святого Духа, аминь, а коли ти дівка, то крешаю тебе Анну і т. д.“ Охрещена дитина іде до неба. Колиж таке стратча на дармо просило хресту, обертає ся в злого духа і шкодить тим, на чийім обійстю покинене. Віруване се дає ворожбитам і всякого рода мавтіям добрий варобок. Коли газді діти не годують ся, або в газдівстві не щастить ся, іде поради глядати у якого прославленого ворожбита, або ворожки. Там газда допитує ся про причину свого горя, бо сам не знає. То вже звичайно як не винен сусід з за другої або третьої межі, то певно закопане на межі або під углом стратчя. А щоби лихо не вадило, треба ему уступити ся, треба хату перенести, або трохи дальше посунути, щоби і вікна в іншу сторону виходили.

(Подано ut supra.)

34. Перестрах.

Перепудженням відливають ляк. Перепуджений, найчастійше дівчак, сідає на хатний поріг, під ноги кладуть ему ключ від комори, або який інший. Відливач ляку, який старий жибрак волокита, або і циганка, бере бляшану лижку, вкладає в ню кусник олова, розтоплює его над горючими на срітчи скінами, а коли цілком розтопить ся, виливає его в воду в місці, яку держить хтось з родини над головою перепудженого. При тім відливач шепче якісь молитви. З форми остудженого в воді олова ворожить також долю тому, кому відливав ляк.

(Подано ut supra.)

35. Уроки.

Людей беруть часто уроки, особливо дітій. Вони також часто перепуджують ся. Тоді беруть з того, хто урік або перепудив, волоса, а з худобини або пса шерсть і підкурюють уреченого чи перепудженого. Люде дрочать псів, показуючи їм фігу або зігненим показуючий палець, і дрочать его: „Такий ти матери ніс!“ Так привчать пса, що тим ображає ся і гарчить. І дівчак в хаті не раз дрочить ся, а псгаркоче, що дівчак перестрашить ся і добре верескне; тоді вистригають шерсть з пса і підкурюють дівчака. Против уроків змивають лице святотечірними помиями, а деколи і мочою. Се роблять тоді, як ідуть до церкви або де межі більший збір людей.

(Подано ut supra.)

Жита і Слово. IV.

Ж. Анекдоти і фацеції.

2. Про циганів.

1. То так, як той циган казав: „Мій татуньо неже двома хлібами кусів адхати: старого не було, а нового не дочекав.“ Ну, тре до по-па. Приходить. „А шчо там, Романе, ци там Хведьу?“ У циганів то найбільше Романів або Хведів. „А, прошу жегомосьцьи, мій татуньо став небощик. Я би просив поховати...“ „А маєш, кае, гроші заплатити?“ „Я, прошу жегомосьцьи, тьггло дам.“ — Ну, тьггло, та тьггло. Піп, бачите, гадав, шчо воли там або коні. „Га, кае, коли там, то јди до брательників, до рејентого...“ Пішов циган, де треба, поворудував, усьо... Піп бере, — с корогвами, з відправани, таке, — ховаје цигана с нарадоју, ліпше, як якого господарја. Поховали. „Ну, кае, — а там, цигане, тото тьггло прижени.“ — „А, ја, кае, на дух жегомосьцьови принесу.“ Піп очи на цигана вивалив. Як він буде нести воли ци там коні? Диви сьа! А ту циган јему приносить хвајцину-заіканку. „От тото, кае, жегомосьць, мій татуньо тьггнув, тьггнув тај ногами натьггнув, — тьггніт же ј ви!“

(Від Михайла Теслиюка з Батятич пов. жовківського в р 1877 записав Ів. Франко)

2. Јіде собі пан в карті дорогоју та здібује цигана з сином.

— А шчо за оден? — питаје цигана.

— Та ја циган, паночку.

— Коли ти циган, — каже пан, — то оцигань мене!

— Не могу, проше пана.

— А чому?

— Бо забув мантилу дома. От як би пан були ласкаві та казали відпрьагти одного коньа, то ја би післав мого синка, шоби привів мантилу.

— Фурман, дај му коньа, а нєх же прендеко враца!

Відпрьаг фірман коньа, циган посадив на него синка і синок по-јіхав. Чекаје пан з циганом годину, дві, ба ј три, — неа синка з мантилоју. Циган каже:

— Та ја, прошу пана, поклав мантилу за образи, а він дось бу-де шукав до вечера та не знаје жејі. От як би пан були такі добрі та казали ј другого коньа вишрьагти, то ја би хутко привів мантилу. Він і до рана буде жејі шукав.

— Фурман, — каже панисько, — дај му коньа, нєх сьє прендеко враца!

Сьів циган на коньа, відјіхав кавалок тај каже:

— Таки ви пане не чекајте, оден тьагнїт, другїј пхајтє!

Сказав того слово, тај як зајме конем, — пропав на нинішній день. Аж тогди пан догадав сьа, шчо цигап уже добре јого опиганив, тај каже до фірмана :

— Ідаь до двору, шишпровадь друге коньє !

(В Ракові волочівського повіту від Гринька Мартиньака в р. 1886 записав Ж. Терлецький.)

3. Зналили раз були циганчума, шче вкрав сало, та за дурне сало мали го повісити. Обступили довкола льуде шибеницьу, а старогє цигана пустили до сина, шчоби го шче хоть послідниј раз уздрів. Старіј тогди каже :

— Панове газди, ви будете того дьїтлака вішати ! Він зараз повисне, але нај ја јему шче хоть раз заграју на скрипку, нај він собі шче хоть перед смертев потанцьује.

Льуде в сьміх тај кажут :

— Грај, циганська віро !

Јин то було шче на руку, шчоби сьа насшїјати. А старіј циган граје та приспівује :

Гоца драга, гоца-дри,
Куда рідко, туда дри !

Циганчук зміркував собі добре, куда рідко, тај в ноги ! Пропав на нинішній день.

(В Войнилові калуського пов записав в 1875 р. Іван Белей)

4. Був сьбі циган, пријшов до јідного господара, а вони сьме гобїдали. А јак гобїдајут, то тој шчо пријде, каже : час на гобїд ! а ті, шчо сидьбат, кажут : просни, а тој відповідаје : важивајте здорові !

— Час на гобїд ! — каже циган.

— Просни !

А циганови того ј треба : ваьав лижку тај јїсть. А він пријшов так раз і два рази. А тој господар зновив сьа з жінкоју : „Јак він — каже — пријде, то не гобивајмо сьа ніц до него !“ Але пријшов циган тај каже : Час на гобїд ! А вони не обивајуть сьа до него ніц. А він дунаји тај каже :

— Коб ви знали, господару, шо ! Ја — каже — јшов через лыс, а танки шось таке кольушче коти сьа по дорозы...

А тој господар каже :

— То то певне јїж !

— А, коли кажете : јїж, то добре, — каже циган, та за ложку, тај јїсть. Тај так вони знов цигана ни збули.

(В Бердичі пов. бродського від парубка Михалка Грицишина в сент. 1892 записав Осип Роздільський.)

3. Богачі і бідні.

1. Я от часом, як вицју троха, то, видите, лубју бајса тьгнути. От так, вольшн, богач повідаје: „Е, бідниј не даје худобні їсти, тому мусит здохнути“. А вно неправда. А чому ось у богача дитина, аби як годував та пантрував — а вмере, а в бідного, то ј їсти нема шчо, а дьїтеј як льиду, тај усі ховајут сьа. То так, видите, у мене два сусьїди богачі. От уродила сьа у одного дьївчина і в другого дьївчина, і моја дочка — якось разом. То богачі кудували цукор, парили молоко і вьдали до нього цукор, та так тоть дьїти пили, — а в мене всього одна корова була, тај та јалова. Ну, видите, десь до третого року богацькі обі повмиралі, а моја вая така он, як москаль. А ја так на похоронах, то повідају тоту річ, а льуде кажут: „Таки правда! Михавко хоть цїяніј, а правду каже!“

(Від Михайла Теслиюка з Батятч, жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко.)

2. Ішов богач до міста, а при дорозі сидит міськїй хлопец. Питаје сьї його богач:

— А скажи-кс ти міні, шчо би ту в місті купити, шчо би ј добре було, ј богато, шчо би ј најїсти сьї і своїј гроші відобрати?

А хлопец каже:

— А шчо, газдо, купіт си фльик, то г... зїсте — паїсте сьї, а фльик продасте, своїј гроші відберете.

(Від К. Батовського з Ценева, пов. коломиїського, в р. 1880 записав Ів. Франко.)

4. Попи і дяки.

1. Був раз оден господар богатий і справляв поминки, як Бог приказав, запросив священника і дяка на обід і приготував для них рибу варену. Пришов священник з реєнтим до дому, відправили панакхиду перед обідом, а по відправі сїдают за стіл. Зараз а початку обїду каже господар давати що в найліше, то в рибу. Реєнтїй був дуже голодний і гадав собі, що священник не буде такий, шчо би й его не запросив до риби, але священник інакше собі міркує. Бере ся до риби, прасував сї до себе тај каже до реєнтого:

— Христос єсть глава церкви а я наслідник его, тож до мене належит голова.

Реєнтїй думає собі: — Ну, се ще не біда, най їсть голову!

Але бо священник обїбравши голову зачинає знов з письма:

— Христос посереді нас, тож мені належит ся середина.

А про реєнтого ані ду-ду!

Обїбравши середину знов промовив:

— Во вся концї вселення глаголи их, тож до мене і хвіст належит.

Скінчивши хвіст посуває таріль перед реєнтою і мовить:

— А вам пане реєнтий, юшечка та петрушечка нажешить ся.

Реєнтому дуже недобре зробило ся при тих словах. Приймає таріль, встає тай каже:

— Ні, егомосьць! Поки-сте говорили по писанію, те все добре було, а тепер есте не вдали. Хіба не знаєте, як каже писаніє? „Ізлія ся благодать на глави ваша“.

Тай за тим словом бух усю юшку егомостєви на голову!

(Незавісно де записав Іван Караськевич.)

2. Тут коло Підгазць у однім селі є в церкві — я сам читав — на остатній чистій картці в Требнику стара записка — вже може 150 літ або й більше, по церковному написана. Піп тамошній оповідає, ще з тих старих, невчених попів. Раз — каже — запросив мене пан дідич на обід. А був там у дідича Гауїт, учений, гордий такий. Усе по латині з дідичем балакає, а все оба з мене сміють ся. Так собі з мене кпять, так міні дотинають, а я мовчу, не вмію їм відтинати ся. Далі вже по обіді поставили вино. „Ну, — каже Гауїт, — тепер кождий з нас прї вині мусить щось сказати, але так, щоби було і мудро і до віршу.“ Встав він перший, говорить по латині, віршами так і ріже. Встав пан, зачав також, а оба так на мене позирають, так собі з мене кепкують! Важко міні стало на серці. Зітхнув я щиро до Бога, щоби мене налхнув, щоби і я не завстидав ся. І вислухав Бог мої просьби. Скінчили вони, тоді я встаю, беру чарку тай кажу до віршу:

І ти пане і ти pater,
Нас.... я вашу матер!

І так я й до віршу сказав і їй обох привстидав.

(Розповів о. Ом. Глібовицький в Циганах пов. борщівського).

3. Оден піп розповідав: Ще як ја јно настав за попа, то пришлось міні давати сьлюб — першиј міј сьлюб був. Приходьї до церкви: богацькїј син з богацьков доньков. Питају ја јего:

— Мајеш добру і непримушену волю?

— Мају.

— А ти? — до молодожї.

— Нї, не мају.

— Ну, то јдыт си до дому!

Приходьї вни на другу недільу знов. Питају вже молоду наперед.

— Мајеш, Марунь, добру і непримушену волю?

— Мају.

— А ти Јіване?

— Нї, не мају.

— Ну, то їдїт ся до дому!

Знов тиждень минув, і знов у недїльу приходїи тї молодїята до сьльбу. Вже мїні того за досить було. Питају молодого:

— Маєш, Лїване, добру і непримушену волю?

— Мају.

— А ти Маруньу?

— Мају.

— Ну, — кажу ја, — не мали ви через двї недїли, то ја третої не мају. Їдїт собі до дому!

І аж на четверту недїльу сьлюб дістали.

(В Коломиї від Ів. Василевського в р. 1880 записав Ів. Франко).

4. А то раз якїсь пїп дуже не лубив казанья говорити. То једної недїли виходит на казальницьу тај каже:

— Мої милї парафіјане, знајете, о чїм ја вам нинї буду казанья казати?

— Ньї, не знајемо, — кажут луде.

— Га, коли ви не знајете, то ј ја не знају, — каже пїп тај зльїв с казальницї.

На другу недїльу знов пїп на казальницьу.

— Мої милї парафіјане, а знајете о чїм ја вам нинї буду казати казанья?

— Знајемо, — кажут луде.

— Ну, коли знајете, то нема вам шчо ј казати. Рцєм всі от всеїа душї!...

Приходит сї на третю недїльу, вже собі луде міркујут, як би то јого заїти? Змовили сї собі.. Вїлазят пїп на казальницьу.

— Мої милї парафіјане, а знајете, о чїм ја вам нинї буду казати казанья?

То једна половина лудїј у церкві каже: Знајемо, а друга каже: Не знајемо.

— Так? — каже пїп. — Ну, то добре. Нај тї шчо знајут, та скажут тїм, шчо не знајут. Благословенїје господне на всіх вас!

Тај уже було по казаньу.

(Від Михайла Теслюка з Батятич жовківського пов. в р. 1877 записав Іван Франко).

5. То раз наш галицькїй пїп заїхав у гостиню до угорського тај чув, як там у селї луде погано лајуть сьа.

— Ну, јегомосць, — каже до свого господарья, — як тут у вас у селї луде погано лајуть сьа! Ви би јїх учили, шчо би се покннули!

— Еј жегомось, — скрикнув в роспукоју тавтој, — та ци ја јік не вчу? Таже вчу, ј... ја јіх натїр, учу, але гадајете, шчо тіј худобі то шчо може!...

(В Клинци стрийського пов. записав в р. 1888 Іван Франко).

Сучасні діячі слов. науки і літератури.

V. Микола Гаврилович Чернишевський.

М. Г. Чернишевський родив ся 19. юля 1828 р. в Саратові, де его батько був соборним протопопом. Була се людина дуже розумна і освічена. Миколу в малку пестили яко одичка, переважно мати. Грамоти його вивчила двоюродна сестра; від неї-ж він переняв ся любовою до музики і вивчив ся грати на фортеп'яні, від неї набрав звички до читаня книжок. Батько его склав був досить значну бібліотеку, що нею користував ся навіть М. Костомаров підчас пробуваня в Саратові. В р. 1842 Чернишевський став учити ся в саратовській духовній семінарії, одержавши добру підготову від свого батька, так що міг перекладати класиків. В семінарії ваяв ся учити разом кілька мов: французьку, татарську, арабську й жидівську; згодом читав також по англійському, німецькому й польському. В семінарії Чернишевський був тихий, соромливий хлопцем, не вважувавсь перший забалакати з товаришем, держав ся якось осторонь; його прозвали наничем і також онинали; приятелював тільки з перваком Левицьким, любив спорити з ним, закликав до себе, але Левицький, вбогий, неречаний бурсак, не мав ні одежі підхожої, ні явчки до громади. Бажаючи зблизити ся з красними семінаристами, Чернишевський заходив часом з ними до шинку, розмовляв, однак не пив горілки до гурту. Не одшукавши друга стоваришував ся при кінці зі своїм двоюродним братом Пилипом, що був молодший на 4 роки.

В семінарії Чернишевський не випускав книжки з рук, робив записки, поясняв що трапилось товаришам, ніколи не блукав без діла. Коли ніхто не знав якої річи, учитель звертав ся до Чернишевського: „Ви бува не читали?“ Чернишевський, що доти звичайно писав у своїх записках, підводить ся і починає: „Німецький писатель N. каже те а се, французький те, англійський те...“ і т. д. Всі було слухають та дивують ся; справді бо він надзвичайно відрізнявав ся від усіх своїх відомостями та розватком; його вирази словесні бували завжди вірцеві.

Із семінарії Чернишевський з початку гадав йїхати до академії, але якийсь родич пораяв вступити до університету; батьки не перечали

знаючи, як „унижено стан духовний“; тим то в падолісті 1844 р. Чернишевський кинув семінарію, став готуватись дома до іспиту, а 1846 р. вступив до петербурського університету. Там займав ся переважно старими мовами, письменством та словянськими наріччями під приводом знаного Ізмаїла Срезневського; за его показом Чернишевський зладив словар до Іпатівської літописі надрукований в додатку до „Извѣстій II. отд. Акад. наукъ“ 1853 р. В р. 1850 Чернишевський скінчив науки і був оставлений при університеті для підготовки на професора, але в р. 1851 любов до батьків потягла його в Саратов, де став учителем гімназії. В Саратові М. Ч. жив самотинником і збливив ся тїтьки з М. Костомаровим. З перегодою умерла его мати; Чернишевський одружив ся, а в січні 1854 р. був іменованій учителем 2-го кадетського корпусу в Петербурі. Педагогічна діяльність його тривала не довго, бо він швидко опісля цілком віддав ся письменству. З літератами почав знатись уже в університетській лавці, буваючи у Введенського, з котрим познайомив його Срезневський.

Літературну діяльність розпочав Чернишевський писанєм бібліографічних заміток для „Отечественныхъ записокъ“ Краєвського 1853 року та перекладами романів для того журналу; так в 1854 р. був надрукований в його перекладі роман Чарльза Лівера „Семейство Доддговъ“. Працюючи без віддиху Ч-кий тим часом виготовив дисертацію на ступінь магістра п. в. „Эстетическія отношенія искусства въ дѣйствительности“, 1856 року блискуче боронив єї на диспуті, вона була вихвалена та підписана радою університетською, але міністер освіти Норов на те не згодив ся, звелів єї конфіскувати. і Ч-ий таким робом не дістав заслуженої пошани. Сей випадок збливив його з редакцією „Современника“, він зробив ся від того часу постійним співробітником сего журналу, взяв на себе відділ критики, помістив безліч журнальних статей, а крім того дві просторі студії: „Очерки Гоголевскаго періода“ (характеристика Бєлінського) і „Лессингъ и его время“ (тут також він порівнює Бєлінського з Лессінгом). В р. 1858 відділ критики Ч-кий передав Добролюбову, а сам узяв ся головою за публіцистику і працював так до 1864 року. За сей час він надрукував між іншим такі речі: „Экономическая дѣятельность и государство“ по поводу „Очерковъ Англіи и Франціи“ Чичеріна, „Капиталъ и Трудъ“ (з поводу книжки Горлова „Политическая Экономія“), переклад „Основаній политической экономіи“ Мілля з просторими примітками, що здобули Чернишевському європейську славу, низку перерсбок з Маколея під заголовком „Разсказы изъ исторіи Англіи“, „Борьба партій во Франціи при Людовикѣ XVIII и Карлѣ IX“, „Юльская монархія“, „Кавеньякъ“, „Антропологическій принципъ въ философіи“, „О причинахъ паденія Рима“, роман „Что дѣлать?“ Тодіж Ч-кий редагував переклад „Всемирной исторіи“ Шлоссера, що почав був видавати Серно-Соловєвич, далі до гурту з Добролюбовим видав біографії Пушкіна та Кольцова для дітей з вибіркою їх творів: першу біографію написав він сам, а другу Добролюбов. В р. 1858 Ч-кий був якийсь час також редактором „Военнаго Сборника“. Тодіж саме Катков кликав його до співробітництва в своїй ому „Русскомъ Вѣстникѣ“, що був ще органом чепурним, але Ч-кий не

зяв участі в загалі в московських видавництвах крім „Атенея“, де помістив 1858 року прекрасну статтю „Русский человекъ на rendez-vous“ з поводу повісти Тургенева „Ася“: то був гарячий поклик до найшвидшого знесеня огидливої панщини.

В р. 1862 Чернишевський був арештований, а 1864 засуджений на 15 літ в каторжні роботи за мивий поклик до визволення кріпаків та за шкідливий напрямок „Современника“. Тодіж появил ся в печати й текст „докладу“ (реляції) уложеного секретарем сената дотично справи Ч-кого (по теперішньому б то „обвинительный актъ“). Там оповідалось таке. Офіцер гвардії Всеволод Костомаров був проваджений в Тобольськ яко політичний провинник. Дорогою він став перетрушувати свою скриньку, а з неї випав ніби то лист Ч-ого в Москву до поета Плещева (Петрашевця): Ч-кий ніби то писав, що поклик до кріпаків виготовлений, але в Петербурзі нема друкарні, де б можно було напечатати, то він просить Плещева розшукати в Москві. Костомарова вернули зараз назад до Петербурга, де Ч-кий уже був увязнений, і почали допитувати. Костомаров зізнав, що літом 1862 р. він йїздив до Москви, то Ч-ий просив його одвести лист Плещеву; лист той він положив до себе в скриньку, а приїхавши в Москву не міг згайти, бо він якось застряв поміж кашуками, де й перебував до сього часу. Лист той Ч-ий буцім передав йому в якійсь бесідці (альтанці), де розмовляв з ним про поклик до кріпаків, що мав на меті вяснити їм сумну будущину вироблену важкими економічними умовами панщинної реформи; ту розмову ніби то чув два московські міщане, що ненароком трапились позаду бесідки. Така була б то головна провина Чернишевського.

Студент Яценко (як що не помиляюсь, український писатель) вивів на чисту воду всю вісенітницю сеї історії. В р. 1864 він сидів за політичну провину в московськїм „смирительномъ домѣ“; з ним разом відбували кару і два якісь „босяки“, до котрих часто навідувався агент тайної поліції та довгенько з ними розмовляв. Нарешті один із них з журбою признав ся Яценкови, що його з товаришем намовляють посвідчити з під присяги проти Чернишевського все, що буде їм сказано, а за те дістануть відповідну надгороду. Після певеличкого вагання „міщане“ згодились і їйх повезено до Петербурга. Подібна історія була й з Костомаровим: по дорозі в Сибір він бесідував з жандармським офіцером і прибрирав способів собі на полегкість. „Шкода й гадати, — замітив жандарм. — А от у Петербурзі морочать голови, як би улекти Чернишевського, та не спроможуть ся. Зробіть так а так — будуть велики вдячні“. І Костомаров не міркував довго і поторохтів до Петербурга. Він був перед тим знаний яко дотепний поет-перекладач, про те-ж людина дуже підла і легкодуха, зрадник і брехач; він набалакав навіть на якогось свого дядька, та в того нічого не вишукали провинного. В докладі знаходимо також допис якогось невідомого донощика з Москви (вгадували на Каткова), де читаємо: „Спасіть Россію від сього розумного соціаліста, дотепного софіста з безмежним впливом на молодіж що ладен ватоцити край у крови“. Приводилась записка Герцена, що кликав Ч-ого до Женєва видавати „Современникъ“,

воли не можна довше видержати в Росії. І чинало дечого уло на-
громаджено...

Чернишевський одкидав і автентичність листа знайденого у Ко-
стонарова і свою розмову з ним у бесідці, потверджену однак з під
присяги обона міщанами. Завинною проти Ч-го послужила також безліч
урижків з его легальних творів, з поведи котрих мусів давати в крі-
несті поясненя. В кінці 15-літня каторга була скорочена на половину,
а в осени 1864 р. Ч-го повезли на Сибір в м. Кадаш на китайській
границі; там він перебував з Михайловим, котрий при йому й умер;
там написав свої романи „Прологъ къ прологу“, „Дневникъ Ле-
вицкаго“ і „Прологъ“; там і Михайлов написав чинало своїх пере-
кладів, що стоять межи красними в письменстві московському. Жилось
з початку в Кадаї не дуже скрутно, бо воєнного начальства не було,
а смотрителем служив простенький, не злий дідусь. Літератор Шелгу-
нов прийїздав зі своєю жінкою провідувати Михайлова; вона навіть по-
седлилась на якийсь час в селі коло острогу і прожила так аж пів року,
поки не звїдало начальство. Наскакали жандарми і повезли єї в Петер-
бург. Шелгунова заслали в Тотьму, Вологодської губ., а дідуся смо-
трителя прогнали з місця.

В кінці літа 1866 р. Чернишевського перевели з Кадаш в Але-
ксандровський завод, забайкальської области. Сюди прийїздила его жінка,
та їй дозволили оставатись тільки три дні — зустрічі їй відбували
ся в присутности офіцера, не більше як 2—3 години. В Петербург єї
повезли потім жандарми, дарма що вона мала дозвіл їхати сюди від
міністра справ крайових. Перебуваючи в Александровському заводі Ч-ий
жив у подовгастій кімнаточці з єдним вікном; колись то був ганок,
в його зробили комору, забивши вікно решіткою; там завжди було темно,
а зякою ще й холодно; Ч-ий ніколи не скидав довгого кожуха нада-
ганого просто на сорочку, і смушевої шапки. В нятях інших конорах
обік Ч-ого поміщувалось чоловіка 60—70 Поляків-повстанців, найбільше
простий люд, салдати, майстрові, то-що; задуха постійно стояла стра-
шеня. До Ч-ого всі відносили ся з повагою, притихали коли вечерали
сїдав за книжки та папери, синняли співаків та музик, хоч сам Ч-ий
прохав не синнятись, бо дуже любив слухати пісні; ремесники, щоб не
мішати его занятям, переходили в дальші комори; всяк старав ся як
мога услужити: полатати одержу, вимести долівку; ледви-ледви Ч-ий
одвоював собі право самому ставляти самовар. Перед двома роками до
Чернишевського в тюрмі сїдали Стахевич, Муравський та чоловіка пять
Поляків, квівські студенти; всі вони зближили ся між собою, читали
гуртом романи і твори по економії суспільній (між іншими і Мілля з при-
житками Ч-ого), нарешті склали з себе роботу і спожиткову спілку-ко-
жуну. Але в тюрмі було також чоловіка десять шляхтичів з застарілими
польсько-католицькими тенденціями; вони то підняли гагає проти спіль-
ників обвинувачуючи їх в безбожности, а Поляків з-окрема в зраднич-
стві за приятельованє з Москалями. Остання громада вязнів завдяки
дуже низькому рівню свого розвитку понерла ся за тми галасом: ком-
муністи порішили перейти в другу тюрму, але так не сталось: декого
з шляхтичів пустили на поселенє, потім донеслась чутка про знаний за-

байкальський бунт і забрала всю увагу. Тим то Ч-ого стріли вже без ворожости, а коли роздивились, що то за людина, пошамовано не було крам. До нього йшли за порадою, за розв'язанем спорів, за рішенням питавь принципіальних; авторитет его не викликав сумніву. Через якийсь час у Александровський завод було приведено кілька Каразововців, що внесли трохи оживлення в сумне, одностайне жите тюремне. Та Ч-ий не сидів в нини довго; зимою 1867 р., скінчивши стрек існути, він був випущений з тюрми і одібрав довід поселитись на квартирі поблизу. Він жив у заводського дячка і чимало гуляв по околиці, набирал ся здоровля, купав ся, блукав по сойках, то-що, — в тюрмі бо велики терпів через брак простору для прогульок, а на роботі, як інші в'язні, не ходив, принаймні його не посилали. Часто йому дозволяли навідувати тюремне товариство, а на Різдво та Паску 1867 р. він пробував навіть у тюрмі по кілька днів. Тут він читав свої романи, викладав пляни ненаписаних ще творів, бував на представленнях сценічних, для котрих і сам написав три меск. Зміст одної з них такий: Офіцер має дружину, котру держить в заперті, бо, здритвує. Відки ні взялись два ліберали-літератори і покляли визволити нещасну жінку або присоронити тирана. Офіцер однак нагнав такого переполоху на лібералів, що вони посалазнили під стіл. Після того він залишив свій канчук, що мав у руках, а приказав почастувати літераторів чаркою горілки; один із них виспівав навіть оду офіцерови. Останній налив ся і знов почав учати дружину. Покликаний ним слуга натякав знаками, щоб літератори відвали в офіцера канчук а самого ригнали але ті стояли по его боці; тоді слуга розвравив ся в усім сам.

Друга пєса звалась „Мастерица варить каму“, а третя, найбільша „Другиць нелая“, в трьох актах. Зміст остатньої, коротко кажучи, такий: чоловік радить жінці зійтись з приятелем, а сам востає ся до купи з ними, — вона-ж однаково кохав обох. В тій комедії, як поясняв Ч-ий товаришам, він вивів не типи, а 2—3 знані ему особи, яких може більше й не має, не державсь ніякої тенденції, бо виставлені події — річ висикова.

Чернишевський був прекрасним оповідачем; од разу витворював перед слухачами цілі повісти, мов би читав в книжки. З писавого по тюрмах назвемо в-друге три просторі романи, задумані ще в Кадаї 1865 р., а скінчені 1868 р в Александровськїм заводі, а власне: „Прологъ къ прологу“, „Дневникъ Левицкаго“ і „Прологъ“. Із них, скільки нам відомо, лишень перший був надрукований за кордоном (Лондон 1877). У всіх трьох романах виводять ся тіж самі люде з початку 60-тих років; дія ведеть ся на провінції і в Петербурзі під той палкий, кипучий час. Цікава річ: в романі „Прологъ къ прологу“ Ч-ий виводить між іншими і себе з жінкою, а під іменем Левицького зображає Добролюбова, котрого дуже любив та поважав. Під іменем Соколовського змальовано також знамого польського повстанця Сераковського, повішеного Муравєвим. В р. 1869—70 Ч-ий почав у Александровськїм заводі писати ще четвертий роман, за котрий приймав ся кілька разів, але котрий нарешті мусів спалити; події описувані в ньому дотикали ся 62—63 років; звав ся він „Рассказы изъ Бѣлаго зала“.

В падолисті 1871 року прийшов царський указ визволити Каракозовців з каторги, а повернути в поселенців. Їх переслали в якутську область; двоє з них (Николаєв та Шаганов) трапило на Вілюй, їх розігнали по улусах; в город Вілюйськ вони прибули в апр. 1872 року, а вже Чернишевський був там, хоч вони лишили зго були в Александровському заводі не мавши гадки знову стрітись. Яко поселенець він мав право жити на вільній квартирі, але його запроторили в тюрму, а для догляду приставили жандарма. Для товаришів се була явна несподіванка. Вони попрохали у справника дозволу побачитись з Миколою Гавриловичем, але той не зважив ся вволити ту просьбу. Тоді вони стали шукати винадкових стріч, і справді зустрілись недалечко тюрми. Ось що розповів їм М. Г-ч. Після двох тижнів як одїїхали товариші, до него явив ся жандармський офіцер і казав ляштуватись, бо має бути перевезений у друге місце. Куди — він не питав, а другого дня рапком його вже ичали на почтових.

Город Вілюйськ положений серед лісів та болот на березі чиналої річки, трохи не 1000 верстов від Якутска. Дорога страшенно тяжка, околиця безлюдна, станції розкидані на 50—60 верстов. Кругом вода або непролазний чагарник; літом хвари мошки, від котрої по хатах одкурюють ся димом. Почта ходить раз на місяць, а тоді раз на два місяці. В таку сторону повезли Ч-ого. В Вілюйську йому заявили, що вільних квартир в городі не має, а що пустує каторжна тюрма, що там „і чисто і просторо“. Хоч не хоч, а треба було приймати несподівану ласку.

Тюрма, в котрій так довго випало конати Чернишевському, стоїть кілька сяжнів за городом серед пустиру, над самою кручею Вілюя. Се подовгастиї з шіцного дерева будинок, поділений на кілька комор, дуже сухий та теплий, з частими вікнами, що позабивані залізом. Перед самими вікнами здіймаєть ся до гори огорожа з дуже високих паль, що заховують майже весь будинок від глядача, тільки віддалік заманіє самий вершок. В кінці двору стоять також дві хатини — лазня та кухня, нині напів розвалені. За палями обік тюрми виглядує як якесь зловіще опудало — казарна для сторожі; там застрілив себе почтмайстер, що й доси наводить жах на Вілюйців. Тюрму почали будувати 1861 р., маючи на меті замикати туди політичних каторжників; хотіли посадити між іншими Каракозовців, але чомусь залишили ту думку, і так вона якийсь час стояла пустою. Потім туди перевезли з Александровського заводу Поляків Огрізка та Дворжечка і держали по конепь 1871 р. Збудоване єї стоїло більш як 20 тисяч рублів. Ч-ий займав досить простору як на одного кожору з двома вікнами пасупроти дверей, страшно темну (не видно ані клаптика неба!) і вохку: в кінці квітня не можна було роззути валянків, бо зараз починала ся ломота в ногах. Камера Ч-ого мала такий вигляд: в праворуч від входу стояло дерев'яне ліжко і невеликий столик, в ліворуч через усю довжину другий стіл закладений книжками та всякими дріб'язками. В тюрмі крім самого Ч-ого помічували ся також жандарм, козацький урядник і послугач Якут.

Не довго довелось товаришам бачити ся з Чернишевським; жандари першим чином настрочив донос, справник без краю злякав ся

і поквалив сь швидко вислати їх з города в удуси (волості). Той розпорядок обурих Ч-ого, він полетів до справника і довго присоромлював його та дорікав. Товариші однак раптом були вислані з города; живучи в роздробі вони пересилали сь книжками, але поліція не пропускала жадної стрічки писаної один другому, навіть звісток про одержане книжок. Так було до самісінького 1874 року, з котрого Ч-ий лишив сь на Вілюї сам, а товаришів перевезено в Якутський округ. Жило сь йому надто сумно та скрутно. Жандарм почав замикати тюрму, коли ходив піячити сь козаками, а потім став робити те систематично що десятої години у вечері; так звільна виробляли сь нові, справді каторжницькі обставини, цілком неслухні з погляду правного. З жандармом Ч-ий перестав зовсім балакати; той витворяв йому всякі пакости, але нарешті був змінений другим, людиною досить порядною; Ч-ий навіть харчував сь у його цілі два роки, поки не прислали впять нового. В городі Ч-ий сливе ні до кого не ходив крім бабусі-чиновниці, що з початку страувала його; любив більш гуляти самотою поблизу тюрми та над берегом Вілюя, або прочищував рівчачки (одн аберіг сь й доси); від декого з улазливих Вілюйців йому навіть доводилось утікати, переважно від купців, що своєю цікавістю не давали спокою.

В октябрі 1872 року на Вілюї явив сь адъютант генерал-губернатора Синельникова, князь Голицин і обійхав усіх політичних зісланців, ніби то бажючи визнати їх нужди та потреби, а справді пошукати, чи не переховуєть сь де в тих місцях Герман Лопатин, що мав замір виратувати Ч-ого, був арештований в Іркутську і втік з тюрми. Приїзд Голицина мав один наслідок: Ч-ому замість 11 стали видавати 17 рублів казенної заповоги на місяць. Ч-ий просив Голицина запатати у генерал-губернатора, чи не можна б йому діставати з Вілюйська книжки до перекладуваня та посилати переклади до друку; Голицин відповів, що то річ цілком неможлива. З собою Ч-ий привіз книг не дуже богацько, між іншими Conversationslexicon і три томи атласа Брокгауза; небавом після приїзду до Вілюйська він одержав російські переклади Лассалля, Вермореля, Тена, Берне і др., відбрав „Отечественныя записки“ та „Вѣстникъ Европы“, з часописів „Спб. Вѣдомости“. В загалі книжок до нього доходило мало, а се становило найгіршу втрату в неволі. Братись за літературну працю з початку просто не ставало духу. Почувши про приїзд в Александровський завод жандармського офіцера Ч-ий подумав, що в него зроблять ревізію і спалив геть усі свої рукописі, в тім числі й згадані висше „Разказы изъ Бѣлаго зала“, за котрими опісля жалкував.

„Треба писати все знову!“ говорив він товаришам з розпукою. „Не вже зважитись?“ Та невпевність, що з праці вийде якась користь, спияла руку. В дек. 1873 року на Вілюї прискакав з Іркутська жандармський полковник Купенко і серед ночи просто в тюрму: обшукав до виточки Ч-ого, а не найшовши жадної стрічки писаної почав руйнувати козацькі хати в городі, лавив по льохах, рвав підлоги і т. і. — ровшукував, бачте, Лопатина, що знов був арештований і знов утік — уже безслідно, щоб вивезти, як думали, Ч-ого. В кінці Ч-ий таки прийняв сь за „Разказы изъ Бѣлаго зала“, але завжди шматував та цалив

рукониси; нарешті втратив віру в можливість продовжати своєю роботу без перешкоди, йому гідко робилось на саму думку, що налетить вихрої якась падлюка і почке скрізь кудовчитись. Загадував між іншим написати історію в оповіданнях для дітей; частина її була навіть уложена, але спалена підчас приїзду Купенка.

Чи треба казати, яке було тяжке та трудне, скільки трагізму крило в собі життя Чернишевського? Але ось 1875 р. на Вілюй приїхав Мишкин, щоб визволити його, та нічого не вдіяв і був арештований. Ч-ому ще гірше стало життя: навколо тюрми постановили воєнну сторожу, Ч-ого пів року овсі не випускали за верета, а потім його став супроводити жандарм скрізь, куди б ні він пішов. Познайомився Ч-ий з якимсь попом, став інколи навідуватись до його — пона заслали ще в дальшу глушину. Нарискав ся якийсь безглуздий справник з панібратством, а коли Ч-ий вклинив ся такої чести, той почав йому всякі утиски коїти, і так без краю.

Вілюйці згадують Ч-ого як людину надзвичайно простої та правдивої вдачі; не тяглять, щоб він коли вдав з себе іншого як справді є; так званій „висшій громаді“, що перлась до його в тюрму, він прямо відмовляв прийому, за те був без кінця прихильний до сірого люду, з великим і малим витав ся при стрічі, заводив розмову, розпитував про життя, дуже всім, як кажуть, цікавив ся. Коли довідав ся, що хто хорує, то посилав або й сам водив до лікаря, просив остатнього потурбуватись, спостерігав, щоб той не одвертів ся обіцянками. Найбільше любив діток, з охотою одвідуєчи хати, де їх бувало густенько. В теплу годину Ч-ий любив погуляти по городу та околиці, іноді блукав цілими днями розмовляючи сам до себе або виспівуючи в голос пісні, — співав, додають місцеві люде, „по німецькому“; коли зобачив супроти себе яку „вначну“ або неприємну особу, явраз звертав на бік і брав інший шлях. Зодягав ся вельми просто: полотняні штани та сорочка, з верху халат, невеличка шапчина „блинцем“, ось і вся звичайна его одіж; серед літа назував іноді валянки; копір сорочки завжди розстібнутий, — так показував ся усюди. Панське убранє, що йому слали з Росії, роздавав бідарям. Годував ся переважно молоком з житнім хлібом, а обід хоч замовляв, то частіше віддавав послугачеві. Коли де бував, то звичайно не їв і не пив нічого: наляють склянку чаю, так так вона й захолює. В коморі у Ч-ого завжди була привішена під сьмісінькою стелею невеличка діжечка з водою, набуть щоб не налязла тарканя, котрих тут страшна сила.

Не любив Ч-ий, щоб прибірали в його — се певно через те, що гидував підгляданєм, котре міг допускати; тин міркуванєм чи не треба пояснити також і се, що Ч-ий повертав назад зобачивши незнайому людину. С початку він стискав руку кожному Якутови, але потім залишив і другий радив, щоб упередити можливість зарази. Ні з ким із обивателів ніколи Ч-ий про політику не розводивсь. Один інтелігент висловив ся раз, що вірші — брідня, що згодом запанує сама проза. „Який ваш суд?“ спитали в Ч-ого. „А як на вашу думку, чи перестане коли люд співати вісень?“ відмовив Ч-ий. Один бесідник сказав між іншим Ч-ому, що его брат учить ся в університеті; Ч-ий на те тяжко зіткнув

„Чого се ви так зітхасте?“ запитав його бесідник. „Хто зна, що спіткає його на тому шляху“, ніби відповів Ч-ий. Нещасну молоду людину справді розстріляли згодом.

Переписував ся Ч-ий, скільки нам відомо, тільки в жіноцю; листи як від нього так і до нього йшли через поліцію та губернатора, нильно перечитувались (закон про перечитуване листів державних провинників не стратив ваги й досі, являючись одним із найгірших скорпіонів); Ч-ий, коли правду нам передавали, писав звичайно по кілька стрічок, але й тут не встеріг ся лихої години: за якийсь „злочинний“ лист губернатор велів раз посадити його на три доби під арешт (арешт в арешті!). Нам оповідали, що той засуд страшенно обурив Ч-ого, що своє обуренє він виявив досить палко та нестерпно, дарма, що виглядав урівноваженим; тай чи адужав би хто не обуритись?

Літом 1883 року в Вілюйськ налетіли жандарми, щоб забрати Ч-ого: йому дали право вернутись до Росції. Ч-ий був уже дідусен і не здужав йтихати верхи, то його мусіли везти на санях (возаги тут не йїздять). Тюрма лишила ся пустою. 1889 року до неї знов було занкнато чоловіка 20 політичних каторжників, але через півтретя року йїх перевезали за Бїйкал в Акатуйський рудник. Сумно позирати на палі, що були моголю такого світового розуму, як Ч-ий, за котрики конало та училось стілько молодих душ. Весною, коли ровливаєть ся Вілюй, хвиля з страшенною силою бе в беріг, а бючись підниває та зносить кручу; не мине може двох-трьох років, як тюрна, де загибло стільки незвідомих игрови дужок, загуде на віки вічні в прірву, не останеть ся й слїду ганебної жорстокости людської.

Вернувшись до Росції Ч-ий перебував першого часу в Астрахані, цурав ся гроади, любив самотину і знов віддав ся праці літературній. Головним трудом того періоду являеть ся переклад сливе 12 томів (по 1000 сторін в кожному) „Всесвітної історії“ Вебера, при чому Ч-ий додавав свої примітки і цілі розправи історичні, а в другім виданю першого тому помістив „Очеркь научныхъ понятій о возникновеніи обстановки человеческой жизни и о ходѣ развитія человечества въ доисторическія времена“. Крім сего Ч-ий адужав помістити в „Русскихъ вѣдомостяхъ“ простору статтю „Характеръ человеческого знанія“, а в „Русской мысли“ вірш „Гинь Дѣвѣ неба“, розвідку „Происхождение теории благотворности борьбы за жмань“ і „Матерьялы для біографіи Добролюбова“. Підписував ся по найбільше Андрєв.

В р. 1889 Ч-ий перейїхав у своє рідне місто Саратов і там умер з 16 на 17 окт. в 12 годниї 35 мін. ночи; хорував з давна катаром жолудка, перед смертю втратив свідомість, дуже мучив ся, проказував з Вебера; нарешті кров кинула ся до мозку і его не стало, на віки закрились очи, на віки схололо серце людини, які не часто одвідують світ. Перои земля нехай буде мученикови хоч по смерти, коли довелось так терпіти та страждати за живота! А завіщо? Ч-ий ніколи не закликав до бунту чи повстаня, але з невтолимою логікою та ясравістю розкривав на очи кожному дійстний стан сучасности, стоячи переважно на ґрунті суснїльно-економічному, мало торкаючись обставин політичних, хоч з зго писань ясно було, як він давить ся на ті обставини. Осере-

док ваги Ч-ий бачив у народі, а насамперед в его добробиті матеріальній. Вся вина Ч-ого перед урядом лежала в тім, що се була людина неодмінної логіки, страшна для того, хто боїть ся світла критики а держить ся лишень пригусом та темнотою. Чернишевський був іменно світлом все озаряючи, а се не мала вина сама в себе. Крім того йому приписували події, до котрих він не мав ані якісінького доторку; його вважали за чоловіка здатного на все проти істнуючого лалу. В маю 1862 р. (оповідав сам Ч-ий товаришам) в розпал пожарів петербурських до него в хату влітає Достоевський в такни словами: „Миколо Гавриловичу! Ради самісінького Господа, прикажіть спивити пожар!“ Ніякі запевнюваня, що він не має звязків з паліями, не пересвідчували Достоевського, — він вийшов з роспукою та ирешнім розворушенням. Що ж могли гадати про Ч-ого другі, а тим наче уряд, та ще під такої бурливий, богатий подіями час? Ті, кому треба було, обрали для себе найдорогоціннішу жертву, підтяли велитня, що в другім краю повернув би був колесо суспільности на іншу стежку. Натомісь йому судила ся каторга, що привелоли мовчати, кувала думки. Двацять років безперестанної муки не загасили однак того великого світоча, не притлумили палкої любови до рідного люду, для котрого він працював до смерти. Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідуваня! Тож пильніше звернімо свої зори! З почутем шаноби та побожности згадаймо небіжчика!

Нолбр 1894 р.

Павло Граб.

VI. Михайло Ларіонович Михайлов.

Тяжким трагізмом відбиваєть ся на тлі минувшини нещасна доля Мих. Ларіоновича Михайлова, одного з найкрасших та найталановитіших поетів російських. Родив ся Михайлов 1826 р. на Уралі. Діда его, дворового чоловіка, засікли на смерть Аксакови за те, що посмів боронити свою волю даровану ему старою панею а не признану наслідниками. Про ту історію розказав у своїй „Семейной хроникѣ“ Сергій Аксаков, а в-друге сам внук в повісті „Село Чембурово“. Батько Михайлова, гірський урядник, був людина вельми освічена, а мати була княжна кіргійська. У хлопця в малку були аж три напутьники: Француз, Німець і Поляк зісланець. 1836 р. Михайлов став учитись в уфимській гімназії, та не скінчив єї, жив якийсь час у Оренбурзі, а 1844 року вступив до петербурського університету вільним слухачем. 1845 р. стали появляти ся в „Иллюстраціи“ і других виданях его вірші; перші успіхи відтягли молодого поета від занять шкільних а навертали більше до Музи; тож батько, противний літерацьким занятям свого сина, відмовив йому всякої грошевої запомоги. Михайлову довело ся терпіти страшенну нужду. Через те 1849 року він мусів шукати собі служби і перейхав до Нижнього Новгороду. При тім він не кидав улюбленої праці, а вірші посилав переважно в „Москвитянинѣ“. До тогож узяв ся й за прозу і аложив кілька повістей, як от „Нянюшка“, „Онь“, „Адамъ

Адамычъ“. 1852 р. прийїхав до Петербурга і зробив ся співробітником разом двох журналів: „Современникъ“ і „Отечественныхъ Записокъ“. В „Современникъ“ за 10-літній протяг часу надрукував пять повістей, а саме: „Кружевница“, „Голубые глазки“, „Деревня и городъ“, „Африкантъ“, „Вольная пташка“; крім того чимало статей критичних та публіцистичних, як от: „Джорджъ Елліотъ“, „Женщины“, „Американскіе поэты и романисты“, „Дж. Ст. Милль объ эмансипаціи женщины“, „Юморъ и поэзія въ Англіи“, „Женщины въ университетѣ“, — поміщав також віршовані переклади виднійших європейських поетів. В „Отеч. Запискахъ“ надрукував просторий роман з життя провінціальних акторів „Перелетныя птицы“. Писав Михайлов і в других журналах — повісти, оповідання, переклади, віршами і прозою. 1858—1861 побував за границею, обїїдив важнійші центри Європи, а свої спостереженя та вражїня видрукував у „Современникъ“ 1858—1860 років.

Натура чутка та перенятлива, щїлком жїноча, літератор з природної вдачі, Михайлов стояв оддалеки всякої політичної діяльности аж до кінця 50-тих років. Шелгунова перша пхнула його на той шлях. В осени 1861 року він випустив поклик до молодїжі і кілька зшитків під назвою „Великорусь“. Видання ті мали надзвичайний успіх, а особливо поклик, у котрому Михайлов вказав молодїжі ві будущу роль. У „Великорусь“ він безпохибно прочув і висловив найдушевнійші бажаня громади — конституцію з федеральним складом країн, а зокрема свободою Польщі. Михайлова арештували і сенат засудив його в катержні роботи. В кінці жовтня 1861 р. коло 300 студентів було одведено за університетські демонстрації в Петербурга в кронштадську крішть, де перебували в місяць. Почувши про засуд Михайлова замкнуті написали до нього прощальний лист в стихах — знану пісню, що починаєть ся словами:

Изъ стѣнъ тюрьмы, изъ стѣнъ неволи
Мы братскій шлемъ тебѣ привѣтъ...

Молодїж зве тут Михайлова своїм учителем. Михайлов відповів сердешним віршом, котрий подаємо отсе в перекладі:

Дружно, міцно всіх вас, брата,
Я б до мена пригулив,
І надїі і проклятя
З вами разом подїлив.

Так женуть лхкі катюги
З гурту рідного мене
В хиурий край свїгів та хуги,
В підземелля камене.

Хай судились тьма та холод,
Хай тяжкий рудник — і там
Найсвятїйшу віру в молодь
Збережу на глум катам.

У гнітуції млі заганяння
 Непохитно світла жду,
 А в душі одно бажання
 Як молитву покладу:

Будь на-вєрсі сила ваша,
 В бою стрінь побіда вас
 І минай гіркоти чаша,
 Що труїла стільки нас!

Написав Михайлов ще один прекрасний вірш по дорозі в Сибір про гірку долю кайдаників, та не знаю, чи той вірш був де надрукований. Сибірська громада витала Михайлова з превеликим співчуттям та шанобою, робила овації, а найдуше в Тобольську, де з нього зняли навіть фотографію: сидить перед рішотяними ворітьми тобольського острогу, в арештантському убраню та кайданах, знятий у весь вірст. Ті овації потім окошилися на декому з урядників тобольських.

Каторгу Михайлов відбував у Кадаї, на китайській границі і завжди марив тікати; ота надія додавала йому сил та терпливости нести тяжке жите невольницьке. У його було навіть 700 руб. грошей приховано на всякий раз. На жаль він зважився позирити свою тайну якумсь авантюристови, польському повстанцеві Бингарови, з котрим умовився втекти до гурту. Бингар увів до свого розпорядку гроші Михайлова і потихеньку попросив начальство, щоб його перевело в другу тюрму. Таким робом зникла надія на втеку. На деякий час, як уже знаємо, до Михайлова прийїздила Шелгунова і прожила з пів року поблизу острога, але налетіли жандарми, арештували її і помчали до Петербурга. Все те важким каменем лягало на его розворушену душу і нарешті поклато його до труни: він умер в тюрмі літом 1865 р., в 39-тій весні свого життя.

В письменстві російському Михайлов займає визначне місце як вірцевий поет-перекладач, котрому не було рівного між тогочасними поетами; такий суд складають поважні історики літератури, нпр. Скабичевський у своїй книзі „Історія новїйшей русской литературы“. Его чудові переклади здабаеш у кожній читанці для школярів, як та кож по збірках творів класичних для дорослої громади, а такі твори як „Сон невольника“ Лонгфелло, „Пісня про сорочку“ Гуда, „Скутий Прометей“ Есхіла, пісні Бернса або Гейне становлять найкрасші перлини в перекладному письменстві російському, дарма, що воно таке богате.

Для нас Українців Михайлов цікавий та гідний уваги і яко перекладчик Шевченка на мову московську. В збірнику его творів („Стихотворенія М. Михайлова“ 1860) надруковано дві пєси: До Основяненка і Іван Підкова; остання видрукувана також в книжці московських перекладів Шевченка видагій Гербелем і являєть ся по вазному найкрасшим з усього, що там зібрано: переклад визначуєть ся близькістю передачі, добірністю вислову, мелодійністю вірша, читаєть ся легко і не прокидає обурєня своєю недотєнністю.

В р. 1890. вийшов повенний збірник перекладів Михайлова, та про те звичайна ерекада читачів дедж чи й знав, що то був за чоловік, як конав і за віщо.

Тому то ми зважили ся отсе подати деще до відомости читачів українських. Нехай спогадають добрим словом достойну людину.

Ноябр 1894 р.

Павло Граб.

Із чужих квітників.

ГИМН ДІВІ НЕБА

М. Г. Чернишевського.

Спів про битву з Газдрубаєм, Кархедонців вожаком,
Спів про гук, смертельний стогін, про молитву і хвалу.
Славить силу Діви неба Епнедокль его зложив,
А зложив в него про старця Епнедонля Теобуль.

I.

Всі, хто здужав боротись, з ранку бють ся на стіні;
Всі правителі народу в храмі Діви знай сидять,
Ми-ж на площі перед храмом, люд весь, з ранку стоїмо,
Де естрада і трибуна; Діви статуя при ній
Сперши ся на лук рукою ген на захід позира.

Глухо з далека шум бою долітає аж до нас,
Долітає відси й відти, — штури іде з усіх боків.
Та глядить на захід Діва, руку луком підшара;
Все так статуя стояла, чуда в тім не бачив люд.
Так! Сліпі не бачуть чуда, а сліпими ми були.

В храм біжать по-через площу за гінцями в слід гінці;
Поміж люд герольди ходять і роносять вісті їх.
Не вгавав штури завзятий, та тверда надія в нас:
Обіцяє нам побіду наш тямущий полемарх.
Крепкі мури Акраганту, сильці вояки его,
Береже нас Діва неба, не лякає ворог нас.

Час минає, штурм завятий і важкий для наших бій,
 Та наш сторож — Діва Неба, поратує своїх слуг.
 Час минає, південь близько, вже втомляє наших бій,
 Та всешляна Діва Неба, оборонить своїх слуг.

І біжить з лицем веселим і кричить юрба гонець:
 „Я правителям народу вістку радісну несу:
 Все інтатсь починають Кархедонські ради!“

Слава силі Діві Неба! Слава їй, буде день отсей!
 Вся Сіцилія враз з нами велічатиме сей день!

II.

Гей, залляли весь острів наш Кархедонські полки!
 На три війська розділив їх Гавдрубаль:
 На Панорі післяв Ганнона, сам пішов на Лізібей,
 С третім військом Гамількара вислав насупроти нас.
 Принесли нам туя вістку Гаадрубалеві послы:

„Слухайте ви Акраганці і на розум все беріть!
 Слово вам від Гаадрубала, — слова він не звик ломать.
 Много сил у Гамількара і відважний дух его;
 Ваші смілі, та їх мало, в поля він змете їх геть.
 Працьовиті і багаті, всяким скуством славні ви,
 Щільним кругом вренки мури горед свій ви обвели,
 Та у вас не стане сили мури ті оборонять:
 Поведе він невідхильно штурм на нас з усіх боків,
 Вашим віддиху не буде, битвами він змучить їх,
 Змучених вібе з становищ і на мури він відресь, —
 А тоді не знать вам ласки! В тім не Гамількара власть,
 Навіть Гаадрубаль, хоч добрий, не поможе вам тоді.
 Бо розлючених, півдиких хтож потрафить зупинить?
 Тож піддайтесь Кархедону, буде ласкав Гаадрубаль,
 А на слово Гаадрубала буде ласкав Кархедон“.

І правителі народу потвердили річ послів:
 „Ми правителі народу, та народ той — се наш пан.
 Правди нам таїть не вільно, ми й не втаїмо сі.
 Віроломні Кархедонці, та правдивий їх вожак.
 Много сил у Гамількара і відважний дух его;
 Наші смілі, та їх мало, важко буде битись їм.
 Хочете в неволі жити — пощадить вас Гаадрубаль,
 І на просьбу Гаадрубала пощадить вас Кархедон.
 Та, міщане Акраганту, встиду місту не зробіть!“

І послали ми всім народом відповідь таку дали:
 „Мовте Гаадрубалу! „Грекам від неволі краще смерть!
 Будь що будь, не піддамо ся, будем битись до кінця“.

В ясний нідець нам з дядька подавались вороги.
Сміло наші вийшли в поле, важко буде битись їм!
Много сил у Гамільдара, з поля він змете їх геть,
Окружить він наші мури, грає штурмами на них!..

Та здалека, між горбками зупинив ся з війською він,
Окопав горбки ровами, шанцями рови вкріпив.
Крепкі мури Акраганту, Діва Неба — захист їх!
Глянувши на наші мури возвѣда завагавсь.

І правителі народу з нами радують ся враз,
Та мовчать, сумний, в задумі старець мудрий Ешпедокль...
І правителі народу геть пішли з поміж юрби.
Та минули хвилі втіхи, паровунив ся народ:
„Він прикинувся, що вагуєть! Він нас хоче ошукать!“
Вістуні по місті ходять, закликають нас на збір,
І правителі народу так на зборі мовлять нам:
„Ми звеліли воеведі, щоб оглядний в битвах був“.

Виходили в поле наші, Гамількар став против них:
Осторожно бились наші, бив ся слабо Гамількар;
Напирали дужше наші — за озоми він ховавсь.
Так тягло ся се весь місяць: бив ся слабо Гамількар;
Так було весь день ще вчора: бив ся слабо Гамількар.
Та нараз, уже над вечір, крещко битесь він почав,
Швидко наших вишер з поля, мури наші окружив,
Засипать вдавсь наші фоса, — в ночі вже засипав всі,
А засипавши спочинув, тихо ніч цілу стояв.

Ждав він ранку — і діждав ся, а тоді на штурм пішов,
Силою страшною разом вдарив із усіх боків.
Діво Неба! Ти наш захист! Поратуй же город свій!

Довго нам грозила згуба, та побіди близький час:
Почали отсе хитатись Гамількарові полки!
Слава силі Діви Неба! Вратувала город смій,
І ратунком Акраганту всю Сіцилію спасла:
Во співають по битві наші і к Панорну поспішать,
Розібють вони Ганнона і Панорма увільнять,
А з воєвками Панорма кинуть ся й на Лілібей...

IV.

Близько, близько час побіди! Ось з полудня чебемо! —
Оттаку приєднав нам звістку наш тяжущий доледарх.
І правителі народу радують ся з нами враз..
Леш правителів дорадник, друг народу, друг богів

Щось закрити лице руками. „Що, ти плачеш, Епидокль?“
Він мовчить і тихо плаче, далі викинув з ніж юрби.
„Се він з радості так плаче“ — гурорить собі народ.

Швидко хвиля втік минає, та в ожиданці повзе.
Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема —
І правителі народу відійшли з поміж юрби.

Час минає, вже с-полудня, з битви вісточки нема.
Вже полудне геть мивуло, — з битви вісточки нема.
Щож так довго вість барить ся? Чи побіду нам звістить?..

Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема.
Зачинили двері храму, там нарада йде якась...
Час повзе, повзе помалу, з битви вісточки нема!...

„О міщане і міщанки, — вістуні говорять вам, —
Вість була від полемарха, се таємний був гоонець.
Ось правителі народу просять вас послухать їх“.

І правителі народу на естраду вийшли всі.
„О міщанки Акраганту, ви краса его і честь!
О міщане Акраганту, силу духа всю зберіть!
Вість була від полемарха, радились над нею ми.
С-поваранку до полудня був тут сам лиц Гамільнар, —
Вже й хитатись починали Гамількарові ряди.
Та в полудень від півночі до його прибув Ганнон...
Плачте, плачте по Папорні! З вами й ми ридасм враз.

„Полемарх не тратив духа, підпомоги не просив.
Та ось з заходу над лісом встали куряві клуби:
Се веде від Лілібея Газдрубаль свої війська,
Що від сих двох військ сильніші і відвагою й числом,
А від всіх сих військ страшнійший геніальний їх вожак:
Від Кірена до Тартесса в битвах лютих без числа
Всіх противних Кархедону понівечив Газдрубаль.
Він передній полк провадить, зверхній провід сам обняв.
Плакати вам по Лілібеї — з вами й ми ридасм враз...
Плакати вам по Акраганті!... Підпомоги наші ждуть!
Полемарх сказав нам тее: підпомоги треба їм!

„О міщане і міщанки, діти предків славних ви:
Газдрубаль обняв начальство, вам пощаду прирікав, —
О міщане, ви сказали: „Будем битись до кінця“.
Ми й сказали воеводі: „Підпомоги в нас нема;
Всі брати, хто битись може, з ранку буть ся на стіні.

Воеводо, ти се знаеш, то й не жди вже підмог!
 Підбадьорять хтів ти військо, та дурить его дарма:
 Ти скажи братам всю правду, се їх духа не злама!
 Без надії на побіду будуть битись до кінця.
 Кождий вояк там потрібний, тож гонців ти нам не шми!“

І затихли, заридали і зійшли з естради в вня.
 І ридали всі им довго, аж втопили ся ридать;
 І мовчали всі прибиті, та й мовчать не стало сил.

„Кождий вояк там потрібний і не буде нам звісток!“
 „Знаємо, що буде в нами і звісток не треба нам!“
 „Та герої наші братя, ну-ж устоять ся вони?“
 „Що геройство против сили? Переможе Гавдрубаль!“

Йдуть сперечки... Чути стогін... Час повзе. Вісток нема.
 Скрізь риданя, крик розпуки спорів шум перерива.
 „Що й гадать? нема надії!“ Стогін дужшає кругом.
 Час повзе, вже вечір близько. Спір затих, надій нема.
 Згідні всі: „Нема надії, то й не хочемо ві!“
 Скрізь риданя, крик розпуки стогін здавлений глушить,
 І в гарковій смертельній все в один злило ся шум.

„О міщане і міщанки, — вістунн говорять нам, —
 Полемарх прийшов із битви, вісті в битви сам приніс,
 І правителі народу просять вислухати його“.
 І воскресла в нас надія — о нерозуме людський!
 Всі ми збіглись до трибуни і тиша настала скрізь.

Ось він! Кроками важкими на трибуну вихожа
 Втоплений у довгій битві мов дідусь — негутній муж,
 Весь покритий пилом битви, весь кровавий, чорний весь,
 І зібрав всю силу духа і промовив полемарх:

„Я із битви, вістник смерти. Красша Грекам смерть від пут!
 О міщане Акраганту, славний буде день отсей,
 Усю ніч не згасне пурпур вечерової зорі!
 Предки в нас були хоробрі, славу в битвах здобули,
 І як славних предків діти бились ми увесь сей день.
 Прояснились наші очи, тіни предків нам видні:
 Там на хмарах пурпурових віють ясні тіні ті
 І приймають у обійми тих, що нині полягли.“

„Від геройів, рідних ваших, я приношу просьбу вам:
 Бенкет радісний готуйте! Много рож у вас в садах, —
 Нутеж живо втрь віночки, надягать святочний стрій,
 Щоб почавсь наш пир при світлі вечерової зорі!“

Мало нас живих лишилось, ворогів що хвили більш;
 З ранку ми бемось невпинно — не стає вже наших сил;
 Потомились наші руки, притупили ся мечі.
 Відступавмо вже к місту — Керхедонці гульє на мур!
 Запаліть всі враз булшки! Виріжте жінок, дівчат!
 Красше гинуть їм з рук рідних, ніж в неволі пропадать.
 Та допоки Греків стане, в піснях славити муть нас!
 О міщанки Акраганту, згідні ви на пир такий?*

Він ослаб і на естраду звільна віступать почав.
 „Славити муть нас Грекині, поки Греки в світі є!
 Радомн йдено на пир сей! Добре радить полемарх.
 Ріжте нас, брати, сунруги! Від неволі красна смерть.
 І в одежах пурпурових, у віках із білих рож
 Почнемо свій пир при блиску вечерової зорі!“

Втім мов вихром підійнятий на трибуну верх юрби
 Вийшов згорблений, простуєсь, свіжий мов у цвіті літ,
 І підняв до неба руки, в небо погляд свій підвів
 І могучим словом громом відізвав ся Епипедокль:

„Власть правителями править сходить на менé з небес:
 Серцем чую голос Диви і устами проповід:
 О міщане і міщанки, не пропаде Акрагант!
 В людях нам нема ратунку, та всеяильні небеса:
 Не від Греків сила Греків, від Олімпу сила їйх.
 Ви служили Артеміді — вірши вірна є вона
 І зійде вам на підногу ваша Діва із небес.
 Ви бороти ся не вдатні і послабли руки в вас —
 Не в руках і не у вдатку, в серці Греків сила їйх:
 Сила серця з неба клаче вашу Діву в поміч вам.
 Ви правителі народу, ось вам перший мій наказ:
 Посилайте за оружжя, роздавайте всім єго!
 Ви дівчата до богині всі припадьте в молитвах:
 Їйх почує Діва Неба і зійде на поміч вам,
 Дужі стануть ваші руки, серце ворога здрігнесь.
 Я-ж тепер уряд найвисший архонтарха*) сам беру
 І до битви весь народ я, до побіди поведу“.

І дівчата до богині всі припали в молитвах:
 „Брата наші згibli в битві, Керхедонці йдуть на мур --
 Ти ратуй нас, Артемідо, в статистию отсю зійди!“

Статуї лице паліє, очи блиснули огнем!
 „Сходить нам на поміч Діва!“

Сміло в битву верглись ми.

*) Архонтарх — вождяк над вождяками.

Піднияс руки Діва, натягас лук тугий!
Сіпле стріли Діва Неба, перхли в ростіч вороги.

Крепкі мурн Акраганту, сильні вояки его;
Та коли зножешь війсьєко, ворог вже відрєсь на мур,
То —

Воєсьльна Діва Неба, вірна ти, хто слухать їй.

Із великоруського переклав
Іван Франко.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

Х.

„Край наш — каже Василевський *) — може не лиш сільську господарку розвинути високо, але має місце також для широкого розвитку промислу фабричного. В обох галузях уважне око може добачити слабі початки поступу. Будують ся дорога, проколює ся поволн торговля, подекуди закладає са одна або друга фабрика, там і сям видко проби заведеня якоїсь раціональнішої господарки по селах. Але все те йде дуже пєняво, несміливо і слабо. Поступови промислу і богацтва краевого стоїть на перешкодї убожество сільського народа. Де ж лежить причина сего убожества? Не лежить вона — каже він — ані в неврожайности землі, ані в надто малих надїлах мужиків, бо надїл їйх хоть не на збогачєнє але всеж таки вистарчать на те, щоби прожити і зберегти дещо на неврожайний час. Добрий господар не раз на загороді має ся ліпше, як інчий на цілім ґрунті; німецькі колонїсти мають найгіршу землю (?) і найменче поля (?), а найліпше їм веде ся. Не лежить вона також в недостатку урядової опіки. Впадає лиш в очи не достаток грошей, дешєвість продуктів рїльних, шкідливий вплив жидів, темнота, недбальство і пиянство народа. Коли би мужик користав зі способів заробкованя, свого хліба зараз по живих не марнував, коли би при збільшєннх доходах знав інчі потреби окрім горїлки, тоді би піднесла ся цїркуляція грошей в краю і зарїбки клас промислових, а через те також число консументів і ціна рїльних плодів.

*) O włościanach w Galicyi. Dzieło Tadeusza Wasilewskiego. Część trzecia: Plan poprawy stosunków włościańskich. (Ружоине бібл. Осєолїнських, н-р 32 35. картка 49—73).

„Деякі приписують всю нужду нашого народу жидам і їх впливови, каже автор. Чому ж жида в іичих краях не мають такого впливу? Жид ошукає лиш того, хто ему дасть ошукати ся, не візьме лихви у чоловіка, котрий у него не вичить. Ту велику перевагу дала жидам теплота, недбальство і пиянство нашого народа (а у дідичів?). Без тих причин нарід жидівський, діяльний, запападливий, бережливий, маючи в руках капітал оборотовий і вмючи его ужити, був би для краю великою помічю а не нещастем“.

„Мав же би сам нарід бути причиною своєї нужди? Нарід се ретельний, побожний, роботящий, вдоволеный малим, котрий с-поконвіку, повбавлений обивательських прав і користей, сповняв і сповняє вірно всі обивательські повинности, всі злидні зносить терпливо, як коли би ждав і виглядав, аж ему з тої самої руки прийде ратунок, від котрої привик носити прикрости. Мужик наш людяний і услужний: подорожному покаже дорогу і сам его поведе, в пригоді поратуге; бідний, а з гостем остатнім шматком поділить ся; жебрака від воріт не віджене, сироту прийме і зі своїми дітьми виховає. Вміє також бути вдячним за справдішні добродійства, коли переконає ся о ширости добродія; вміє ціняти пана стачного, доброго господара хоть строного; а увараний справедливо і не над міру провини певне не буде ані скаржити ся ані встяти ся. Має наш мужик також здоровий розум, котрий справедливо називають хлопським розумом; він дотепний і має вроджене м'яке серце, хоть сі добрі прикмети часто у него придавлені. Наш нарід з природи добрий, має отже лиш ті недостатки і злі сторони, котрі в кождім народі і в кождім віці бувають наслідком пригноблення, понижєня і темноти“.

„Хто бачив, як у нас мужик перед паном здалека шапку здїймає, як ему аж до ніг клонить ся, а в нічим ему не вірить і ві всім радо его кривдять, — хто порівнає богацьке житє шляхти з убожеством мужиків, — хто побачить економа на лані підганяючого до роботи буюком так само старця як і недолітка, жінку беременну або з дитиною при грудех, той скаже, що в сім краю панує неволя і гнет. Неволі нема (?), але гнету дармо хотіли б ми відпирати ся, бо акти властей судових і політичних, безперестанні преграваційні комісії і жарева осінніх пожеж підложених истивою рукою свідчать против нас... Але гнет сей не може бути (?) такий загальний, як загальне є убожество мужиків, бо навіть по селах, де пани добрі, подябуємо ті самі злі сторони народа, котрі ми признали яко наслідок гнету. Мусить отже і тут бути щось похожего на гнет, що веде за собою подібні наслідки і поиммо найщиршої охоти пана не дасть усунути ся. Тай але би було, як би доля мужиків залежна була від характеру пана, бо пан добрий або злий є, як сказав царь Александер до пані Стаель, щасливим або нещасливим случаем для свого села“.

„Скоро однакж причина злого не лежить ані в природі краю, ані в за малім наділі мужиків, ані в характері мужиків, панів або уряду, то можемо потішити ся і надїяти ся, що вона не є хоробою неудициною, коби лиш удало ся усунути ві причину. Як ми бачили, причини тої не треба шукати ані в самій темноті і недбальстві нашого народа,

ані в самих гнеті панів, ані в самих заташованю промислу і торговлі. Темнота, недбалство, гнет, вплив жидів на нарід, брак готівки в краю, те лиш симптоми і способи, в яких проявляє ся хвороба одна, можна би сказати, скучайна; воли би ві усунути, то щевли б і ті симптоми. Не вилічавши ві шкода й надіятись, що способами, котрими б ми одному або другому в певних симптонів брали ся зарадити, приміром товариствами тверезости, заведем шкільок, будованям велізвиць або заостренем кар за ирегравації, годні будемо все лиш вирвати с коренем“.

„Тою хоребою, даже Василювський, ти солітерон, котрий гризе наше тіло в природи здорове і справляє ему такі муки, є панщина, як се побачимо застановивши ся над нею близько.“

„Панщина сама по собі не є неволею, але має форми неволі і богато наслідків із нею спільних. В хвилі, коли повсталала, була *malum necessarium* (?), иніи стала вона злом непотрібним“.

„Мужики галицькі — каже він дальше — не за дармо, не з особливої нерольницької повинности відробляють панщину, але відробляють ві замість чиншу в ґрунтів, котрі держать від пажів. Скоро земля є власність панів, а мужики ві носідають і пажитки в неї побирають, то справедлива річ, щоби частину тих пажитків віддавали властителям“ (Рукоп. Осс. 3225).

„Сносіб виплати (тих пажитків) грішми, плодами або роботою не змінє природи відносин правних. Коли наші села закладали ся, грошей не було, а осадник окрім сих фізичних нічого не приносив; не мож було отже укладати ся з ним інакше як лиш на частину плодів (осини, десятини, кури, яйця і т. д.), або на роботу. Але властитель землі, котрий значву ві часть лишав для себе, не був ласковий на плоди, а потребував рук, щоби свою землю обробити; найбільше отже умов стало на роботизну, а слід і доказ тих умов задержав ся доси в наших інвентарях. Панщина у нас не повсталала ані з неволі (?), ані з завоївованя (:); обовязок до ві відроблюваня є відносною зовсім цивільною(?), а праця заступає чинш в ґрунту (?). Першу умову заключили (?) перші осадники (?), а вождий наслідник бравши ґрунт на свій ужиток приступав до неї (?). Панщина означена *quoad quantum et quale*, пристосована (?) до величини ґрунту, з котрого відбуває ся. В одних місцях вона більша і тяжша як в других, бо (1) вартість ґрунту і роботи була ріжна в ріжних часах, коли села повставали. Наш отже *titulus* до ві побираня єсть правий (?), санкціонований (?) споконвічним посіданем. Відбирати се право, менкоїти носідане дідичів і зменшати йїк маєгности я не думаю. Сам же що посідаю, посідаю в землі і панщині, а стратити сего не хочу, маючи семеро дітей“.*)

„Не оплата отже, але сносіб ві побираня в роботизні замість в грошех примерий і має на собі ціли неволі. Чиншівник віддає також часть свого доходу, а ти самий часть своєї праці виложеної на те, щоби з землі видобути той дохід; але чиншівник є паном свого часу,

*) З листу Василювського до Івана Федоровича в Грималові з д. 23 апр. 1844, вопис в рукописній збірці д-ра Ів. Франка.

уживає свого тягла і знаряддів коли потребує, не дієвав в господарстві від нікого перешкоди ані перерви, може отже мати від своєї особистості всі ті пожитки, які своєю силою і спосібністю годен з неї видобути. Кожду роботу господарську робить в пору, а коли має зайві сили, може ними заробити найкращи до роботи у других, але наймає ся по справедливій ціні і лиш тоді, коли через те дома нічого не гратить. Противно ж мужик, котрий відробляти мусить панщину, іде на своє поле не тоді, коли треба, але коли ему дозволять. Кілько ж то разів его збіже вже домагає ся серва, а він в поваділок, вівторок і середу відробляє панщину, коли тимчасом его зерно онадає з колося! Щастливий ще, коли ему в четвер не перешкодить дощ піти на жинка. Так само коли звязаного в один ужиці збіжа в перших трьох днях другого тижня за-для панщини не годен був звеста, а четвертої динни пустить ся слота, то збіже его в снопах поросте, бо навіть в перервах слоти кликаний на панщину не може своїх волукінків переставити і пересунути. Не інакше діє ся в еравах, сіянен, сімососами і кождою інчою роботою. Жадна робота не робить ся в пору і одими тяглам, на чім в господарстві найбільше залежить. Ідучі до світа на панщину а в ночі з неї вертаючи не має коли доглянути свого господарства; роботу челяди завдає на здогад та й тої не догляне. Коли за себе пішли парубка на панщину, то лишивши ся дома без тягла іде до дрібної пішої роботи, котру би хто небудь міг за него зробити, коли тимчасом важніша робота спочиває, а він весь день не знає, як парубок з тяглом обходить ся. І тягло се завжди вже умучене кількоденною панщиною вертає до власної роботи. Дізнаючи отже ві всім перешкоди, перерви, трудности, маючи на всім страту не має він від своєї особистості і з своїх сил тих пожитків, котрі би вони могли принести, коли би він своїм часом і силами міг вільно распорядити. Кождий день панщини коштує его в стратах і перешкодах два рази більше, як наловин пожитку приносить, хоч би був відроблений найширше“.

„Але панщина як раз за-для того, що робучого чоловіка тільки коштує, не буває щиро відроблена. Мужик, котрому вона тільки страти приносить, уважає єї гнетом і нещастєм, усуває ся від неї о скілько може, вишукує собі всілякі причини, щоби вийти як найшвидніше, виснаває найслабшого і найлінивішого робітника, умине для панщини держити найгірше тягло і найгірші знарядд. Та й того тягла господар або парубок ще зберігає, зберігає й себе, стає серед роботи, отягає ся, дарує, коли лиш бука над собою не видать, — а коли его підганиють, то мілко плуг в землю зануоває, або коли не оре на заклад, то кождої хвилі має щось при плугі направити; при жинках киває ся а не жне; крутить переверсла, перевертєє збіже, а не вяже; при кісьбі довше косу остриє чим єї уживає, стерню лишає високу; при молоченю вимакує ціпом, замакує ся але слабо бє. В вождім кроці і движеню старає ся собі зробити полекну і наставника ошукувати. Панщина є отже школою лїнної роботи, школою ошукати і підступу, причиною, за-для котрої мужик держить невадале тягло і знарядд, котрини потім і на себе роблячи з привычки робить лїнво, надій пожиток з такої роботи має і час напрує. Поставлений над робітником наставник має доглядати, щоби

той робив як найбільше і як найліпше. Нехай робітник і щиро робить, то ще й того наставникови буде за мало, він усе буде підганяти. А постав найновільнішого флегматика над робітником дужки сносібним до роботи а лінвним навмисне, котрий удає, що робити не годен і кожної хвили намагас ся опукати увагу наставника, — чи терпимість сего послиднього не урве ся? а тогді як легко обурене може перейти мірку!

„Робітник нанятій лехке знайде зарбобок і ліпше буває плачений, коли приходять до роботи з добрим тяглом і згарядом, а складно і радо робить. Інакшого можу не приймати; коли лінвний, мало і эле робить, можу ему потрутити з платні, можу погрозати, що другий раз его не прийму. Робітник панщинний не має тих приук, ані я на него тих способів; тут лиш грізьби з одного, страх з другого боку годні зарадити. Най же против себе стане двое людей, з котрих один з рана до ночи з прикусу робить, другий грізьби і прикусу уживає; най така приграсцена відновлює ся між ними по три рази на тиждень, від віку недолітка аж до піанної старости; чи з неї не виродить ся ненависть, тий шкідливійна з боку наставника, що згаряд грізьби має в руці і має діло не з одним але зі соткою таких упертих—тий страшнійна і гллубша у мужиків, що придавлена в гллубині душі і таякою слезом годована? Чи ненависти тої мужики з часом не звернуть на самого пана, у котрого наставник є лиш згарядом? І на оборот чи наставник не буде старав ся впоіти в свого пана переконання, що лиш страхом і грізьбом можна мужиків провадити і в послусі удержати? Відкиж тут взяти ся має прихильність і довірчивість? Чиж при таких складі річей дивно, що мужик навіть подарунки пана уважає за поживу, котру дає ся худобині, щоб могла довше тягнути? і що в сім упередженю ставить его найснасеннішим роспорядкам мерешкоди і відкидає найадоровійнші ради?

„За-для тої неохоти до пана мужик рідко коли опустить нагоду, щоби в дрібних річах пана не покривдити. Всюди его обкрадає, в'орує ся, випасає дуги і за-для панщини уважаючи себе новольником, коли пуєтять спутаного боя в панський засів, заспокоює свою совість тий росумованки: „І то панське, і я панський, і моя худоба панська“.

„Прикусова праця під буком, безнастанне зваганє зробити собі полекшу з безнастанним страхом перед тілесним побоям понижує, упідлює чоловіка, придавляє в нім почутє людської гідности і всякі благородні чутя. Працювати а з праці не мати жадного можатку, се не захочує до праці; терпіти нужду, пониження, прикристи без надії поліпшення свого положеня, се чинять рівнодушним для будущини. Звідси те недбалство, головний недостаток нашого народа. Не дбає він о заспокоює жадної інчої потреби окрім потреби, щоби журбу свою утопшти в горілці, яко найдешевшій з розаривок, котру собі годен справити, а котра при поверховній дешевости найбільше его в році коштує.

„Панщина веде отже наших мужиків також до пиянства або по крайній мірі підпомагає пиянство, раз для того, що удержуючи їх в убожестві не дозволяє їм замивати інших приємностей жити, а по друге для того, що наражуючи їх на щоденні страти і прикристи, удержує їх в безперестаннім роздразненю, а навіть в більше обраованих вер-

ствах бачимо не раз людей, котрих заведені надії, прикроости життя, душа змучена злиднями довели до п'янства.

„Панщина в кінці удержує наш нарід в темноті. Не маючи надії поправити своє положення, не дбаючи о будучину для себе, батько рівнож мало дбає о будучину дітей. Сам ліннвий не зашепять в них любови до праці. До школи їх не посилав, бо не має вїдки покрити видатки шкільні, ані чим дітей огорнути; не посилав, бо сам відриваючий панщиною від роботи хоче дїтьми виручити ся. Ледви дитина від землі підросте, вже їй дають няньчити молодших, бо мати або замість чоловіка пішла на панщину або несе єму туди їсти або за него в полі робить. Старші пасуть худобу і на пасовиську лїнухуючи вчать ся всякої роспусти. Але припустим, що парубкови удалось би вичити ся в школі і з неї вернути на батьківський ґрунт. Чи при панщині буде навколи просвічувати ся дальше, чи при ній не забуде того, чого навчив ся? Висша освіта дасть єму лиш тим дужше почути всю недогідність панщини, всю єго недолю і пониженє, ще сильнійшу збудить в нїм неохоту до пана і в ще більшого роздрознення доведе єго до тим більшого замороченя душевних і фізичних спосібностей“.

„Убожество, знеохоченє до праці, недовірчивість і ненависть до висших верств, роспушта і унідленє, п'янство, темнота — се признаки неволі; у нас хоть неволі нема (?), то ті самі овочі видає панщина“.

„Коли би хто — каже автор дальше — на доказ несправедливости такої критики панщини хотів вказати на те, що і дрібні міщане, чиншова шляхта і необовязані до панщини мужики в маєностях камеральних і міських найже вовсім не різнять ся від панщинних мужиків, а противно і по селах панщинних найде ся багато добрих гаадів, то на те між инчим мож відповісти, що в краю покритім селами панщинними і народом через панщину доведеним до убожества, недбальства і темноти поодинокі села вільні від панщини не можуть підносити ся як острови на океані ані багато від тамтих ріжати ся. Впливаюче з панщини недбальство і неморальність народа є як хвороба, котра ширить ся заразою. Як тій заразі підпали дрібні міщане і дрібна шляхта, так і поодинокі села увільнені від панщини підпадати муть їй доти, доки причина сеї моральної зарази в цілім краю не устане“.

Але панщина і пана більше коштує, ніж єму приносить пожитку, „бо хоть купуючи село заплатив за панщину дешевше як коштують дні добровільно наняті, то все ж таки заплатив за ню більше ніж вона варта, бо заплатив:

а) за всі дні, котрі на мужиках будуть заягати чи то за-для хориби господаря, єго челяди або тягла, чи то за-для недбальства наставників, котрі ліннвому господареві дадуть затыгнути панщину з тижня до місяця, з місяця до року, а котра опісля пропадає, хоть через довгі літа стоїть в списі ренанентів; заплатив також за всі дні тяглі, котрі мужик по утраті худоби відбуває пішки; заплатив в кінці за панщину від пусток (господарств покинутих), котрі часто через довгі літа спочивають без господаря; і від тої всеї невибрахої панщини платять завсїгди урбаріальний податок.

б) Не доста що єі купив, мусить єі купувати в-одно, бо щоби єі побирати, мусить годувати мужика і зго худобу кожного переднюку, мусить єму поволити насти, достарчити дерева, купувати коні або воли кожний раз, коли їх стратить, або на їх купно позичати єму гроші, котрих найчастіше не відбирає.

в) Для панщини і в причини панщини поносить властитель маєтності весь тягар ошкі над мужиками. До неї належать: юрідикція судова і політична першої інстанції, стягане податків, наконель роботи надзвичайні, як: ректифікація Йосифової урбарії, кожний індивідуальний розклад нових податків і т. д. і удержанє підданих в таких стані, щоби вони були спосібні платити податки.

Коли би мож всі ті страти і кошти взяти під крейдку, каже Василевський, тоби показало ся, що кожда днина панщини є два рази по над свою вартість заплачена, а то тим більше, бо

г) до податку урбаріального панщина таксована після вартости робучих днів без потрученя всіх тих видатків і коштів.

д) При тим ніщо не марнує ся так як панщина. Економ єі не шанує і не береже; до одної роботи ставить за мало людей і робота тягне ся а час відповідний минає, — до другої дає людей за багато, котрі собі заваджають і одні другим перешкаджають, переходять по скінченій одній роботі до другої часом о пів милі і марно тратять час на дорогу. Та й самі пани часто панщину марнують. Кілько ж то маємо гораденє в краю, на котрих дідич фактично тратить, а котрі удержують ся лишень томұ, що як повітря і води так і панщини ужитої при услугах в горадльни, при рубаню і звозеню дров і при управі бараболі зовсім не рахує ся. Коли би прийшло ся робітника платити, то ніхто би не брав ся до такої нерозумної спекуляції. З тої самої причини засіваємо далекі неврожайні поля зерном, хоть пожиток з них не вертає вложеної праці; засіваємо їх, замість ужити лучше під пасовсько, лишень томұ, бо є панщина і треба єі до чогось ужити.

„Панщина отже навіть тоді не заслугувала би на особлившу похвалу, коли би єі мож уважати яко дешевий спосіб господарованя; але — панщина є машина дорога, котра але служить і найменче оплачує ся. Кожда робота роблена панщиною іде поволи, перериває ся і виконує ся недокладно, зі стратою сил і часу. Коли властитель рушить всею силою панщиною в перших днях тижня, то мусить в послідніх відпочивати, а тимчасом в господарстві все на тім залежить, щоби жадна робота не ждала, щоби вхопити час відповідний і робити скоро, живо і без перерви. Коли хто хоче завесті щось нового, то до непривичної роботи панщини зовсім не може ужити. А навіть при звичайній роботі робітник дужний, вправлений, в лишню охоту, поставлений побіч лівного і неспосібного або зго випередить або мусить зго підждати, робота йде неточно і недоладно, а день обох їх числить ся однаково. Неудалий віз висланий зі снопами на переді ломить ся або але наложений перевертає ся і всіх за собою задержує; але уставлена стирга валить ся або закакає; злий молотник велику половину зерна лишає в соломі. На всім страта часу і шкода. Кожний, хто нав є панщиною діло, знає отже, що панщина річ мало придатна і певне кож-

дній господарь волів би заступити єї своїм власним тяглом і парубками або роботою наємною. Поширо того переконання уживаємо панщина, бо єї наємо, а справлене власного тягла, удержане парубків, наємна робота, вимагають накладу, на котрий нас не стати. Подаємо в тій мірі на дроворуба, котрий дрова дуває ножем, бо не має сокири. З мужиком панщином, отже неприхильним і недовірчливим, не можна ані в порядкувати свого поля, ані зробити заміня грунту в цілі заокруглена фільварків. А пасовиска по двірських полях і лісах перешкаджають раціональній господарці польовій і лісовій.

„Окрім того властитель панщинного села поширо найліпшої волі виставлений на спори то за-для того, що мужик не вишов на роботу або спізнав ся, то за-для того, що але має тягло або які господарські знаряди або але робить. Ніколи ані відпочинку ані свободної мисли... Бачно нерас панів на-скрізь праведних, котрі навіть гадки тої не мали, щоби утискати мужиків, а котрих їх заступники або посесори заколотили з громадою і тии ціле їх жите застроїли. Часом в дрібних непорозуміннях приходять поволи до завзятої неприязни. Не раз бачили ми мужиків підбунтованих, котрі відмовляли дворови всякого послуху і не хотіли відробляти повинностей. Бувало й так, що коли право було по боці дідича, то мужики поширо однаких рішень у всіх інстанціях, поширо грозьб, екзекуції, тілесних кар не покидали свого завзята; треба було уживати помочи військової і викидати їх з gruntів, а найбільше вередливих з села. Але пан на чім мав пошукати страт, котрі поніс в часі довголітнього спору на самім убутку заперечених повинностей інвентаріальних?“

За-для панщини мусить дідич тринати багато офіціалістів, бо при кожній роботі треба поставити наставника. Але відповідних тяжко найти, а за кожде їх діланє дідич відповідає. Так само відповідає за посесора, на котрого звичайно не дивить ся. Хто село пускає в аренду, не знає ніколи, кільки за него візьме, бо не знає, чи посесор не наробить єму прегравацій, котрі окрім страт і несурокою на будуще, в самих відшкодованях винесуть більше, ніж приніс чинш в аренди.

Панщина деморалізує офіціалістів, посесорів, навіть панів. „Безперестанна потреба супереки, боротьби, підглядуваня ділань других людей робить чоловіка терпким, недовірчливим, вичерпує єго терпчивість. Щоденні шкоди роблені зі злої волі, веретельне і підступне поступуванє зродить з часом охоту пошукати собі дорогого відшкодованя за стра-ти, против сітей ставити сіти, против підступів підступ; а можливість шкодженя є в руках, а закони дадуть ся всіляко толкувати; є нагода, є й покуса. Не один молодий ідеаліст, що хотів бути батьком для своїх мужиків, тратить в боротьбі з панщиною, непослухом, хитрістю одну ілюзію по другій, особливо коли єго притиснуть довги, докучить потреба, і за кільки літ з філіантропа стає паном прикрии, докучливим, навіть лідкомим. Коли би та страта, котру панщина приносить — каже дальше автор—дала ся обчислити, то зі страхом побачили б ми, що чоловіка сил продукційних в краю, половина праці і єї позитивів жарне пропадає і гине — а то в краю, котрий не має надіру сил продукційних, в котрім має брак рук і капіталів загально нарікаємо“.

„Дотикаючи двох найважкіших верств жителів не дає вода виробити ся верстві середній, робить неможливим розвиток промислу, заволодує жителів і цепить ненависть. Шкодить добрій славі народа, бо ославила панів яко гнобителів а мужиків яко негдарних, лінних, паниць, неспосібних до роботи без бука“. (Рук. 3225 карта 49—60).

„Був час, коли шляхтич від молодости аж до сивого волоса в простій бурці уганяв на кони за Татарами, або урядував, соймував і радив, а мужик за него дома на хліб робив. Тоді і хлоп був бідний і пан. Шляхтич коли пошив ся, то хіба ві староства від короля, а доживота від можлиого пана, але не з рїлі, не з господарства ані з промислу. Тоді мужик розумів, що пан ему потрібний, бо его боронив, за него бив ся або радив — та й дерев'яні двори шляхти менче відбивали від мужицьких хат, як наші нинішні палати. Ті воєнні часи минули. Нині кождий нарід стоїть промислом і богацтвом — нині мужика беруть в рекрути, а панич дармує. І нам треба промислу і богацтва, і ми їх хочемо. Але хіба ж можуть богацтва збирати ся в краю, де більша часть сил на панщині без пожитку пропадає? Чи може промисл повстати в краю, де на 4¹/₂ мільона жителів більше як 4 мільони т. в. більше як ⁹/₁₀ частей живе в нужді, не знає потреб, нічого не збирає, і де нема ціркуляції грошей?“ (З листу до Ів. Федоровича).

„Панщина времї в посіданнї дуже непевним. Уряд терпить панщину, але їй не сприяє і може ві знести. Чи уряд в такім разі дбатиме про всі ті выгоди і улєкшеня для дїдичів, котрі вони нині в дорозі добровільної загоди можуть собі забезпечити, — чи дбатиме про історичну минувшїсть і народність, котру лиш ми самі знати і докладно оцінити годні? В найліпшїм случаю така благодатна реформа не нашою буде заслугою. Переставши тоді бути потрібними народами, останемо ся посеред него малою горсткою, зненавидженою або по крайній мірі рівнодушною і майже чужою, а закид ображеної людськости в придавленій через нас масі народній лежатиме по віки вічні на памяти шляхти польської. Вину предків лиш самі потомки можуть затерти; їх і свою добру славу лиш цілковитим винадгородженем можуть спасти“.

„Але може й так стати ся, що мужики самі не схочуть дальше робити панщина. Певне що уряд тоді став би по стороні прав прислуговуючих дїдичам і придавив би бунт. Але чи по придавленю верне супокій і згода? Мали ми приклади на Україні, як придавлений пожар довго тліє в попелі і за першим подувом вітру розростає ся в нове полумя, як покоління поколіню передає піксту, котра в потоках крови пригасає, лишаючи по собі руїну і не затерту ненависть. Минули літа і покоління від Коліївщини, час зрівнав ві слїди, а нині ще пісня або лиш медьодія козацька які чутя будить в наших народі руськім?“

„Знести отже в краю наших жирним способом панщину значить забезпечити ему супокій на віки, зробити соціальні бунти неможливими“.

„Так отже людськість, справедливість, добре понятий власний інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю і его супокій домагає ся знесеня панщини“. (Рук. 3225. картка 60—61).

Від кого ж має вийти ініціатива до сеї реформи? Очевидна річ, каже Василевський, що від самих властителів нагностей, бо загода їх

з народом повинна бути цілковита і щира (тажже 61). „Може зрештою панщину відібрати дідичам воля уряду або революція в краю, в останнім случаю без жадного, в першій може без достаточного відшкодованя. Нині можемо ще о ній годити ся і під „справедливими“ умовами ві зречи ся. Зробім же се! Прогодім ся з народом, забезпечимо собі будущнну, хоть би се не обійшло ся без жертв з нашого боку“ (лист до І. Федор.) Уряд без уділу дідичів може все зрештою, але єдності і згоди потрібної до успокоєня краю не досягне.

Звнесенє панщини повинно бути цілковите, не огранічувати ся на половиничних средствах, на дрібних пільгах, бо половинчі средства не доведуть ніколи до цілі. Дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє, бо прав їх до побираня панщини не може ані уряд ані мужики нарушити, а окрім того на маєтностях панських загіпотековані права третіх осіб, а вартости гіпотеки не мож нарушувати, бо се би підкодало публичне довіре.

Дарованє панщини було би зрештою без пожитку. Лиш той уміє добріє шанувати, хто до него прийшов власною працею або заходами і працею свого предка(!).

Але з другого боку власителі маєтностей мають лиш право жадати удержаня вартости тих маєтностей, а не повинні в звнесеню панщини шукати зарібку або понадмірного виладгородженя.

Зі звнесенєм панщини мусить бути сполучене наділенє власности ґрунтів і вложеноє добрих шкілок. Мужики звачуть і розуміють чаруючу силу власности. В Перемишкїм один дідич заявив своїм громадам, що хто на початку кварталу заплатить чини відповідаючий вартости панщини, той через цілий квартал буде вільний від панщини. Зробив він се на пробу, думаючи приступити до заключеня рішучої умови з громадами і подати ві до урядового затвердження, коли проба удасть ся і самі мужики переконають ся о користі переїня панщини на чини. Минуло кілька літ, але лиш частина господарів тої маєтности користає з тої „ласки“, коли тим часом о кілька миль від неї цілі громади великого ключа приступили в охоту до загоди з двором, приймаючи ся замість дотеперішньої панщини платати більший чинш як той, якого вимагав татой властатель від своїх, і зрікаючи ся рівночасно всякого пожиткованя в ліса, бо загода ся заключена була від разу на вічні часи.

Право до ґрунтів, яке прислугувало мужикам в колишній Польщі, коли не зовсім відповідало нинішньому понятію *dominii utilis*, то по крайній мірі було дуже близьке (?) до него, а уряд австрійський хоч йм того права не відібрав, то всеж таки не висказав сего виразно, а через заведене вічної малолїтности мужиків навіть єго огранічив. Натомісьць права властителів маєтностей до ґрунтів через мужиків посідаєних в своїй сути не різняють ся від прав *dominii directi*. Властителі маєтностей не стратять отже нічого зі своїх прав коли виразно признають а радше повернуть(!) мужикам право *dominii utilis* а особливо право вічної аренди в цілім обсязі, який єму надає австрійський закон цивільний.

Мужик буде отже ніг свій грунт задовжувати, застававати, віддавати в часову аренду, продавати, дарувати. Інш одно ограничене на бути: неподільність ґрунту і перехід его на одного потомка, а також заваз лученя кількох господарств в одно, бо і мужики багаті скуповували би ґрунти та й не одна домінія закупила би з часом усі ґрунти докожені в сі території, бо відкопчити їх від такого скуповування не можна. Там отже де тепер є кількадесят, сто або більше господарів, повстало би кілька або кільканадцять середніх фільварків і ми мали б в одного боку посилені домінікальні ще більші і до господарування трудніші, як тепер, а з другого боку збільшило би ся число середніх господарів, а наш динішній стан мужицький остав ся би без землі і дійшов би до стану зарібників, отже став би ще біднійший як халушники, бо був би без кута і хати.

Що авнесено панщини спочивати муць дятарі привязані до ґрунтів лиш на них самих без уваги на особу посідача; буде їх отже мож цошукувати на самих ґрунтах і екзеквувати через виарендованя або засеквестроване доходів або через виставлене ґрунту на продаж, а в тій ціли треба буде завести данги ґрунтові. Не буде отже так як до тепер, що коли мужик залягаючий з панщиною ґрунт покине, то новий, що по нім настає, не відповідає на задеглости; бо за задеглости буде відповідав сам ґрунт.

Що ж має прийти на місце дотеперішньої панщини, за котру Василевський хоче цілковитого відшкодованя? Передовсім не радить він переінювати панщини на осипи або ічні давини в натурі, бо о якість зерна, его вичищене і т. д. буде кожного року причина до спору. З часом зрештою забуде ся, за що ті давини дають ся, і стануть вони так само тяжкі і прикрі, як інші десятини. З часом міняє ся вартість кожної річи. Вимови собі жито або овес, а хто ж заручиль, що за 200 літ (так довго отже мала тривати „авнесена“ панщина!) каріц наш не буде йів хліб пшевичний або бараболянний (!) — а вони годувати бобом? Що ж тоді зробиш з осиповим житом і вівсом? А що діяти того року, коли зерно, котре собі вимовиш, нігде не вродить ся?

Безпечнійше отже після его гадки годити ся на готові гроші. Але і гріш міняє свою вартість. А застерігати собі означене чиншу що 10 років, як се зробила камера в Галичині, або навіть що 30 років, то значить лагодити ся кожного разу до нових трудностей і спорів. Зрештою кожний вічний тягар стає з часом прикрим і знеохочує, а нам, каже автор, іде о загородженє на завісідги всяких непорозумінь і спорів. Вічна аренда не є ще повною власністю і не той сам вплив має на чоловіка. Треба би отже, каже він, признаючи мужикам вічну аренду і приймаючи в неї замість дотеперішньої панщини чинш готовими грішми позволити рівночасно на викуп усього підданства і придбавє повної власности через зложенє ціни викупна нарає або в ратах з ділчезем добровільно умовлених, а то тии мужикам, котрі годні повести кошти викупу. А щоб найбільшій часті бідних мужиків улєкшити викуп, треба би заложити мужицьке товариство кредитове, зовсім окреме від товариства кредитового для маєтностей табулярних, не маюче з ним нічого спільного, так щоб воно своїм поведженєм або неководженєм зовсім не впливало на его кредит.

Товариство кредитове мужицьке давало би мужикам на їх посідости видсаві в сільських книгах ґрунтових позичку до $\frac{2}{3}$ вартости в листах заставних, котрі могли би зараз бути зреалізовані на готові гроші, коли би дідич не хотів прийняти їх за викуп після курсу, що повинно бути поділено его волі.

Мужик викуплений зятягнуеною в листах заставних позичкою став би так само як той, котрий викупив ся власними грошми, повним власителем свого ґрунту і так само став би на завжди вільним від всяких повинностей, данин і оплат для дідича, а натомісьць став би повинником товариства кредитового і був би обовязаний платити тому товариству річний процент від уділеної позички і певну квоту на капітал аж до цілковитої его сплати. Сплату сю мож би поділити також на рати кварталні, через що також час амортизації троха би скоротив ся. А найдогіднійший спосіб екзекуції тих сплат був би, здасть ся, такий, щоби той, хто їх на термін не заплатить, був обовязаний відбути ті кварталні повинности, від котрих его товариство викупило. Повинности інвентарські зальягаючих з оплатою довжників можуть бути через ліцітацію продані, а що товариство в тій дорозі більше по над належитість одержить, буде довжникови почислене на рахунок будучої рати. Може також товариство годати ся з власителями маєтностей, щоби вони прийняли на себе сплату суми належноі товариству за їх викуплених мужиків, а від них туу суму стягали в готівці або на случай незаплати в давніх інвентарських повинностях.

Така важна зміна однакож як знесене панщини не повинна після гадки автора спасти на неприготованих. Властитель маєтностей, котрого би несподівано заскочила, не був би годен вивести так скоро відповідні зміни в господарстві і був би через те виставлений на велику, шкоду котра пожираючи кільквалітні доходи могла би его довести навіть до утрати маєтку. Та й мужик не вмюючи сам собою поводити ся і без помочи двірської обходити ся швидко би упав і ґрунт би утратив.

Чинш вступуючий панщину або капітал взятий за викуп дасть дідичеві можливість перейти поволи і без страти до інчої системи господарованя, коли ему не вся панщина нараз відпаде але поволи буде убувати. Мужика ж того вважамо яко приготованого до освободження, котрий вже нині добре гадує. Щоби отже знесене панщини через наглу зміну господарства не принесло шкоди ані дідичам ані мужикам (!) ані продукції краввій, не треба зносити панщину в цілім краю нараз, але поволи і поступенно, в протягу літ н. пр. двацяти, увільнюючи в кожній громаді лиш відповідну частину господарів і починаючи від найбогатших і найстаточнійших.

За підставу до оцінки вартости ґрунтів мужицьких в цілі виміреня позички в листах заставних служити повинен розмір і обчислене приходу переведене для виміреня податку ґрунтового, бо воно є досить справедливе, не вимагає коштів і страти часу на нову оцінку і не допускає самоволі оцінителів... Товариство кредитове мужицьке може дати позичку на $\frac{2}{3}$ вартости ґрунтів з повною обезнекою, а то тим

більше, що по знесеню панщини і уділеню мужикам власности вартість їх ґрунтів певне високо піднесе ся.

До вимірена чиншу або викупного капіталу повинна служити вартість однорічних повинностей і данин інвентарських оцінена в ціли вимірена податку урбаріального. Ціна ся є справедлива і відповідає дійсній вартості примусових днів робочих, а хоть вона вимірена ще перед двадцять кількома роками, то від тоді вартість панщини і земних плодів складавих звичайно в інвентарській данині не змінила ся в краю значно і стало. А прийняте ціни вже від давна відомої усуне всі труднощі, самоволі і спори сполучені з новою оцінкою. Коли би означене ціни полишене було вільній загоді дідича з мужиками, без означена певного максимум, то загоди не могли би так легко завершити ся, бо всюди обі сторони а особливо (!) кождий мужик хотіли би щось більше уторгувати, а навіть при найсправедливішій загоді могло би завжди обом сторнам здавати ся, що дали себе при загоді покривдити.

Наслідки знесеня панщини будуть для обох сторін дуже користні, але безпосередно на самім оціненю долепершніх робіт і данин жадна сторона не повинна заробляти. Дідичени належать ся ривадгорода за устаючі данини і роботи, але більше жадати від не має права, а мужик за „велику ласку“, котра ему робить ся, не повинен дідичеві заплатити менше, як ему з права і інвентаря належить ся і менше як ту вартість, від котрої дідич оплачує податок.

„Ми згадали — каже автор — про данини, бо коли маємо на ціли не лиш усунути шкоди, котрі приносить панщина, але також посприяти ся на завжди з народом і ему до добробиту допомогти, то усунуємо разом також інші повинности, котрі більше прикри для того, хто дає, як приносять пожитку тому, хто бере; усунуємо повертаючі періодично а неминучі спори о вагу мітків, дрібні і худі курки, о нечисте збіже і его міру і всьо перемінімо на готовий чинш, а що панщина і ті данини вже на податок урбаріальний після нашої гадки справедливо оцінені, то при тій ціні лишимо ся.

Панщину і данини інвентарські уважати мож після гадки автора яко річну на віки вічні установлену провізію від капіталу, котрий становить вартість уділеного мужикам двірського ґрунту. Після прийнятого загално вь краю цінена мож сю провізію уважати яко пятипроцентову; вартість отже річних повинностей і данин помножена через 20 представляє сам капітал або вартість ґрунту. Коли урбаріальні ціни панщини і данин будуть признані яко справедливі, то й капітал обчислений після тих ців буде справедливий і вартість урбаріальна однорічних повинностей і данин помножена через 20 буде становити за ті повинности і данини викуп достаточний, по над котрий дідич більшого жадати не повинен а меншого прийняти не обовязаний...

Такий був проєкт Васильєвського. Позитівна часть его, як бачимо, не далеко відбіла від проєкту гр. Красіцького. Головна суть обох проєктів зводять ся в ґрунті річи на призване мужикам пожиткової власности їх ґрунтів; в обох проєктах заведене книг ґрунтових має мати ту саму ціль: вигіднійше для дідичів екзеквоване повинностей мужицьких. Лиш форма тих повинностей у них інча; Красіцький задержує пан-

чану *in natura*, а Василевський перемінює її на панщину в грошех (очиншоване), і сю нерівну називає знесена панщина. Оба проекти допускають еventуально цілковитий викуп тих повинностей, а розходять ся лише в часі, коли той викуп може бути переведений. Красіцкнй хоче ждати, поки варід під патрімоніальною опікою дідичів через „фізичне і моральне обраванне“ дійде до того стану, щоби міг авсім сплатити свої „повинности“, на що очевидно треба би ждати сотки літ, а Василевський вже тепер дозволяє декотрим мужикам, а власне найбагатшим і найстаточнійшим, викупити ся зовсім, коли лиш мають гроші на викуп, і допускає поступенний викуп решти мужиків в протягу довшого періоду. У Василевського отже викуп дістав троха конкретнійші форми і становить інтегральну часть его проекту. За те у Красіцкного признање пожиткової власности о стільки раціональнійше, що наступає рівночасно для всіх мужиків, а Василевський і тут не заводять свої реформи від разу, для всіх, але в інтересі дідичів, щоби їх через цілковиту утрату панщини від разу не наразити на шкоду, лиш поволи і поступенно, в протягу н. пр. двадцяти літ. Після проекту Василевського мали би ми отже в протягу тих 20 літ в кожнім селі три категорії мужиків: зовсім викуплених, очиншованих (з панщиною в грошех), і мужиків з панщиною *in natura*. Слаба сторона такого проекту впадає в очи, і ледви чи така поступенність переміни дала би утримати ся, скоро очиншоване а тим більше цілковитий викуп першої серії мужиків викликали би очевидно між мужиками сильний рух против такої ненавистної інституції як панщина.

Та й чи багато би нашло ся таких мужиків, щоби могли від разу заплатити цілу суму викуду, після обчислення Василевського дуже високу? А маніпуляція з кредитовим товариством мужицьким, з відроблюванем *in natura* панщини вже викупленої на случай проволоки з платою якої рати, сотворила би такий хаос і викликала би стільки непорозумінь, що ледви чи такий спосіб знесеня панщини мав би той благодатний вплив на відносини між мужиками а дідичами, яких сподівав ся Василевський.

Проект его ваиває дідичів до знесеня панщини, хоть би се не обійшло ся без жертв з їх сторони. Помимо того проект не лиш не накладає на них жадних жертв, але противно, дуже деталічно обчислює як високість чиншу так і високість суми викупу і каже, що менче від обчисленої через него суми дідичі прийати не обовязані. „Того, що посідаю в панщині, а сгратити не хочу“, каже він, „бо маю семеро дітей“. О жертвах ані словечка. Хіба що саму переміну панщини *in natura* на чинш, еventуально її викуп, сгогили би ми назвати жертвою. Але в таких разі за сю жертву каже собі Василевський здорово заплатити, так що ціла его жертва перемінює ся в знаменитий для дідичів інтерес. Придивім ся лишень ближше проекту викуду. Василевський каже, що коли вартість річних повинностей і данни помножити через 20, то квота в такий спосіб обчислена представляє сам капітал або вартість ґрунту; значить се, що кожний мужик за 20 літ відробив дідичеві увесь капітал або вартість, яку представляє посіданий через него ґрунт. Коли би отже навіть вся мужицька земля становила справді приватну вла-

сність дідичів, то — тримаючи ся обчислення самого Василевського — кілька вже раз мужики відробили їм усю вартість тої землі? Що ж се за жертва, котра за землю, кілька раз вже відроблену, каже собі ще раз готовити грішні платити всю її вартість, Господь знає, котрий уже раз?

До сєї справи нь арештом вернемо ся, коли говорити мемо про внесене панщини в 1848 році і его переведеня. Тут агадали ми про нь лишень тому, щобъ показати, що і проєкт Василевського, котрий нь шлякотськими проєктами того часу безперечно займає перше місце, зовсім не був вільний від грубого кастового егоїзму і тяжко кривдив мужиків.

Оба проєкти мають окрім того ще і те спільне, що нема в них жадної оригінальної мысли, жадного самостійного, із питомого культурного життя виведеного погляду на цілий комплекс суспільних питань, котрий містив ся в справі панщини. Та в тій душній атмосфері, в якій автори тих проєктів жили і думали, ледви чи міг виродити ся світогляд не лиш самостійний змістом своїх думок, але й вільний від вузьких класових інтересів.

Атмосфера та, як ми бачили, годна була витворювати лиш чимраз нові способи використання мужицької праці; не давала красивих вислетків, лиш самих плянаторів. Тож коли історичні обставини висунули і у нас справу панщини на верх, і самі привілейовані верстви мужиків глибоже застановити ся над нею, то навіть найбільше образовані з поміж них не лиш не годні були подати в тій справі якої нової гадки, але навіть ті гадки, котрі найшли де інде, не вміли перенести в їх ідейній чистоті, бо їх зі свого плянаторського становища по prostu не годні були навіть зрозуміти. Се мож дуже докладно побачити на обох проєктах, про котрі тепер говоримо. Оба проєкти повинні пригорщами черпають із багатой скарбниці Йосифових чоловіколюбних ідей і проєктів, але в їх нещасливих руках вони переміняють ся в очевидну пародію того, до чого змагали Йосифові реформи. Йосиф хотів заведенням пожиткової власности скріпити права псідаяв мужиків до їх землі, хотів оборонити їх, о скільки мож, від самоволі панської і відібрати наная хоть по часті можливість відібрання мужикам їх ґрунтів. Ціль тую він осягнув однакож інчою дорогою, і проєкт заведення пожиткової власности яко вже безпредметовий ушав. Тепер же — по 60 і кілька роках — шляхетні „реформатори“ відігріли той сам проєкт, але вже не в цілі скріплення прав мужицького псідаяв і оборони мужиків, але в цілі лекшої звязкуції панщини! — Подібно стало ся і з проєктом очиншования. Урбаріальний патент Йосифа з 1789 року зносив також усю панщину in natura wraz із всіми данщинами, і намієць неї запроваджував річний чинш в готових грошах. За его слідами іде також проєкт Василевського демалгаючи ся знесеня панщини in natura і заведеня замієць неї очиншования. Але яка велика різниця між цісарським патентом а панським проєктом! Патент постановляв, що мужикови з его річного брутто-доходу лишити ся має 70%, а лиш 30% можуть бути ужиті на оплату его публичних і приватних повинностей. З тих 30% припадало 12³/₁₀% на податки, а на оплату панщинного

чиншу $17\frac{1}{9}\%$. Ціль патенту була така, щоби ґрунт, за котрий мужик платити мав дідичеві чинш панщинний а державі податки, вистарчив на' его і его родини прожиток і сму, яко головній підвалвні держави, дав можливість самостійного економічного істнованя. А проєкт Василевського яко підставу до вищиреня чиншу кладе вартість однорічних повинностей і даних інвентаріальних оцінених в цілі вищиреня податку урбаріального. Отже ся вартість всіх однорічних повинностей урбаріальних вносила в Колошицькім окрузі (циркулі) $47\frac{1}{2}\%$ чистого доходу всіх мужицьких ґрунтів, в Золочівськім $59\frac{1}{3}\%$, у Львівськім $62\frac{2}{5}\%$, в Бережанськім $69\frac{1}{3}\%$, в Ряшівськім $72\frac{1}{3}\%$, в Жовківськім $73\frac{3}{5}\%$, в Бохенськім $73\frac{3}{4}\%$, в Самбірськім $75\frac{3}{4}\%$, в Тернопільськім $77\frac{2}{5}\%$, в Ставіславівськім $80\frac{4}{5}\%$, в Ясельськім $83\frac{1}{3}\%$, в Вадовицькім $84\frac{1}{2}\%$, в Чортківськім $85\frac{1}{2}\%$, в Перемишкім $88\frac{1}{5}\%$, в Сандецькім 90% , в Тарнівськім $100\frac{3}{4}\%$, в Стрийськім $107\frac{1}{3}\%$, в Сяницькім $111\frac{1}{5}\%$ чистого доходу всіх мужицьких ґрунтів, а в цілій Галичині вносила пересічно $79\frac{1}{2}\%$ чистого доходу*). Замість $17\frac{1}{9}\%$ доходу брутто після Йосифового патенту урбаріального мав би отже після проєкту Василевського галицький мужик платити дідичеві річний чинш, котрий взявши всю Галичину разом, вносив би $79\frac{1}{2}\%$ чистого его доходу (по відтрученю податку ґрунтового)! В шістьох округах (Станіславськім, Ясельськім, Вадовицькім, Чортківськім, Перемишкім і Сандецькім) чинш сей вносив би навіть більше як 80% , а в трьох (Тарнівськім, Стрийськім і Сяницькім) навіть більше як 100% чистого доходу, так що увесь дохід в тих 3 округах не вистарчив би навіть на заплату чиншу дідичеві! А з чого мужик мав жити?

Фактично отже майже 80% всьої мужицької землі, а в 3 наведених округах уся таки мужицька земля належала до дідичів, а мужики в ґрунті річи не були нічим інчим як лиш простими панськими формалами!

Коди представимо собі до того, що дивовижно високий сей чинш треба би було платити готовими грішми, котрих мужик очевидно не годен би був постарати на час, і що рівночасне заведенє книг ґрунтових мало дідичам забезпечити лекшу ексекуцію сего чиншу, то проєктоване через Василевського очиншованє, або як він его називав, „знесенє панщини“ було би доведло хіба до поголовного вивлащєня усіх мужиків, бо очевидна річ, що такого чиншу ні один мужик не годен би був заплатити.

Так отже найкрасші гуманітарні ідеї XVIII. віку переменялись в руках галицьких шляхетних реформаторів в воєній і страшний від попереднього інструмент експлоатації людської праці, і треба лиш дивувати ся наївности Василевського, а якою він від такого способу „знесеня панщини“ сподівав ся погодженя мужиків з дідичими і полагженя тих довговікових кривд, котрі витворили таку глибоку хоть за-

* Аллегат II. до аллегату No 8 (O nadaniu poddanym praw własności użytkowej), рупок Оссол. No 2945

тавну ненависть мужиків против шляхти, а фраза, що „вину предків лиш потомки можуть затерти і свою і Віх добру славу уратувати“, стає ся зовсім неврозумілою, коли зважимо, що сі потомки мали би вину своїх батьків затирати в той спосіб, що забрали би мужикови майже увесь чистий дохід з его землі. Фраза ся подабає при таких складі річей радше на йідку іронію. Але автор не іронізував, а говорив серіозно, і в тім іменно лежить увесь трагізм ситуації, що він був щиро переконаний о гуманности свого проєкту і навіть не догадував ся, що з него говорять не дух гуманности, але дух звичайного егоїстичного паншанина, котрий „того що посідає в панщині, (отже того, що називає виною батьків) утратити не хоче, бо має — семеро дітей“.

Далеко легше зрозуміти другу его фразу, котрою він дідичів накликавав, щоби ініціативу до звесеня панщини взяли на себе, поки ще час, поки хто інчий, чи то уряд, чи революційна пропаганда чи навіть самі мужики не возьмуть єї в свої руки, і не звесуть єї або зовсім без відшкодованя або хоть з відшкодованем, але не таким, яке би відповідало виключним інтересам дідичів. Очевидна річ, що в такий спосіб, який мав на думці Василевський, могли би полагодити справу звесеня панщини лишень самі дідичі, тай то лиш тоді, коли би справді енергічно взяли були справу в свої руки і годні були усунути від неї другі інтересовані сторони, т. є. уряд і самих мужиків, а в кінці, що також річ важна, також і революційну пропаганду польську, котра, хоть від дідичів не прошена, в сій справі зголошувала ся також з річким своїм словом.

На велике диво однакж накликаваня Василевського не лиш не заохотили шляхти до ініціативи в сій справі, але противно, викликали між нею рішучий протест, котрий відносив ся вправді також до позитивної часті его проєкту, але головну свою силу звертав против тої его часті, котра становить властиву его вартість, а іменно против критики панщини і впливаючих з неї взаємин між мужиками а дідичами.

Так безпощадно, а при тім так об'єктивно як Василевський до тепер ще жаден галицький шляхтич не скритикував був сеї варварської інституції. Правда. — велику частину своєї вартости тратила ся критика через те, що й вона не була оригінальним продуктом шляхотської мысли, але майже до слова перенята була з критичної літератури Йосифових часів (Grünberg, Die Bauernbefreiung I, 293–296 і цітовані тамже автори), — правда й те, що критична і позитивна часті проєкту зовсім не складають ся у гармонійну і логічну цілість, а суть лиш чисто механічний стіпленем двох зовсім неоднородних кругів мысли — що по критичній часті, яку дає проєкт Василевського, належало логічно сподівати ся жаданя цілковитого, безвідплатного скасованя сеї інституції, сего живого памятника „вини батьків“, а не проєкту, котрий в ґрунті річи був лиш новим способом підневоленя мужика і використання его праці, і що також і через те сама критика робить радше вражінє механічної репродукції чужої мысли без докладного зрозуміння внутрішнього єї зміслу і довеслости. Але не забуваймо, що ми — в Га-

личні! Тут навіть механічне повторюване чужих слів на таку драждьву тему було свого рода дуже значне *signum temporis*, особливо задля того, що повторював їх не який там небудь агітатор простого походження, котрий усі роскочі панщини відчував колись може на власній своїй шкурі, але шляхтич галицький, до того шляхтич освітлений, котрий в своїй суспільности займав визначне місце jako діяльний патріот польський і серйозний мислитель, котрий не дуже далеко стояв від тодішніх політичних конспірацій і з котрого голосом треба було числити ся.

Але як після німецької пословиці одна ластівка ще не становить веспи, так і одинокий голос Василевського зовсім не був ознакою нерешених в суспільних поглядах его товаришів. Сіра наша шляхотська уявляла навіть об'єктивну критику переняту ще в кінця XVIII. віку jako замах на свої привілеї і побачила в ній загрожене права власности, руїну краю і всього суспільного ладу.

В прикладі отже до пануючих між шляхтою галицькою поглядів певне що навіть погляди Василевського, особливо его критику панщини, треба би уважати jako теоретичний поступ. Але тоді який же то мусів бути той суспільний світогляд шляхти, якими очима дивитись вона мусіла на те, що в мужицькій справі готовила їй революційна пропаганда, коли навіть голос Василевського викликав між нею таку рішучу опозицію, що декотрі з поміж неї, як оповідає Красіцький, не хотіли навіть порушення сеї справи в шляхотських соймі 1843 року, а декотрі не хотіли по крайній мірі, щоби говорив про ню Василевський!

З одним із тих опозиційних голосів, ще може найбільше уміркованим, мусимо познайомити ся, раз для того, що іншого жерела, з котрого би так докладно як з него мож познайомити ся з поглядами прихильників панщини, ми поки-що не маємо, а потому для того, що голос сеї відзивав ся також в дебатах тодішнього шляхотського сойму і в тодішній дискусії над панщиною брав живу участь. Маємо тут на гадці графа Александра Цетнера, котрий про справу знесеня панщини лишив дві рукописні статі*) представляючі доволі вірно погляди уміркованих прихильників status quo в сім питаню. Після обох сих статей постаравмо по можности відтворити погляди противників Василевського.

„Позвольмо собі сказати“ — каже він — „що у нас не було нічого лекшого, як зачати і часто не оглядаючи ся на способи і можливість виконання взяти ся до діла, бо до тепер звичайно не перед початком але по скінченім діланю брали ся ми до арифметичних обрахунків. Чи

*) *Pojedyncze zdanie dotyczące w ogólności propozycji JWgo Wasilewskiego rozwiązania istniejących stosunków poddanych w Galicyi. Dnia 1. Listopada 1843. Рукop. бiбл. Оссол. № 3645.*

Poddaństwo i Pańszczyzna. Podkamień 15. Lutego 1845. Рукop. бiбл. Оссол. № 3643.

Статі ці писані впрямді не в однім часі, але погляди автора в них обох однакові; а ще вони себе взаїмно доповняють, то подяємо їм разом, доповняючи одну другою в тих самих матеріях.

Тепер зможемо се виконати, до чого ми так радо вчили ся, се є в нашій країні питання таке запутане, що поодинокі сили на него відповісти не годні. Край наш, хоть на око становить одну цілість, містить в собі такі різнородні відносини і потреби, що те, що для одної околиці є догідне а навіть користне, те для другої може бути не лишень шкідливим але навіть руйнуючим. Укладати отже плян будучих уділішень з оловцем в руці і в самолюбній певности рахунок доходів можливо висших покривати щастем загалу було би певне найлекше і навіть відповідало би індустріальним змаганням 19. віку. Але ж то не відповідь ціли, не дасть ся погодити з повагою обивателя краю, з повагою чоловіка; — а нажидати є другого боку на людей обовязок, що тому, на чім ми закладаємо підвалини щастя будучих поколінь, сліпо вірили для зроблення непевної проби власне своє щасте, насток, а може і бит свій посвятили, єсть родом другого самолюбства, тим шкідливого для суспільности, що блищить принаочивою поверхністю і хоче будувати руйнуючи. Осторожна більшість добре мислячих земляків спасе нас від одного небезпеченства, здоровий розум від другого; але є ще і третє небезпеченство, менче очевидне від татих, а однакож рішуче бо не так легко его предвидіти і оминути, а в наших обставинах може й годі устерегти ся від него, а лежить воно в тім, що уділеннями улекшеннями не відповімо нічнійї потребі, а тим самим замість задоволення ще більше заохотимо, замість заспокоєня підбуримо тих, котрі нині просять, а завтра на підставі самих концесій жаданя ставити можуть. — Коли чоловік з висою освітою і моральним образованием, розуміючий обовязки суспільного життя в цілім їх обмі, в питаннях таких драгливих як переміна с-покоювіку заведеного порядку не легко може бути заспокоюваний, то о скільки ж труднійша річ з масою народа, котра ледви в перших основах морального життя познайомлена, під повинністю розуміє звичай, під правом кару, під обовязком примус. Такою єсть по більшій часті наша народ в Галичині, з нею отже і для неї, помимо всіх філантропійних запоручень, розв'язати найбільшій політичній питання було і буде загадкою...“ (Рукоп. 3645. картка 1. 2.).

„Дунаємо і в Галичині про нові відносини, щоби забезпечити ся від можливих потрясень, але тепер всьо спокійне, а при загодах найбільше сварок. Відліняти тисячолітні відносини, вигадати щось дешевшого як данина відроблена силою людською, то задача трудна. А чим більше застановимо ся над вихованем, звичаями, обычаями, забобонами кравчого рільника, тим більше переконуємо ся, що тяжко винайти однастайні і лепші відносини на цілі провінції без шкоди третього. Нарід сільський від стільки віків привичасний до способу відроблюваня панщини не оузнивав ся (!) о потребі (!) повинности; роблять панщину ще в Моравії, Чехав, в Австрії, Зальцбургу, Каринтії, а бит мужика там пвитучий; часго воліє робити (панщину), як платити (чинш) за роботу... Бувають, правда, поодинокі (!) угнетеня зі сторони власти (домінікальної), помимо того, що право деталічно приписало спосіб відбуваня повинностей; але мало є домінії, де бы, сміло річ взявши, не нашли ся надумати!

„Кожний філантропійний дідич повинен отже старати ся, щоб право, яке тепер є, не переступати, а не повинен казати, що воно зле; бо воно не є дословно в цілій основі виконуване.

„В Галиччині річний прихід урбаріальний опієної роботи виносить 4,651461 зр. (хитбно, бо 5 800084 зр. vide повисше наведений аллегат Н.), дачини (вартість вської панщини?) представляють капітал 138 мільонів зр., а річний процент від него платить ся тижнево роботою. Як би той капітал від торговлі земними плодами хоть би постепенно відтягнути, то мало би се шкідливий вплив на торговлю.

„Не треба забувати, що в цїсарстві Австрійським (відповідно до губервіального розпорядження з 26. октябрю 1804 ч. 42397) жаден піддавий, не зважаючи на інвентар, не повинен бути більше обложений як 17 зр. 40²/₃ кр. на 100 зр., отже майже 18 від ста, і що таке обложене становити має максимум.*) Припускаю однакож, що панщина становить ³⁰/₁₀₀ власности дідича. Якеж то велике було би потрясенє, як би кожний о ¹/₃ свого маєтку укладав ся!

„Уряд означив стало повинности, накладаючи на них податок урбаріальний; як би відмінила ся підстава, то і той податок мусів би устатк. Коли ж би дідичі менче ланів засівали збіжжєм і обертали їх на пасовиска, то особливо духовенство латиське стратило би снопове, десятичну, найбільшу рубрику своїх доходів, установлених від заведеня християнства і впливаючих з ерекції майже кожного костела.

„Уряд не має причини противити ся добрій волі кожного пбодинокого, щоби багатший дав біднійшому. Але на те не треба нового припису, лиш кілька улєкшень до переговорів. Справедливість єго і моральність не хоче переміняти річ установлену, а висше знанє економі політичної каже єму противити ся непотрібним переминам, бо він знає, що коли гадка про перемину панщини, котру мужики памятаючи ще патенти 1784 року називають скасуванням, розширить ся, то се би могло скривити гадки численної робучої класи, між котрою не брає також заграничних агітацій з боку тих, що не мають що стратити. А край супокійний, мисли заняті поступама промісловими, котрі уряд сильно підпирє заведенєм урядової зєліяницї з Відня до Львова.

„Слід би справді заставити ся розважно над тим, що би було, коли би 30 мільонів днів уживаних до тепєр при найпотрібнійшій продукції рільничій відпало. Можна пожити, що домінії мають ¹/₄ часть ґрунтів, а мужики ³/₄. При перемині (панщини) стратив би (?) край ¹/₄ часть річного урожаю. З того могли би вийти найсумнійші і найшкідливші наслідки. Хто може запевнити, що мужики при тепєршнім своїм образованю дни переминені на чинмі або осипи не відберуть пожиточній роботі і не проведуть їх в лінивстві? Аджеж мужик більше сіяти отже і більше збирати не буде, — на щож він ужєє той вільний свій час? де

*) А тимчасом, як виказано повисше, обложений він, бравши середню дєярєу для цілої Галиччини, на 79¹/₂ від євтки чистого доходу, бо єтілько виносить вартість панщини. Помилєє ся отже і тут гр. Цетнер припускаючи, що панщина виносить лиш ³⁰/₁₀₀ власности дідича.

найде заробок? На панських дану? Але пан хоче ему менше платити як тепер, мужик отже більше би стратив як скористав. Знаємо в досвід, що він праці не любить; задоволений малим, тоді лиш хоче наймити ся, як вже має евакуцію за податки, — а коли его хто потребує, жадає 2, навіть 3 рази більшу ціну. Залюднене краю мале, торгівля внутрішня мала, зовнішня в руках жидівських і вестала; коли би отже прийшло ся робити нові загоди з мужиками, то треба би великої розваги, щоби дідич дохід з панщини мав забезпечений, бо від того залежить удержане краювого рільництва, торгівля збіжем, вигодуване 6000 волів на бразі, саджене нечуваної маси бараболі, торгівля алькоголем на торгах Моравії, Австрії і в Триєсті і сполучений з тим податок акцизовий; всі ті галузи дуже би значно потерпіли. Тяжко отже заступити даремну роботу фізичну“ (Рук. 3643. картка 33—35).

„Коли би робота фізична переіменена зістала на гроші, то в живно мужик не пішов би навіть і по 2 злр. за день пішій, прийшло би ся отже платити по 2 злр., щоби зжати одну копу, через що рільничя продукція дуже би подорожила і двори, котрі тепер мають по кілька тисяч кіп кресценції, мусили би зовсім перестати сіяти пшеницю яру і ячмінь“ (Рук. 3643. картка 46).

„А господарства дідичів справедливо мож би прирівнати до великих фабрик збіжя; коли би отже в них плата ремісника зістала побільшена, то не могли би вони видержати конкуренції на далеких місцях торгових європейських, і вивіз їх продуктів упав би. А коли би великі двірські продукції по фільварках в Галичині упали, то з подібних причин упала би також торгівля збіжем в Гданську і в Одесі, продукти не о $\frac{10}{100}$ але о $\frac{50}{100}$ могли би піти в гору і не видержали би конкуренції торговельної.

„Окрім того і вижплєне краю зістало би вже лашень в руках мужиків, людей без пильности, без капіталів, котрі й теперішні свої продукти рільничі марнують, числити не виють, ціп по газетах не читають, так що торгівля тоді ще більше би підпала під вплив проворности і шахрайства жидівського.

„Там де намагають ся установляти в-одно новий порядок річей, родить ся по-найбільше непорядок. Відносини між паном а мужиком в Галичині опирають ся на законі, стверджені досвідом, установлені розважно через свідущих економістів, і не мають на собі ціли давно скасованого підданства; а підлеглість підданства зовсім не впливає з інвентарів але з юрисдикції... Ніхто не може сказати, що мужик в Галичині пригнетений, бо може вносити скарги до судів, а за кожду провину... мусить дідич 2, 3 і 5 разів стілько винадгородити мужика а друге тільки урядови яко кару.. Причиною убожества і застою стану рільничого не є отже данина виконувана в натурі кількодневою роботизною від родини...

„Помио наріканя на убожество мужиків в нашій провінції, помио пересадних жалів над їх нуждою як лиш в родині нема таких що віддають ся пьянству, як нема вогню, граду, виливу води, помору на худобу, крадіжи, то мужик в 5 роках на добрім ґрунті при здоровлю приходить до якого-такого добробиту; може легко панщину

відробити і податок заплатити, вижити ся і тепло огорнути ся; сей добробит тріває аж доти, доки не дучить ся в господарстві одна з не-
нужних елементарних пригод; але за-для занедбаного вихованя, за-для
живого вправді але ограничененого понятя промисловости мужик їх пред-
видіти не вміє. Аджє в кліматі підкарпатськїм неврожай є що з рока,
треба отже мати прибиравий запас, паші і збіжя не наривати коли
вродить ся; коли би духовий ровїй мужика був більший, то нїг би сам
побороти нещастя; рільникови більше як кому інчому потрібні господа-
рність, порядок, чистота; скоро сего надбає, то обїйде ся без запомоги
пана і без старанної опіки уряду, котрий его завсїгди — і справедливо —
уважає яко малолїтнього.

„Чого ж отже хибує сму? Вихованя. В західній части Галичини
повннности численні і висшї, надїли ґрунтові менчі як у східних о-
кругах, а однакож мож спостерегти троха більше (?) працьовитости, про-
мисловости і висше (?) образованє у жителїв нїж на обширних ґрунтах
на сходї заселених Русинами.

„Річ пезна, що коли мужик буде вміє собою керувати, коли буде
працьовитим, охарним, проворним і розумним господарем, то і при те-
першїх відносинах дїйде до добробиту; доказують се численні пере-
кладї: в Чехах, в Шлезїї, Моравїї. Коло Прерова мужик відробляє
по 52 — 104 тяглих днів від ґрунту, а однакож его бит є о $\frac{50}{100}$ лі-
пший від тутешнього. В долїшній Австрїї навіть коли контракти пере-
мїняючі панщинну роботу на оплату в грошех кінчать ся і добровільно
не зістануть відновлені, то сторони вертають знов до первїсної панщини;
а зваживши, що законодавство завсїгди підносить голос за неупрі-
вілейованю клясою, то се може служити яко доказ, що робота є най-
лекша даннина.

„Хибна отже гадка філантропів, приписуюча злий бит мужика
роботі-панщинї, котра єсть данннюю може невигідною але найдешев-
шою. Тому-то в краях богатих воїють навіть більше платити, аби
лиш (панщини) не робити, аби їм щодень їй власну волю лишити; але
волю ту вміють вони старанно ужити. Чому ж лиш в краях менче цїві-
лізованих панщина остала ся і є? Тому, бо простий наїд своєю волею
добре покерувати не вміє, бо потребує провідника і учителя (!). В ко-
ждїй інституції навіть найпростїшїй треба доходити мысли філософіч-
ної, — чому ж першїй день по недїлі належить ся панови? Щоби він
тої першої днини по відпочинку его (мужика) до роботи, так сказати,
нагнав (!).

„Мої докази нічого би не становили, коли би питає так було по-
ставлене, чи мужики мають бути зовсім освободжені і за то нічого не
дати, чи мають робити панщинну? Певне, що їй бит поправив би ся і
пожив би ся капїталом 13 $\frac{1}{2}$ мїліонів. Але питає стоїть лиш так: чи
лекше мужикови даннну відробити, чи грїшии або абїжєм сплатити?

„Ремесло мужика в Галичині таке саме добре, як і в сусїднїх
краях, не гірше, лиш вимагає чим раз більше порядку, витривалости
і працьовитости. А навіть лїпше воно через те, що засадою законода-
вця є, аби посїдач рілі не жїг, в моральнїм стясїли значїню мысли,
ніколи зовсім зубожїти, бо кїлька раз потребує, тїлько пан повинен его

без всякого проценту запомогті, аж поки не прийде до доброго біту; але в виконанню результат не відповідає філіантропічній школи законодавця. Тому-то тепер піднесено питання, чи не увільнити рільника з під опіки, чи не приєнати ему власність ґрунтів, котрі він посідає, чи не надати ему отже свободу продавати їх, заставляти, задовжувати, — і при нуком виключної власности привязати его до посілости, збудити в нім приголомшену працьовитість, поступ. Але при низькій освітаню мужика, про вродженій ему охоті до задовження, при на тій проворности було би се завчасно... Ставши властителем продавав би за безцін свої посілости, намножило би ся ванпружчих родин без хліба і хати, а ґрунти набували би всілякі поповичі не-рільники, котрі би лиш процесу робили дідичам.

„Рільника доводить до убожества хвороба, але він не сам в родині; жінка, діти, парубок годні то само зробити; робота легка на чистім повітрі, під голім небом; хоть би батько родини і цілий рік хоругав, то страчить 300 день, панови завинить 52 або 104, котрі ему пан великодушню (!) опускає в власного інтересу, до чого зрештою після закона єсть обовязаний.

„Мужикови хібує кредиту і вкладових капіталів, котрі до ліпшого господарованя конче потрібні, щоби міг виждати користнійшого торгу на земні плоди; бо хоть має кредит у пана, однакож не для роблення спекуляції, лиш для оборони від цілковитої нужди і голоду, а закон заважає підданому робити більше довгу над 5 злр. Але для отвертого кредиту треба також попереднього морального і господарського образованя, інакше він більше шкодить як помагає, а то тин більше, що тутешній нарід має вроджену охоту до задовжуваня, побільшену через законно дозволене (?) невіддаванє. Банкиром мужицьким єсть жид (а панський?)... Лиш той позичає ему на спекуляцію, але мусить брати ляхварський процент і тому така позичка мало помагає. Мужик старася віддати ему ретельно для того, бо поти має поважанє в громаді і носить наависно доброго господаря, поки має кредит у арендаря...

„Помимо того всього мужик навіть в тяжких роках неврожаю і голоду годен панщину відробити; але велике питанє, яким би способом годен був віддати чинш в грошєх або осип в збіжжю? (Рук. 3643 картка 35 - 39)

„Був чоловік, котрий своїх сучасників о цілий вік випередив, котрого великої душі ніхто тоді не зрозумів, бо зрозуміти не міг, і котрий для того і на те не був призначений, щоби пережити свої діда. Переважний найкрасшими чуттями і посвячений для добра людськості, жив і ділав він для щастя і гаразду своїх народів; з причини однакож, що ділав він відповідно до світла, котрим був переважний, а не відповідно до потреб своїх сучасників, може жаден в его заковів і прав не осягнув наміреної ціля. З поміж них закон підданьчий для Галичини, утриманий до тепер, носить на собі ціху законодавця переважного гуманністю, але рівночасно наслідками своїми дає незаперечений доказ, що не був він ані до часу ані до людей приладжений. Чим був давійше, тим є й тепер (ще й тепер!), бо наш нарід при уділенях ему добродійствах зійшов на блудну дорогу (!) і замість узнати свої обовязки і користу-

вати ся добродійними правами, котрі його боронять (?) від надужит, нині сам їх надуживає (?) — а підбурений від часу до часу через так званих покутанх писарів і різнородних теперішніх опікунів, розгуканий через тих, котрі при добрій волі зацікають своє становиско, став на тім критичнім ступні, що з угнетеного сам може статись угнетателем і бажаючи з кождою днинною чим раз більше виломати ся з під наложених на него обовязків, може хоть би лиш хвилево добробит нашого рільничого краю наразити на небезпеченство. Що таке небезпеченство справді є, се доказує не лишець степеня розворушеня сільського народа, але також і той природний істинікт, котрий в таких случаях кермує звичайно переконаням людей, а істинікт той поинно всеї переваги суперечних інтересів проявляє ся в одиодушнім найже признаню потреби способів, як би грозячому небезпеченству мож зарадити, в признаню потреби переміни теперішніх відноси. Але як-раз той стан нашого народа, антипатія піддержувана всякого рода процесами, надужита велика кувані надужитями, брак просвіти, брак морального признаня суспільних обовязків, а врешті брак самої моральности (!), потапаючої чим раз більше в руйнуючім усьо пиянстві, роблять нині кожду реформу такою непевною і критичною в своїй наслідках, що жаден розум людський не годен їх ані предвидіти ані обчислити. Може бути, що наші гадки хибні; маємо однакож те переконанє, що наш нарід, нині до всіх став недовірчавий, окрім хіба тих, що слабом его сторонам підхлібляють, потакують его бажаням, а навіть їх своєю спасенною радою підносять. Привичка є для него ще тими путами, котрі его ваяжуть, а кождий обовязок для него о стільки святій, о скільки его звичай усвячує. Взяти ему сю ману значить відібрати правам нашим послідню підпору і тим самим захитати і ослабити існуючий порядок, значить розсміливши маси частковими концесіями латати стару будівлю, котра таким способом до решти підкопана через нас самих, при кождім потрясеню на наші голови завалити ся може...

„Бдливє питання, котре обіймає відносини підданого з паном в Галичині, є панщина, котра менче більше до дотації ґрунтів застосована(?), в декотрих околицях може за тяжка, в декотрих же з причини дуже малої (?) роботизни в порівнаню до великости посіданого ґрунту невідповідна. Ся нерівність дотації з повинностями, спосіб їх відбуваня, неоднаковість інвентарських данин *in natura*, котрі в кождім майже селі інчі, доказують (?) достаточо (?), що початком усіх сих повинностей буда добровільна загода і що вони від незапамятних часів опирають ся на взаїмних умовах і угоді (?). Власність ґрунтів належала отже бевперечно до одного (?), котрий уступаючи своє право потребуячим зговорював ся о виднадгородженє відповідно до обставин і можности виоторгуваня, — а позаяк роботизна в натурі більше відповідала потребам краю рільничого як інчий який спосіб чиншу, то принято єі майже загально яко підставу всіх договорів. З сего випливає (!) незаперечний доказ, що ґрунт єсть власністю нана і що обовязки сполучені з уділенєм сего ґрунту належать ся ему справедливо і правно. Але які би там собі були права перших основателів наших сіл, власність теперішніх посідачів тих сіл основує ся на правнім набутку, а то відповідно

до існуючих, через суспільність прийятих, від уряду санкціонованих законів.

„Недаром живши на світі набрали ми переконання, що невеликість обов'язків чоловіка зовсім задоволенням ще не робить і не заспокоює его бажання на стільки, щоби не бажав увільнитися навіть від найлекших обов'язків... Зменшене отже теперішніх повинностей або приладжене їм на яку-небудь хоть би пайбільше знижену мірку до дотації ґрунтів, лишень знищить мапу правности права дідича, мужиків наших однакож не лишень не заспокоїть, але не розв'язуючи зовсім відносин, котрі для них нині суть тягаром, навіть хвиливого задоволення не викличе і лишень може вже яко массу до нових жадань осмілити. Регуляція повинностей відданих в часів попередніх не може жадним чином послужити яко приклад до наслідування, бо вона усувала по часті надужиття, — а коли в конечности право власности зачепила, то право се не носило ще тоді тої санкції монаршої, котру іменно через сю санкцію вабуло. Зрештою таке знижене повинностей не могло би правдоподібно наступити за згодою всіх властителів і задля того не було би вічим інчим як лиш початком нападу на право і власність.

„Панщина... не є для шляхти ані спасенієм ані навіть потребою, бо коли просвіта, промисл і охота до заробкованя до тої міри в краю піднесуться, що кожний поодинокий чоловік узяючи свої обов'язки позискає певність зарібку а тим самим можливість сповнення своїх обов'язків, то чинш заступаючи роботязну in natura і забезпечуючи властителєви его доходи, увільняє его рівночасно від неприємностей сполучених майже неохійно в ужитвом панщини, а робітник наймаючий ся по своїй добрій волі два рази лучший від принусового.

„Коли отже, загалом сказавши, панщина не є спасенієм для шляхти, то в Галичині, особливо в декотрих околицях, при теперішніх обставинах мож би єї прирівнати до тяжкої кари. Мати до діла в народом котрий не має понятя о моральнім обов'язку до виконаня своїх повинностей, котрий усіма силами вродженої хитрости старає ся вилізати ся від усіх наложених на него обов'язків, котрий своїм вродженим успособленєм до лінєства, в-двоє збільшеним відразу до відроблюваня панщини, нівечить усі змаганя до лагідного обходженя з ним і не лишає (дідичеві) окрім власного зруйнованя або надужитя іншого виходу — ось вірний образ завидного положеня по крайній мірі одної часті дідичів в Галичині. Вам, котрі в інчим народом маєте діло (бесіда звернена до варшавських Поляків), нехай сей образ не єдаєть ся приблєшеним. Ви певне не маєте понятя, що чоловік при лагіднім але стараннім догляді за цілий день роботи годен нажати кільканацять снопів або викопати корець бараболі; але ми маємо щоденні приклади того — а коли причиною такої роботи є намова або природне, систематичне, положеню і інтересови підданих відповідаюче вираховане, то може і ви будете незабавки такі приклади наводити.

„Благословенний, тричі благословенний буде той, хто з сего положеня знайде який вихід, котрий би не був сполучений просто в нашу руїну. Але виходом таким, по крайній мірі тепер, для більшої

части Галичини зачиншоване бути не може. Аджеж ми маємо зачиншованих підданих, аджеж по наших місточках ріллянки по більшій часті замість відроблюваня панщини оплачують чинші та ще й які чинші! по 3—4 зр. в. в. від кільканацяти а навіть кількадесяти моргів найліпшого ґрунту. Спитаймож ся властителів таких маєтностей, спитаймо ся урядів завідуючих державними маєтностями, в котрих заведене зачиншоване, якій є стап тях чиншівників, яка можливість виконаня заплати? чи тої чинші були коли плачені в означені терміні? чи обійшло ся без кількамісячної проволочки, без екзекуції, а навіть кількатижневих задержань? Можнаж з таким народом, при такій промисловості і охоті заробкованя подумати про зачиншоване? А зрештою то би не було розв'язанем, то би було лиш переминою обов'язків, ніби-то більше філіантропійною, але при моральнім успособленю нашого рілляника, при его. налогах і недбалстві не лиш прикрійшоу в своїх наслідках, але в екзекуції без цілковитого зруйнованя неможливою. Б) коли чинш має становити повний дохід дідича, а при тім має бути необхідною кінечним средством до веденя нашого господарства, то екзекуція того чиншу мусить бути остра, безпроволочна — отже спродати може зараз таки першого року остатки мужицького майна, а коли не стане остатків, продати его ґрунт, зробити его бурлаком, з господаря зарібником, се є то, що називаємо короткою експедицією, після гадки декотрих не лиш можливою але зовсім згідною з уліпшенням відповідаючим поступови часу. Але мужики, по крайній мірі в наших околицях, до такого способу уліпшення зовсім не відносять ся так сімпатично; дитуючи ся нерав гадки світліших господарів діставав я найчастійше відповідь: „Се не може бути, чоловік не оплатив би ся; а так і чинш би лишив ся, і за підоддане мусів би панщину робити.“ Гадка ся відповідає поглядам більшій часті нашого народа і в практиці певне оказалась би правдивою. Питаємо дальше, яким способом чинш той буде мож загально вимірити? чи після великості ґрунту, чи після високості панщини? В першій случая піддані, котрі при значних дотаціях малу відробляють панщину (де були такі піддані?), в другій случая піддані, котрі при малих дотаціях великі мають повинности, були би обложені над справедливістю, а в другій случая навіть над можливість. Обчислювати-ж для кожної громади з осібна високість чиншу є річ неможлива. Зрештою чинш в готових грошех не містить в собі той рівноваги, котру панщина в натурі утримує з такою справедливістю (!); при ній піднесена вартість землі рівноважить рівночасно виша вартість роботи, — при чиншах такої рівноваги нема. За-для того чинші грошеві нерегульовані від часу до часу не можуть бути справедливі, бо вартість грошей в відношеню до землі змінює ся, а морг ґрунту, від котрого в нинішніх часах чинш, скажім — 1 зр. міг би бути достаточний, може за кількадесять літ втриє більше буде варт, а вартість теперішнього зр. може о половину або й більше зменшити ся. Ми в нашій краю маємо докази на те, що значилв чинші ґрунтови тоді, коли їх установлювано, а що значать нині, чи мож їх уважати яко справедливу винадгороду за відступлену власність?

„В кінці — незадоволене сільського народа, котре переминою теперішніх відносин хотіли би ми хоть по часті усунути, через такий

«спосіб переміни певне би зовсім не змінило ся. Протирно, нині сама привичка робить відроблюване повпнностей зносим; при чиншах сама повинна обов'язків була би для него прикра. А коли би ще до того приїшла екекція і продаж послідніх єго достатків, а се мусило би наступити, то тоді вже не знеохота але ненависть — не лиш против нас, але й против того, хто екекцував би залегности, підвесла би ся до найвисшої міри і певне не зменшпла би ся правністю палежитости, бо хто мислить, що робить дармо, той при оплаті чиншу не змінить свого перекопая, а маючи таке переконане, так як нині робити не хоче, так би завтра чиншів не платив.» (Рук. Осс. 3645 к. 3—8).

„Коли отже на першій погляд здає ся ділом легким, панщину або фізичну роботу перемінити, робочі дні записані в інвентари теперішнім або в 1774 року оцівнті, і одержану в той спосіб грошеву суму розділити після урбаріальної метрики на морги посіданих через мужиків ґрунтів, так що в такий спосіб село або громада була би зачиншована, то діло се, переведене в цілім краю, зовсім інакше виглядає, коли холодно розважимо єго наслідки.

„З причини, що сплата чиншу була би дуже трудна, а часом навіть неможлива, убожество мужиків було би чим раз більше; вони продавали би що мають, позбували би ся худоби потрібної для господарства. А праця, котра не приносить користи, не заохочує нікого, але противно, знеохочує, щож доперва праця, котра веде до нужди. Положене мужика стало би ще сумнійшим, наступив би упадок всього краюєвого господарства. Аджеж видимо у східніх округах, в найурожайніших околицях (на Поділю), на великих двірських обшарах великі масси і запаси збіжа держані в снопах і стиртах, котрі ждуть кілька літ неврожаю або яких надавичайних пригод, щоби мож їх продати, і гниють, жиші, птахи і всілякі черваки їх псують, так що в тих могилах половина зерна пропадає. А прецінь дідичі мають і даремного робітника і свої фіри і тягло і машини Бвалса до молоченя, великі стодоли і шпіхлірі, щоби збіже переховати або аужити і на торг покупний відставити, виробляють горілку, пиво, цукор, крохмаль, годують воли, стада овець і уживають всілякого промислу, щоби збіже з кожного річного врожаю перепродати! Таких накладів, капіталів, позичок банкових кождей поодинокій мужик мати не може... (Рук. 3613 к. 48, 49).

„Панщина відбирає ся поволи в 52 ратах на рік, непізначно, а з чого заплатити мужик чинш, коли через кілька літ не має що продати? А коли роки дешеві, то мусів би багато продати, щоби чинш заспокоїти. А фізична робота лекша; лекші від чиншу, котрий вимагає готових грошей, були би і осипи в збіжу, хоть і вони тяжші як фізична робота. В маєтностях камеральних існує таке право що до осипів: а) повинен кождей віддати осипи на термін в умовленій якості; б) може також віддавати осипи в ціні торговій, в) або віддавати осипи в ціні пересічній 10-літнього оцівненя.

„Коли би приходив термін платити чинш, то жиди, знаючи се, знижували би в часі виплати чиншів ціни збіжа, на чім би мужик не оглядаючи ся наперед, великі мав страти, а то тим більше, що не має ані стодоли ані шпіхліра для переховку збіжа, бо нема місця. А при

осипах мужик не дбаючи про вибір насіння і не охочий давати разом здобуток праці річної віддавав би збіжжя найгірше, а з сего виходили би лиш сварки о якість і міру, і навіть товар доставлений на торги збіжжю став би гірший.

«Є й тепер в декотрих маєностях чипші і осипи, хоть на жетчу скалю, але у них завсігди є недобори. А панщина нігде не залігас, хіба лиш в таких селах, де по над міру велика, отже й не може бути виконана. Загалом сказавши мужик всюди панщину надробляв (робить єі більше як належить ся), а за надвижку дістає по скінченім році заплату (?), котру обертає на сплату податку. Се доказує, що панщина що до виконаня є найлекшою даниною, і рідко бував, щоби уряди давали військову поміч до виекаєквованя панщини. (Рук. 3643, к. 51).

„Коли ж би хто хотів робити у себе поодинокі загоди, то повинен би дістати позволене, щоби за підставу служили послідні три роки відробленою панщини. Але ледви аби мужики, котрі заперечують навіть інвентарські повинности, хотіли на се пристати, а законодавство шануючи набуті права в засади високої справедливости приказати їм сего не може. Сми доказано, що запутаність предмету і непевність власности не позволяє робити всюди одностайного права о переміні відносин. Роботу фізичну повернув назад цісар Леопольд II., а цісар Франц I. кілька раз єі потвердив; і справді, лекше тутешному мужикови відробити руками, котрі має, установлене стало число днів на місяць, як оплачувати ся грішми, котрих не має, або збіжжю, котрого врожай кожного року не однакий... (Рук. 3643 к. 45).

„Правда, що загода на зерно (осипи) або на гроші більше догодить свободі чоловіка, і тому німецькі і чеські кольтоністи лиш на такі загоди пристають. Як би наступило освобожденє мужика, то він сходил би ся в дідичем лиш раз на рік при обрахунку віддаючи єму угоджену належитість, коли тимчасом теперішня панщина піддає мужика чужій волі і розказам. В Галичині мужик не може своїм майном так розпорядити як мужики де инде; коли хоче свій ґрунт заставити, позичити більше як 5 злр., своє збіжжя або тягло продати, а навіть трунки брати на кредит, то на все те мусить просити дозволу у дідича. Але заострення єі завів закон тому, бо в образованю мужика не видить відповідної запоруки для єго добробиту. А цивілізація не поступає і не числить на літа, але на покоління... Коли людність в нашім краю побільшить ся відповідно, до чого потреба часу і терпливости, тоді буде час робити нові загоди. А так як тепер справи стоять, то мужики нічи би не скористали, а ціла суспільність стратила би!“ (Рук. 3643 к. 49, 50).

Яким же способом зарадити лихови? Відповідь на се питає ділить Цегнер на дві часті: на упорядкованє відносин мужицько-панських на тепер, і на цілковите розв'язанє підданьчих відносин в Галичині потому. Що до упорядкованя теперішніх відносин, то після єго гадки „більше обезпечене правної власности і стислійше означене обовязків одної і другої сторони може зупинити надужатя з одного і другого боку і теперішні відносини не лиш влагодити, але навіть в богато зглядах зробити їй зносини...“

„Обов'язки дідича означені законами; зрештою — каже він — о тім якє сторона судити не можемо. Щож тичить ся близьшого означеня обов'язків підданого, то думасмо, що загальний законний приказ пильної і порядної роботи не є для нашого народа достаточний і є може найбільшою причиною всіх скарг і практикованих обосторонніх надужиття.

„Ніхто не заперечить, — каже Цетнер дальше — що скарги підданих о побитє і різного рода надужиття збільшили ся доперва від недавна в незвичайний спосіб, т. зв. від часу, коли мужики, обізнані в прислугуючии їм правами, почали виломлювати ся від роботи на міру, найже загально в Галичині від найдавніших часів практикованої.

„Не входить в те, чи така міра була справедлива і до сил чоловіка стисло приладжена, — не йде тут о задержанє давнього звичаю, але о вказанє конечности, що означене в найствілійшою справедливістю в найвишій степені відміреної однодневної роботи є конечною потребою, коли хочемо усунути надужиття з одного і другого боку...

„Сам уряд, здасть ся, уважав сю потребу, коли відай в 1821 р. збірив всі в краю існуючі звичаї що до роботи на міру; отже середня цифра сях в краю практикованих мір або яке небудь справедливе означенє є єдиним способом, щоби усунути надужиття обох сторін і положити конець... лінивству(!).. Заявляємо з перекопанєм, що чи то з чужої панови всіляких теперішніх опікунів, чи з власного природного вирахованя уся діяльність его (т. в. мужика) вводить ся до насівного опору т. з. він хоче виконати свої повинности, але так, щоби те виконанє не принесло властителя ви ніякої користі. Звідси походить его відраза до якої небудь хоть-бь найсправедливішої роботи на міру, звідси лінивство, звідси недбаєльство в виконаню вказаної роботи, звідси скарги о угнетеня при роботі... а коли лихожи не зарадить ся як слід з самого початку, то воно певне розширить ся а навіть загально приїме ся. Чуємо виравді перехвалки, що по звесеню роботи на міру декотрі дідичі, як кажуть, „при добрім допильнованю“ лі пше виходять — розуміємо, що значить таке добре допильнованє і не завидуючи поступови показуємо на будущину. Недалекій, здасть ся, той час, коли такий спосіб доброга допильнованя скінчить ся. Окритий погордою ображеною людськостю коли не згине під впливом закона, то згине під впливом опінії публичної, котра чим раз більше против него виступає, а врешті надійде може час, (що вже зрештою і тепер буває), що робітник за добре допильнованє наставника самого наставника допильнує, а тоді який спосіб ратунку? А може як раз тоді пережәне час, коли мож було лихо в зароді придалити“...

„Конечна річ отже, каже граф, щоби уряд визначив мінімум денної роботи і щоби означив, кіллко мужик на днину має впорати, викосити, вижати і т. д.

„Другим питанєм упорядкованя теперішніх відноси підданих в Галичині“ — каже він далі — „є розвязанє самого підданьства, котре в певній мірі de jure et de facto в Галичині ще існує, т. з. де лиш внесене самої панщини in natura, але цілковите вірване всіх аря-

аків особистих, котрі підданого звязують з дідичем. Але крок такий „по крайній мірі хвилево на розворушену людність нашу для неї самої мати може шкідливий вплив“. — У нас таке вірване по часті вже тепер є, а іменно віддалене підданого з ґрунту, Grund-Abstiftung; але підданий мусить на своє місце дати інчого придатного мужика, а для дідича воно звязане з такою масою формальностей, що фактичне віддаленє мужика з ґрунту майже неможливе“ (Рук. 3645 картка 8—12). А тимчасом, „коли мужик запоачить ся, то легко тратить надію, роспука доводить его до пиянства, рілі не засіває, помимо запомоги покидає ґрунт і іде жидам воду носити, а се є надужите, бо закон каже его присилувати до працювности, а пан обовязаний обсіяти ему рілію і не дозволити єї покидати. Помимо того пустих ґрунтів є ще в Галичині багато, особливо у східних округах, а поки в краю є пустки, поти ґрунти не мають жадної дійсної вартости і нема що навіть думати о якій інчій системі. Інтерес каже властителям пусті ґрунти осаджувати мужиками, засівати, давати запомоги в дереві, в худобі, в грошех, бо інакше пустки лежатимуть облогом і жадного не дають доходу. — Але звідки небогатий дідич має взяти стілько капіталу? Дідичеві розходять ся о інвентарські повинности, бо пусток не вільно втягати до панських лашів; ґрунт мужицький мусить остатись завсігди мужицьким і віколи до дідича належати не може.. Де пан немаючий і запомагати не може, приміром в Рикові в Золочівських і в богато інчих селах,.. там не давав через кілька років запомоги, і майже ціле село пусте... Де ґрунти злі, інвентарські належитости (панщина) високі, положенє некорисне, податки відповідно більші, там бідше пусток; в села майже зовсім пусті, приміром Зарубиці, Іваськова в Тернопільських*). Так діє ся в округах, де людність мала, в Чортківщині і Тернопільщині, котрих людність до людности в окрузі Вадовицькій має ся як 2: 3. З таких сіл мужики тікають, бо не годні виконати повинностей; іде він з жінкою і дітьми до інчого дідича, котрий також має пустки, але старає ся людей до себе приманювати, щоби їх осадити, хоч се законом заборонено (в 5. дек. 1785 і 30. дек. 1814 §. 14)... Закон сей в теперішніх часах непотрібний і треба би просити, щоби его знести, і щоби кождому було вільно гйти куди хоче, як лиш сповнять свій обовязок військовий.. Таким способом означило би ся по часті преграваційні процеси, пустки мож би скорше осадити, а прибуваючим кольтоністам давали би дідичі лекші услівя...” (Рук. 3643 картка 39—40).

Всі отже законні формальности, котрі переселенє мужиків спляють, треба усунути; нехай мужик покидає ґрунт коли схоче, але най і пан має право прогнати его з ґрунту, коли схоче (винадгороджуючи себе всею власністю, котру підданий лишає на ґрунті). Се довело би в одного боку до „стислійшого виконаня обовязків“, в другого положило би конець надужитям...

*) Чужою рукою дописано на боці: „Знаю се село; ґрунти подільські — але послідній дідич по над міру острый — в геноміркованій злости — порозганяв“.

Щож тячить ся дійсного цілковитого розвязання теперішніх відносин підданьчих в Галичині, то „жадне навіть з найвисшою докладністю сполучене обчисленє ані наслідків такої переїни не обійме, ані не предвидить, який вплив вона би мала на добробит нашого краю яко краю рільничого. Кожду-ж раптову переїну т. з. таку, котра би теперішні відносини в цілім краю нараз переїнила, уважаємо яко невідповідаючу ані потребам краю ані ступневи цивілізації і морального образованя простого народа, яко шкідливу, котра би по крайній мірі в початках зруйнувала єдине багатство нашого краю: — рільництво. До кождої навіть найспасеннійшої переїни повинен чоловік поступенно бути підготовлений.. А чи більша частина нашого варода без підготовленя була би спосібна прийняти і спожиткувати яку небудь цілковиту переїну відносин краєвих, то се питає мусить заперечити кождей той, хто край наш пізнав не з вікпа а нарід наш не при зеленім століку“.

Колп з одного боку цілковите розвязанє підданьства було би після гадки автора шкідливе, то з другого боку і часткові поправки не вистарчать, колп хочемо „довести нарід до красної будучини і в нім самім сотворити правдиве ядро народа, відповідаюче своєю покликаню.. Треба єму копче показати цілю, щоби стреміши до неї переняв ся гей би новим житєм і воскрес з моральної задеревілости. Тою цілю для нашого народа повинна бути самостійність і можливість освободженя від усіх наложених на него обовязків, яко надгорода єго пильности і праці, законом єму забезпечена; томў-то... сподіваємо ся необчисленим* наслідків тоді, колп єго потрафимо поставити на тім степені, що почне до визначеної цілі стреміти і питомими сплами о позисканє самостійности добивати ся“ (Рук. 3645, картка 12).

Але яким способом довести нарід до тої пожаданої красної будучини? Як перевести ту самостійність і освободженє від усіх наложених на него обовязків?

Один спосіб такого освободженя мав автор перед очима, колп писав свою розправу: се було знесене панщини в пруськім королівстві, а спеціально в великім князівстві Поананьскім. Але сей спосіб показав ся єму невідповідним і непрактичним. Там замість сплати діставав дідич по попередню переведеній коммасації ґрунтів відповідну частину мужицького ґрунту.

Колп би від мужицького ґрунту відділити дідичеви частину відповідаючу вартости панщини так як в Поананьчині, то які би се наслідки могло мати в Галичині? — питає автор і каже: „Заможвий мужик 30—40 морговий, діставши на вільну і неограничену власність лиш частину посіданого за часів панщини ґрунту відправив би лишнього наймита, продав би лишню пару коней, міг би однакож гадувати далі. Але що дідич зробив би з тим приданим єму полем, хоть би навіть таку переїну попередила регуляція ґрунтів так як в великім кн. Поананьскім? Чи не міг би приймити на службу того самого наймита, котрого мужик відправив, купити тих пару коней, котрі мужик продав?

„Нарубок, хоть служить у господаря, є платним єго товаришем, другом, часто вятком, завсігди так гей би членом родини; господар єго

доглядає в хоробі, лагідно напоминая, він робить разом з господарем, охотно і добре. Коли би ная прийняв 65 парубків, то як їх удержати? як від сварок, нудів, сувереточ устеретти ся? За багато догляду, а мало розривки дало би гіршого робітника, а навіть моральність на селі через те би стратила. Що в теорії видає ся не дуже трудним, має в практиці неперборні перешкоди... Восьмим приклад з Підкаменя (маєтності автора). Там є 65 господарів, котрі відробляють по 124 днів, а два рази тільки, що відробляють половину, або 4 рази тільки таких, що роблять четвертину; маючи 40, 20, 10 моргів поля і сіножаті роблять 8200 днів, мають 2600 моргів поля. Відстунлена з того панами земля вивнесла би 866 моргів поля, котрі дочислені до 650 моргів землі домінікально дали би просторонь 1516 моргів без жадної панщини, так що ся земля по більшій часті мусіла би остатись неужитком, обернена хіба лиш на ліс або на пасовишко. В східних округах, в давній Червоній Русі рільниче господарство дворів значно би упало.

Мужик без $\frac{1}{3}$ з часті ґрунту і без наймита легко би обійшов ся, але продукт фабрики рільничої підніс би ся по над міру, рільничий край перестав би ним бути, не був би ані рільничим ані промисловим, аубожі би зовсім... виживленє цілої людности осталося би в руках класи жителів найменше дбалой, неповоротливої, необразованої, — упали би розвиваючі ся господарства, непотрібні би стали всілякі стодоли і економічні будинки; промисл мусів би звернути ся на годівлю худоби, коней, овець; лани переіменились би на пасовишка; властители на наєм щодемних робітників і ремісників, на управу своїх обшарів потребували би дуже значних накладів, на котрі банк даючий на $\frac{1}{3}$, (?) вартости маєтностей не вистарчив би мистів заставних; в східних округах менше заселених навіть тепер брак робітника, наєм трудний, парубків дістати тяжко, а відома єсть відрава мужика до найму; такі господарства більше би коштували і жадного би проценту не несли, о чім і тепер мож довідати ся у попів руських і почт-майстрів, котрі управляють ґрунти, а не маючи панщини, жадного доходу з такого господарства не мають. Дідичі понесли би тяжкі страти, торгівля експортова зовсім би устала, бо лиш двори достарчають збіжа в придатній якості, котре на далекі торги може бути сплавлюване; властители великих простороней землі не мали би, як було тому 20 літ, чим податки заплатити;... напливу кольтоністів, котрі би набували землю, не було би задля великого віддаленя, а мужики тепер занадто бідні, щоби замість роботи могли бути очиншовані або іншими данними обложеві, — бракує їм інвентарів, доброї робучої худоби, запасів збіжа до засівів, потрібних будинків господарських, щоби могли обійти ся без привичної запомоги і необхідної протекції двора. — Ґрунти обширні в мало заселених східних округах не мають дійсної вартости, що доназують численні пусті осади; найже в кождім селі є $5\frac{1}{2}\%$ пусток (опущених господарств мужицьких), котрі домініі або самі уживають або лишають облогом, коли гірші: попино урядового закау воюди лишає ся що найменше $\frac{1}{3}$ часті землі облогом, отже на 5,780.629 моргів рілі в цілій Галичині є що року 1,926.843 моргів неууправлених, що доказує, що людности є за мало і всіх ґрунтів не мож обійти. А пренцінь до ремесла, котрим

в краю нема, адеи робітник не відривав ся. Дідичі там можуть робити поодиножій загоді з підданням, де людність достаточна*)...

„Коли би може положене декотрих господарів в селі, господарних, не-панщини, працюютих і заможих, через нові загоди стало ліпшим, то за то бідній остав би ся без помочи, без надії і з часом запозичував би ся у богатшого, і за то робив би ему без міри тільки, кілько би він від него зажадав,**) і таким способом виробив би ся середній став мужиків богатих, у котрих робили би біднійші. Сі випродала би в короткім часі свої ґрунти за півдармо і стали би бурлаками, дідами, слугами — а посілости мужицькі скуповували би поповничі, мандатори, козьоністи і теперішній стан мужиків попав би в крайню і немилучу нужду. Тепер же він свої посілости ані продати ані задовжити не може, бо закон не позволяє, і коли би люди доміші всі теперішні зақони о за-помогах піддання виконували і їй не обходило, то положена его мусіло би піднести ся. Не можемо нарікати на справедливі приписи закона; видавані часто патенти мають на цілі воскресити конкуренцію, заветі і піднести добробит, — хтож тому винен, що доміші не виконують зақонів але їй обходять?“ (Рук. 3643 картка 57—61).

Коли отже після гадки автора пруський спосіб занесеня панщини не дав би перевести ся в Галичині, то як же стояло би діло з викупом панщини ?

„Щоби перевести викупно панщини через випущене листів заставних, — каже він — треба би установити і оцінити окремо вартість ґрунту, при чім яко провідник може послужити обчислений урбаріальний дохід; на вартости ґрунтів забезпечити вартість паперів і видати стілько листів, кілько є на ґрунтах наложеної роботи враз з амортизацією. Аке ноли подумасмо, що річна урбаріальна оцінка виносить більше як 5 мільонів, отже капітал листів заставних виносив би майже 138 мільонів, то побачимо, що за-для такої незвичайно великої суми кожда переміна була би трудна і не дала би перевести ся.

Возьмім для прикладу найбільше мужицьке господарство 30—40 моргових, з котрого законом дозволена панщина виносить 3 дни... Лишючи малі данни, котрі в Галичині і так невеличку рубрику становлять, а то: осипи, кури, яйця, прядиво, десятину з пчід, так як є, а амортизуючи лиш саму панщину робочу, і приймаючи, що відроблюване тридненої панщини коштує мужика на рік 43 злр. 48 кр. м. в. (?) або один день тяглий 21 кр. (?), один день піший 2¹/₂ гарців жита (?), то побачимо, що на однім моргу лежить панщина в вартости 1 злр. 6 кр. на рік (?), котра в Познанщині є три рази (?) більша (3 злр. 18 кр. ?). Коли би морг поля цінити ва 50 злр., то мужик посідаючий 40 моргів посідав би 2000 злр. По відтроченю панщини дають 40 моргів

*) На боці дописано чужою рукою оловцем: „і не але вийти на них“,
 **) На боці дописано чужою рукою оловцем: „Така сама користь була бн діла нема, щє уживаючи біднійших може легко постарати ся о робітниках з шевіть досвід. Учати, що такай одотнійший до роботи і цильнійший робітник воліє наймати ся у чужого пана, щб взаімно діє са“.

мужикови 60 злр. чистого доходу (?), отже групи мужицькі по відтрученню панщини, податків і коштів культури дають мужикови 3% чистого доходу (?). Положимо вартість 40-моргового ґрунту ще меншу, а іменно 1500 злр., а належитість пана положимо замість 43 злр. о 20% меншу т. в. 33 злр., то капіталізуючи по 4% винесе капітал належний панови від 40-моргового господарства суму 660 злр..

„Але у нас тяжко би продати кому 40 моргів поля за 1500 злр., бо видимо, що мужики у нас покидають ґрунти задовольючи ся відступними 15—20 злр., — вартість посілости мужицької єсть отже в нашім краю до тепер лиш ідеальною, поки пустих земель (покинутих господарств) є пропорціонально як 1 : 20. Однакож треба ціну і вартість ґрунту стало означити, бо вартість єго є єдиною гіпотекою паперів. Мож би на приклад на 40 моргів видати паперів з примусовим курсом на 660 злр., котрі би виплатили ся в 46 роках. Коли би виплата в 46 років була для мужика за скоро і за тяжка, то мож би єї на більше літ розложити, але стопа процентова мусіла би бути принята на 4%, бо єсть загалом принято 1% на амортизацію, хоть в купні-продажі маєтностей доходи з панщини обчислені на 5%. Ціна поля і ціна наложеної на него панщини мусіла би бути відповідно обчислена в кождім окрузі, в кождій власности, відповідно до більшого віддаленя від міст і доріг комунікаційних, залізної дороги, пошти, рік..

„Видані папери мали би вартість 30% або $\frac{1}{3}$ землі, отже в порівнаню з листами заставними були би як $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{3}$, з тою увагою, що листи заставні загіпотековані на вартостя реальній по відтрученню всіх можливих тягарів, а листи сільські на вартостя ідеальній і моргах землі, котрі однакож колись матимуть реальну вартість. Але ми виділи, як від р. 1831 мужикам тяжко приходило платити текучі податки, а сплата тих листів була би певне півтора раза більша як теперішній податок.

„Уряд повинен би може увільнити панів від прикрого для них стягання і одвічалности за податки, відобрати їм юрисдикцію і обсадити доміви своїми урядниками, котрі би і податки і сплати з листів сільських стягали. Улекшене се міг би уряд так як в Пруссії скапіталізувати і від належитости припадаючої панам від мужиків потрутити, з тим однакож застереженням, щоби виплата капіталу і текучих процентів за панщину не могла винести менше як тепер..

„Курс листів мусів би бути примусовий, т. в. щоби їм дідичі конче брали, і так само аби їм громади при заплаті нашої роботи яко курсуючу монету приймали. А щоби тим більше забезпечити сплату процентів з амортизацією листів через громади, не могли би листи видавати ся на поодиноких газдів, лиш були би обчислені поодинокю, а ціла громада in solidum виплачували би проценти; сума була би обчислена з інвентаря села, і від того оплачував би ся процент і капітал.

„Цілою ж підставою сего проєкту є, щоби громади годили ся добровільно з дідичами о сплату. А зваживши, що при теперішнім складі річей, образования і господарства мужицького сплата грішми є неможлива, то сплата робилась би силою особистою, при чім розумієть ся, що властитель заключаючи угоду приймав би лиш роботу на міру.

„Завсїгда однакож скількість паперів на біржі: побільшила б ся так, що була би більшою як сума цїркулюючих грошей, і через те і самі папери низько би стояли і знижували би курс інчих паперів публичних. — Завсїгда доперва по відлученю загіпотекованих довгів мож би решту паперів віддати панови, котрий в приватних маєностях мїг би ними після волї распорядити, а в духовних, мїських і камеральних мусїли би бути скапіталізовані або в депозитах вложені. Купонами або процентами виплачували би мужиків працюючих на ганськім домінікаті, так що вони заступали би місце знаків і квітів панщинних.

„Правда, що пан за 46 літ стратив би цілий капітал панщини, бо мужики за процент з амортизацією мусїли би відробляти відповідне число днів і таким способом за 46 літ більшої і напруженої праці сплатили би капітал і процент, панщина сплатилась би панщиною, в задоволеннї може обох сторін...

„Але хто би сі листи купував?

„Коли би уряд ручив за вартість листів сільських приймаючи їх ал рагі в своїх касах за податки, то тоді мали би вони курс усталений, — але щож би він робив з тими листами, не маючи до виплати лиш робітників при дорогах публичних? Зібрала би ся стеже в касі велика а з часом уся сума тих листів, а з тої причини діло се не дало би перевести ся.

„Щоби не робити надзвичайної маси таких листів, робили би ся викупна лиш в 5% на рік; таким способом було би 20 літ помноження, а других 20 літ зменшення паперів, а в 66 роках папери зовсім викупили би ся і перестали би існувати. — Тут заходило би однакож питанє, якої би то панщини було викупно? Чи тої з інвентарів 1772 до 1775 року? чи тої, котру піддані б. з супротивленя відробляли через послїдні 3 літа?

„Мужик за свою роботу дістав би листів чи у власного пана, чи у почтмайстра, чи у священника, чи у сусїдного дїдича, чи у жїда. Тим отворила би ся конкуренція, котра би утворила властиві ціни робучої днї п. Сі листи набував би він, де би мїг, або робивши за готові гроші набував би купови процентові. Тим би мож оминуті зажити підношені справедливо против зачисшованю на гроші або против оспів, мож би також оминуті страх перед браком найму потрібного на лани двірські робітника, перед ваглим підвищеннєм цїн на плоди рільничі, навіть перед браком доброго і чистого зерна на мїських торгах, перед небезпеченством, щоби в 5,780.629 моргів орного поля в Галичині третя часть належна до панів, не осталась облогою.

„Бравши яко максимум триднєвну панщину в краю мужик нав би віддати на квартал 9 злр. 52¹/₂ кр. знаками або купонами від листів сільських... відробив би в 90 днях 39 днів тягло, отже на квартал о 3 днї більше як до тепер; сплачував би процент і капітал панщини; о ціни лишаз ся сторонам зовсім довільна угода. Обчисленє се зробленє після найбільшої законно дозволеної і існуючої панщини; де робота менча, там сплата лекша і менча.

„До добродїйства угоди були би лиш тоті мужики допущені, котрі тепер роблять найменче 52 день на рік. Ті ж, котрі мають менчі

повинности, признані законом яко чиннівники, мусили би лишити ся при давній способі (т. з. при панщині.*).

„Такою системою привчав би ся мужик до працьовитости і пайму... До кінця столітя силачена би була панщина всім панам. Правда, процент з капіталом відданий би був по найбільшій часті роботою, але якою роботою? вольною, котрої ціну становила би конкуренція і потреба, котра би не була роботою на перегін, але роботою накладною і на міру..

*) Сей проєкт носить дату 1845. Троха інакший був проєкт Цетнера з 1842 року. Тоді він для викупу панщини проєктував засноване окремого товариства кредитового, котре би мужикам давало позичку на $\frac{1}{3}$ — $\frac{3}{4}$ вартости ґрунту т. є. суму, за котру викупи фактично наступило. Бракуючу до викупу частину мали би громади доплатити з власних фондів, а крім того виказати би мали перед висланою в тій цілі комісією, що викуплені ґрунтові газди способні до веденя порядного господарства. Товариство давало би позичку не поодиножим газдам, але цілій громаді in solidum, котра зятягнений довг на спосіб давніших податків ґрунтових розкладала би під доглядом циркулярних урядів на поодиноких газдів. — Коли би мужики западаючої рати не хотіли силачувати готівкою, то Товариство виплачувало би з них $\frac{1}{2}$, або $\frac{1}{3}$ припадаючої ділячки татудом викупу суми, а решту мужики відробляли би панщиною in natura. Н. пр. ділячки належало би ся 80.000 здр.; з тої суми виплатило би ему товариство 20.000, а 10.000 мали би мужики відробити панщиною. А коли би мужики хотіли увільнити ся також від сплати рат товариству, то дідич бере на себе обовязок сеї сплати, а товариство на сполучену гіпотечу дідича і громади виплачує дідичеві цілу суму викупу, дідич сплачує товариству рати, а громада до високости рати відробляє дідичеві панщиною in natura аж до цілковитої сплати капіталу. Дідич може зрештою навіть не питаючи ся громади зажадати від товариства виплаченя цілої суми викупу, прийняти на себе сплату рат, а мужики через цілий час сплати тих рат відробляли би їх дідичеві in natura, могла би однакож увільнитись від панщини приймаючи сплату рат на себе.

Детаксація ґрунтів в цілі установаєня суми викупу переведена би мала бути через окрему комісію установаєну через уряд циркулярний с поміж найдостовірніших обивателів циркулу (отже дідичів), котра би циркул поділила на округи і відповідно до якости землі і до наложених на поодинокі ґрунти повинностей означала для кожного округу вартість одного морга. Се оціневе мало би послужити яко підстава до будущей добровільної угоди, по за котру жадній стороні не вільно би переступити. — Коли наступити добровільна угода, то урид єї затверджує і на викупню дозволяє. Коли ні, то обі сторони проєднують незагодожену дієференцію від рішеня уряду кравового, котрий, роздививши ся в цінах, в подібних відносинах де инде практикованих, запитавши в тій справі. Виділ Становий, дирекцію товариства або зібрані Стани і опираючи своє рішеня на справозданя сих корпорацій, врівнає зайшовшу дієференцію і проєдує цілу справу до ревізії і затвердження найвишній інстанції.

При детаксації ґрунтів послугувати ся належить інвентарем повинностей підданьчых, звернути увагу на право громад до вільного врубів в діє паньські, котре з викупом устает, на якість землі, факсіі доходів ґрунтових і після того оцінювати один морг. Уряд циркулярний детаксацію або затверджує, або коли ні, то проєдує єї урядови кравовому, котрий поступити має як повинне. Детаксація має бути переведена раз на завсїгда.

Се би після гадки автора був єдиний спосіб виходу, коли при якій небудь переміні теперішній відносини не хочемо ведику часті дідичів в Галичині довести до повного упадку і руїни. (Рук. 3645, картка 14—18)

„Життя народів не мож мірити коротким життям панщин; ми любимо виготовити проєктів важких прискорювати, щоб собі самому задержати усю славу додержаного діла, не вважаючи, які наслідки з тих наглік ділань можуть в будучім силити на загал. Добра воля і змагання цисаря Йосифа II. дали нам приклад того, — через свою наглисть скоро его реформи не принесли нічого доброго.

„З усіх тих угод або систем найвідповіднішми може, а певне найсправедливішми було викупити панщину через сплату. Сплатою є власність пошанована, а безпеченство власности є єдиною запорукою свободи і щастя в суспільнім порядку. Не варт би старати ся о власність, скоро би властитель не був єі виключним паном, свобідним в єі ужиткованю після своєї волі, — а хто би мав право оградичувати свобідне єі ужитковане, мав би також право єі відобрати. А уряд праведний і справедливий не має на гадці сплувати властителя землі до нічого більше як лиш до додержання умов, стверджених давнім уживанєм, або нових, які би могли добровільно завершити ся між ним а мужиком.

„Однакож для обох сторін найкориствішме було би лишити ся при теперішніх відносинах, стверджених довголітнім досвідом і не розпочинати новостей, котрі обом сторонам не обіцюють очевидних і справдішніх користей. Сільські листи заставні і поступенне викупно не нарушило би загального краю господарства. Але щож би стало ся з маєтностями і властителями і без того по більшій часті немаючими, коли би сільський парід виплатив ся поволи а ніхто би через той час капіталу не зложив? Властители зубожіли би, підупала би торгівля збіжжя, котра єсть торгівля краю бідного, бо всі богаті країи виробляють і старають ся продукувати інчі плоди, а збіжжя купують у крайів біднішх. Щож би стало ся з урбаріальним податком, котрий виносить 572.285 влр.? Сей мусів би бути знесений або до ґрунтового податку доданий...

„Тут насуває ся гадка, що панщина устає в міру цивілізації, але завсігди поступенно а заходу на схід. Так у Франції і Англії з неї не лишило ся ані сліду, а мужик є там більшим або менчим посідачем або арендатором; відносини єі сягають аж по Швейцарію і Рен. В Німеччині тут і там видко остатки феодалізму а навіть панщини; в Саксонії, в Баварії панщина викуплена загодами, чинші, данини, служебности знесені. В Данії, Австрії всюди роботи особисті, але обчислені, усталені, невідмінні, без підданства. Панщина лекша в західній половині монархії, тяжша в східній, як в Галичині, Угорщині. В Царстві польськїм повинности тяжші як в Галичині; там мужикам признана особиста свобода, але наслідство усіх ґрунтів признане панам; в Росії підданство повне (Leibeigenschaft) скасоване у нас ще 1782 року, 62 літ тому... Цивілізація доказує, звідки прийшла панщина: вона була всюди законодавством кольовізації..., прийшла з заходу так само як інчі ідеї і досвіди, як саджене бараболі, роблене горілки, сїяне конюшини, ріпаків, як трипольне, семипольне, врешті ставнене господарство і велізні дороги.

„Тепер вік промисловий або період активного діланя усіх духових сил в ціли піднесеня людськости. Я прийняв на себе роботу тяжку,

ліберальними словами борювати неліберальну гадку, обчисленнями і до-свідами збивати гіпотези—утопії. Знаю, що може нікого не переконаю, бо тяжко стояти в бистрім потоці. Жадні особисті надії ані власний інтерес не керували мною; я старався розв'язати сучасне питання; показалося, що його трудність о багато переходить мої сили" (Рук. 3643 картка 78—83).

Послідні слова мусімо взяти в буквальному їх значінню; розв'язав "сучасного питання" справді о багато перейшло сили автора. "Тепер період активного діяння усіх духових сил в цілі піднесення людськості", а він помімо того підняв ся "стояти в бистрім потоці". Задачі такої підіймали ся далеко дужші від него сили, і все ж таки упали, нема отже що дивувати ся, що упав і він, котрий вже до борби ставав з тим внутрішнім переконанем, що справа, котрої він боронить — пропаша. Сам він признавав, що відносини між шляхтою а мужиками стали несповні, сам він панщину називав "тяжкою карою" для шляхти і вся його оборона пануючої системи опирала ся лиш на тім, що пануюче лихо все таки менше від будущего, і що наслідки всякої, хоть би найменшої реформи довести мусять до цілковитої руїни суспільности. Стара се пісня і давно вже переспівана, а в данім разі вона тим менше могла стримати розвиток лагодивших ся реформ, що перед 60 і кілька роками не годна була стримати далеко лагідніших реформ Йосифових, спеціально его регуляції мужицьких повинностей в патенті урбаріальнім в 1789 року. Ті самі майже аргументи, котрі наводить гр. Цетнер в своїх доволі хаотичних розвідках против усяких перемін, а спеціально против очиншованя, наводили чеські товариші графа тоді против проєктованої реформи Йосифа II. Лиш звязати у них було більше, тон полеміки далеко острійший, заперечене потреби всякої реформи далеко більш рішуче; звати сила відпорна у них була більша і більша надія збереження своїх привілейів. Чи потрібна така переміна повинностей? чи вона справедлива? чи в політичного боку розумна? питали вони, і очевидно відповідали рішучо, що ні. Навіть коли би признати, казали вони, що ограничене і рівномірніше розложене панщини могло би бути пожиточне і в економічного становища спасенне, то помімо того декретація загальної переміни мужицьких повинностей на чинші була би схлблена. Розуміє ся само собою, уже сама переміна яко така. Дідичів вона знищить, а мужикам не припесе великого пожитку, а натомість зруйнує добробит національний, бо промисловість мужика не збільшить ся і не може збільшити ся в рівній мірі зі стра-тани дідичів. Страти сі збільшать ся непомірно ще через те, що переміна панщини-роботишни буде сполучена з сі змінашенем, і то без всякого відшкодованя. Ніяка копечна потреба не вимагає такого глибокого потрясеня цілого державного організму. Неправда навіть і те, що мужикам через пожертвоване дідичів помогло би ся і що вони через те стали би щасливішими. Але поминувши навіть економічну шкідливість регуляції урбаріальних повинностей, то против неї стоять ще важніші заміти. Хіба ж регуляція мужицьких повинностей, накинена дідичам, не є вломанем в "добре набуті" права? Не значило ж би то одним почерком пера зруйнувати в значній мірі право власности,

котре монарх обов'язаний свято боронити? Чи ж через те не наступить глибоке потрясене порядку правною і почуття правного в пароді? Хіба шляхта не має так само права як мужик жадати, щоби закон боронив її права власности? Правда і загально се признано, що свобода і власність становлять щастє держав і їх горожан. Зрозумілим єсть отже і жаль, в яким учені розводять ся над долею мужика, особливо в Чехії, що він робить коло землі а не має до неї права власности. В тім вони зовсім праві, так як правий і той, хто над першим ліпшим бідакком жалує, що він не має 100.000 марку. Але чи ж се справедливо на такій підставі відбирати марку одному, щоби єго дати другому? Сего питає „представителі людськості“ собі навіть не завдають. Вони упхали собі в голову — бути за всяку ціну „представителями людськості“, але забувають, що панщина не опирає ся на привілею монарха, котрий би єго міг відкликати, але в відплату за грунт, відданий мужикам до ужитку. В який спосіб дідичі прийшли в посіданє земель тепер до них належних, силою чи в спосіб після теперішнього права дозволений, є для справи їх власности річ зовсім байдужна. Бо які би там були безправні початки теперішнього законного сільського ладу, то все ж так не треба аві на хвильку забувати, що лад той є тепер кодифікований. Монарх не може єго отже самовільно звести. А коли се помімо того зробити, то се очевидно не буде нічим інчим, як лиш явним насильством, котрим одному дідичеві велику, другому малу частину єго прав відбере ся. А насильство се мало би як найдалше сягаючі наслідки. Бо воно не лиш би зробило в будучім неможливим кредит реальний і оборот, бо прецінь ніхто не знає, чи то, що при пинішній ректифікації лишить ся, також скорше або пізнійше не буде знесене з тої яко би причини, що воно для мужика є за великим тягаром; але і давні гіпотечні вірителі дідичів стратять значну часть свого реального забезпеченя, коли противно — нова несправедливість — положене вірителів загіпотекованих на грунтах русікальних значно би поправило ся коштом дідичів. Річ отже ясна, що регуляція урбаріальних повинностей не лишень з погляду економічного незвичайно шкідлива і не повинна бути допущена, але вона в рівній мірі несправедлива, з політичного боку нерозумна і небезпечна. *)

Така сама до-стоту і цетнерівська аргументація, лишень голос єї не такий самосвідомий, а більше зрезігнований, глухий, як надірвана струна. Та й не против самосвідомого і рішучого монарха підняв гр. Цетнер свій голос. Ні, — сим разом небезпеченство грозило не від центральної власти, не від якоїсь особи наїть, з котрою мож би стати на прю і розправити ся з нею силою логіки або фізичної переваги. Воно було неловиме, було всюди і не було нігде; вирвало є посеред німих і придавлених тяжким ярмом мужицьких мас в формі бунтів або систематичної пасивної опозиції на панщині, є посеред кружків світлійшої інтелігенції, котра протестувала против практикованой у дідичів варварської системи „допильнованя“ мужиків при роботі на панщині —

*) G r ü n b e r g, Die Bauernbefreiung I. 339—341 і цитована тамже література.

показувало ся і в поміж краєвих офіціальних сфер в формі стислішого виконувая приписів закона, і як вохка осіння мрака продирало ся навіть крізь щілини кастової зашкнутости до привілейованої верстви і родило між нею мальконтентів, котрі невмілою рукою клеїли проєкти ратунку. Яким же способом бороти ся с таким невловним противником? де его шукати? чи в курних мужицьких хатах, чи в конспіраторських закутках, чи в канцеляріях бюрократії, чи між тими шляхетними мальконтентами, що „край наш з вікна, а наріз ваш при зеленім столічку планували“? Одно лиш було певне, що небезпеченство було, і що вопо, як сам Цетнер каже, проявляло ся в загальнім інстинктовім почутю образованих верств, що далі так як до тепер іти не може, що копечною є якась переміна. Але яка? Вже на саму вгадку про яку-небудь перемену стинала ся кров у жилах плянтатора-консерватиста, мерещила ся перед застрашеними очима цілковита руїна краю, рільничого господарства, розірване усіх звязків правних і моральних, котрі вязали суспільність в одну цілість. І побачили застрашені очі з одного боку неокресану, грубу і темну масу мужицьку, без жадних „основ моральности“ і „почутя обовязків“, для котрої єдиним моральним законом до тепер була привычка носяти ярмо і робити панщину. Коли якою-небудь, хоть би найдріснішою реформою підірвати ту привычку, то що тоді почне отся розворушена маса? Вона — лишивши ся єдиної підвалини своєї моральности — почве може ставити жадая, може яких прав домагати та, дрібні улєкшеня може прийме яко привнає, що цілій теперішній суспільній лад оснований на несправедливости і жагадає основного переіначеня. А тимчасом панщина — які б там не були єї початки — то кодифіковане і санкціоноване право пансько! Нарувшувати сего права не мож!

Та й що би мужики зробили с тою масою вільного часу, коли би не потребували ходити на панщину? Очевидно, — віддавали би ся ще більшому лінивству як до тепер, бо більше як до тепер не продукували б ані би більше не робили. А коли би хотіли наййти ся на роботу, то певно зажадали би по 2 здр. за то, щоби зжати кону збіжя. А навіть коли би справді хотіли шукати якого заробітку, щоби обігнати свої потреби, то дідичі схотіли би їм може платити — менче як до тепер! Зараз би продукти рільничі о 50% подорожили, продуценти рільничих плодів не могли би витримати конкуренції на великих торгах заграничних; на край найшло би загальне банкрутство. Бо з другого боку і ва дідичів брак панщини мав би незвичайно великий і також незвичайно шкідливий вплив. Не мігши обійти ся без даремної панщини вони би велику частину своїх орних ланів мусіли лишити перелогом або запустити на ліси або пасовиска, і перестали би сіяти яре жито і ячмінь, одним словом: застановили би велику рільничу продукцію. Грівьба таким аграрним страйком зі сторони великих продуцентів збіжя — се може єдина оригінальна гадка в обох статях Цетнера, але щоби вона доказувала ясне вровушінє основ політичної економії, на котру він кілька раз покликуює ся, того, здасть ся, не мож сказати.

Бо те, що дух часу ніс на своїх крилах до Галичини, не грозило краєви банкрутством, а могло — коли б було раціонально переведене,

стати ся здоровою підвалиною его економічного і суспільного відродження. За те спосіб, в який воно відбило ся в голові заостреного в дотеперішнім економічним ладі автора, був нехитрим доказом цілковитого морального банкрутства тої суспільної верстви, до котрої він належав. Той голос — то голос повної безпорадності безнадійно хорого чоловіка, котрий лежить на смертній постелі, і котрого все болять, все страшить, котрого найменчий сонішний промінь, найменча струя свіжого повітря переймає смертельною дрожю. І зменшене мужицьких повинностей его страшило, бо відобрало би дідичам в очах мужиків гану правности панщини; і очиншоване его страшило, бо мужик немав би грошей на заплату чиншів, а екзакуція була би або неможлива або додела би мужика до жебрацької торби; і осини его страшили, бо мужики давали би найгірше збіже і з того родились би нові сварки о якість і міру зерна; і знесенє панщини на лад пруський для него невдале, бо дідичі не могли би без даремної роботни обробити приділених їм частин ґрунтів мужицьких, а мужиків воно додела би з одного боку до пролетаризації, а з другого боку виробило би між ними середню верству мужиків-богатирів, поповичів, котрі би скупували від біднійших ґрунти і процесували ся з дідичами; а знесенє панщини через відшкодованє в грошех, а зластиво через дальшу панщину, ще більшу і тяжшу як дотеперішня, котру мужики мали би відробляти ще через 46—67 літ, і в котрій купони облигацій ідемінізаційних заступали би місце давніх значків і квітів панщинних (!), обговорене в такій конфузній і хаотичній спосіб, що автор очевидно хотів его хіба звести ad absurdum. Тай колиб навіть вістало переведене в задоволенєм для обох сторін, дідичів і мужиків, то так і воно его страшило, бо колиб мужики ідемінізацію панщини замість в грошех відробили панщиною за 66 років, то по тих 66 роках дідичі все таке остались би і без капіталу для веденя насної господарки і без панщини, і знов — велика продукція рільнича упала би!

І так само безнадійно хорий автор нарікає на всіх і вся. На мужиків нарікає за їх брак „почутя обовязків“, за брак всякої „моральности“, за їх „лінивство“, за їх „пасивну оповіцію“ при роботі на панщині. На дідичів за те, що не виконують законів, котрі видав уряд в обороні мужиків і в цілі піднесеня конкуренції і промисловости, але їх обходять, хоть закони ті добрі, і коли би лиш були належито виконані, то не треба би ніяких реформ, і все було би добре. Нарікає і на уряд, а особливо на Йосифа II., що видавав закони в обороні мужиків, ані до людей ані до часу не приладжені, і на духовенство, що не дбає про моральність мужика, але замість впоювати в молодіж мужацьку основи релігії. каже парубкови і дівці перед сльобом через кілька кільк на себе робити; нарікає врешті на конспіраторів, котрі в заграниці мужика бунтують, і на тих, котрі мужицьким змаганям потакують і навіть їх спасенною радою піддержують, і на своїх товаришів-шляхтичів, котрі хотіли би відвернути грозяче небезчєство а своїми проєктами половичних реформ ще его збільшують.

І крізь той страх, крізь ті критики проєктованих і довершених реформ, крізь ті жалі і наріканя проходить як червона нитка і в одно

проносить ся голос упертого поклонника дотеперішнього панщинного ладу і порядку, котрий на всі предложені ліки і способи неправн відповідає в-однѣ: *Noli tē tangere!* Не перемінуйте сі, — застріть сі, бо вона в паміж всього ще найліпша! Нехай мужикови вільно буде кидати свій ґрунт, коли схоче, але нехай і дідичови вільно буде прогнати єго в ґрунту, коли схоче; заведіть замість роботи на дня роботу на віру, а тоді і пасивна опозиція мужика устане, коли він буде знав, що цісля закона мусят на днину тільки з тільки кіп жакати, тільки а тільки кіп змелотити! Побачите, що тоді і теперішній лад буде зносний!

А коли би вже хочє заводити якіє перемиш, то чи не лучша буде би, щоби за підставу чи то очиншованя чи відшкодованя прийати не повинности панщинні записані в інвентарях з 1772 і 1775 року, але — тоту панщину, котру мужики в послідніх 3 роках відробляли без єу-протиповеня? Що ж, коль се не дасть ся перевести, відзивав ся знов голос консерватора. І уряд в своїм почутю сираведливости на се, здасть ся, не згодив би ся, — мужики, здасть ся, не пристали би, бо вони непризнають навіть інвентаріальних повинностей. Ліпше таки лишити ся при панщині.

XI.

Такі були гадки одного з головних противників проекту Василевського і знесеня панщини. Може бути, що гадки сі, котрі так безоглядно ішли під лад думкам і інтересам пануючої верствы, були би при інчих, вигіднійших для неї обставинах зовсім знівечили змаганя Василевського, котрий хоть був сильний в негативній, критичній частини свого проекту, за те значно знемагав в позитивній єго стороні. Але історичні обставини були дужчі ніж голос консервативної опозиції. Вони ж, а не що інше, величали Красіцкого і Василевського, і вони, а не аргументація Василевського, перемогли завзяту і уперту опозицію.

Вже гр. Красіцкій в своїм проекті завязав до переведеня єго гадок, щоби показати світови, що несправедливо називають шляхтичів гнобителями народа і найбільшою перешкодою до поправки єго положеня; згадував він про те, що світлійші люде не повинні єдержувати стремління людськости до дальшого розвитку, але противно повинні надати їм такий напрям, щоби спокійно і поступенно далі розвивали ся. Ще виразнійше і не убираючи своїх гадок в загальні фрази висказав се Василевський, котрого не без підстав осуджувано о зносини в революційних кружках. Нагадував він, що знесенє панщини наступити може без участі шляхти або через уряд, котрий би дав відшкодованє але недостаточне, або в дорозі революції, котра би зовсім жадного відшкодованя не дала, що отже лучше по добрій волі дати мужикам те, що сяв чи так даде їм бути мусят.

А треба знати, що в тодішніх часах віра в можливість революції в цілі відбудованя Польщі була сильна, отже заходила також можливість знесеня панщини, котре шіла програми Демократичного Товариства польського і єго революційної проаганди наступити би мало

зовсім безвідплатно. Віра ся і вплив Демократичного Товариства був на стільки великий, що аристократична партія в своїм „королем“ — претендентом Адамом Чарторийським стратила була майже всяке значіння і вагу. Щоби отже на можливу і загодившу ся революцію мати хоть який такий вплив і не запропасти зовсім своєї репутації яко патріотично-польської партії, партія кн. Чарторийського старала ся за всяку можливу ціну зблизити ся до партії демократичної. Першим кроком до такого зближення було те, що відбудоване Польщі може вступити лишень через повстання цілого польського народу. А щоби таке повстання зробити можливим, аргументувала вона, потреба конче, щоби аристократія в польських землях зробила народови які концесії і єму добровільно і за уміркованим відшкодуванням признала і обіцяла те, що єму на случай побіди демократичної революції і без того дорогою насильно і без всякого відшкодування мусіло би бути признаним. Задля того іменно не удавало ся польським революції, що пани в своїх правах і привілеїв нічого не хотіли мужикам поустати, мужики отже, не маючи жадного інтересу в панських революціях, усували ся від участі. Самі пани отже повинні взяти на себе ініціативу до признання мужикам вільної власности носіданих через них ґрунтів, до знесення панщини за уміркованим відшкодуванням і законною дорогою, отже через сойм, де вони є, повинні зробити відповідні кроки у своїх урядів. Рада ся приняла ся між галицькою шляхтою і найшла навіть признане у Демократичного Товариства, котре є в своїм органі: „Noworocznik demokratyczny“ за рік 1844 казало перенечатати (Sala, op. cit.). Під впливом тих рад повставали по найбільшій часті також шляхотські проекти реформаторські, і їм, здасть ся, приписати належить той факт, що всі вони, а навіть четверівські опозиційні відозви, більше або менше обширно застасовляли ся над плянем цілковитого викупу панщини. Заскочені революційною пропагандою безвідплатного викупу панщини вони в раді кн. Чарторийського бачили єдиний для своїх інтересів можливий вихід з критичного положення, в яке ввела їх революційна пропаганда, говоривша до них в імени патріотизму польського. Не згодити ся на візане пропаганди, значило в єї очех, а євентуально на сподіваний случай побіди революції і відбудованя польського цар; ства, в очех воскресної Польщі бути ворогом польського народу — а згодити ся, значило ціля їх перекованя — лагодити собі неминучу економічну руйну. З єєї прикрої колізії виратувала шляхту рада „короля“ Чарторийського, і дозволила їй тим красше вицофати ся зі становища, на котрім годі було удержити ся, бо не винагала на тепер, відразу, жадної фактичної концесії, але звертала все ділане на законну дорогу пересняв і переговорів з урядом і соймових дебат. До фактичного переведеня було отже доволі далеко; а тимчасом мож було уживаючи і дальше всі користі доперішнього ладу, дискутувати академічно про всі деталі євентуального викупу і вже тим самим увільнити ся від зануду неприхильности для справи знесеня панщини. А се в даній хвилі була річ найважніша.

Мя бачили вже, на який лад веда ся чисто-теоритична дискусія. Коли граф Крєсциньский справу викупу мужиків від повинностей відкла-

дає до тої далекої і невідомої будущини, коли мужики під патрімоніальною опікою дідичів виховують ся „морально“ на стільки, що будуть могли сплатити їм вартість панщини, то петерівська критика радила поставити викупно панщини яко той високий ідеал, котрий мужикам треба поставити яко ціль їх стремління, яко заохоту до виконувания дотеперішніх обовязків, а переведене того ідеалу обставлене було у неї такими трудностями, що медви чи і за 66 літ мужики були би дочекали ся освободження від свого тяжкого ярма. Навіть у Василевського справа цілковитого знесеня панщини поставлена була за другий плян і мала переводитись дуже звільна і обережно, щоби, борони Боже, не поразити котрого дідича. З усіх тих проєктів видно, що в ґрунті річи всі вони були обчислені лиш на те, щоби очистити шляхту від закиду, що вона є ворогом народа і що свої кастові привілеї ставить висше як справу патріотизму і відбудованя колишньої Польщі. Саміж автори — винявши хіба може Василевського — своїх проєктів не брали серіозно і в можливість їх переведеня не вірили, — а на кождий спосіб евентуальність сю відсували до такої далекої будущини, котра для реального політика зовсім не могла входити в рахунок.

Бо питання стояло не так: чи цілковите знесенє панщини — без ріжниць, чи за викупом, чи без викупу — буде могло переведене бути за 20, 46 або 66 літ, але чи воно може бути переведене зараз таки, тепер, в протягу що найбільше кількох, двох або трех літ, революційна пропаганда не хотіла, і, з природи річи, не могла так довго ждати. Вона хотіла відбудованя Польщі зараз таки, тепер, і очевидно, опираючи всі надії на мужика, хотіла і мусіла хотіти цілковитого знесеня панщини зараз таки, тепер. А на се також і наведені повисше проєкти відповідали: не мож! нарід неприготований до такого радикального перевороту, і шляхта до него не приготована; знесенє панщини повело би за собою руїну рільничої продукції і цілого краю. Але не лиш то. Відсуваючи за-для того знесенє панщини на десятки літ вони тимчасом проєктували такі провізоричні, переходові реформи, котрі на око малозначні і невинні, скеровані були до того, щоби того мужика, котрого революційна пропаганда хотіла через таку велику полехшу, як знесенє панщини, помискати для своїх плянів, ще більше загорнути в руки дідичів, як до тепер.

Коли отже всі ті проєкти облущити з гуманітарної фразеології, обчисленої на ефект і відсилаючої мужика в надїяхи на свободу до дуже гарної але дуже далекої будущини, і лишити в них лиш те, що відносило ся до теперішности, то проєкти ті уважати мусимо просто яко обчислені на закріпленє панщини через відповідні поправки в сі стяганю. Такі вже нешасливі були ті шляхотські руки, що в них і найкрасші гадки і помисли переменяли ся лиш в новий інструмент для підневолєня народа

Від сего закиду не мож увільнити і проєкт Василевського, котрий, як ми бачили, в своїм переведеню був просто неможливий. Але він всеж таки був щирим і отвертим прогнвником панщини. І рішуча опозиція, котру его гадки нашли 19. сент. 1843 на довірочній нараді шляхотських депутатів станового сойму галицького у гр. Стані-

слава Скарбка, підносила ся не так против очиншованя, як против проєкту внесеня панщини. А в тім іменно показує ся нещирість, а на кожний спосіб неспосібність галицької шляхти до рішеня такого далекого сягаючого питання, яким було в тодішніх часах внесенє панщини. Під таким сильним натиском, яким була з одного боку революційна пропаганда, а з другого боку голос кн. Чарторийського, отже під впливом всіх тих сфер, котрі витворювали тодішню патріотичну опінію публичну в землях колишньої Польщі, вона приневолена була допустити можливість теоретичної дискусії про евентуальне внесенє панщини в якімсь далеком, докладно неозначенім часі. Але коли проєкт Василевського поставив перед нею конечність проголосити публично, в офіційальній корпорації і в офіційальнім характері потребу внесеня панщини вже тепер, то в ній зараз же відозвали ся інстинкти плянтатора і вона заявила своє рішуче veto. Деякі з поміж опозиції противились навіть порушеню сеї справи на соймі, а гнів против Василевського був тим більший, що порушити ві конче було треба, а зацяткати єї не мож було, бо революційна пропаганда говорила про неї аж над міру голосно і виразно. Коли би отже про справу порушену через Василевського не заговорено на соймі ані словечком, то се би очевидно було доказом, що галицька шляхта противна навіть згадці на соймі про таку велику справу, котра рішити мала будущину Польщі.

Коли отже введем справи панщинної в формі проєктованій через Василевського розбило ся о опозицію єго противників, а замовчана справа не допускала політичні обставини, то треба було вигадати якусь середню дорогу, якийсь компроміс, котрий, заспокоюючи противників що до можливого небезпеченства, все ж таки послужити міг яко показ якихсь реформаторських замислів в сеї справі. Усильним змаганям гр. Красіцького і ще кількох депутатів удало ся винайти такий компроміс, котрий на дальшій нараді слідуемого вечера вістав в формі стилізованого внесеня прийнятій (Меморандум гр. Красіцького *ut supra*, стор. 12).

Якого рода був сей компроміс, показує ся з внесеня, котре Тадей Василевський поставив дня 22. сент. 1843 на засіданю соймовім.

„Зібрані Стани просять Є. Ц. К. Величество, щоби зволив ласкаво позволити на будущім Соймі вибрати з поміж єго членів комісію, котра би застановила ся кад взаїмними відносинами властителів маєтностей і мужиків в сім краю, зібрала потрібні відомости і заняла ся уложенем плану вигіднійшої для обох сторін регуляції тих відносин в ціли піднесеня добробуту властителів і мужиків, а тим самим цілого краю. План сей має бути в терміні визначенім через Стани при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“.

Таке внесенє очевидно не могло викликати такої сердитої опозиції, як ясне і виразне внесенє на внесенє панщини. Застановити ся над відносинами дідичів і мужиків, збирати потрібні відомости, щоби мож уложити план догіднійшої регуляції тих відносин не могло вразити навіть найконсервативнійшого шляхтича, бо до нічого конкретного не

обов'язувало і не винагало отвертого і рішучого заявленя ані за ані против панщини, а навіть виключало внесеня панщини, бо мало на цілім лиш вигіднійшу єї регуляцію, вигіднійшу не лиш для мужиків, але і для дідичів. А зваживши, що сам сойм вибираючи комісію мав їй визначити термін до виготовленя проєктованого пляну, і що міг визначити термін хоть би їй кількалітній, то внесеня се, показуючи з одного боку за-для свого зовсім загального сформулованя окету шляхти до заведеня реформи в як найкрасній світлі, з другого боку заспокоювало перед несподіваним виведенем на верх якої немилої спеціальної справи, на котру треба би освідчити ся рішучо без можливости пізнійшого відвороту, — а ще більше заспокоювало перед тим, що реформи ті могли би скоро бути переведені. Комісія мала би бути выбрана за рік; на потвердженє єї через уряд треба би пождати також з рік, а потоку кілька літ „збираня відомостей“ через комісію! Прекрасно! За той час показало би ся може, чи справді революційний рух такий сильний, що буде між пєбороти три великі держави — а тоді досвід зроблений показав би вже, куди повести ту „вигіднійшу регуляцію“ мужицько-шляхотських відносин, чи наперед чи в зад, чи може обійти ся зовсім без регуляції, і, як домагав ся гр. Цетнер, лишити все по старому. А на случай побіди революції шляхта галицька показала би на соймову комісію, яко на живий доказ своєї прихильности до реформи!

Помимо сеї елястичности і двозначности внесенє се найшло однакож все таки противників, котрим навіть в во показало ся по крайній мірі завчасним. На соймовім засіданю виступили против него Александр гр. Цетнер, знайомиий нам зі своєї критики проєкту Василевського, Франц бар. Мошниський, Владислав кн. Санґушко, Тадей гр. Дось Якого рода була їх опозиція, можемо лиш догадувати ся по цетнерівській критиці, бо маємо під рукою лиш коротенький витяг з дотичного протоколу соймового; знаємо лиш, що жадали вони відрочєня цілої справи на один рік і притягненя до комісії також сторици другої, т. єн. мужиків. Се посліднє жадає в устах противників внесеня панщини могло би на перший погляд здивувати. Коли собі однакож пригадаємо, що комісія зовсім не мала застановляти ся над внесенем панщини, лиш над єї регуляцією, і що під понятя регуляції підходив також проєкт Василевського на очиншованє, а гр. Цетнер в своїй критиці сего проєкту покликував ся на стачочних господарів-мужиків яко на противників очиншованя, то цілє опозиції жадаючої покликаня мужиків до комісії стане ясною і зрозумілою. Окрім того, як бачимо з пізнійшої промови президента губерніального, барона Кріґа, бєяла ся, здаєть ся, опозиція розголосу, якого через порушєнє цілої справи на Сойм могло би набрати се „дражливе витанє“

За внесенем Василевського промовляли кн. Лев Савіґа, Владислав гр. Стадницький, Йосиф гр. Залуский, кн. Кароль Яблоновський, Кіпріян гр. Копоровський. Василевський резюмував і попірав своє внесенє, котрє поєр в кінци також Сидір Нєструський. В кінци промовив президент Кріґ і поставив внесенє, „щоби на случай, коли би внесенє Василевського прийато, не роблено о нім жадної згадки на публичнім засіданю при закнєнню сесії соймової, єсторожність, якої винагас обе-

реже трактоване сего дражливого питання, а через котру усунуло би ся обави піднесені через декотрих Панів станових підчас діскусії“.

Внесене Василевського прийято 86 голосами против 15. — і таким способом компроміс заключений між противниками і прихильниками панщини на довірочних нарадах у гр. Ставіслава Скарбка вістав через законну репрезентацію галицької шляхти апробований.

Треба додати, що внесене Василевського, хоть актуар соймовий Август Жерард Фестенбургі вписав єго в тій формі, як єго Василевський був предложив, змінене зістало в кінцевім уступі через президента Кріґа, почавши від слова „вібрала“ в слідуєчий спосіб: „вібрала, о скілько потреба, в властивій дорозі, поступаючи з розвагою, відомости, і предложила в своїм часі вібраному соймови що до тих відносин такі уділшеня і зміни, які окажуть ся відповідними ціли і гаравдови властителів маєтностей і мужиків, отже загальному гаравдови, щоби Стані на сій підставі могли Є. Ц. Величеству предложити свої дальші найнижші просьби і пропозиції“ (Аллегат вр. 7. до рукописи Країнського 2945).

Країнський каже, що ся ухвала соймова не знаходить ся в Суммарії ухвал соймових постановлєних на сім Соймі, з чого би виходило, що повисше наведене внесене Кріґа вістало прийняте, щоби промовчанєм сеї ухвали успокоїти декотрих по пад шіру полохливих шляхотських депутатів. Пошимо того однакож находимо ухвалу сю напечатану в Справовдаву в нарад соймових за рік 1843*).

Коли таким способом змаганя реформаторські Василевського не довели в грунті річи до жадного позитівного результату і скінчили ся гнилим компромісом, в котрім гадка внесеня панщини вовсім зникла, а єї місце заступили загальні фрази без найменшого конкретного змісту, — коли отже, стисло річ взявши, ся перша неспільва проба реформи скінчила ся властиво побідою єї противників, — то представителі державної власти віднеслись до повисшої ухвали соймової недовірчиво. Коли вірити Салі, то тодішній галицький генерал-губернаторо

*) Czynności Sejmu w królestwach Galicyi i Lodomerji w dniu 18. Września r. 1843. zagajonego, a zamkniętego w dniu 25. tegoż miesiąca i roku. Verhandlungen des in den Königreichen Galizien und Lodomerien am 18. Septembris 1843 eröffneten und am 25. desselben Monats und Jahres geschlossenen Ländtages Lemberg 1844. стор. 38 (по польски), 39 (по німецьки). Ухвала напечатана тут в слідуєчий редакції: „Punkt X. Na wniosek J. W. Wasilewskiego, Wice-Marszałka tych królestw i deputata stanowego, uchwalono po rozprawach rzecz wyjaśniających większością głosów 86 przeciw 15, zanieść po korną prośbę do Naj. Pana, aby Stanom łaskawie pozwolić raczyć, wybrać na przyszłym sejmie ze swego grona komisję, którejby zadaniem było obopólne między właścicielami ziemskimi a włościanami tego kraju stosunki wziąć pod rozważenie, poznać je w drodze należytej z oględną roztropnością i względem zaprowadzenia ulepszeń i zmian w tychże Sejmowemu Zgromadzeniu swego czasu także podać wnioski, jakieby odpowiadając celowi i jednocząc dobro właścicieli ziemskich z dobrem włościan, były tem samem zgodne z dobrem pospolitem, ażeby na tej podstawie mogli Stany złożyć dalsze prośby u stóp tronu Najjaśniejszego Pana“.

архикнязь Фердинанд д'Есте провінційній їй був раз за-для того, що знав про революційне походження внесення Василевського, а другий раз за-для того, що бояв ся наслідків, які евентуальне его переведення могло би мати для цілої монархії, в котрій всюди ще панувала панщина. Лишень барон Кріґ, хоть і ему, як і цілому тодішньому галицькому урядови, відоме було „мутне жерело“, з котрого походило внесення Василевського, попирав его сильно, а то з тої причини, як каже Сала, що ему по-права мужицької долі від давна лежала на серці, а побачивши у внесенню тим підставу, на котрій дало би ся дещо зробити на користь мужиків, він не звертав уваги на безпосередню причину порушення сеї справи в соймї. Успокоївши отже архикнязя що до можливих наслідків справи виміг на нім, щоби архикнязь предкладаючи цісареві ухвалу соймову, занехав против неї опозиції і щоби лиш на підставі своїх особистих спостережень додав зі свого боку фактичну замітку: що „більшість станів з тої причини згодила ся на ухвалу, бо хотіла оборонити ся від закиду, що противить ся внесенню, котре має на цілі добробро підданих“ (Sala, op. cit. стр. 115—116).

Однакож центральний уряд був, здасть ся, тої самої гадки, що генерал-губернатор, а переполшило его як раз те, що після гадки противників знесення панщини відбирало ухвалі соймовій всяку серйозну вартість, т. є. її неясність, баламутність і двозначність. Правда, що ухвала складала ся з самих загальних фраз, але власне фрази ці були тим небезпечні, що були загальні. Знаючи революційне походження внесення Василевського і звертаючи при тім пильне око на змаганя революційної пропаганди польської, уряд бояв ся, знаєть ся, що при можливім розширенню пропаганди в краю галицька шляхта могла би під її напором посунути ся при переведенню соймової ухвали за далеко і піддаючись в рішучій хвилі революційному духови вивела б на верх як раз тому справу, від котрої загальними фразами ухвали соймової хотіла тепер відіекати ся, а іменно справу знесення панщини. А тодішній уряд був піднесеною таких далеко сягаючих справ не лиш за-для своєї відомої неподвижності і боязни перед всякими реформами провінцій, але і з причин чисто-галицьких, місцевих, не хотів і не міг віддати такої важної справи з руки шляхти і дати їй, або властиво через ню добиваючій ся пановання над шляхтою революційній пропаганді, можливість, щоби через знесення панщини позискала для себе і для своїх революційних цілей симпатії мужиків. Мужицької справи уряд не міг випустити зі своїх рук, бо тим би був підорвав головну підвалину, на котрій в краю опирав ся. Хоть незначно отже і доводи невірливо, але і тут, думаю, проявила ся ривалізація державної власти і революційної пропаганди в відношенню до мужиків, котрих і одна і друга уважала яко підставу до верховодження над краєм.

Як би там зрештою не було, доста, що центральний уряд ухвали соймової не затвердив. „В справі ухвали соймової о відносинах між властителями маєтностей а мужиками“ — каже губерніяльне розпоряджене повідомляючи о дотичнім Найвищим рішенню в 9. юля 1844, „Найяснійший Монарх приказав Станам заявити, що відносини ті і їх поправа завсїгди були і дальше будуть предметом особливої батьків-

ської дбалости Найяснішого Монарха, о скілько се без нарушеня набутих прав і при цілковитім виключеню примусових способів досягнути дасть ся; що отже Найясніший Монарх з задоволенем прийняв відомість, що Стани на сю важну справу звернули свою увагу; з причини однакож, що ухвала Союму є невизначна і загальна, то постановлене окремої комісії, котрої задача ані що до предмету ані що до дороги, котрою би вона в своїх роботах мала поступати, не єсть достаточо означена, Найясніший Монарх не уважає яко відповідний спосіб, щоб в сій трудній справі дійти до позиточного успіху без кривди для інтересів заслугуючих на докладну розвагу; при чім однакож Станам не забороняє ся, коли хочуть, поставити в законній дорозі виражене внесення що до предмету, котрий би треба докладно означити“ (Сзупнощі сейшци... 1843 г. стр. 46 - 47).

Коли отже внесення Василевського на внесення панщини розбилося на довірочній нараді депутатів о опозицію прихильників панщини, то єго компромісове внесення розбилося о опозицію урядової власти. З злобною радістю згадує граф Красіцький про сю другу невдачу Василевського, котрий єго меморіал з таких легковажаним вложив був ad acta. Те саме загальне трактоване предмету без ближшого подання способів, котрими мож би дійти до наміченої цілі, котре він в своїм коротенькім рефераті закинув був проєктові гр. Красіцького, закинув тепер центральний уряд єго компромісовому внесенню. „Коли би пан маршал“ — каже Красіцький — „був від разу перепяв ся моїм меморіалом, був би в нім найшов показчик до єгислого означеня предмету для свого внесення. через що не було би проволочко ся справу“ (Аллегат н. 1. рук. Оссол. 2945. стр. 13).

Але граф Красіцький діждав ся ще більшого, позитивного триумфу. Єго проєкт заведеня книг ґрунтових і признаня мужикам так зв. позиткової власности діждав ся апробати шляхотського Союму, а тим, що в соїм поставив дотичне внесення, був як раз Тадей Василевський!

Бож шляхта коли не хотіла приймати ся, що крім загальних фраз не знає нічого в мужицькій справі сказати, мусіла тепер на найбільшій соїмій виступати з якимсь „докладно означеним предметом“ і „виразним внесенням“. Тимчасом про сю справу не мала вона в голові справді жадної позитивної гадки, окрім хіба тої, що панщина то єї с-поконвіку набута власність, без котрої, як земля без сонця, вона би ані хвильки прожити не могла, і навіть не підозривала, що заходить konieczність серіозно подумати над нею і поробити хоть деякі уступки тим, котрі панщину уважали яко вопіющу кривду і насильство над собою. Тепер же, кинута історичними обставинами, котрі над тою єї „власністю“ поставили великий знак питання, в круговорот всяких суспільних, економічних, державно-патріотичних і політичних питань, не знала вона, як яка вержений рукою дужого чоловіка, куди летить, чого і чому легить. Знала лиш, що треба якогось докладно означеного предмету і виразного внесення і потерпала зі страху, що той предмет і те внесення понесе єї добре-набуті права як бистра ріка трісочку. І як потаняючий за солінку, вхопила ся вона за гр. Красіцького і єго позиткову власність враз з книгами ґрунтовими, тай то ще,

ак побачимо, справді бояла ся, чи не скривдить себе таким відважним кроком.

На засіданню соймовім в днѣ 19. сент. 1844 поставив Василевський в рауу на повнѣшу цісарську відповідь слідуєче внесене: „Стани щиро бажають полішити долю найпожиточвійшої і найчисленнійшої верстви жателів а разом в тий піднести промисл і добробит цілого краю, не годни однакож підчас короткої сесії соймової поставити без попереднього основного приготованя якесь виразне внесене про такий важний і обширний предмет, а то тий більше, що предкладаючи в сій справі якісь загально-обовязуючі постанови треба мати на оці не лиш природу відносин обох сторін, але також положене, якість землі і ві управи, ві продуктів і лекшу або тяжшу продаж їх, а в кінци степень освіти народа, а всі ті обставини в ріжних сторонах провінції дуже неоднакові. Щоби пізнати всі ті деталі і щоби мож над ними докладно застановити ся, постановили Стані вибрати в поміж себе свідущих людей, котрі живуть в ріжних сторонах краю, щоби збирали і прислали матеріала, котрі мають послужити яко підстава при будучім уложеню і нарадах над внесенням“.

Внесенє се, тримаючи ся так само як і невтверджена ухвала соймова, в границях загальних фраз, було однакож ще більше невиразне і загальне як вона, і коли би було прийате, то певне, що не дочекалось би лучшої долі як тогільше.

Внесенє се попер Людвік гр. Дідушицький; натовісь Людвік гр. Яблоновський поставив інче внесене, однакож так само баламутне як і внесене Василевського: „Соймові Збори признають, що не почувашть ся належито приготованими до того, щоби в такій важній справі як відносини між дідичами а мужиками, означити докладно круг свого діланя, не бачуть однакож можливости підчас сойму, триваючого лиш кілька дені, розглянути ся в сій справі докладно, а не маючи сміливости ставати перед престолом Їго Величества з недокладно уложеними внесеннями, вибрали в тій цілі з поміж себе комісію і поручили їй, щоби застановила ся над взаїмним гараздом дідичів і мужиків, щоби розглянула ся докладно у внесенях, поставлених евентуально через приватних людей, виготовила обширне представлене потреб краю, піддала єго рішеню соймових зборів і по затвердженю єго через сойм вложила єго перед престолом Їго Величества. — Коли однакож Найвисша воля висказала ся за тий, щоби Стани свої жаданя виявили виразно, то Стани уважають своїм обовязком заявати, що хоть вони в сій хвилі не годни означити докладно тих предметів, над котрими установлена в тій цілі комісія застановляти ся має, то все ж таки комісії тій уділена вістала загальна інструкція, щоби вона, починаючи всі невчасні задачі, вислідила лиш найпільніші потреби краю, котрих заспокоєне, не кривдючи нічєї власности ані свободи, могло би добробит наших мужиків зблизити в добробитом їх братів в інчих провінційх цісарщини і могло бы виробити в них зрозуміне благодатей просвіти, котрою найвисший уряд свої народи безперестанно наділяє“.

Може бути, що в обох тих внесенях, особливо у внесеню гр. Яблоновського, по при їх очевидно обдуману неясність, котрої причини

показані понередно, відкивала ся затеена оповіція против уряду, несміливий і лагідний протест против того, що уряд жадав стислого означеня предмету, ограничував компетенцію шляхотського сойму і бороздив ему в справі, котру шляхта уважала яко свою приватну власність, а в котрій сойми, яко єї законний представитель, уважав себе самодержавним паном. Уступ внесеня вгадуючий про комісію через сойми вже вибрану, жадаючий отже вибору комісії зараз же на засіданю соймовім, хоть уряд сего власне був ве позволїв, уважати треба, особливо в тодішніх часах, яко доволі виравне заявлене оповіційного духа.

Щож, коли більшість соймова не ковче була настроена до протестована. Александр гр. Цетнер зараз же супротивив ся так внесеню Василевського як і Яблоновського покликуючи ся на те, що потреба комісії не була признана в відповіді цісарській.

А граф Альфред Потоцький поставив велїд за тим жадане через уряд виравне внесенє: „Просити Єго ц. к. Величество, щоби обіцяне від довгих літ упорядковане мужицьких книг ґрунтових вістало переведене. Сї книги ґрунтові мали би так як в інших провінціях цісарщини містити в собі опис ґрунтів після катастру, тягарів ґрунтових, а іменно податків, повинностей уґбаріальних, чиншів, а опісля приватних довгів. — По заведеню снх книг ґрунтових признані будуть піддані через дідичів яко наслідні арендатори (Erbpächter) з тим застереженєм, що вільно буде условити аренди за відмістю і приволенем політичних властей і за взаїшим порозумінем змінити, а також вільно буде дідичеви, коли би арендатор ве виконав давніх або новопринятих обовязків а переведене екаекуції не довело би до нічого, дотацію (ґрунт) такого мужика виставити в дорозі судової екаекуції на продаж, заспокоїти свою залеглу претепсію з вартости, а решту звернути бувшому посідачеви. — Ґрунти належні до наслідної аренди були би неподільні. Коли би однакож ґрунт такий вносив більше як 15 моргів, то міг би за затверженем політичних властей наступити поділ в той спосіб, щоби кождий наділ ве вносив віколи менче як 6 моргів“.

Навіть кн. Лев Сапіга і Кавшир гр. Стадницький, котрі попірали внесеня Василевського і Яблоновського, старали ся все таки відобрати їм всякий оповіційний характер, бо кн. Сапіга додав, що о визначенє такої комісії треба би ще раз пововити просьбу до монарха, а гр. Стадницький жадав додати до сєї просьби дальшу просьбу, щоби на случай установленя такої комісії власти державні стали тїй комісії до помочи, а комісія в своїх роботах щоби засягала ради свідомих права юристів.

Оповіція отже, вже сама в собі дуже несмілива, не мала надії устояти ся з своїми внесенями, особливо коли чин раз більше голосів відкивало ся против неї. І так Здзіслав Ройовський жадав відложеня цілої справи аж до умінення повіру катастрального ґрунтів, котрий власне тоді відбував ся. А Кішріян гр. Коморовський поставив внесенє, щоби мужикам признати можиткову влаовість їх ґрунтів і завести книги ґрунтові, чин заняті ся повинна комісія вложена по одному членови з кождого округа, а то під проводом Виділу Станового, котрий внесеня комісії має би предложити Соймови в цілї дальшого предло-

женя їх монархови. До сего внесеня прилучив ся також Станіслав гр. Борковський.

Коли же президент Кріг відложив дальшу дискусію до слідуячого засідання і дозволив на довіроче пополудневе засіданє в сій справі, то Василевському не осталося нічого іншого, як піти під лад більшости соймової. Тож на соймовім засіданю в дня 20. сент. 1844 предложив він Соймови слідуячий проєкт до просьби, котру би Сойм мав внести до цїсаря:

„На повні мудрости і доброти слова найвисшої ухвали з дня 9. юля 1844 дотично точки X. ділань тогідного сойму, Стани, переняті найвисшою вдячністю, складають перед престолом Вашого цїс. Величества признанє, що відчувають сильно потребу не лишень зарадженя убожеству селян, котре стоїть на перешкоді піднесеню богацтва цілого краю, але також введеня у взаїмні відносини властителей кастовостей і мужиків таких догідностей і улєкшень, котрі би могли положити конець частим спорам, усунути перешкоди доброго господарства, укріпити публичний супокій і причинити ся до розвитку продукційних сил краю. — Але неможливо їм виробити підчас сойму, триваючого лиш кілька день, докладний, основний і відпiдаючий всестороннім вимогам проєкт; а не хочуть в недокладно вироблєннми внесеннми виступати перед престол Вашого ц. к. Величества. — Що почуте наьеденої потреби в загалне, то доказує ухвала минушого Сойму прината значною більшістю і поданя поодиноких обивателїв, котрі Стани подають до відомости Найясн. Мопарха. А неможливість скорого ухвалєня станових проєктів дежить в самій важности предмету. — Вірні Стани осміляють ся отже повторити покїрну просьбу, щоби Найясн. Монарх зволив ласкаво дозволити, щоби вибрана в помїж Станів комісія взяла під розвагу предмети обняті залучєннми повнше поданнми, а іменно: заведе не книг ґрунтових, котре могло би в будучинї послужити за підставу до рішеня спорів; виразне признанє *dominii utilis* для ґрунтів мужицьких, регуляцію сервітутів і спільних посїдань, і подати Станам докладно оброблений проєкт до дальших нарад і предложєня его висшим властям. Задачею тої комісії буде, уникаючи всяких невчасних питань, занятися лиш означєнєм найпильнїйших потреб, котрих заспоковє, не нарушаючи нічїєї власности ані свободи, могло би однакож зблизити наших селян до цвитучого положєня селян в інчих провінціях Вашого ц. к. Величества“.

По оживтенїї і обширнїї дебатї освідчила ся більшість депутатів за тим внесенєм, котре яко ухвала X. Сойму в 1844. року вписанє вістало до ухвал соймових. До ухвали тої додав однакож Кріг власноручну дописку: „При уложеню і принятю сеї ухвали зроблено однакож увагу, що комісія, котра має бути визначена, буде мала рішати три головні задачі, а іменно признанє мужикам *dominii utilis* і заведе не книг ґрунтових; поділ спільних посїдостей і регуляцію сільських сервітутів. Зваживши однакож, що лєдвн чи три такі важні питання мож би лєдвн обняті і розв'язати, то достаточним буде, коли передовсім перше питанє, а іменно признанє мужикам пожиткової власности і заведе не книг ґрунтових буде рослїдженє і розумно розв'язанє“.

На сю просьбу дістали Стани відповідь, що цісар найв. постановленем з 11. марта 1845 „зволив в задоволенем сповнити просьбу о установлене комісії, котра має заняти ся приготовляючими роботами в ціли урегулюваня пожиткової власности (*dominii utilis*) і заведена книг ґрунтових посліостей мужицьких; а рівночасно зволив его Величество распорядити, щоби в комісії сій окрім членів Станових, котрих вибрати має будучий сойм, засідав також прокуратор камери або его заступник, а також який свідущий правник і урядник обзнайомлений добре в відносинами маєтностей скарбових і фондів публичних, щоби комісія ся викінчені роботи свої відіслала свого часу до Виділу Станового, котрий їй предложити має вібраному Союмови“.*)

Нотуючи в своїм меморіалі сі факти гр. Красіцький додає про повисше посліднє внесенє Василювського, що позитівна часть его вињата живцем з его проєкту, і що се мож було зробити ще тогідного року, а про згадку Василювського о пвнучім положеню мужиків в інших провінціях каже, що і там була панщина і підданство.

Проект внесєня панщини отже, хоть би навіть лиш в формі очишчованя, на тепер упав, що Василювський сам в своїм внесеню з 20. сент. 1844 ствердив, усуваючи в поміж задач проєктованої комісії всякі „невчасні питання“, котрі могли би нарушити чини небудь „власність і свободу“. З пронагованого революційною партією а навіть кн. Адамом Чарторийським освободженя мужицтва остала ся jako результат горячих дебат шляхотських депутатів в дакій хвилі лишень — пожиткова власність і книги ґрунтові, так що всі реформаторські пориви галицької шляхти вели в ґрунт річи, як се при проєкті Красіцького вказано, лиш до більшого підневоленя мужика. Се найкрасший доказ неспосібности шляхти до розвязаня питання, котре їй історичні обставини були вакинули. З власної ініціативи і без дальшого вишнього вѣпору вона не годна була і не хотіла дальше пітї. Ба навіть ся ухвала показала ся великій части шляхти шкідливою і небезпечною. Вже сама діскусія над панщиною виводила єї з рівноваги, а по за кождим, хоть найдрібнішим проєктом законодавчим в сій справі мерещи в ся їй радикальний переворот. Тож і від повисшої ухвали соймової бояла ся вона якоїсь значнійшої переміни істнующих порядків, бояла ся, що проєктована комісія стане застановляти ся над внесенем панщини і над викупом повинностей, бо в своїй глибокій необразованности і в своїй економічній запліснїлости не знала навіть, що воно властиво є отта пожиткова власність, котру в усіх сторін захвалювано jako таку велику концесію для мужиків.

Показала ся отже конечність вивести переполошених в їй слїпного страху і поучити їй не лиш о юридичнім значіню сєї великої концесії, але також о тім, що концесія ся, коли до неї добре пригля-

*) Аллегат нр. 7 до рук. Оссол. 2945 (короткий витяг з протоколів соймових) і аллегат нр. 1 (Меморіал Красіцького стор 12—15). Czynnoci Sejmu... г. 1844. Lemberg 1845. стор 42, 44 (по польськи), 43, 45 (по німецьки).

нути ся і перевести єї як слід, буде для самої шляхти далеко користнійша, як дотеперішні порядки.

Задачі сеї підняв ся один із світлішших членів шляхти — на-
вельска єго не знаємо — в окремій, з юридичного боку знаменито обро-
вленої розправі, котру Країнський прилучив до своєї монографії (рук.
2945) яко аллегат пр. 8*) додавши про неї в власного досвіду, що
она ясно показує тодішній спосіб мислення.

„Сама основа найвисшої ухвали затвердженої ухвалу сеймову
з 1844 року — важне автор — повинна би тих обхвалів, котрі
боятъ ся всякої значнійшої переміни теперішніх порядків, засновати,
бо комісія, котру маємо установити, не буде радити ані над рекогно-
сцію панщини, ані над викупною всіх повинностей, але лишень над при-
знанем пожиткової власности ґрунтів рустікальних і над заведенем книг
ґрунтов“.

„З причини однакож, що про обем сих задач почути мож багато
лудних поглядів, бо одні боятъ ся, щоби признанє власности не по-
тягнуло за собою конечно переміни в повинностях підданських — дру-
гі гадають, що власність ґрунтів рустікальних признана підданим вже
теперішніми приписами, або що по крайній мірі признанє се не від
Станів залежить. — а знов інчі врешті переконані, що признанє се по
крайній мірі мужикам не надасть жадного такого права, котрого би
вони вже тепер не виконували, і що воно ані мужикам ані загалови
жадної користи не принесе, — то узнав я яко річ пожиточну, при-
чинити ся, о скілько годен, до спростованя тих блудних поглядів,
поки приступимо до вибору комісії, щоби всі члени Станів докладно
знали, в якій ціли комісію туя вибирають і які наслідки остаточне
рішенє сего предмету за собою потягнути може.

„Поставив я отже на підставі теперішніх законів виказати :
1) що, піддані до тепер не лиш повної але навіть пожиткової власно-
сти (Nutzeigentum) ґрунтів рустікальних не мають; 2) що признанє
сеї власности лиш від Станів залежить; 3) що признанє се не лиш для
мужиків але й для цілого краю буде пожиточне; 4) що користи сеї
мож буде самим признанем власности пожиткової і прав до неї привя-
заних досягнути, скоро лиш приписи, котрі не допускають виконаня тих
прав, б́удуть усунені; 5) що признанє сеї власности не потягне за со-
бою жадної зміни в теперішніх повинностях, коли самі Стани такої
зміни не узнають яко потрібну і в признанем власности сполучити не
схочуть; 6) які зміни в теперішнім законодавстві признанє власно-
сти ґрунтів рустікальних повинно за собою потягнути; 7) які умовини
сможуть Стани положити в імени і в інтересі властителів маєтностей
при признаню сеї власности“.

*) O nadaniu poddanym praw własności użytkowej do ґруntów rustykal-
nych niezakupnych i skutkach tego nadania. Zі змісту розправи видно, що
написана вона в часі між 15. мартом 1845 (датою найвжш. постановленя
затвердженого ухвалу сеймову з 1844 року) а 15 сент. 1845 (датою
твореня станового сейму з 1845 року).

„В хвилі, коли Австрія прилучила до себе Галичину“, — каже автор — „всі ґрунти, котрі знаходилися в посідању підданих (внявши ґрунти так зв. закупні в окрузі Ясельським, Пережеським, Тарнівським і Вадовицьким, внявши солтисівства і ґрунти міські в місточках підданьчих, іуге Теупоісо льокованих), були неограниченою власністю дідичів, котрі ними після своєї волі розпоряджали, відданих а одного ґрунту на другий, з одного села до другого перекидали або від всякої посілости зовсім проганяли, так що мужик в найліпшій случаю був лиш арендатором придлених ему ґрунтів на неограничений час, звичайне ж був лиш парубком від дідича найнятим, що стверджують численні рапорти станові в справах підданьчих, роблені при ріжних нагодах.

„Роспочинаючи регуляцію відносин підданьчих уряд австрійський оголосив виравді всі ґрунти, котрі тоді були в посідању підданих, ако рустікальні на вічні часи і заборонив дідичам не лиш втягати їй до обшару ґрунтів домівікальних, але навіть роспоряджати ними між підданими і установив навіть для підданих окремий порядок наслідя для ґрунтів рустікальних, але ніколи їм права власности, о скільки сго перше не посідали, не признав

Доказує се після автора найлучше декрет придворний з дня 7. янв. 1785, котрим цісар Йосиф II. вівав був Стани галицькі, щоби мужикам незакупним признали бесплатно пожиткову власність їй ґрунтів, на котрий Виділ Становий рапортом з 24. февр. 1785 відповів, що жадає відложєня сего признаня аж до укінченя поміру катастрального і заведеня проєктованої урбарії, від котрого сповідав ся справедливого роскладу повинностей урбаріальних.

„Регуляція урбаріальна з року 1789 однакж, хоть всі майже відносини підданьчі основно переіначєла, хоть всі десятини, данини і повинности підданьчі переіменила на сталій чинш і навіть яко максимум того чиншу установила $17\frac{3}{4}\%$ всего приходу (Brutto Ertrag) кожного господарства рустікального не посунула ся до признаня власности ґрунтів рустікальних, бо §. 6. другого патенту урбаріального з 26. мая 1789 полишив і дальше набуване пожиткової власности ґрунтів рустікальних добровільній угоді між дідичами а мужиками, виключаючи всякий примє в сій справі*).

„Регуляція урбаріальна і катастер Йосифінський знесені зістали в Галичині патентом з 19. апр. 1790 і порядки, панувавші до 1. нояб. 1789. одержали назад обовязуючу силу. А позаяк поміж концєсіями, котрини Стани скасованє тої регуляції офірували ся окупити, признає (пожиткової) власности ґрунтів рустікальних не находило ся, то о признаю тїм вже більше ї бесіди не було.

„То ж і всі пізнійші декрети і корреспонденції урядові роблять ріжницю між закупними і незакупними ґрунтами рустікальними, признаючи підданим лиш наслідній ужиток незакупних ґрунтів, а власність

*) Справу сю обговорили ми вже при проєкті гр. Красіцького.

тих ґрунтів домініям. За для того також декрет губ. з 3. мая 1797 ч. 5334, рапорти губервр. з р. 1798 ч. 28975, з 16. мая 1803 ч. 22652 і 8 авг. 1807 ч. 35666 і відозви апеляційного Трибуналу висказали, що поки піддані в маєтностях приватних власности ґрунтів рустікальних чи то безплатно чи своїм коштом не набудуть, то заведе-не книг не мало би в правнім відношеню жадного значіня. Задля того також і декрет првдворний з 30 марта 1793 ч губ. 10010 висказав ся про новий патент з 27. окт. 1790, котрий порядкував право наслідя до ґрунтів підданныхчх в Австрії Долшній, що підтягнене ґрунтів незакупних в Галичині під приписи сего патенту не змінило би в нічім ставу правного. бо наслідник незакупного ґрунту не може через наслідство набути до ґрунту більшого права, як мав его попередник, отже і праву власности домінії до незакупного ґрунту через те жадна не діє ся кривда, а за-для того нема також причини що до порядку наслідя ab intestato робити різницю між ґрунтами закупними а незакупними.

„Справа ся стоїть отже на тій самій точці як 1784 року. Так як тоді, так і тепер ві всіх майже маєтностях приватних мужик є лиш наслідним посідачем а не властителем своїх ґрунтів, бо не має найважніших прав привязаних до власности навіть пожиткової: права продажі, дарованя, загалом сказавши позбуваня або хоть би задовжуваня їй за життя, не має права розпорядку ними на случай смерти.

„Привязуючи отже підданим власність ґрунтів не признаємо їм нічого більшого як лиш права річені, але сі права признаємо їм в повній мірі, переініємо незакупні ґрунти в закупні. А завівши книги ґрунтові дано їм можливість дійсного виконуваня тих прав, дійсного користованя з них, установимо гіпотеку рустікальну. Поставимо одним словом наших підданих на таке становиско, яке від давна піддані ті займають увсіх іччих словянських і німецьких провінціях монархії австрійської. Бо у всіх тих провінціях піддані розпоряджають ґрунтами своїми тестаментом після своєї волі, повбувають їх після своєї волі за життя, зятягають на них довги гіпотечні, а часто дізнавати мусять продажі їй в дорові екзекуції.

„Річ ясна отже, каже автор дальше, що признање пожиткової власности залежне лиш від Станів, представляючих загал властителів маєтностей цілого краю, а не від уряду. Так як 1785 року уряд візвів був Стани до признања власности, так і остатньою своєю революцією полишає те признање нашому рішеню. А що уряд тоді відмовив підданим прав привязаних до власности не з яких причин політичних або з причини низького ступня їй образованя, але лишень за-для того, що власність тих ґрунтів належала до кого іччого, побачити мож в того, що ті самі права признав ввряно тим мужикам, котрі посідали ґрунти закупні.

„Дуже отже помилув ся Виділ Становий коли на повисше візване Йосифа II. уважав признање мужикам пожиткової власности непожиточним за-для низького ступня їй морального і духового образованя. Тож прецінь і посідачі ґрунтів закупних живють під тими самими умовами як і іччі піддані, мешкають побіч них, належать до того самого

нменни і не мають більшої спосібности до образования своєї душі, до поліпшення свого быту як мужики незакупні. А коли Виділ Становий сам признає, що вони від незакупних відрізняють ся більшим трудолюбієм, господарністю і лишним бытом, то чиж не треба се в переважній часті приписати тому, що вони мають власність своїх ґрунтів? А хоть Виділ дальше підніс, що декотрі властители ще перед 1785 роком робили пробу в признанем пожиткової власности, але проба ся не удала ся, то се могло би послужити лиш яко доказ на те, що жадна реформа не показує свого впливу зараз в перших роках, бо доперва досвід, що господарний гаждя ґрунт добре оброблений може користно продати а марнотравний здужає може свою власність утратити, мужиків навчити трудолюбія і бережливости. А такий досвід мужик доперва тоді буде міг зробити, коли буде мав власність своїх ґрунтів. Кавав вправді Виділ, що страх, щоб дідич не прогнав его з ґрунту, становить для мужика ще більшу принуку до праці, але власти тої, як всім відомо, домінії після теперішніх законів не мають (гр. Цетнер, як ми бачили, домагав ся знесеня дотичних законних приписів).

Також дальша увага Виділу, що нерівний поділ ґрунтів підданих в порівняню до повинностей дав би ся мужикам по признаню власности більше в анікі, що отже перед признанем (пожиткової) власности треба би урегулювати повинности, есть зовсім несправедлива. Бо виконане повинностей панщинних по признаню власности не лишень не було би для мужика ані тяжшим ані лекшим як до тепер, але противно, нерівність панщини вирівнала би ся швидко сама собою, як скоро лиш ґрунти мужицькі по признаню власности стали би предметом обороту. Аджеж кождий, хто би такий ґрунт купував, потрутив би від его вартости вартість до него привязаної панщини, і за ґрунт пропорціонально більшими повинностями обложений заплатив би менчу, за ґрунт менче обложений більшу ціну. Скоро отже ґрунти мужицькі дорогою продажі перейдуть в другі руки, то вже їх посідачі не будуть мати права жалувати ся на нерівний вимір панщини, бо від своїх ґрунтів будуть могли вимагати лиш такого доходу, який відповідає капіталови виданому відповідно до тих повинностей на їх купно. З сеї то причини піддані в німецьких провінціях монархії австрійської носять легко свої повинности, хоть вони в порівняню до Галичини далеко більші (?).

Не повинни ми отже в признанем мужикам пожиткової власности отягати ся, аргументує автор, бо признає се також в інших відношеннях принесе мужикам великі користи, а окрім того конечно есть також в відношеню законодавчій.

Після викавів податкових з р. 1821 виносять незакупні мужицькі ґрунти 3,224.202 моргів. котрих ані дідич ані фактичні посідачі не мають права ані продавати, ані в інчий який спосіб позбувати або задовжувати, так що на четвертій часті цілого обшару землі галицької ніх то не може виконувати найважніших прав привязаних до власности, четверта часть найліпших ґрунтів не есть предметом обороту, котрий би вартість їх підвишив, на четвертій часті цілої просторони в нашій краю жаден капітал не може бути поміщений, —

одним словом в край часто рішннчим четверта часть землі не має жадної вартості грошової, становить шаллий штегпана, і те в часі, коли в других провінціях за верг ґрунту русітнвального платять на 500 здр., кола ґрунту нїські і домінісальні навіть в нашій край в дннн на дннну ідуть в гору і стягають заграничні капітали.

Ще більшу, шорічну і тому тим очевиднішу отрату принесуть брар власности для продукції крайової. В найбільшій часті край нашого ґрунту русітнвальні так але загосподаровані, ще мужик на овоім ґрунті пересічно збирає лиш половину того, що має на своїм. Причини сего має по часті шувати в панщині, хоть вона однак шкідливо впливає також на управу ґрунтів домінісальних. Але далеко більше причиною є де сего обставина, що мужик не будучи власителем свого ґрунту на волю на него зятягнути позички потрібної для поправи господарства. Бо навіть коли би дідич певнодав єму зятягнути позичку по над 5 здр., то доти, доки мужик не стане власителем свого ґрунту, а ґрунт через вписане до книг ґрунтових не стане гіпотекою. дозвіл дідича не дасть вірителєви більшого забезпеченя, бо кожний довг доперва через впис до книг гіпотечних набуває прав прислугуючих тягарам реальним, а нікому за довги не мож продати того, що не єсть власністю довжника. Тому-то мужик тепер, коли за або без дозволу дідича зятягнути хоче яку більшу позичку, віддає часть свого ґрунту фактично в застав, т. є. мусить вірителєви відступити дохід з тої часті аж до заплаченя довгу, так що замість поправити своє господарство позбуває ся єго. Найприкрііше ж відявляють ся шкідливі наслідки таких відносин в таких роках, в котрих, як сего року, загальний неврожай і нещастя елементарні не лиш мужикам відібрали всі средства до управ рілі і до житя, але і дідичам відняли можливість уділеня їм найшнльнійшої навіть помочи. Не потребував би дідич в таких роках позичати на свою одвічальність капітали в цілі запоходи для мужиків і звертати позички з них мужикам уділені звичайне з власних фондів, колиб несілости русітнвальні становили гіпотеку. Бо тоді ніг би мужик просто на свій ґрунт зятягнути позичку або від приватного капіталіста або в касі ошадности або в Товаристві кредитовім.

Доперва признане мужикам власности ґрунтів русітнвальних надасть отже великій часті нашой землі вартість грошову, котру би оборот тих ґрунтів скоро підніс, дасть мужикам можливість поправи свого господарства, ратованя себе власними силами в часі загального нещастя. А сполучене з заведенєм книг ґрунтових дасть рівночасно кождоу дідичєви можливість укладати ся з мужиками добровільно о череміну повинности панщинної на чинші в грошех і користаня в таких загод, можливість, котрої кождий дідич має право жадати а котрої нині не має. Бо до відробленя панщини може кождого підданого прислувати карани законними або асістенцією військовою, а чиншу в грошех, коли мужик собі єго через недбалство не був годен прибрати, жадні карри на нім не вимусять; треба отже, щоби чинш той ніг на єго маєтку бутн виксекований. Тепер же мож би езекуцію вєсти хіба лиш на прибрани позитки мужика. Але поминувши, що позитки ті звичайне такі малі, що мало коли вистарчали би на заплачу більшого чиншу, те

інструкція через найвищу інстанцію судову в 1826 р. видана і оголошена вкрає декретом губерні. в 24. мая 1826 до ч. 27641 призначає, щоби збіжжя, дерево, худобу, нашу і знаряди господарські, котрі знаходять ся на недвижностях а потрібні суть до веденя господарства, ніколи окремо не екзеквувати але уважати їх як принадлежність недвижності, на котрій знаходять ся, і з нею разом екзеквувати і продавати. Коли отже також і мужицькі пожитки могли би бути продані лиш з мужицьким ґрунтом, а ґрунт сей, котрий не є его власність, в дереві екзекуції не може бути проданий, коли дальше дідич, хоть би ему вільно було заграбити ті пожитки, а другого боку обов'язаний утримувати своїх підданих в такій стані, щоби вони годні були платити податки, мусів би отже звернути їм заграблене назад і таким способом лівою рукою звертати те, що правою забрав, то на чім дідич, черемінявши панщину на чинш в грошох, буде міг его пошукати? А ще ж доперва говорити о викупні всіх повинностей, на котре би затягнути треба позичку, а котра є неможлива, поки сам ґрунт за нь відповідати не буде. — а при безперестаннім поділі мужицьких ґрунтів свідечія, котрий ґрунт є викуплений, без заведеня книг ґрунтових затерда би ся скоро?

Хто отже хоче не раптового, в цілій провінції від разу заведеного, але поступеного, на добровільних загодах між дідичем з мужицькою опертого викупна панщини, цовинем годоусувати за признанем власности ґрунтів рустікальних і заведенем книг ґрунтових яко за першою условною можливістю розпочинання таких загод. Таке поступенно викупно було би тоді тям декше, скоро по припаданю власности ґрунту рустікальні будуть могли перейти в руки людей заможніших, у котрих будуть фонди потрібні до викупна і котрі самі о викупно просити будуть. Бо з того вийде далеко більший пожиток для краю, коли заможніші набувателі ґрунтів рустікальних швидко піднесуть їх дохід, і коли фабриканти і ремісники, котрі скочуть в наших краю осісти а не будуть могли набувати цілі частности домікальні, будуть могли купувати ґрунти мужицькі і закладати фабрики на селі. що для них за-для дешевости ґрунту і івчих артикулів було би великою вигодою.

Як в відношеню економічно-політичнім, так і в відношеню законодапнім і адміністраційнім признане власности окаже ся пожиточним. Воно упростить законодавство відносно підданих і їх щоденну адміністрацію, а з другого боку доперва воно зробить богато приписів зрозумілими і дозволить їх виконати. Воно доперва через заведенне книг ґрунтових втворює можливість виконання також що до ґрунтів рустікальних всіх тих приписів закона цивільного, котрі набуте сервітутів і всіх івчих прав реальних до ґрунту роблять залежани від викусу їх до публичних книг. Воно усуне також трудності при заведеню нового права спадкового для підданих або виконання виданих в тій справі патентів. Бо поки підданий не буде властителем своєю ґрунту, потя буде противорічєм надавати его законним наслідникам право до наслідства ґрунту, котрого власности попередник їх не посідав, а ще більшим противорічєм буде обов'язувати наслідника обі-маючого ґрунт, щоби співнаслідником сплатив вартість ґрунту, котрого

він продати не може. — Але найбільшим добром признання власності буде те, що покидане ґрунтів рустікальних стане рідше, через що заткає ся жерело безчисленних спорів, впливаючих в одсадження таких покинутих ґрунтів через дідичів. Тепер мужик, коли собі обмеряєть ґрунт або село, коли хоче утекти від карі або коли єму панщина за тяжка, покидає ґрунт і забирає в собою жінку, діти, все своє добро і все що ся дасть захопити. Але ледви лиш дідич, переждавши кілька літ, осадив відповідно до приписів покинутий ґрунт новим мужиком, ледви лиш новий господар ґрунт обнятий трохи опорядив, вертає давній посідач або єго наслідник, рекламує улпшений ґрунт яко своє наслідство і на підставі обовязуючих законів звичайно на своїм поставить. Всі такі неправильности і скарги мусять по признанню власності устати. Коли мужик нелогідний єму ґрунт раз продасть, то вже до него вернути не зможе, бо і він і єго наслідники будуть мати право лиш до ціни купна. З тої самої причини устати би повинен також обовязок дідичів до відшкодованя мужиків за забрані їм на публичні дороги або інші публичні цілі ґрунти, бо за них буде він мав право жадати і отримати індемнізацію грішми.

Належить ся також сподівати, що в заведенем книг ґрунтових внесений вістане припис в 26. марта 1789, приказуючий урядом циркулярним, щоби на случай спору, чи ґрунт який має бути уважаний яко домінікальний чи рустікальний, дивили ся лиш на те, чи спірний ґрунт дня 1. ноабря 1786 був в посіданю підданого і в такім случаю присуджували єго підданому. Трудність а незабавки неможливість выясненя сего факту єсть очевидна; дальше виконуванє сего припису дає отже не лиш причину до безчисленних спорів, але викликує багато фальшивих присяг, богато несправедливих рішень і удержує посіданє в безперестанній непевности. По заведеню книг ґрунтових непевність ся мусить устати. Треба отже буде за підставу книг ґрунтових взяти посідає те пер і нє, яке викаже новий катастер і вповісти засаду, що лиш ті ґрунти, котрі при заведеню книг ґрунтових були в посіданю підданих, мають бути вписані в ті книги яко власність рустікальна, а рішеня дальших спорів о власности ґрунтів, котрі находять ся в посіданю дідича, мають бути відіслані на дорогу права. Тоді устали би (?) також рідкі (?) врештою загортаня мужицької землі через дідичів, накидувані підданям, часом в найліпшій цілі (?), але завсїгди неправно регуляції ґрунтів рустікальних, бо їх приписати належить лиш (?) непевности, котру удержує теперішній стан річи о власности.

Користи повисеє наведені, каже автор дальше, дадуть ся осягнути самим признавєм власности (пожиткової), і сі лиш користи треба підданям признати. А навівши дальше характеристику пожиткової власности після закона цивільного каже, що приписи політичні вправді ограничують дідича в виконаню декотрих прав після закона цивільного єму прислугуючих, і то навіть в тих провінціях, в котрих підданям признана пожиткова власність, але що іменно о внесєнє тих приписів яко шкідливих „для загалу цілого краю і для піднесеня рільництва і промислу“ треба просити.

Не мають ся також дідичі чого бояти за панщину, аргументує він даліше, бо при вічній аренді, в котру по признанню підданим пожиткової власности перемінять ся у нас теперішні відносини підданчі, може панщина дуже добре устояти ся, а впливає се не лиш в §. 1122 закона цивільного, але також в приворн. роскорядженя в 12. юля 1804 виданого для Чех. Зрештою панщина а до нинішної днини найже ві всіх інчх словянських і німецьких провінціях монархії австрійської, хоть в словянських найбільша часть підданих, а в німецьких усі піддани від давна посідають пожиткову власність своїх ґрунтів і від давна виконують всі права до неї привязані. Справедливо отже сказав уряд галицький Ставам 1785 року, що через привязане мужикам пожиткової власности їх ґрунтів не стратили би нічого.

Привязане пожиткової власности треба би однакож зробити залежним від внесеня всіх тих законних приписів, котрі як мужика так і дідича ограничують в виконуваню прав впливаючих після закона цивільного з пожиткової власности, бо тимби знівечили ся всі ті користи, котрих від нової реформи мож надіяти ся.

Треба би отже жадати :

1) Знесеня приписів законних, не позволяючих мужикови без дозволу дідича затыгнути позичку по над 5 алр. Приписи ті, котрі відносять ся як до закупних так і до незакупних мужиків, впливають з опікувачої системи, котру уряд по прилученю Галичини установив над всею верствою підданською і котру до тепер підтримує. Система ся однакож уже за-для того не принесла ніякого пожитку, бо припис сей по найбільшій части не був виконаний, — а коли би був виконаний, то лиш перешкодив би мужикови затыгнути позичку, котрої пожиток часто лиш від найскоршого затыгненя залежний. Дідич же, хоть найсовіснійший, не може ніколи знати потреби мужика так докладно як сам мужик, і часто як-раз за-для своєї добросовістности може не позволити ему на затыгненє позички для него конечної або по крайній мірі пожиточної і через те лиш заганяє его в руки жидівського лихваря, котрий ему за уділену позичку нераз забирає худобу або збіжє по найгіршій ціні. Припис сей вплинув з боями, щоби мужик за легководушно затыгнений довг не стратив свого ґрунту. Але боявсь се безпідставна, бо коли би лиш двом або трьом легководушним господарям за довги продано ґрунт, то другі стали би осторожнійші і господарнійші. Час отже вже раз скінчити з тою вічною опікою, котра в наших народі придавила спосібність до самодіяльности і вкорінила в нім ті недатки, котрих алих наслідкам опіка хотіла перешкодити, а то тим більше, бо задержанє тих приписів відібрало би мужикам одно з найважнійших прав привязаних до пожиткової власности.

2) Знесеня декрету придворного з 10. октяб. 1811 ч. губ. 46490, постановляючого, що ґрунти мужицькі лиш мужики набувати можуть, бо лиш тоді могли би і не-мужики, фабриканти і міщане купувати хлопські ґрунти, лиш тоді мож би надіяти ся на піднесенє рільництва і промислу, на поступенну нереміну або цілковите викупно панщини. Розумієть ся однакож само собою, що ґрунти рустікальні оста-

нуть завжди рустікальними, і що дідич безусловно не буде нав права їх набувати

3) Знесеня закау кумуляції господарств мужицьких в одній рурі т. зв. востанови. що нікому не вільно більше посідати як одне господарство. Закав сей хотів, о скілько жаж, утривати кожду мужицьку рєдну при ґрунті, котрий вона посідала, перешкодити всяким способом утраті того ґрунту, а то лиш в тій ціли, щоби теперішній рєдді рустікальних ґрунтів увіковічвити і перешкодити ввоженю зарібаванія. Закав сей не має однакож жадного вислу і є дуже шкідливий, бо відбрав мужикам найбільшу принуку до праці і бережливости т. є. можливість побільшеня свого господарства. Тож не лишень ц. к. фіскус, але і Виділ Стаповий в справозданях своїх з 22. октяб. 1814 і 5. апр. признали шкідливість сего закау і просили о єго знесенє. Знесенє се було би особливо пожиточне для західної Галичини, в котрій дотажі мужика така мала, що творенє більших господарств через сподушенє менчих треба би всякими способами пошпрати.

Щоби однакож знесенє сего закау не розбило ся о евентуальність, що через кумуляцію господарств постановленє максимум тридневої панщини на тиждень тим самим de facto вістало би знесенє, евентуальність, котра може причинила ся до виданя того закау, то треба би ривночасно постановити, що де через сполученє господарств панщина підвесла би ся по над 3 дни на тиждень, там панщина ново придбаних господарств мусить бути переіменована на чинш в грошех, і що важність кумуляції залежна від виконаня сеі условини. Такою постановою осягаула би ся ще й та користь, що вона дала би мужикам принуку до загод о переімену панщини.

4) Знесеня всіх постанов закаууючих віддаленє мужика з ґрунту за недоповненє єго повинностей в інчій дорозі, як через так зв. *Abschüttung* через політичні істанції; а окрім того також знесенє приписів закаууючих превотацию або інтабуляцію залеглих повинностей інвентарських на ґрунтах підданьчих.

Приписи сі мають на ціли удержати, о скільки жаж, мужиків в посіданю їх ґрунтів і не допустити до того, щоби дідичи викидали самовільно мужиків з ґрунтів за-для належних їм претенсій.

Коди однакож піддані, котрим приванна пожиткова власність, можуть за приватні свої довги бути вивлащєними, через що засада сталоєти і недвижимости їх посілости упадає, то нема жадної причини заборювати такого ввлящєня з причини невиконаних повинностей інвентарських. А небезпечєнство, щоби дозвілі за для належних претенсій не виставляли мужицьких ґрунтів на ліцїтацию, жаж би ухилити постановою що продажі мужицького ґрунту жаж домагати ся лиш на підставі доказу, що залягає панщина за цілий рік і що навіть тоді продаж мусить бути завірокована через уряд циркулярний. Бо передовсім рєхєдить ся тут о засаду, щоби ґрунти і повинности підданьчі підтягнути, о скілько жаж, від закон цивільний, о постанову, що утрата ґрунту є лиш простою жівільною консеквєнцією залеглости тих повинностей, а не карою за їх невиконанє і оказаний тим з боку підданьчє непослух. Тому ж, що відсудженє мужика від ґрунту

через так зв. *Abstiftung* є лиш карєю за непослух, тому іменно воно ніколи не досягає своєї цілі. Бо яко найострійша кара воно ужите може бути лиш по виконаню всіх кар поменчих, звичайного арешту, арешту заостреного постом або кайданами, кари тілесної, робіт публичних, а часом навіть, коли непослушних богато, асистенції військової. Ся попередня процедура триває 6—8 літ, через котрі дідич трапляє всі доходи урбаріальні в ґрунту непослушного; а коли врешті виклине непослушного з ґрунту, то доперва нічого не зискає. Бо яко кара віддалена відноситься ся лиш до батька; ґрунт опорожнений переходить отже на его дітей, з котрих, коли їм схоче ся бути такими упертими як батько, треба сю саму процедуру повторити. Яко кара віддалена поширеним там, де мужик залагає з панщиною лиш для того, що є відробити не годен.

Допускаючи отже відповідно до приписів закона цивільного продаж мужицького ґрунту за невідроблену панщину, забезпечив би уряд дідичеві точно відроблену панщину, а підданого в найгіршім случаю наразив би лиш на те, що в ціни купна зліцтованого ґрунту дістав би лиш ту решту, котра би лишила ся по відгрученю вартости залеглої панщини.

Правда однакж, що приладжене сеї екекуції до панщини надбало бо на великі трюдаости. Панщина розложена на цілий рік, не представляє отже такої круглої вартости в грошех як чинш в грошех або в даннах, о котрім легко сказати, чи за цілий рік залагає. Богато залежить від пори, в котрій, від тягла і знарядів, з котрих мужик виходить на панщину. Тяжко врешті оцінити докладно також вартість залеглої панщини. Коли би отже всі ці трудности в спосіб так для дідича як і для підданих справедливий не дали ся розв'язати, то мож би для панщини задержати теперішній спосіб екекуції, а постанову, що цілорічна залеглість повинностей урбаріальних потягає за собою продаж ґрунту, ограничити на ті ґрунти рустікальні, котрих повинности перемінені зістали на сталий чинш в грошех або в земних плодах. Постанова ся було би для дідичів сильною принукою до угод о переміну панщини.

5) Всі поділи ґрунтів рустікальних, котрі *de facto* існують, або при зведеню книг ґрунтових існувати будуть, узнати яко важні і ухилити їх с під обов'язуючої сили тих приписів адміністраційних, котрі поділ ґрунтів рустікальних в причин політично-економічних або в увазі на патенти о підданчій праві спадковий забороняють і на жадане того підданого, котрому би після сих патентів цілий ґрунт належав ся, накааують редінтеграцію поділених ґрунтів.

За те можуть дідичі тии сміливійше жадати: а) щоби в случаях, коли через дуже велике роздрібненє ґрунтів розклад панщини від першого ґрунту належної був би дуже тяжкий або неможливий, підданий зістав присилуваній через власти політичні до переміна панщини (за чинш); б) щоби зваживши, що поділ ґрунтів утрудняє дідичеві виконанє его прав, поставовлено виразно, що жаден поділ ґрунтів рустікальних без виразного писемного доволу дідича яко важний і сторути інтересовані обов'язуючий узнаний бути не може і в книги ґрунтови висавний не буде. Немедільність ґрунтів повинні Стани ограни-

чити лиш до ґрунтів, в котрих повинности панщинні переіменіні вже зі-стали на чинш в грошех, признати свободу поділу ґрунтів без до-зв лу дідича, забезпечуючи в таких разі на користь дідича лиц одвічальність солідарну всіх почастних властителіґ за належний чинш в цілого поділеного господарства, — а тоді певне самі піддані будуть домагати ся угод о переімену панщини (на чинш).

Які ж умовини можуть Стани в інтересі властителів маєтностей поставити при признаню мужикам пожиткової власности? Можуть вони, каже автор, жадати: 1) увільнення від обовязку запомоги підданих в разі потреби; 2) увільнення від обовязку достарчуваня їм дерева на опал, на матеріал будівляний і на знаряди господарські, і від достарчуваня пасовищ потрібних до вигодуваня робучої худоби т. з. увільнення від служебности лісової і пасовища (*Holzungs-und-Weide-Servituten*).

Увільнене се обіцював вже цісарь Йосиф II., але і без того дідичі, признаючи мужикам бесплатно право пожиткової власности, мусять копечно приступити до знесеня тих тягарів яко першого кроку до упорядкованя відносин підданих. Во служебности сі або стратили з часом своє первісне значіне, змінили свою первісну форму і стали далеко тяжшими як перше, або по крайній мірі не дадуть ся погодити в піднесеною культурою краю і поправленим способом господарованя.

Запомоги так довго не були тяжкими для дідича, поки ґрунти, котрі находять ся в посіданю мужиків, належали до него, поки менче або більше число поселенців в селі залежало лиш від его волі, міра запомоги лиш від него була залежна, а людність з цілім краю була далеко менча. Тимчасом приписи уряду австрійського ухилили ґрунти рустікальні в під роспорядимости дідича, відібрали ему всякий вплив на збільшене або зменшене числа поселенців, а помимо того не лиш утримали обовязок запомоги в цілій обширности, але зробили его навіть далеко тяжшим, обовязуючи дідича, щоби кожного підданого, котрих число множить ся з дня на день, наділив збіжем на засів і на прожиток, не звертаючи уваги на те, чи его запаси на виконане сего обовязку вистарчають. А обовязку сего дідичі виконати не годні.

З признанем власности устас єдина причина, котра усправедливляла наложене обовязку запомоги підданих в теперішніх відносинах, а іменно причина, що мужик не бувши властителем свого ґрунту і не мігши за-для браку гіпотеки отримати позички, не був годен сам себе ратувати.

Далеко тяжшою, з раціональним способом господарства лісового непримиримою, а часто в найвишій степені несправедливою є служебність достарчуваня підданим матеріалу на опал або на будинки. Пока служебність ся позволяти буде підданим вступ до панського ліса в ціли побираня належного їм дерева, поти не мож буде ані ліс залепти ані вести над ним стислійший догляд, бо жадним чином не мож буде оборонити ся від шкоди робленої при таких нагодах. В богато місцях виконане тої служебности в цілім єї обемі мусімо би потягнути за собою цілковите знищене лісів, бо після теперішньої практики законної має ко-

ждий підданий право побирати через пів року по фірі а через другого пів року по дві фірі на тиждень на опал...

Обі ті служебности належать отже конечно знести, а то служебність запомоги зовсім безплатно, бо служебність ся опирає ся лиш на приписах політичних, котрі з признанем власности пожиткової тратять підставу, а служебність лісову за відшкодованем, бо служебність ся становить часть дотації підданської, а окрім того дерево побирає через мужиків мусить їм бути безплатно достарчене, коті противно запомоги вони обовязані звертати, отже через їх скасоване не поносять жадної дійсної страти.

Відшкодоване за знесенє служебности лісової будуть дідичі в найбільшій части Галичини могли дати не зменшаючи зовсім повинностей панщинних, бо побирають від підданих всілякі данини, котрих опуст скопенує їм утрату служебности лісової. До сеї категорії належать всі поменчі данини в яйцях, курках, каплунах, в вівцях, ягвятах, прядиві, сіні, солоні, хмелю, дальше десятини від овець і всіляких земних плодів, від улийів пчід, в кінці осипи або чинші в збіжю. Данини сі не мають для лідича великої ваги, а для підданих вони дуже прикрі, а по мимо того суть значним предметом компенсації, бо в кождім циркулі вносять 7 до 8% всіх повинностей урбаріальних, а в декотрих навіть далеко більше. Де ж опуст сих данин не вистарчить на справедливу компенсацію, або де дідич волів би опустити частину панщини як чинші в збіжю, там треба би відшкодоване доповнити відступленем частини ліса, псбільшенем дотації ґрунтової або опустом части панщини.

Компенсація ся буде рівночасно першим конечно потрібним кроком до регуляції відносин підданських. Бо не мож затаїти, що повинности урбаріальні в вашім краю, особливо в західних циркулах такі великі, що їх оцінене урбаріальне, хоть є таке низьке, загортає пересічно $\frac{2}{5}$ до $\frac{1}{5}$ частей чистого доходу всіх мужицьких ґрунтів, а в трех циркулах навіть перевищує чистий дохід тих ґрунтів. Не треба доказувати, що при такім складі річей о релюїції навіть подумати не мож. Треба отже почати від компенсації тягарів, котрі дідичі поносять для підданих, з повинностями, котрі від них побирають, а доперва опісля буде мож застановляти ся над вибором способів до загальної релюїції (Аллегат 8 до рукоп. Оссод. 2945. стор. 1—44).

Не зміємо сказати, який вплив була би мала ся лекція ученого дідича-юриста о пожитковій власности, коли би він єї прочитав був Виділови Становому 1785 року, т. з. тоді, коли признане пожиткової власности постановила була законодавча власть на норядок дневний, і коли воно могло мати реальну вартість і значіне. Може бути, що логічна аргументація автора була би перековала Виціл Становий о правдивости слів Йосифа II., що признане мужикам пожиткової власности не лиш не принесе дідичам жадної шкоди, але буде для них навіть дуже користне. Бо користи, котрі після представлення автора з сего признаня для шляхти мали випливати, були такі очевидні, що навіть найбільше педовірчивий дідич міг їх бачити як на долони. Мав би він був забезпечену езекуцію панщинних повинностей, звернену не против особи довжника-мужика, але против его ґрунту, его єдиного

зпереход до життя, і певне, що й відроблене тих невдачностей було би таким способом ліпше забезпечене, і „пасивна опозиція“ против панщини ледви чи могла би устояти ся. А коли може обчислене невідробленої панщини-роботи не дало би так легко і докладно перевести ся, як невиплачений чинш в грошек або в збіжку, то проєктовані через автора іри були би дали ему можливість переіменити панщину-роботизну на чинш в грошек. Мужик наочі в одного боку дозволилучи в своїх руках по кілька господарств мужицьких, що для господарніших і багатших газдів було би справді великою привукою до праці, легко згодив би ся на переімену панщини на чинш, і так само легко згодив би і мусіли би навіть згодити ся також наслідники мужика, котрі замість силати хотіли би перевести між собою фіанчний поділ багьківського господарства. Дідич же, без котрого дозволу ані поділ ані сполучене господарств не могло би бути доконеане, мав би при уділенні письменного дозволу можливість, виторгувати для себе чинш як найкористнійший і мав би при тім забезпечу, що чинш той ему не пропаде і буде плачевий точно, бо екаекуційна ліцітація була би легка і скоро, і відповідав би за него не мужик лиш особисто, але своїм грунтом, своїм живим і мертвим інвентарем.

Окрім того обовязок заповоги мужика в разі убожества або якого елементарного нещастя був би устав; устав би також служебности лісові і пасовиєка, а мужик потребуєчий конечно матеріалу на будинки і на овал і наші для худоби мусів би се купувати у дідича, котрий би був виключчим, вольним від всяких служебностей властителем лісів і пасовиєк, купувати або за гроші або за роб ту *in natura*, і через те лопав би в ще більшу як до тепер економічну залежність від дідича, котрий би свого упрівілейованого ставовиєка певне не занекав в повній мірі використати.

Мужик же після аргументації автора, мав би лиш ту одну користь, що міг би на свій грунт затагнути поамчку, користь при тодішніх обставинах більше як проблематичної вартости, котру він зрештою, як сам автор признає, увів собі і без позиткової власности добути, а хоть мусів при тім віддавати часть грунту в застав, то за те був безвечний від екаекуційної ліцітації грунту на довг.

Положене мужика дуже значно погіршило би ся, а положене дідича дуже значно поправило би ся.

Може отже бути, що Виділ Становий був би 1785 року прихилився до аргументів автора і що признаючи після єго ради мужикам позиткову власність їх грунтів, був би тим навіть пізвійшому законодавству австрійському в справах мужицьких надав інчий характер і зміст.

Але що могло бути тоді, то стало ся неможливе тепер. Юридична диссертація безіменного автора опієвала ся о цілієських 70 літ, а такій довгий час навіть в історії такого забутого закутка як Галичина не міг проіснувати без сліду. Тепер, 1845 року, мужик мав уже від давна всі найже користи, які дав „позиткова власність“, і то в додатку без всяких тягарів і некористей, котрі вона після постанов законе цивільного в собі містить, а спеціально без небезпеченства екаекуційної продажі грунту за невідроблену панщину і без тої курателі дідича над ним.

і зго господарством, до котрої дідич шісли закона був би мав право, і котра ему позволяла би вигнати мужика з ґрунту навіть помно відфобленої пашчини або заплаченого чиншу. Мав мужик окрім того право до заплоти від дідича; мав також дуже важкі служебности лісові і пасоніска. На що ж ему отже було тої „пожиткової власности“, котра в ґрунті річи жадною власністю не була?

А дала ему все те, що він тепер мав, як раз тога опікунча система австрійського уряду, на котру автор в своїй реєсправі нарікає. Система ся, хоть правда що підривала у мужика розвиток самодіяльної енергії і ініціативи, була однакож для мужика єдиною обороною від другої опікунчої системи, котра розвиток его самодіяльности без порівняня більше підривала, а при тім руйнувала его економічно, до, бввала ся самодержавного панования над его тілом і душею, стерегла-контролювала і на свій лад і свою користь накручувала кождий найменчий крок, кождий найдрібніший акт его життя, перемінювала, як автор каже, кождого господара в простого парубка-наймита, і від котрої не мож було утеретти ся, бо вона висіла тут таки над его головою, була в кождім хоть би найменчим селі і мала знаменитий, довговіковою безопадною практикою вишколений апарат з мандаторів, економів, наставників, отаманів, котрого виключною задачею було переведенє сеї опікунчої системи в цілій строгости, недопущенє і приглушенє кождого самостійного, самодіяльного пориву підданого тій системі мужика. Була се опікунча система шляхти, прстив котрої власне уряд в інтересі держави приладив був свою систему опікунчу звернену більше против самодіяльности шляхти над мужиком як против самодіяльности мужика в сфері економічній, котру уряд навіть в певній мірі намагав ся розбудити. Очевидна річ, що будучи рівночасно предметом двох против себе ділаючих опікунчих систем, котрі на его шкірі робили свої експерименти, мужик ледви що міг дихати, а о самодіяльности і ініціативі не мав навіть коли подумати. Все ж таки система опікунча уряду була в порівняню з такою ж системою шляхти радше кроком наперед як в зад. Правда, що і зго система, як кожда система курателі і опіки над народнім житєм, була в ґрунті річи шкідливою, бо все ж таки справді підривала енергію і ініціативу мужицьку, учила мужика здавати ся радше на ласку і поміч урядову як на свої питомі, неспожиті сили. А се — певна річ — приносило мужикови більшу шкоду, як нерівномірва, неодностайно і не завжди широ претикована поміч против насильств курателарної системи шляхотської користь.

Помно того внесенє урядової опікунчої системи лиш тоді було би розумним і справді пожиточним, коли би разом з нею внесеною вістала також опікунча система шляхти, бо без такого рівночасного внесенєя устало би лиш менче зло, котре ще до того було певного рода антидогум против більшого зла. Але про внесенє сего більшого зла, шляхотської системи опікунчої, учений автор не вгадав ані словечком. Тай не міг він про него згадувати, бо ся система нерозривно була звязана з цілєм тодішнім сусільним ладом і порядком, з самою системою пашчини, і лиш з нею разом могла упасти, бо була лиш єї логічною кон-

секвенцією. Протиппо, автор віддаючи дозвіл лученя і діленя господарств в руки шляхти і відбираючи мужикам служебности очевидячки хотів єї ще скріпити і заострити. Знесене ж панщини хотів автор полишити — пізнійшій розвазі, коли вже служебности лісові і пасовиська будуть знесені, коли нова реформа пожиткової власности буде переведена і поставить шляхту в таке вигідне і верховодаче положене, щоб спосіб знесеня самої панщини, коли би воно конче мусіло наступити, могла подіктувати вона сама, без якої небудь шкоди для своїх привілейів.

Але тимчасом, коли автор закривши очи перед тим, що навкруги него діяло ся, намагав ся перейти до порядку дневного над складавшими ся перед єго очима історичними обставинами, перейшла історія над ним самим до порядку дневного і зробила з єго диссертациі учєну макулятуру. Показало ся таким способом, що автор, хоть знав дуже добре постанови закона цивільного о пожитковій власности, помию своєї ерудіциі в животних справах свого краю не видів дальше свого носа, і що поборювати живі стремління часу параграфованими приписами річ зовсім не легка а навіть смішна.

Дивною іронією судьби лучилось так, що проєкт єго звівечив як раз той же самий сойм шляхотський, котрого він до признаня мужикам пожиткової власности своєю розправою хотів успокоїти.

Бо ледви лиш сойм сей підчас сесії 1845 року встиг вибрати приволену урядом комісію, котра мала застановити ся над признанем власности пожиткової і заведенем книг ґрунтових, коли на четвертім засіданю сойму депутат Маврикій Країнський, почесний член Виділу Станового, поставив слідуюче внесене о розширенє круга ділань вибраної комісії:

„Просити Найяснійшого Монарха, щоби на підставі Найвишої ухвали з дня 11. марта 1845, комісії становий вибраній в ціли приготавлиючих нарад над признанем мужикам власности пожиткової ґрунтів і заведенем сільських книг ґрунтових, в причини обосторонної недогідности випливаючої з теперішніх відносин підданчих за-для сполученних з посіданем ґрунту особистих і ічих інвентарських повинностей і тягарів дотикаючих домінії, зволпв приказати, щоби застановила ся над способами, як би ті повинности підданчі могли бути переіменені на осяпи в збіжю або чинші в готових грошех, або як би осягнути цілковите йїх викупно, а усунути перешкоди, котрі тим переіменам ставить дотеперішне законодавство, дальше які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, щоби осягнути відповідне заокругленє і упорядкованє посілостей так двірських як і мужицьких, поділ ґрунтів спільних і знесене шкідливих служебностей“.

Внесене се приняв Сойм при незвичайно численній участі депутатів без дебати 116 голосами против 10! (Czynności Sejmu... Galicyi i Lodomeyi r. 1845. Lemberg 1846. str. 38—45).

Очевидна річ, що ухвалою сею наради комісії над признанем пожиткової власности стали зовсім безпредметовими, коли комісія застановляти ся мала тепер вже також не лиш над переіменою панщини на

чинці в грошех або осипи в збіжжю, але навіть над викупном панщини, отже над цілковитим ві знесенем!

Ухвалою сею пішов отже Соїм може ще дальше навіть, як Василевський в своїм проєкті, бо то, що проєкт Василевського ставив лиш яко дальшу евентуальну можливість, Соїм в своїм офіціальнім характері яко законний представитель шляхти апробував і поставив яко своє жаданє на порядок двенний в ціли полагодженя в дорозі законній.

Що ж стало ся такого від остатньої каденції соймової 1844 року, що змогло так нагло і так радикально переіменити погляди шляхти, тої самої шляхти, котра против проєкту Василевського підняла була таку завяту і різку опозицію, і по довгих дебатах, нарадах і сварках ледви-не ледви дала ся притягнути до проєкту приєняня ножиткової власности і заведеня книг ґрунтових? Що стало ся такого, що як-раз в тій хвилі, коли ученій є член зналював був перед нею всі привади і користи сего проєкту, вона ні з сего ні с того зробила таке на перший погляд нічим не умотивоване *salto mortale* аж до цілковитого знесеня панщини?

Ухвала соймова не була однакож неумотивована, хоть очевидно, судивши по всьому попередньому, не походила з щироґо серця. Викликала єї конечність і страх перед небезпеченством, котре їй гровило. „Ходили поголоски між обивателями“ — каже гр. Красіцкый — „о якісь несупокою між народом на заході а навіть о турбованю перейіждаючих перед самим Великоднем по декотрих селах і гостинцях через вібране коло коршнів мужицтво. Між інчими розказував Домінік Домбський, що коли йїхав в велику Суботу в Кракова до себе до Дроґини бічною дорогою через села, де єго мужики добре знали, дізнав однакож від них турбації і не міг дійти, чоґо вони від него хотіли. Такі турбації проїїждаючих мали місце в тім самім часі від заходу аж по Тарнів. Поголоски ті показували, що коїть ся щось недоброго, та перешуміли неспостережені, у одних за-для легкодушности, у других, здасть ся, в ціли відверненя уваги“. Але помимо того каже він дальше, що ухвала соймова свідчить „о санґвінічнім успособленю нашім, о якіхсь ґрівних проявах, котрих наслідкам хотіли в такий спосіб запобігти“. (Аллеґат нр. 1. до рук. 2945. стор. 15, 17).

І справді! Саме серед нарад, дебат і диссертацій шляхти над тим, як би добуваючу ся до єї дверей і привілейів справу панщини зацяткати і успокоїти палятьовами і при тім не уступити своїх користей ані на волосочок, — воскресла по кільколітній перерві революційна пропаганда на ново і знов піднесла ґрівний свій голос.

Лагодив ся другий акт драми, котра мала закінчити ся кривавою катастрофою 1846 року. Скорість, в якою пропаганда переводила свою організацію, рішучий, сміливий спосіб, в який вона виступала, не скриваючи майже своїх цілей і своєї агітації, сили, котрих вона, як здавало ся, розпоряджала, а особливо факт, що пропаганда ідей переіменила ся тепер у неї в пропаганду діла, давали також поновленій через ню агітації за знесенем панщини небувалу силу і незвичайно ґрівний характер. По всім єї поведеню пізнати було і пропаґандисти с тим не тайли ся, що на словах тепер не скінчить ся. Кождий чув і видів, як

наближала ся буря, але ніхто не знав, що вона с собою привесе і тим більший був страх перед нею.

Іван Заневич.

НАДІЯ КОСТЕВА СИГІДА.

(Супна епопеика).

Страшна, немодська трагедія відбулась 6 ноябра 1889 року на Карі Забайкальської області: після приказу амурського генерал-губернатора барона Корфа покарано стома ударами для жінцину; то була політична в'язенка — каторжниця, Надія Костева Сигіда, що дала пощочину жондантовитюри, жандариському підполковникаві Масюкову. 10. ноябра пройшла чуття, що Сигіда сконала — „від нервового аворуху“.

Мир злімови твою, спочивша та невмируща серед нашої пам'яті сестро-товаришу!

Надія Костева Сигіда (в дівочтві — Малаксіянова) родилась 17. сентябра 1863 року в городі Таганрозі, в грецькій міщанській сім'ї. Дитина вбогих, трудящих батьків, що найпаче піклували ся своїми діточками, Надя з малечку перейнялась великою чулистю до всього світлого, а жалоцями до слабого та зниженого; виросла в простому робітницькому осередку і на віки полюбила той осередок. Не одну іскорку святих почувань заронила до відкритої душі своєї пестунки і бабуся в'янн. Гіркота окільного життя про те з рана почала стискати болем ві добре в природа, приголубливе серце. Глибоко обурювало ся воно вже в гімназії, де богатирських дітей шанували над плебейських, а рід та гроші над спосібність. Цікавий, сумний факт: уже в гімназії кидав ся в очи поділ на стани — пануючих та покривджених, кидав ся та озлобляв молодіж. Надя — палка, рухлива дівчинна слодобала ся про те цілому гуртови своїх подруг. Простота та безпосередність дала перший напрямок ві характерови — прямому та сміливому, але при тім мягкому та ніжному.

З відзнакою покінчила Надя гімназію, на превелику радість батьків та знайомих. Один поважний громадський діяч дав їй місце шкільної вчительки, казавши: „За рідну доньку не ручу, але пере-свідчений, що ви не понівечите дітей, на вас єдину здаюсь“. З западом прийнялась працювати жвава дівчина в школі, мада також почастні „уроки“ (лекції), що відбирали троха на весь час, мало лишачи на кошт власного розвитку. Та годі було інакше: заробіток піддержував сім'ю, що вельми бідувала та побивала ся серед злиднів.

Значний вплив мав на дівчину під той час якийсь родич, що був високо освіченою людиною. Віп нахляв ві до читання, привчив мислити, цікавив сучасними питаннями. Лишили який такий слід і взаємини з подругами. То були переважно прекрасні істоти з першою жадобю трудового життя, послуги ближньому, з першим поривом благородної ірїї; сучасність непонітно наливала змістом їх бючі, відкриті душі; відгуки революційної боротьби показували вихід з тяж ого психічного стану, зачепили й дівочий гуртець, а найпаче Надю. Була се натура

кінуча та ексальтована, здатна йти до краю за голосом свого почуття. Житє мовне дрібязків текло поміж неї, не наклавши плямички на її чисту душу. Найона, довірлива, без крихти хитрощів — отакою вона лишала ся до могилки. Відкладаючи ся на все гарше вона готова була віддати ся на послугу тим меншим ідеям, що зародили ся в її допитливому умі, нехоче і своєю ленту на вериць тої невідомої але дорогої та привабливої серцю справи, за яку гинула на шибениці та кохала в кайданах молодіж. Тому то вона бажала спізнати ся з кредиторниками справ, шукала знайомств.

Таким чином вона адбала ся з будущим своїм чоловіком, Якимом Степановичем Свїгденом, наборником. То був Українець, що походив з народа, котрому віддавав усі свої співчуття. По троку навязали ся зв'язки з членами справи. З енергією кинула ся Надя перечитувати всякі книжки про життя громадські, про ідеї та рухи соціалістичні. Вона робить ся горячою прихильницею тих рухів; лави погублених борців привертаять її до себе як і живучі, що їй доводилось бачити. То були переважно члени товариства „Народная Воля“. З програмою „Народної Волі“ Надя одначе далеко не годилась; була неаворужена wobec мысли, не брала на віру жадної гадки без власного попереднього обміркованя, байдуже на свою невичайну перенятливість. Революційні ідеї придбали в її особі найривнішу послідовницю, але вона не була ще знові вироблена з погляду партійного і вагала ся що до вибору способів боротьби, як і сама потім признавала ся. Поки що вона робила деякі услуги партії, кохуючи в думці ширшу допомогу справі, марючи про справжню діяльність, що стала б для неї за релігію.

Про те не забувала піклувати ся рідними, а що любила їх — і не сказати. В р. 1885 Надя одружилась з Якимом Свїгденом і заснувала в себе потайну друкарню, де мала печатати ся терористична часопись „Народная Воля“. Остання річ з початку турбувала Надю; серце її рішучо противило ся террору, та голос непримирного обуреня проти сучасного ладу запанував нарешті і вона взяла участь в роботах друкарських, тим дужше, що признавала праве кожного на свободне ширенє своїх думок. Вона з запалом трудилась над набором та коректною статей, лагодила до друку матеріали, а тим часом совісно відбувала обовязки шкільні як і почасти занятя. Головним працівником в друкарні був її чоловік, узятий тоді саме в саадати; що вечера він утікав в казарми на роботу і працював до самісінького ранку, уриваючи дещо і з дньового доввілля. При друкарні жили також і працювали: молода дівчина Устя Федорова та слухачка медичних курсів Катерина Тринидадська. Тут же, під фундаментом домівки, береглось кілька динамітових бомб; в якій цілі вони перележувались — Надя не знала, не поглянула на них, коли були привезені, нічого не бажала слухати навіть про ті бомби; сама думка про них була їй прикрою.

Почав ся 1886 рік; друкарня йшла добре; нікому і до голови не спадало, що чорні хиари згромаджують ся над нею. А тим часом син пана Антонов Остроумов доміс кудсь слід, що Яцєвич, Петровський і другі вироблюють бомби, а Яким Свїгдиде ті бомби переховує. Д. 23. января жандарми обшуквали казарму, де жив Свїгдиде, а потім і домівку

Наді; друкарня була викрита, хоча бомб не знайдено, там вони й лишилися. Всіх арештували та повезли до Петропавлівського муру. Потяглися тяжкі, місяці, роки тяжкої самотини з початку в мурі, а потім в „Домі попереднього замкнення“; тюрма швидко підтягла Надю, знесилила її страшенно. Розсипалися порохом молодечі мрії; натівські доплати висотували душу. Часом істеричний хлип замкнутого поблизу товариша зворушував таємницьку тишу, мордуючи уяву молоді в'язниці. А найдуше гнітив її спомин про бомби; вона стратила сон. Думки не давали покою; хоробливі мари переносили її до рідного міста, до званої домівки. Безтурботно, ні про що лише не гадаючи, там проживають собі нові, інші люди, бавлять ся малі ні в чому неповинні дітоськи... якось заблиснули огники, вибух, пожеар, усе потайне в полушій, а бомби, оті гидкі, нелюдські бомби руйнують все чисто навкруги. Зойки та проклони конаючих жахом стискають їй серце; огнем печуть слюзи, розліті над побитими... вона скрикує, раптом кидає ся в ліжка і б'є ся по підлозі в непритомному стані.. Спам'ятавши ся вона не раз бачила себе простертою на серед казні, а довкола стояли жандарми та прислухували ся до її покриків. — Боже, що, коли вона назвала кого небудь з друзяків? — І знов вона мучила ся. В неї навіть була думка покликати жандармів та виявити, де заховані бомби, та вона спелалась такої думки. Коли б відповідність упала тільки на неї, вона не вагувала ся і капельки; але може бомби вже перенесені вільними товаришами на друге місце? Дати повід до нових пошуків? Ся увага спиняла її рішучість; що робити — сама не знала.

Тимчасом бомби були викриті жандармами, і Надя відчулась трохи спокійною. З „звинного акту“ вона вперше узнала про шпійонську роль Антона Остроумова. Що то за людина — не знала, але чула від свого чоловіка про якогось надзвичайно гарного та певного товариша, що звав ся „Антоном“. — Не вже той самий? — промовляла в душі, — та Надя зловила себе на підозрі і засоромилась. З нетерплячкою ждала вона суду, щоб побачити ся нарешті з чоловіком та спитати про Антона. Підійшов і суд — 8 грудня (декабря) 1887 р. Першими словами Наді до чоловіка після так довгої розлуки був запит про Антона; з боєм та гіркою вислухала вона прикру правду, не вдужала ні про віщо більш говорити, весь час процесу судового була „як в хреста знята“.

Справу Наді з товариством (Оржих, Чернов, Петровський, Александрин, Федорова та Тринидадська) розглядав надавичайний суд сенатський; обвинувачував знаний Желехівський, требуючи кари смерти для всіх. Тринидадська просила першого присудного сенатора Денера, „оборонити її від оборонця“ (урядового). Муж Наді на половину був психічно хорий, так само і де-хто з товаришів; Оржих невдужав навіть ставати особисто до суду. — „Боже! за віщо вони схожі? що з ними пороблено!“ сумно викликнула одна свідниця. Якими Сигиду та Петровського засуджено на кару смерти, останніх — в каторжні роботи на різні строки, Надю — на 12 літ; суд однак прохав царя скоротити на 8. Господи, чого не пережила тільки Надя під той час! Після суду їй дозволили побачити ся з чоловіком, та обом було ще тяжше.

Він подав думку: звернути ся до царя — чи не зменшить карі. А з дому йшли також невеселі вістки: батько Наді помер в журби, мати лишила ся без ніяких средств, пі нащо було наняти комірчини, тож прихистила ся у старенької бабусі—няні; молодші брати та сестри виростали без освіти, одного хлопця взяли павіть з гімназії. Придавлена по над сили усіми тими подіями, Надя запрохала в царя полегкости, цілком не розуміючи ваги того вчипку; вона дістала відмовну відповідь; каторги однак їй впрекли не 12, а 8 літ; страту чоловікови та Петровському змінили на каторгу поки живота. Та Надю ждало нове лихо: ві розлучили з чоловіком, бо мужчин послано на Сахалів, а жещин на Кару, Забайкальської області, де під той час перебувала політичні каторжні тюрми. Д. 7 мая 1888 р. пішло з Москви на Сибір товариство над 50 чоловіка, в тому числі і Надя; каторжне вбранне півечило молоду вроду, спинало рух; дорога однак трохи відживила їйї. З природи та темпераменту Надя була повним втіленням життя й молодости — завжди різва, весела, жвава. Мягкий погляд єї глибоких очиць, ласкаве та шире серце, давінкий, заразливий сміх—свідчили за безпосередність натури. Душа світила ся в кождім словечку, в кожнісенькій ухмілочці; зверхність що разу видавала єї; все духове жите ніби було списане на виду. Моторна та енергічна вона вкладавала все серце в те діло, яке робила. З нервовою поспішністю розтїнала вона коверту одержаного листу; судорожно тремтючи перебігала дорогі стрічки, ділила ся найменшим проблизком відрадного почуття; ласкала та голубила, коли бачила кого сумним або заклопотаним, і журила ся, як що не могла нічим розважити; смуги смутку хмарили єї чоло, а в очицях блискали сльози, погляд робив ся полохливим, молящим. Не відчувала вона в собі снаги одіпхнути товариша, викинутого з гурту; нічого не ненавиділа більше, як підробленности та вдаваня. Роки виїниці значно переініли Надю. Веселість прокидала ся якось хоробливо, щоби перейти в розпучну тугу; бесіда рвалась на півслові, дві інкий, приємний сміх тепер здавав ся істеричним реготом, що викликав , рож; в голосі раз у раз почували ся тужливі ноти; на чолі найбільше папував вираз тяжкої думки, трівожливого почуття. Довгий етапний шлях, на половину піший, в безконечним рядом усяких історій та урядових надужить пригїтав та обурював серце. Трудво увявити собі всю нелюдськість того шляху, не потоптавши його; провадять часто силою, вяжуть віршовками до воза, бють рушницями в раї найменшого „бунту“ чи непослуху, — і Наді в товариством не раз доводило ся коштувати того.

В дорозі ж Надя почала роздумувати над своїм минушим і з розпучкою побачила непоправну помилку — „невільний гріх“, що залодіяла проханнем полегкости у царя. Вона почувала себе провинницею, сльози каяття застидали від неї світ білий; вона ховалась від товариства куди небудь у куточок і отам ридала безугїшно. Надя на втечу з Сибіру іноді мелькала перед нею і додавала сил нести оті пекельні, невимовні муки.

20. января 1889 р. Надя у двох з Тривідалською (третя товаришка Федорова втекла дорогою) прибула в тюрму; скільки довело ся їй
Жите і Слово IV. 80

визнати горя та біди, те хіба Господь відає. „Шапок та кожухів — писала Надя—ви не скидали ні вдень, ні вночі, — так і спали, але я здорова, занадто здорова.. віки вічні житиму... коли б спромога передати вам хоть капелюшочку тієї дужости, що в мене“. В перший же день приходу на Кару Надя мусіла вислухати звістку про смерть свого чоловіка, — він помер дорогою, в харківській центральній каторжній тюрмі. Уявіть собі єї стан духовий!... „Жваво перенесла я і той іспит“, — писала Надя; та спогад про нещасне „прошенє“ царевн дратував душу навіть тоді, коли вона здавала ся веселою. В каторзі вона загарно кинула ся до науки, найпаче — взяла ся за французьку та німецьку мову; часами однак залишала книжки, починала журити ся, майже нічого не йїла, переважно — після одержання листів з дому; вона читала та перечитувала ті листи, металась по двору, потім знову читала. Щоб розважити йїї товаришки в такі хвилини прохали йїї почитати усім що небудь в голос. Надя любила те читанє і читала з хистом, найбільше історію Вебера. Тоді вона оживала, балакала, спорила, резонувала. Приходив новий лист, — Надя цілими днями блукала з ним по двору, а по ночах стогнала та плакала. Тим часом йїї заблисала була надія незабаром вийти в „вільну команду“*). Вона стала ще більше читати та вчити ся, бо в команді не мала б стільки довілля: марила завести школу для каторжницьких діток та присвятити ся цілком товариству. — „Ось вийду в команду... богацько. богацько книг, квіток, усього, всього буду постачати в тюрму.“ Відси вона не збиралась тікати, а в поселеня твердо поклала — втечи першого ж року. Та обставини склали ся інакше, жите тюрмне прямувало до лихих та нечуваних подій, що заходили вдалека.

Відбуло ся таке: 5 августа 1888 року тюрму відвідував генерал-губернатор Корф; на стільці серед двору сиділа Лизавета Ковалевська і не встала при його вході. Корф образив ся і звелів перевезти Ковалевську в Верхнеудинську центральну тюрму, де єї заперли самотою в тюрмі та держали в найгірших умовах. Ранком на Ковалевську кинули ся жандарми, стягли в білизні з ліжка, напнули арештантський сіряк, кинули на віз і погнали в якусь сторожку на березі Шилки. Тут Ковалевську знову роздягли, пошматували власну сорочку, що на ній під той час була, а перебрали у все арештантське. Комендант політичної тюрми Масюков проводив тою справою, а покликаний на підмогу смотритель над „уголовними“ Бобровський знущав ся всякими словами з Ковалевської, що кілька разів падала без памяти.

Під Нр. одвели єї в Верхнеудинськ і під Нр. же запакувати в тюрму; одинадцять місяців вона не виходила вікуди з казні. дєрі котрої завжди були запечатані; коли вона потребувала вийти, всякий раз являлось висше начальство мійське, аривало печать, а потім знов прикладувало. Образа заподіяна Ковалевській яко жєпщині викликала обуренє з боку товариства; воно поклало — добивати єя всіма способами, щоби

*) Вільною командою звуть ся каторжники, що після якогось часу випускають ся з тюрми на вільні помешканя

Масюкова скинуто з посади, взято з перед очей. Просьби в тому папярмі не мали ніяких наслідків; сам Масюков кілька разів запевняв словом чести, що покине уряд, та завше ламав те слово. І от в маю 1889 р. почала ся в тюрмі голодівка: арештанти не брали в рот ані крихітки. Надя не вірила, щоби таким способом можна було що небудь єсягнути; заявляла, що їй хочеть ся жити, та в кінці пристала до гурту, щоби заглядати свій „грїх“; після восьми днів голодівки вона розхорувалась (припадки, підвисшена температура, серце блось), але згодом одужала і мов би стада ще жвавїйша. На вроду вона саме розцвіла, як ніколи доти, — просто заглядували ся на неї. Знову взяла ся до книжок, писала конспекти, вчила ріжні мови, — не падовго однак. Голодівку спинили після того, як начальство показало жаль і показувало телеграму, буцим Масюков переводить ся, через три місяці вго не буде. Закнуті порішили на той час порвати всякі зносини з Масюковим: відреклись книжок, грошей, листів, — словом, усього; те відречене почалось в 1. юня. Надя відрекла ся також, але для неї було страшенною мукою лишити ся без листів, — вона сумувала, нудилась. Підійшов август, а Масюков усе ще віставав ся на посаді. Знову забалакали: „як бути?“ Надя одна з перших заговорила про нову голодівку, хоч і мало надїялась від неї. Але нічого іншого не лишалось, виходу не було; розпука заглушила усі почутя. „Краще вмерти, як тягнути отакі алигодні“, — казала Надя; кілька дечь вона блукала в великий зворушення, нічогісінько не йїла, мало спала. Всі були прибиті та знесилені.

В ніч на 30. августа Надя лягла до крїю намучена, але на ранок прокинула ся жвава та заспокоєна, з незломаною дужкою покінчити неможливий стан річей, а то ударивши в лице комендантови. Цїлий день провела вона в страшних душевних муках, розпачливо ридала, а в вечері знов заспокоєна — пішла вчаснїйше спати. — „Я заглянула до неї перед сном, — розказує одна з товаришок педолі. — Ви спите, Надя? — Ні ще, — відповіла. — Згорнувши ся клубочком вона лежала у своїйму закуточку (ліжко ві було вапнуте з усіх боків), — ні смужечки зворушення на личку, або тривоги, навпаки ніби якесь задоволенє“ — Того ж вечера вона написала записочку комендантови, що має його бачити. Ранком 31. августа встала скоренько, убрала ся в чорний одяг і сіла читати Успенського; тут явились жандарми від коменданта за нею. Похапцем одяглась і сказавши до всіх: „Прощайте“, швиденько вийшла. Чи треба казати, що сталось? — Вона вдарила в лице Масюкова (да будег він проклят!). Її перевезли в крїмінальну тюрму і посадили самотою, туди ж згодом привезли ще трьох товаришок: Калюжцу, Ковалевську та Смирницьку, що дїягали ся — задати їх хоть у саме пекло, аби з під начальства Масюкова. Зразу Надя почала голодувати, знаючи про загальне рішенє товаришок і проголодувала цїлих тїснадцять днів (їїї годували силоміц.). Дїставши звістку, Корф не зарядив ніякого розсліду, а приписав — покарати винувницю стома ударами лїз, в додаток без попереднього лікарського освідчення, але в присутности лікаря; останній відмовив однак такої чести і повідомив приватним листом читинського губернатора Хорошкина, що Сяґида без того хворує, що виконати припис Корфа небезпечно. Хорошкин відпи-

сав — не вмшуватись. Місцеве начальство вагувалось, відтягувало, усувало ся від тої ганебної справи. Тоді був виписаний в ролі ката-аматора Бобровський, уже знаний нам в історії мордування Ковалевської; за відмовою лікаря він перевів і его ролю.

Сентября 6. дня Бобровський явив ся в Устькарійську тюрму і велів вивести Надю. Вона вийшла бліда, з похиленою головою, повязана хусткою (боліли зуби). Бобровський зірвав з лица хустку, зміряв Надю своїм звирячим поглядом: — „Отся витримає!“ і казав йійі катувати. Відбввши сто ударів єї положили на коц і внесли до гуртової тюрми. Калюжна, Ковалевська та Смирницька відгородивши собі хустками та покривалами куток на варах, припали до неї. Надя лежала без памяти; якийсь час ще „уголовні“ вязні чули голос Наді. Підчас екзакуції вона згадувала волю. країну та рідних — „Мамо! Мамочко моя любесенька!“ допосив ся сумний, ледве чутний голос — заввіраючого серця. Потім все стихло. Відслонили. Надя була вже трупом, а єї товаришки Калюжна, Ковалевська та Смирницька конали в передсмертних муках, заживши отрути Принускали, що Надя померла також від отрути, — річ можлива, хоча лікарі яко причину смерти подавали первове зворушенє. Після тої історії товариші-мужчини рішили також померти гуртом і 2 з них хопили ся до отрути (один стріляв ся); про те умерло двоє — Тобохов і Калюжний (брат умершої); останніх відратовано.

Де поховали Надю, ніхто не знає; могилки єї як не шукали, не могли знайти, тай надії на то нема; єї поклали в гуртову труномогилу, — так звуть ся заготовлені з осени на зиму могили для арештантів — нікого окремо не відшукаєш.

Так згнула молода, світла, на прочуд гарна душа. Часом на Надю годі було споглянути без потайного запеклого болю; з усього відчувано, що вона скінчить мученицею, що дійсність не спивить ся перед єї духовою вродою. — в житю такі люде роблять ся ся жертвами в тому або іншому напрямі. Так і Надя.

Счастливые годы,
Веселые дни,
Какъ вешнія воды
Минули они —

все співала вона, міряючи Сибір; або відчитувала Некрасова „Пророкъ“ (Не говори: забыль онъ осторожность); любила також повторяти слова Тарасові:

Одну сльозу в очей карих,
І пан над папами...

Велику вагу мали для єї ества духового оті немногі але влучні слова.

Хто стрівав серед житя хоть одну таку людину, в тому до віку не згасне світлий погляд на житє ві палка любов до ближнього.

З боку остаточних думок та поглядів Надя була поступовою в пайбільшому значіню того слога, бажала служити народу в напрямі знищення його гірких обставин політично-соціальних; терроризму не поділяла.

Ось що писала до близьких людей Надя перед двома тижнями до смерти:

„...Не віжду я з того шляху, на який стала і розпрощаю ся, коли треба буде, на віки з волею і з вами... Що буде не знаю, я до всього готова... надійтесь на мої сили... усе-усе внесею жвав... живу любовою до святого діла, вірою та надією на щасливу хоть і не близьку будучину. не турбуюсь, коли міні навіть і не доведеть ся діждатись... досить з мене глибокої віри в будучину; досить щоб втерпіти всі, всі пригоди; жити отією будучиною, уявляти собі щастя та земний рай тих вибранців, що будуть жити серед добра, ладу та любови, — а тому справдитись, певно справдитись; гадаючи про те я все забуваю, забуваю гіркоту, біль та морок сучасности; за мороком та гіркістю я вбачаю світло та віраду і не падаю духом. Не падайтеж і ви, вірте в силу душі людської і боріть ся міцно, пацко, без перестанку, з усіма негодинами, з усіма темними та дикими силами. Зваліть їх! Не доведеть ся може вам їх добити, а підхитати — підхитаєте; вірте тільки в перевагу вищих сил, то будете щасливі до віку...

„...Своєю пощочиною я виплатила образу, — дала знати, що вдирства та знущання з себе ми не допустимо... Тож будьте відважні, любіть з повної душі всіх, всіх людей, любіть правду та добро!“

Похляю ся перед хрестом твоім, незабутній друже-товаришу!

1890 року.

П. Гр.

Русин на празнику.

По опублікованю в „Житю і Слові“ (IV, 195—201) агітаційної поеми М. Попеля „Русин на празнику“ одержали ми від Влов. пані Н. Кобринської другий список сеї поеми, що заховав ся у ві батька, б. посла о. Івана Озаркевича в Болехові. Сей список, зладжений мабуть ще в 40-вих роках, складає ся з 7 карток листового паперу 8-о, вшитих до купи, в обложці з синявого паперу. Зшитиць по краях гладко обрізаний і визолочений. Правдоподібно осьма картка, де був титул, видерта „страха ради іудейска“ так що поемка тенер без титулу. Вона написана на 6 картках, каліграфічно, по 16 рядків на кожній стороні крім остатньої, на котрій є їх тільки 14; разом усіх рядків 190. Остатня картка зовсім порожня.

Хоча список о. Озаркевича не може мати аначія для критичної перевірки тексту поеми для того, бо надрукований нами текст майже зовсім повний і скопійований з автографу самого автора, то про те ми подаємо тут важніші відміни сего другого списка для того, щоб удокументувати, в який спосіб поему сю при переписуваню перероблювано, корочено та доповнювано, що буде найліпшим доказом її популярности в певних кружках польської і руської молодіжи.

Як уже сказаво, список о. Озаркевича має 190 рядків, коли тимчасом повний текст поеми має їх 307, — значить сеї список коротший на 117 рядків; щось мабуть перешкодило переписувачеві докінчити копіюванє, тай у середині тексту він пропуслав деякі куплети.

Ось детальне порівнянє списку о. Озаркевича з нашим текстом ; рядки, про котрі тут не згадано, в списку о. О. такі самі, як надруковані у нас. Ряд. 2... z dawen lit; ряд. 9 - 10:

Tomu vse u ich slidy

Nasampered bohu sia sklonim

Ряд. 12. Nazdorowi powtorim. Ряд. 13—16. пропущені.

Ряд. 21—24. Jeszcze tycho przytali

Choć to hnet ze burknem im,

A teperka bratia myli

Na zdrowie nam tu wsim.

Ряд. 25. . u newoły; ряд. 27... w puty nas wbywajut; ряд. 32... pohniwau sia już; ряд. 34... z dawnych Chrysta; ряд. 35 . spuskat; ряд. 37... nehodni; ряд. 38. Nestychajut; ряд. 42... kto; ряд. 45. Witkiesz; ряд. 46. Toi prawa; ряд. 49. Koł wołamy; ряд. 52. Witkiesz; ряд. 53. Czy win ne tak tu; ряд. 58. Słaby i smertelny; ряд. 55. Czy win ne tak tu sia rodyt; ряд. 56. Hoły; ряд. 57. Jemu dau na papieru; ряд. 58... nad nami; ряд. 59. Dali bracia! suczu wieru; ряд. 62. Dau takiej jak i ty zbyi; ряд. 63... w tym; ряд. 66 .. nowy znak; ряд. 67. Z kierwe... na twim; ряд. 68 .. wiczne; ряд. 69. Z nioho; ряд. 70. Z nioho; ряд. 72. A pohybeń; ряд. 74 I vse... i vse; ряд. 75. Potim toi; ряд. 79. Żyety snopy; ряд. 81. A kol's słabei; ряд. 82... jak zarid; ряд. 83. Twiy; ряд. 84. Koły radu sy ne dasz;

ряд. 85 - 88.

Na kulach pidz z zebrawy,

Jak prystojet wsim panam,

Tutki przydy tu z torbamy,

To ty kusnyk chliba dam.

A ne byi, nezderai, ne kui zdradu

Ряд. 92. Ale ne dosc jeszcze biedy

Ряд. 96—97. Bo najze Pan to choć swiy, alez widkie

I na jaku temnu pudz

Ряд. 99... tud; ряд. 100. Z kincie .. za moriu; ряд. 101... neczysty czerta plid; ряд. 102. Deś za lisiw deś za horiw; ряд. 103. Toi prekaty; ряд. 108. Z czużych; ряд. 109. Jak by tycznie; ряд. 111... chlëb; ряд. 112... szrajut; ряд. 113... nasz dobytek sud (sic! zam ssut); ряд. 115. Wsiuda z nas podatki drut; ряд. 118... swatonkowy; ряд. 119... wże na pyr; ряд. 120... vse hrymocze; ряд. 121... a wstawaiże; ряд. 122 .. znow; ряд. 123... dajze; ряд. 124. I hodzi, ряд. 125. Choć to sud; ряд. 126. A szcze... dzity. Рядки 128—131 пропущені. Ряд. 133. Szczo; ряд. 134. . każu pesia; ряд. 135. Szczo; ряд. 138... tu nas krasty; ряд. 139... twiy czorny; ряд. 191. Jużeś douho tu w nas krau; ряд. 192... z toboją; ряд. 193. Uże; ряд. 194. Z ruskiemi; ряд. 196. A za pyśmo (paszport) szcerhom; ряд. 197. . chrepci; ряд. 198. Ei ty; ряд. 150... tutki letkim; ряд. 151... dabių (sic!); ряд. 152. I szczastywy; ряд. 153. Z hołowou; ряд. 154... dryhnesz; ряд. 156... sziebki; ряд. 157 I do hory kosu wznis; ряд. 158. To wyrwau ty dzitko matier; ряд. 159... dzieru; ряд. 161. Za kilichi do hory; ряд. 162. Na... czerta; ряд. 164. Ktoż; ряд. 165... nimciolma (sic!); ряд. 168. Jak tu sune; ряд. 170. Chude

Ряд. 171—174. W teleczych torbynkach,
 A tu w stroiu, a tu strach,
 Jak tu ide, tu prychodyt
 I ne werta nihdy znow

Ряд. 175... tu mu hou; ряд. 176. I win sam sia tu tylko; ряд. 178...
 mołodz; ряд. 180. No, no, Nimcze; ряд. 181... dohey (sic! zam. dou-
 huj); ряд. 182... terpciu mni; ряд. 183... wse; ряд. 184. Wytiah; ряд.
 185. Nawet cerkwi; ряд. 186... kwytkie papierowi; ряд. 187. Na to
 misto; ряд. 189. Choć nas wże ze skiery; ряд. 190. Wziaues srybło;
 ряд. 192. A my dali; ряд. 193. Na pomir; ряд. 195. Na pomir...

На цьому список о. Озаркевича уриває ся. Із відмін виписаних
 нами видно, що ладив список Поляк, котрий слабо знав руську мову,
 хоч очевидно від біди звів нею говорити. Він переписував із іншої ко-
 пії, вже попсованої; се видно з таких помилок, як „dgrabiu“ і „nimciol-
 ma“; в першій разі копіст кеписько прочитав „dgrabcy“, що стояло за-
 місць оригінального „dgarcy“, в другім разі копіст не звів прочитати:
 „Nimciw t'ma.“ Та про те список сей доповнює наш текст одним рядком
 несумнівно автентичним, що мусить стояти між ряд. 85 і 86 нашого
 тексту, а і в деяких інших місцях має варіанти ліпші від списку сам-
 бірського. З того виходить, що або сам Попель переписуючи кілька
 разів свою поему вигладжував єї по троха, або робили се інші пере-
 писувачі, котрі ліпше знали руську мову.

Іван Франко.

Критика і бібліографія.

XXI. З нової чеської літератури.

1. *Magdalena, napsal I. S. Machar* (Докінчене).

Такі сцени вичерпали терпливість Юрія. Власне перед тим у клю-
 бі він із за Люсі розсварив ся зі своїми знайомими, назвав їх дар-
 мотниками, дурнями, людьми без честі і рішив ся покинути Прагу та
 разом з тіткою і Люсі виїхати до свого маєтку, до невеличкого про-
 вінціального містечка. Сю постанову він і виконує як стій. Тут знов
 автор малює гарний пейзаж, надиханий лірикою власних споминів.

В коло мене годин Відня,
 Гук коліс, розмови, тупіт,
 Гуркотить трамвай та двенька, —
 А я бачу ген далеко

Шлях один Веде він з Праги.
 Пас широкий, повний пилу
 Тягнесь морем піль зелених,
 Раз пнесь в гору, то йде в низ,
 Тут колує, там прямує,
 Мов шмат полотна довжеший
 Тягнесь, тягнесь, аж на краю
 Обрїю очам являєсь
 Мов вузенька сіра стяжка...
 Ось стовпи телеграфічні
 Монотонно так бреньять ..
 Хруск вовів, що тут по шутрі
 Важко котять ся поволи,
 Роздає ся геть широко..
 Бачу, як спішить ти шляхом,
 Хлопчак — ст щасливий хлопець,
 Йде до дому на вакації!
 Ряд тужливих днів за ним,
 Перед ним сім неділь втіхи!
 Хлопець з радости аж сплакав
 Бачучи блискучі бані
 На церковних звисних вежах...
 Знаю се лице! Ах, бачу
 На блідій сій фотографії —
 Се мої шіснайцять літ!

Жаль, що не можу подати читачам цілого, дуже гарного опису
 дороги, котру проїжджають Махарові героїні. Та ось вони зайіхали до
 місточка, ціли їх подорожі. Приїжд молодого панича, его тітки і не-
 звайної панни зробив у місточку незвичайне вражінє.

Мій читатель, чи дививсь ти
 На житє у муравлиську?
 Ся філістерська голога —
 Справжпії маломіщанє.
 Всі знайомі між собою,
 Кождий має труд свій денний.
 Вийде в равці, стріне друга,
 Вусами мац-мац по собі,
 Один другому мов шепче,
 Що єму сю ніч приснилось,
 Дрібні сплетві, новинки.
 І всяк далі своїм шляхом,
 А там з іншим знов спіткаєсь,
 Знов постоїть, побалака,
 І знов далі! Всі вже знають
 Кождий карб на тілі друга,
 Кождий кут его нутра,

Все минуло єго, —
 А всеж звичка якась люба
 Пре їх знов балакають разом
 Все о тім, о тім самім
 Нині, що і вчора й завтра.
 А при тім і діло роблять
 Якось мляво, наче щось
 Маловажне; вечером
 Знов вертають в муравлисько,
 І знов в кожній клітці, ящі
 В купі по два, три, чотири
 Аж під темну ніч стоять
 В безконечнім розговорі.
 А той рух, як щось нове
 Між них впаде!.. Мов безумні
 Підбігають, вагпляють,
 Та лишають денну працю...
 Судорожная цікавість
 У їх вусиках тремтить.
 Тут збіжать ся, дебатують,
 Відважнійші на той предмет
 Кидають ся, оглядають,
 Обстукочуть з всіх боків,
 І спішать назад до гурту,
 Аж трясуть ся головки...

Такою відважнішою мурашкою є пані бурмістрова місточка. Вона перша робить візиту тітці Юрія, розповідає їй усякі, звісно, самі огидливі новинки про своїй знайомих сусідок, але не може вивідати ся, хто така ота Люсі. „Товариство“ в містоку, бажаючи придивити ся ближше незнайомій панночці, устроює прогульку до поблизького ліса над Лабю. Автор в довшій та вельми гарній дігресії характеризує життя маломіських панночок.

Жовтокосі, спитьоокі
 Довечка патріціів
 Йдуть щасливі. Ся прогулька —
 Для них празник. Кожний дотеп,
 Кожний найглупійший висказ
 Їх кавалерів приєшних
 Покрива їх вдячний сміх.
 В їх пустім, мілкім житю
 День отсей — нова епоха;
 Будуть агадувать про нього
 Ось як: То було в два тижні
 Після тої то прогульки —
 І так далі. Відні ви,
 Наші панпочки-міщанки!

До штирнацятого року
 В коротеньких спідничках,
 З чесаним назад волосем
 Сидите в шкільних лавках
 Свого міста. Потім шлють вас
 По старому десь до Закуп
 До якихсь сестер набожних...
 Вже к Рівдву матуся ваша
 Всім показує чистенько
 Писане „благожеланіє“
 Чистою німеччиною,
 А сама в утіх аж плаче.
 Там живе два роки доня,
 Відтам вже вертає в довгій,
 Старомодній сукні, волос
 Розчесавши над чолом,
 А дві коси в заду висять.
 Очи все у землю клонять, —
 Є їй знаня в головці дрібка...
 Зараз їй щаслива мати
 В світ веде йдуть до старости,
 До бурмістра, до всіх радних,
 До всіх тузів містових.
 Донечка так тиха, скромна,
 Мов фіялка. Мамця сьєє:
 Висловляєть ся без хиби
 Донечка в розмові в нанством;
 Від монахиць привезла
 Образків святих коницю
 За вильність і обичайність;
 Дома все їй помагає
 Прать, вариць і прасувати,
 Таткози на іменини
 Потаємно вишиває
 Різнобарвні пантофлі:
 По полудні так о пятій
 З молитовником іде
 Там за міст до тої церкви,
 І клячить у божім храмі
 Все аж геть по всій відираві
 Перед образом чудовним.
 За чверть року, за нів року
 Все те змінисть ся погалу:
 Коси звикли над чолом
 Волос з переду підтягій,
 Сукні шиті після меди;
 Образки святи рощаєть
 Своячкам якпсь методшим;

В храм лише в неділю ходить,
 Тай і то лиш для звичаю;
 Випаїде приятельок,
 Що то з ними до двох неділь
 Заприсягне вічну приявнь,
 А за місяць їх покине;
 Має пам'ятник, де мусить
 Все вписать, що їй лучить ся.
 Та ось чемний вчитель танців
 Посвятив їйї в сю штуку,
 І рав в рік вона до Праги
 Йїде з мамою в запусти
 На студентський баль. Читає
 Радо; щоб не призабути
 Манастирську науку,
 Мама випіше для неї
 «Gartenlaube»; при лектурі
 Часто плаче; Вернерову,
 Гаймбургову п жирає
 Так як мамочка колись
 Пожирала Марліттову.
 Із поетів рідних любить
 Тих що зна... Яблонський, Галек ---
 Їх любовні вірші часто
 Переписує в альбом
 В золоченім переплеті.
 Дві години денно шпє
 Слюбную свою виправу
 Повна мрій і почутя;
 А над вечір спацерує
 Ринком враз з приятельками,
 Виліва свої бажаня,
 Свої мрії — та не всі;
 Там на дні душі лежить
 Все герой якийсь : барон,
 Граф, вельможа, шай хоч доктор.
 Плятонічно покохас
 Сего, другого студента;
 Від заліццанок та штурнів
 Маломіських Дон-Жуанів
 Береже їйї — не мати,
 Хоч як пильно ця пантрує —
 Але вроджена ві
 Хитрість... Так літа минають.
 В двадцятім четвертім році
 Наші панночки-мішанки
 Вивуть. Знають се самі,
 Сторонять від шуму, втіхи

В резігнації отрутії;
 Ходять знов на набоженства;
 Мов гадюки ті не люблять
 Тих подруг своїх молодших,
 Що цвितуть іще красою;
 Їх язик, то пострах вьєому
 Місту. . А коли матуся
 Прозорлива і сама йім
 Мужа винайде — пристануть,
 Доня скромна проміняє
 Всіх героїв своїх мрій
 На простенького якогось,
 Буденного буржуа,
 Ще й щаслива, що минула
 Зла судьба старої панни.
 І жив... Замоккло серце,
 Та нараз почне стогнати.
 Хвилю ще його гамує,
 А відтак у першу стрічну
 Западню впада. Сумліне
 Не гризе ві — всі івні
 Поступають, бач, так само!
 Впрочім є вона прилична,
 Взірцева хозяйка дому,
 Лад держить, про мужа дбає,
 І діток хова так добре,
 Як йійі ховала мати;
 Звільна тис, і все місто
 Читть йійі...

Ой, бідні ви,
 Наші панночки-міщанки,
 Давні любощі мої
 Молодечої весні,
 Мої спомини поблідлі!

На тій прогульці Люсі в ліску стрічає бідного сухотника, студента, що живе в місточку дожидаючи певної смерті. Кожде его слово дихає озлобленем на те „порядне“ товариство, котре він знає наскрізь. Люсі в разу боїть ся слухати його, та пізнійше, здивавши його в міськім саду, вдає ся з ним у розмову і чує в серці щирю сімпатію до сего бідного, пропашого чоловіка.

Тимчасом зла доля настає йійі в особі батька, що довідавши ся про місце ві пробування приходить сюди пішки, голосно розповідає всім, хто такий его дочка і, розуміє ся, від разу піднімає против бідної дівчини цілу ватагу маломіських моралістів і моралісток — тих самих, що в інтимних розмовах між собою уміють розповідати одні про других сотки найбруднійших історій. Особливо жінки і панни не находять слів обуреня. Клекіт его йде по цілім місті. Юрій, що доси держав з партією пануючою, через се мусить перейти до опозиційної

партії, що в ту пору власне почала підніматися голову під назвою партії молодочеської.

Д. Махар обширно і йідко малює боротьбу партій старочеської і молодочеської в 70-тих роках на тлі того гнилого буржуазного життя в малім місточку. Коли маємо вірити поетови, то складові елементи обох партій майже нічим не різнять ся між собою. Особисті амбіції, криклива бляга — ось чого у молодочехів більше, ніж у старих; щирого дбання про народні інтереси, правдивої гуманности і чистоти у одних так само мало, як і у других. Що думка така не дуже далеко відбігла від правди, се довазуть знамениті публіцистичні праці проф. Масарика, про котрі може нам ще прийде ся говорити. Широкий малюнок виборчої боротьби, агітацій, зборів, промов на політичні теми заповнює другу половину поеми. Юрій кандидує на посла та рівночасно сватає ся на одній панночці з типу тих, які так йідко змалював поет в висше наведеним уступі. Положеня Люсі стає ся чим раз прикрійше, особливо коли Юрієви провідники его власної, оповіційної партії ставлять яко умову — віддалити від себе оту дівчину, що компромітує его дім. Правда, він з разу гордо відповідає, що віхто не має права вмішувати ся в его хатні справи, але цинічні натяки і догадки его сопартійників, котрі ні за що не хочуть вірити, щоб він держав йїї дома як сестру, а не як щось інше, наводять його на думку справді поставити йїї в інше, понижуюче положене. Він хоче виконати сю думку, та чинить се в хвили, коли Люсі вернула з похорону бідного студента-сухотника і була до глубини душі розворушена тим, що бачила. Вона відтручує його, та один погляд в лице Юрієве, опоганене гидкою жагою, показує йїї, що в тім домі нема для неї більше місця. Вона як стій, не прощаючи ся ні с ким виходить, покидає дім і місто і вертає до Праги тою самою дорогою, куди недавно йїхала в таких рожевих надіях на нове, чисте житє. Ся піша подорож Люсі до Праги описана автором прекрасно. Доволікши ся під ніч до Праги Люсі спить над Волтаву, щоби в єї хвилях закінчити житє, та не находить відваги кинутись у воду і вертає назад до того поганого дому, з котрого не так давно була вийшла.

Отсе зміст Махарової поеми. Як бачимо, зміст простий, фабула не так то й нова, та про те треба признати, що льокальний кольорит ехсплений прекрасно і оповіданє робить вражїне повної правдивости. Головна краса поеми — то пейзажі; в йїх описуваню Махар завсїгди находить нові, свіжі і яркі фарби, малює наглядно, без пересадї і без шаблонности. Не менше гарні в йї ті уступи, де Махар характеризує загалївнї рисами товариське і суспїльне житє; ми подали в перекладі один такий уступ як наглядну пробу его таланту. Можна сказати, що ті уступи надають его поемі певне культурно-історичне значїне, бо в нїй маємо змалюваний дуже бистрим обсерватором певний важний момент в розвою чеської суспїльности, розпал партійної боротьби між старочехами і молодочехами, боротьби, що швидко потому закінчила ся такою великою побїдою молодочехів. Автор сам зі своїми ідеалами і сїмпатїями стоїть осторїнь від обох партій, та хоч не відносить ся до них в холодним супокоєм історика, а радше в обуренїм ідеалїста, то

про те в его малюнках стільки живої правди, стільки тонкого почуття такту і щирости, що певно ніхто не посміє бачити в них карикатури.

Як бачимо, Махар в повні оправдує вимоги новочасного натуралізму, що жадає від поета докладного і вірного обмальованя тла (milieu), т. є. природи і людей, серед котрих живуть і обертають ся его герої. Та за те друга часть вимогів тої школи — глибокий і вірний аналіз психології поступків і конфліктів тих героїв, їн характерів, вдач і привичок виповнена д. Махаром досить — можна сказати навіть, дуже — слабо. Его героїня Люсі — натура зовсім пасивна і здається, страшно хитка; ми зрештою майже ані разу не маємо можности заглянути глубше в єї душу. Навіть єї рішене — покинути дім Юрія — приходить так якось нагло, вона піддає ся йому так моментально, без боротьби, без найменшої проби остояти ся на місці (в чім Юрієва тітка була б їй вельми помічною), що ми могли б бачити в тій постанові капрыз або утавну охоту — вернути до давнього житя.

В Юрію хотів забуть автор показати тип зблязованого чеського паньча. Ми не сумніваємо ся, що такий тип є серед чеської молодіжі, та все таки мусимо сказати, що у Махара він вийшов доволі блідий, а подекуди навіть ненатуральний. Особливо не до лиця йому з тою ніби то їдкою, скептичною іронією, котру каже йому автор що хвиля проявляти, а котрої про те ми піде не бачимо Махар очевидно пробуває удати з него щось подібне до Пушкінового Онєгіна, та, звісно, не вдає, бо Онєгінів серед сучасної чеської суспільности нема. Так само батько Люсі, той піяк, бувший сучитель, що сам навмисно прає свою дочку в прощасть, дуже живо пагадує Мармеладова в знаменитій повісти Достоєвського „Преступленіє и наказаніє“, тільки без того глибоко-трагічного підкладу, котрий так сильно потрясає душу читача у Достоєвського. Люсина батько у Махара, се по просту якась огидна почвара, що в душі читача будить тільки обриджене. Так само тільки обриджене будять і ті репрезентантки жіночої аристократії малого місточка, котрих спліткам та балаканям Махар посвятив чимало місця в своїй повісти. Ми не будемо сперечати ся з автором, чи так воно буває дійсно — чого в світі не буває! — та про те нам здасть ся, що малюнок єг) в тій точці односторонній, за мало артистичний, бо за мало бере людей як людей, в цілости, а за надто різко судить їнх з погляду партійного. Найсимпатичнішою вийшла фігура старушки тітки Юрія, та й вона тільки легенько нашкіцовава, хоча нашкіцована майстерно.

Ще одна увага. Автор силував ся надати своїй повісти „модерний“ вигляд, суб'єктивну закраску. В тій ціли він в частих дігрессіях обертаєть ся особисто до читача, балакає з ним про різні речі, вискажує свої рефлексії по породу таких чи інших слів та поступків дівчих осіб. Не знаю, як се кому подобаєть ся, і н. пр. критик Махарових творів у віденьській „Zeit,“ др. Крейчі, бачить в тім якусь особлилу тонкість і фінезію. Міні ті розмови з читачем видали ся по просту неввсними, псували вражінє цілости. По мойому — се манера і то манера не нова і не щаслива. Се манера романтична. Що можна було зробити великого і сильного в тім напрямі, се зробив Байрон у своїм Дон Жуані. Та не забуваймо, що Байрон в дігрессії свого Дон Жуана вло-

жив усю свою душу, свою гігантську особистість і огнистий протест усього його покоління супротив гнету реакції. Ані Пушкін у Онегіні, ані Словацький у Беньовських не здужали дорівняти тут Байронови, а Махар не може в тих дігрессіях дорівняти навіть тим двом майстрам словянської поезії: ані його філософічні, ані суспільні ані естетичні уваги, зложені в тих відскоках і промовах до читача, не мають того революційного розгону, тої елементарної сили виразу, щоб могли пірвати нас за собою і заставили нас забути про покинуте на хвилю пасмо оповідання. Суб'єктивна закрутка тільки там робить вражінє, де є виразом дійсно великої, огнистої і сильної особистости, де та особистість прориває ся сама, мимо волі автора; де автор чинить се сам, сваволячи, там такі відскоки тільки псують цілість і лишають несмак.

Та про все те „Магдалена“ заслугує на повну увагу не самої тільки чеської, а й загалом словянської публіки як одна з нечисленних в теперішній чеській поезії проб — малювати сучасне жите, як проба зміла з погляду на сюжет і на опозиційного духа, що ним наскривь пронята. Щиро бажаємо авторови йти далі сею дорогою; вона і тільки вона, занехане всякої манєри і психологічне поглибленє типів можуть запевнити йому безсмертне місце в історії чеської літератури.

Ів. Франко.

XXII. Ukraina irredenta.

Українське питання переходить в новіших часах дивні фазы розвитку. Від коли при кінці XVI віку унія з Польщею, а разу політична, а далі й обрядова силою натуральної реакції кинула між Українців сильний фермент і збудила перші проблєски національного почуття, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почутє відрубности від Московщини збудило ся і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільности певне аналогічне, хоч не паралельне хвилюванє тої свідомости і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних ромахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний вплив сил і духа, певне ослабленє в другій половині XVII віку; боротьба з польськими геґемоніями замахами скінчила ся остаточно побідою українського елементу. та для боротьби в такихж замахам московськими у Українців не стало вже сили ані політичної далекоглядности. Історія української інтелігенції в XVIII віці, то історія її асиміляції з московською. Правда, почутє окреміжности, навіть деякого льокального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, та почутє безсальности і анахроничности тих традицій було загалом.

В ту пору і українське простолудє дійшло до тої самої мети, хоч троха іншою дорогою. Часи між люблинською унією а роком 1648 були добою найтяжшого ярма, найгіршого заневолєня українського народа. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі,

ровнів ся тоді в повною силою, а характеристикою его було власне продукування шляхетського пишнотвиту на основі мужицького поневолення. Було би хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріархальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на Україні належали до Конецьпольських, Вишневецьких, Острожських і др. в самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою ані патріархальною. Нагромаджене сирих плодів у одних руках мусіло вироджувати початки промислу, таї сама продукція рільнича обчислена була не на домашню консумцію, а на вивіз. В загалі треба пригадати, що історія українського торгу вивозового трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про сей торг ми маємо звістки вже у арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святославових, в цілій історії Великого Новгороду і т. д. В першій половині XVII віку сей торг обнимав не тільки сирі продукти рільничі, такі як пшеницю, шкури, мід, дерево, віск, але і вироби промислові, такі як деготь, мід до пиття і спирт. Гріш золотий і срібний не був рідким гостем не тільки в панських замку, але і в мужицькій хаті, — про се свідчить безліч золотих і срібних скарбів позаконуваних в українській землі, свідчать інвентарії, де визначувано повинности не тільки натурою (панщиною і продуктами), але й грішми. Нема сумніву, що значна часть сих домашніх промислів на Русь, яких решти доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтарство, гончарство, малярство і т. д. коли не почала ся, то власне розвила ся в ту пору до того ступня, в котрім нинішні знавці бачуть признаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна — правда, під шляхетською нагайкою — починала тоді входити на шлях загально-європейської цивілізації і як би не сусідство Татар і не Хмельниччина, то певно, що нині була би що найменше йшла поруч з економічним розвитком найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложили ся інакше. В хвили, коли для Німеччини скінчила ся страшна 30-літня війна, розпочала ся в Україні 60-літня, далеко страшніша руїна, почала ся триумфами при Жовтих Водах, Корсуні та Пилавцях, а скінчила ся побоїщем при Полтаві. В тій страшній огняній пробі українська свідомість народня у перше проявила ся в масах народніх — і се був цілий історичний плюс тих війн. Та на лихо, економічні і культурні підстави, на котрих ся свідомість могла б була скріпнути і розвинути ся, були до гни аруйцовані війнами, край зубожів, вилюднів ся, опустів, а закінченє війни не принесло масам народнім найже ніякої полекші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати щоб ліпших панів. Історія XVIII віку для українських мас народніх, то поступенне ослаблюване свободного козацького елементу, ширене кріпацтва а рівночасно сбкромованє і притлумлюване автономії, початків просвіти народньої і всіх прав української окремішности. Московська „плеть“ була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От тим то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народа надає, що обсяг его інтересів

звужує ся до границі власної хати, власної громади, що розумінє державного устрою стає ся так само мітологічне як релігія, як примітивне розумінє природи.

Та от при кіпці XVIII віку Польща падає, часть українського народу входить в склад одної з великих держав європейських, в склад держави по зверхньому вигляду німецької, та вложеної з різних народностей, переважно неімецьких. Політичне значінє сего факту де в чому перецінено нашими істориками — мабуть на те, щоб допекти Полякам. Австрія на разі, через пів столітя, ні в чім не поліщила політичного стану нашого народа, не дала йому ані одної такої свободи, як і б він не мав за часів Польщі хоч би в формі привілеїв (нпр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин просвіти на національнім ґрунті — на се треба було чекаги аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значінє захопленя Галичини Австрією. Се ще велике питає, чи мужик вискав щонебудь від опіки австрійських цісарів, від їх нераз гуманних та майже завсїгди паперових патентів. Одно можна сказати: панщині тягарі, що давнійше регулювали ся звичаєм, нераз добровільними загодами між паном і громадою, нераз були хвилево побільшувані, то знов зменшувались, тепер були списані і системізовані, так щ мужик міг надіяти ся їх побільшеня, проти котрого цісарські патенти були слабою охороною, але їх зменшеня не міг надіяти ся ні в якім разі. Правда, мужик одержав девяту воду на кісіні правної охорони, та за те мусів давати рекрута і оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, адирливу і зарозумілу на свою шибто цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, Гакета і др., щоб переконатися, з якою погордою відносили ся вони до людности, єї способу житя і традицій. Тож не диво, що ті цивілізатори касуючи пані манастирі, возами продавали жидам на завиванє масла старі книги та рукописі, перетоплювали старі памятки золотництва, марнували все те, чого вартости не змілі оцінити.

І дармо було б думати, що Галичина вискала що небудь, чи то культурно через зближенє до таких крайів, як Чехія та Ракусн, чи економічно через зближенє до великих центрів європейського торгу. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть іще по за той рік Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так, що в р. 1772 було їх у нас більше, піж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльности в Галичині, щоби мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій; на се давно вказують польські писателі, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на сей бік справи не звертають уваги. В усякім разі важно те, що за 50 літ житя під „європейською“ Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не підняв ся до зроуміня того, хто він і які єго інтереси, не вийшов по за глухе відчуванє св єї кривди, по за глуху ненависть до своіх гнобителів-панів, мандаторів (се були на половину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трунами всі побережца австрійські в наполеонських війнах — чи лишила ся хоч одна згадка в пісні народній про ті війни? І як би не

оповідане „Сави із Підгіря,“ звіршоване Могильницьким, то люде не обаяножливі зі спеціальною історією австрійської армії і поодиноких єї полків, моглиб і не знати, чи воювали Русини в тих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по бюрократичному, в ту пору або зрікала ся своїє руськості і робила ся Німцями та Поляками, або хитала ся в поглядах на суть своїє національності не знаючи, куди похилити ся, се показав д. Коцовський в своїй книжці про Шашкевича, хоча єго увагам треба би більше систематичного порядку, тай сам матеріал тепер можна би значно поповнити новими даними.

Тільки в 1848 роком починає ся нова доба в житю галицької Руси; те, що було доси, то були в найліпшій разі проби відродження, були мрії, бажаня, була по троха й агітація. Тільки знесене панщини і надане політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, котрої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії свідомости народної сей рік становить епоху. Знесене панщини, війна з Кочутом, похід Москалів на Угорщину — се живі теми пісень і оповідань народніх і доси. І ся свідомість народня від 1848 року вже не перериває ся, а противно, дужшає, хоч, звісно, дуже помалу. Від тогож року починає ся й серед руської інтелігенції ширше духове житє, і по десяти літах хитаня та непевности чільна часть руської інтелігенції вияснює для себе питає про те, до якої національності ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до виясненя питаєня, що властиво становить суть тої народности і яку властиво ціль має русько-українське відродженє; коли ще по 1848 році Зубрицький з пєгордою писав про „язик пастухов“, до котрого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді Українці 70-тих років признали власне тих „пастухов,“ т. є. мужиків, головною основою нації, проклямували голосом думку, що і язык, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свободне людське житє на рівні з другими людьми, і що інакше всі ті гарні речі будуть пустою забавкою або жертвою жумією а не чимсь таким, що би варто було праці і заходів розумного чоловіка. Від тоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Приложене утілітарного прінципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнішого широко скачучого ділеттанства сконцентрувати увагу на те, чого поперед усього потрібно для народа, значить, і на просвіту народню, на підвищенє економічного, соціального і духового стану народа, на освідомлюванє того народа в єго національних, політичних і горожанських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були би на галицькій Русі вирости й самі, без ніяких посторонніх впливів; та не менше певне й те, що при загальній слабосилости галицько-руського розвою на їх зріст потрібно би було не 50, а ві 100 літ, як би не сильний прилив оживляючих ідей з України що під Россією. Ми можемо розвіжнити три фази, три ступні тих впливів, відповідні до розвою Українства в Россії. Перша фаза починає ся в 20-тих років і тягне ся до початку 50-тих. До Галичини доходять в тім часі писаня Ко-

тляревського, Квітки Максимовича і др., їх мова подобається Галичанам, їх твори переписують, перероблюють; талановитіші Галичани пробують і собі складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з вивіскою Шашкевича, та може ще Моха і Кобринського (автора книжечки: „Спосіб борзо вучити читати“ 1842 р.) не дає собі докладно справи з того, для кого має служити та література, яка має бути остаточно єї мета. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було споловізоване і жило в добрій приязні з маадаторами панських маєтків та іншими офіціалістами (гл. Спомини о. Гладилевича з р. 1846, в Записках наук тов. ім. Шевченка), а хіба де в кого з Русинів будилося почуте національної відрубности в першій лінії на тлі ненависті до Поляків (головно під впливом писань Зубрицького „Kys dziejów narodu ruskiego“ 1839 і Kronika miasta Lwowa). Та ані у Зубрицького ані у Головацького ані загалом ні у кого з Русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, що би можна назвати виразию суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люде свідомі своїй духовій і матеріальній силі, свідомі того, що можуть щось зробити, що їх голос має у других якусь вагу. Такої свідомости у жадиного галицького Русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсміліша політична маніфестація, на яку здобувся гал. Русин перед скасованєм панщини, памфлет Головацького „Zustände der Russinen“, по за рекримінації та побожні бажання не підносить ся до сформування якої небудь програми діяльности Русинів хоч би в найближшій будучині. З кожної стрічки сего інтересного твору віє на нас сумовите почуте, що автор єго пише сам, думає сам, злиться сам і з всім тим навіть мусить крити ся, а в таких разі шож і думати про яку небудь програму? І для кого? І с ким?

І 1848 рік не багато поправив діло. Правда, народня маса віддихнула свободніше, народня свідомість підняла ся више, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшив ся. Характер усього руху, що не виріс на нашім ґрунті органічно, а зв'язав ся над Галичиною мов західній вихор, мав те до себе, що на галицькій Русі на якийсь час витворив ілюзію якоїсь ерократичної суспільности, ілюзію нації-пошівства з приціпкою — мужицтво. Ся ілюзія має в історії свою назву — святоюрства. Була се карикатура польської шляхетчини, польський шляхетський дух прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдало ся в Галичині відіграти певну, в єго очах дуже тонко-політичну, а в очах історії далеко непочесну роль. Ся ерократична ілюзія пожила всієї своїй дивовижности пережила у нас звши 20 літ і навіть доси не загибла до решти. Не диво, що і в 1848 р. і в найблизших по нім роках ані в Україні ані ні відки іде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій — бачилось, всевладній ерократії, тій володарці над тілом і душею народа. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Методієвського братства, що імя Шевченка тільки раз привагідно згадає було на зйізді руських „учених“ 1848, а поезії єго аж до 1859 р. не були в Галичині нікому звісні. В 50-тих роках із творів другого геніяльного Українця Гоголя тільки один „Тарас Бульба“ приняв ся в

Галичині, був перекладений, тай то не здобув собі ширшої популярности, лежав десятками літ на складі в книгарні Ставропільській. В 50-тих роках Галичаче цофнули ся в зад навіть по за літературну школу Котляревського, а то навіть по за Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівнай нпр. теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілості з Палінодією, з Треносом Смотрицького або з Апокрізісом Бронського!)

На Україні тимчасом розвій ішов троха відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Россія вийшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовійшими країнами Європи Німеччиною, Голандією і Францією, ніж їх коли небудь мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувало ся закріпощуване і отежнюване широким мас народних, то укр. інтелігенція, русифікуючись, все таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей. Часи Катерини II — часи галломанії, та разом з тим часи вольтерянства і мартінізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні Французи зустріли ся з Россіями на побовнцях, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ вовсім неподільний до свого, але генералів і полководців — майже таких самих Французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер „англійським горожанном“ Багратіона, Ростопчина і др.). Було б дуже не мудро думат, що Россіяне брали від Французів тільки стройі, манери, мову; брали й дещо більше, обік смішного й гидкого брали чимало й здорового та світлого. В часі Наполеонівських війн, а може й ще перед ними прийшло до Россії вільнодумство з его чудернацькими обрядами, та живий почутем міжнародної спільности людей зв'язаних одією гуманною ідеєю. Та обік вільнодумських лож і в звязку з ними швидко повстає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Россії, повстає „Общество Соединенныхъ Славянъ“ а далі велика конспірація Пестеля, Рилева, Бестужева та Муравєва Апостола. Ті товариства і змови захищували широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Україні, найпаче лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальґамували ся ті ідеї одні з другими і втворили особливий погляд на українську минувшину, є „Історія Руссов“, написана Українцем Полатиною. Упадок конспірації 1825 р. і Миколайівська реакція не могли вбити того нового, європейського духа, прищепленого на російський ґрунт. Він проблискував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Белінського, в наукових працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а в 40-вих роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів таких як Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоевський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрин і др. В діяльності тих великих писателів, особливо „людей со рокових років“ треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра вержувала ними при виборі тем і напрямі праці, котра піддала Тургенєву ідею „Защ-

сок охотинка", яро відбила ся в Герценових Листах із за границі, а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а на половину й Тургеева на жите за границею Росії. Правда, політичні ідеали у сих людей не ставили ся і не формулували ся досить ясно, та за те ідеали особистої волі і гуманности були для них святі і дорогі над усе.

Цікаве явище. Коли давнїше, від часів Катерини, в кождім гурті писателів і діячів російських між найпоступовїйшими бачимо родовитих Українців (згадаймо Капніста автора „Ябеди“, Каразіна основателя Харківського університету, повістярів Погорьільського і Наріжлого, поета Гнідича, а внарешті Гоголя), то між плеядою рос. писателів 40-вих років виднїйших Українців нема. Натомісьць ціла плеяда українських писателів і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по українськи чи по російськи) формує ся довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і Великоруса Срезневського). І серед сеї групи будить ся думка політична і находить вираз в програмі Кирило-Мефодїївського братства. Цікаво, що в порівнаню до думок російських лібералів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків були не менше радикальні і виразні, та обік сего ми вваходимо тут далеко виразнїйшу думку політичну про волю національности і про федеральний звязок усеї Словянщини, думку подібну до тої, яку в р 1848 піднімав на словянськїм зїїзді в Празі Бакунін, та від якої і сам він і інші радикали російські в пізнїйших роках геть відбігли. Правда, сеї першїй проблемк широкої самосвідомости мусіли Українці відплатити дуже тяжко і урядові репресалїї не тільки заглушили дальшїй розвїй думок братчиків на довгі літа, але, що сумнїйше, у самих братчиків, навіть таких як Костомаров, викликали певну внутрїшню реакцію, так що думки ті в значнїй мірі полишили ся в сфері теорїї і не зробили ся живою народною програмою українського народа або хоч би тільки невеличкої меншости української інтелїгенції. От тим то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люде мусіли оглядати ся за програмою національною

Та про те думки Кир. М. Бр. мали вплив на Галичину і то вплив великий, хоч о більше як 10 літ спізнений. Вони дійшли до нас в тїй формі, яку їм дав у своїх вгорах Шевченко, в формі поетичнїй і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказували ся думки відмінні, менче повні і менче ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізнїйші писаня братчиків: історичні монографії Костомарова, Записки о Южної Русі Куліша, Основа, твори Марка Вовчка. Та основні думки КМБ. в тих писанях хоч були, без сумнїву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки КМБ. в них зовсім не виказували ся, а й соціальні думки, особливо по фактичнїм внесеню кріпачтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починали ся і кінчили ся словами Шевченковими: „Обвімітеж, брати мої, найменшого брата“. Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомости зовсім пуста фраза.

Ідеї КМБ., проціджені крїзь твори Шевченка, Основу та пізнїйші беллетристичні, історичні та етнографічні писаня братчиків —

от се зміст тої другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 60-ті роки і дала початок сторонництву народоців у Галичині. Двигачем українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібности, великої праці і заслуги, та не тверда власне в тім, чого найбільше треба було для Галичан, в поглядах на суть національности і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у него програмові справи, абстрактні думки заставляли його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, ділетант-поет з виглядом практичного діяча, ділетавт учений з величезним самолюб'єм був Куліш менш усього спосібний до провадження таких примітивних, у всякім розвою запізневих людей, якими були інтелігентні Галичане. От тим то й не диво, що в зносинах з Галичаною він не здобув нічого крім довгого ряду розчарowań, а те, що за той час уснів передати Галичинам із свого ідейного арсеналу, остаточно ті самі Галичане обернули против него самого. Та про те ся фаза принесла й деякі і то не маловажні користи для Галичини, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже сдило те, що вона безповоротно рішила побіду народньої мови над старим галицьким макароніаєм, що значні ряди світської інтелігенції привернула до українсько-руської національности і тим зробила значний матеріальний підрив у аристократичній святоюрській ілюзії. Та по за тими основними фактами не хибло й інших: молода інтелігенція, власне йдучи за покликком Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльности, вияснювати свої відносини до святоюрства, до Поляків, до власного народа і его потреб. Було в тих пробах чимало непевности, хитання та „безпрограмовости“, як колись називав її й Ю. Левіцький, та було дещо й такого, що не хитало ся і не похитне ся так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить се признати, хоча 60-ті роки нашого розвою ждуть ще і довго ждатимуть на свого історика.

„Основа“ і ті українофільські видани, що ґрупували ся довкола неї, в Росії по своїм ідеям були запізнені о півтора десятка літ, їм треба б було появити ся в 40-вих роках. Тоді, коли вони появили ся, російська, а з нею разом і чільна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї і з погляду на літературну школу. Не диво, що „Основа“ могла бути національним „откровенієм“ для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, як би треба було надіяти ся і швидко впала. Те, що наступило по ві упадку, належить до найсумнійших карт в історії нашого національного розвою. Чільна часть укр інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжю російською, рвала ся наперед до ширшої політичної діяльности, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, хедженя між народ, пропаганди політичної революції, а за той час старші покоління Українців, навіть бувші братчики КМБ, ідейно йшли в зад та в зад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства.

Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомости були і на за-всігди лишать ся часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для

тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив его праці і думок тривати не далеко довше і вийде в великій частині як основа всякого майбутнього програму роботи на українській ґрунті. Натура вельми суцільна, многостороння та енергічна, він пройшовши в молодих літах усю ту ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Бєлінського до „Колокола“ вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, котра б лучила в собі ті поступові ідеї в національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шуканє мусило довести до трагічного кінця. Всею душею поступовий Европєць, чоловік, котрого нпр. бомбардованє Парижа зворушувало до гірких сліз, Драгоманов був заравом щирим Українцем, що відчував вельми живо свій кровний звязок з Україною, знав єї всю від краю до краю, любив єї не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефективний полик в роді Кулішівського „від Кубана до Есмані“, а любив у єї конкретних житєвих проявах, любив єї народ починаючи від своїх Полтавців а кінчачи „пораненим братом“, бідним, занедбаним угорським Русиним. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Европа перший раз новий тип — свідомого Европєця і не менше свідомого Українця. Можна сказати, що головна часть писань Драгоманова, а особливо его знамениті критично-публіцистичні статті такі як „Историческая Польша і великорусская демократія“, „Вільна спілка“, „Чудацькі думки“, „Листи на наддніпрянську Україну“ були не чим, як мотивованєм, вияснюванєм сеї синтези — свідомого, поступового европєйства і разом з тим свідомого українства. Здобутком тих его праць був рух української молодіжи в 70-тих і 80-тих роках а остаточно повстанє русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись буде займатися оцінкою діяльності Драгоманова, інтересно буде прослідити повільну та консеквентну еволюцію его поглядів на українську національну самостійність. Як писатель політичний і критик Драгоманов виступив з окликом: література великоруська для Великорусів, українська для Українців, а російська спільва інтелігентним верствам обох націй. В основі сеї думки богато правди, та толкуючи єї як категоричний імператів доходить ся до абсурдів. От тим то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував єї з одного боку на боротьбу против усякої національної ексклюзивности, против ширєня національної ненависти і шовінізму, а з друого боку признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр. нації і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (як ось теперь у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих Українців повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр. мас народніх.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також що до питання про політичну самостійність України. В 70-тих, ба і в 90-тих роках він горячо протестував против тих, хто закидав російським Українцям політичний сепаратізм, протестував против „Моск. Вѣдомостей“ Каткова так само як і против укр. сепаратізму в австрофільською закраскою ширєного львівською „Правдою“ О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильну заперу

проти пангерманізму, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Росії, котрий би відповідав его європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів. Виходячи з принципу утилітарності він в проєкті всеросійської політичної програми „Вільна спілка“ не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні і економічні потреби громад і територій. В „Чудацьких думках“ і „Листах на Наддніпр. Україну“ він і тут поробив значні концесії розбуженому нащорви національного почуття: коли почуте те стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність стане тоді питанням часу; форма, в якій буде досягнена та самостійність, буде тільки питанням політичного опортунізму.

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, котрі на словах від него відхрепують ся, вважають його репрезентантом застарілих доктрин а себе далеко поступовішими і консеквентішими від него. До таких належать русько-українські соціалдемократи та „консеквентні“ Марксісти. Їх вимоги — погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксієвський „матеріалістичний світогляд“ з даними української історії — се велими зайшмаючий образ ферментації, яку викликає у нас думки пропаговані Драгомановим. Бож не забуваймо, що й соціалістами ті люде поробили ся в значній частині під впливом Драгоманова, і українського націоналізму наслідки ся обік Шевченка головно з его писань.

В остатніх роках вийшли дві брошури, котрих автори займають ся українським національним питанням з погляду доктрин соціальної демократії. Одна брошура написана по російськи, видана в Липську і присвячена автором „другому зйіздови русько-української радикальної партії“, має титул „О безвыходности украинского социализма“, друга ж написана членом тої самої русько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул „Україна ingredienta (по поводу еміґрації). Суспільно політичний скиц“. Автор „Безвыходности“ опираючи ся на дані економічного розвитку і соціалдемократичним толкованню тих даних доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоби ві втворити — пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка Ю. Бачинський опираючи ся на тих самих даних і на тій самій філософії доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізнійше стати ся самостійною державою, втворити свою літературу і штуку, зукраїніти всі різнородні елементи на своїй території а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора „Безвыходности“ український народ нічого так горячо не бажає, як зілляти ся з Москалями в одну народність і через те присвоїти собі від разу всі здобутки московської просвіти; після Ю. Бачинського, по вибореню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності в Росією, бо єї економічні інтереси будуть на тій єдності найбільше терпіти; за то Польща, що нині явно і тайно рве ся геть від Росії, тоді в імя економічних інтересів буде головною підпорою рос. єдності і рос. централізму.

Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально протилежні напрями і дійшли до зовсім протилежних висновків: що у одного біле, те у другого чорне і на оборот.

Я не буду тут докопувати ся причини сеї суперечности; може ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки замічу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках досягнутих при однакових методи праці і спільній вихідній точці повинна би у обох авторів зміцнити почуте скромности, збільшити скептичний погляд на ті доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А поки що скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечно талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не до одного й додумав ся, хоча думане его більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою „прості факти“ (стр. 123) і може з них сміло виводити прості висновки; історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кождий факт — се здобуток невизначеного числа інших фактів і всякий внесок з минулих фактів на будучі факти є заключуване з мало звісного на менше звісне.

Коли вірять авторови, то метою его праці було (гл. стор. 120 до 123) „подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка чекає українську націю“. Для сеї цілі він мусів „насамперед розслідити фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по котрій піде її дальший розвиток“. В одній половині автор виповнив своє завдання — припускаю, що дуже добре. Се є власне та половина, що відслонює будучину України і дороги, якими піде її розвиток. Припускаю, що ся часть авторової праці виповнена дуже добре; міні особисто вона дуже подобаєсь, бо на лихо собі я не можу тут ані крихіточки нічого сконтролювати. Будучину України, Польщі, Росії, Австрії і т. д. автор знає дуже добре, та за то минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли у автора є претенсія, що він виповнив і першу часть свого завдання, т. є. пізнає фактичного стану України, а навіть пізнає того явища, про яке він узяв ся говорити, т. є. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляє ся. Над еміграцією він навіть не застановлюєть ся ближше, се для него „простий факт“, котрий значить не більше і не менше, як те, що наш „музик упав, спродетарізував ся і не маючи у себе дома захисту тікає далеко в чужі світи“. Як жеж далеко сми словам до фактичної правди! Правда, якась часть музиків-пролетаріїв в 1893 році бігла до Росії, та се був тільки один момент в історії нашої еміграції і то момент без тривалих наслідків. А загалом можна сказати, що музик-пролетарій як де інде, так і у нас майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший троха господар, не такий, що вже не має захисту дома, а такий, що ще його має, але рівночасно має дітей і бажає забезпечити їм ліпшу долю. Автор дивить ся — знов абстрактно-логічним способом на галицьку еміграцію як на щось таке, що є тільки в Галеччині і чому нема аналогій в других краях, де емігрує зарівно музик як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент. Автор без ніякої майже оговорки оперує соціалдемократичними термінами „буржуазія“,

„пролетаріат“, так немов би ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім „Капіталі“. За проводом Енгельса та Кауцкого автор викладає „матеріалістичний світогляд“, в котрім знаходять ся готові формули для wyjaснення найсложніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се галезить від форми продукції, е тільки єй виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, по просту бери тай мудрість ложкою чернай. А що найцінніше, так се те, що при помочи сего світогляду вся будущина відкрита перед тобою мов на долоні. Пріємно поговорити з таким чоловіком. Тільки по треба занадто запускати ся в ним у історичні та статистичні діскусії, а то нема-пача, тай почувеш від него такі твердження, як те, що „хронічний голод розбив у Россії мужицтво“ (стор. 64), або що Конгресова Польща, Московщина і Україна „плекають як раз одні і ті самі галузи продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковім степені розвитку, найсильніше розвипений промисл польський... пайслабше український“ (стор. 73). Не бійте ся, автор ані словом не зайкнув ся, які се ті „одні і ті самі галузи промислу“ плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для него досить сковстатувати „простий факт“, хоча би сей простий факт був і простою нісенітницею. Аджеж цукроварство, так могутчо розвите на Україні, що може рівняти ся з чільними цукроварними країями в західній Европі, не стоїть так високо ані в Конгресівці ані в центральной Россії власне для того, що український ґрунт і клімат йому сприяє, а в тамтих країях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування камяного вугля, рибних промислів, годівля тонкорунних овець і суконництва; се остатне поки що переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи сей термін географічно) перемаже в конкуренційній боротьбі, бо має до сего більші шанси в своїм кліматі, в богацтві і доброті камяного вугля і безвірних степах пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо „промисл“ так само як і все інше в економічному житю не є „простим фактом“, а вимагає детального досліду, поки можна щось сказати про „дороги, якими піде єго розвій“.

Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важна як факт нашого політичного житя, як прояв національного почутя і національної свідомости, хоч прояв сей і прибраний на разі в доктринерську тоґу. Будь що будь, є се перша на галицько-руській ґрунті проба сінтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може проґрешу ся против матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само як і потреби житя матеріального родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійности України, то справа ся вйде на порядок днівний політичного житя Европи і не вйде з него, поки не осущить ся. Звісно, термін „політична самостійність“ не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від

Россії, як konieczність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Россією, при федеральнім єї устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, от хоч би те, чого не хотів додати Ю. Бачинський, що промисли різних територій Россії доповнюють себе взаїмно, а коли зіж ними де в яких галузях іде боротьба, то головню між промислами Конгресівки і Московщини, а далеко менше між ними двома і Україною. Власне задля того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національної свідомости української, піж науковим викладом порушених в її питань, я й попробував у придовгім вступі до єї обговорення подати від себе коротенький і певно недостаточний нарис еволюції нашої національної свідомости, особливо в Галичині. В історії тої еволюції брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце. До автора єї нехай міні буде вільно обернути ся в бажанем, щоб він не покидав праці в тім напрямі. Я не сумніваю ся, що сам він швидко виросте в соціально-демократичного, простолінійного доктринерства, що вдасть ся в стараннійші студії над конкретними фактами. При безсумнівнім таланті, який видно в тій першій єго пробі, при бистроті обсервації і звичці окидати оком широкі горизонти думок і життя (се безсумнівна користь соціалістичної школи) ми можемо від него надіяти ся що раз цінніших і дозрілиших праць.

Ів. Франко.

Поправки й додатки до споминів про Н. К. Сигіду.

В статі про Н. К. Сигіду, що надрукована висше, зайшли деякі помилки з вини корректора, та є й деякі неточности, в котрих винні мабуть неповні інформації автора. Зібравши звістки про се діло від людей близько з ним знайомих, ми додаємо от що. На стр. 458 через наш недогляд назва Лизавети Ковальської переіменена на Ковалевську, а се дає привід уважати єї за одну людину з тою Ковалевською, про яку гадуєть ся на стр. 459 і 460. Тимчасом се дві окремі особи. Лизавета Ковальська (Українка з Харківщини) була першою причиною цілої трагічної історії, та посаджена з розказу Корфа в занечатану тюрму в Верхнеудинску, не брала і не могла брати ніякого уділу в дальшій ході справи. Марія-ж Ковалевська (також Українка з Києва) вмерла від отрути разом з Сигідю.

Не ясним у автора споминів лишив ся деталь про ту кримінальну тюрму, в яку перевели зразу Сигіду, а далі трьох єї товаришок. Треба додати, що політичних в'язнів у Россії держать окремо від звичайних криміналістів. На Карі (се така річка, адовж котрої побудовані тюрми), політичні каторжники ту пору сиділи в будинку тав. гауптвахти; в нутрі будинку вони мали повну волю робити, що хотіли, мали бібліотеку, одержували газети і листи, писали і висилали листи (звісно, через руки начальства), а тільки не вільно їм було виходити по за огорожу дому. Тюрма політичних каторжників мужчин находила ся оподалік від гауптвахти, так само як і тюрма, де сиділи звичайні каторжники; дістати ся з політичної тюрми до звичайної було великою

карою. Отож коли після удару нанесеного Масюкову переведено там Сигиду, три її товаришки також постаралися о те, щоби й її переведено в ту тюрму, щоби могли бути свідками того, що буде робити ся з Сигидою.

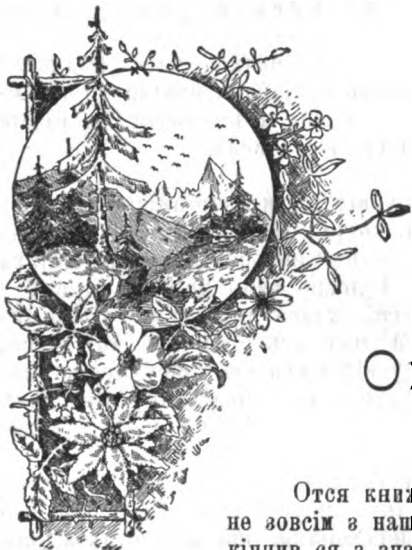
Не зовсім докладно розказана у автора й історія тих голодівок, котрими політичні каторжники думали присилувати Масюкова — подати ся в відставку. Голодівок таких було аж три; остатня, найдовша в усіх, тягла ся цілих 20 днів; арештантці були так обезсилені, що майже всі лежали. От тоді то Сигида надумала вдарити Масюкова в лице і таким способом змусити його — зректись свого місця.

Та ще один дуже важний момент полішений автором споминів без достаточного виспєня, а се захованє цілого товариства в часі сеї трагічної пригоди. Те, що автор розказав про смерть трьох каторжниць і двох мужчин, не дає докладного понятя про те, як справді було діло. Отже швидко після геройського вчинку Сигиди Корф розлучений на політичних велів їм заявити, що коли від тепер хто з них провинуватиметь ся таким вчинком, за який звичайних каторжників карають різками, то й їх будуть сікти. Політичні тут же, коли їм прочитано сю загрозу, заявили комендантові, що коли начальство одного з них висіче, всі вони заподіють собі смерть. Начальство довго вагувало ся, що робити. Політичні заадагидь добули собі отрути, мали йїї і мужчини і жінки, мали значить і ті три, що пішли за Сигидою в тюрму звичайних каторжників. Коли Сигиду покарано різками, вони зараз же, сповняючи давнїшу заяву товариства, зажили отрути. А скоро про смерть тих чотирьох дійшла відомість до політичної мужеської тюрми, всі мужчини так само, сповняючи свою давнїшу заяву, зажили отрути. Та начальство бачучи, що ті три разом з Сигидою померли від отрути і чуючи, що всі політичні разом занедужали і харчать, догадало ся, що і вони потроїли ся і кинуло ся їм ратувати. Їм сьломіць позадавали антідот і крім двох, згаданих у споминах, вони вернули до здоровля. Захованє цілого товариства в сїй справі було, як бачимо, далеко більш геройське, ніж се видно зі споминів автора. Додамо врешті, що начальство опісля провадило довге і остре слідство об їм, відки політичні роздобули отрути.

Трагічні події на Карі широкою дуною загули в західній Европі. Звісний Американець Кеннан скликавав з сего powodu в Сполучених Державах і в Англії велїчезні мітінги, на котрих висказувано обурене на такі варварські поступки російського уряду, що мусять уважати ся ганьбою XIX. віку.

Іван Франко.

Оповідка.

Отся книжка „Житя і Слова“ зацікавила ся — не зовсім з нашої вини. Другий рік нашого видання кінчив ся з значним як на наші плечі дефіцитом і ми задумали з шестою книжкою другого року закінчити зовсім наше виданє, а радше залишити єго дальше видаванє. Сю свою постанову ми заявили широкому кружкови наших товаришів і передплатників. Звістка про упадок „Житя і Слова“ викликала не тільки щирій жаль у наших товаришів, а втіху у противників (вони є й там, де б їх ніхто й не надіяв ся), але також розмови про те, як би допомогти виданю і поставити його знов на ноги. Сі розмови протягли ся троха довго, як то у нас звичайно, і в головній своїй суті не довели ні до чого. З вислужком одного товариша, що не довго радячись, поспішив зложити на наші руки свій даток, котрий ми повернули на часткове покритє дефіциту другого року видання, ми не могли похвалити ся діяльною помічю наших товаришів і прихильників і кілька разів збирали ся випустити в світ остатню книжку нашого видання з заявою, — що вона остатня. Та про те нас адержували все і все повторювані уваги з різних боків, що видання такого, як „Житя і Слова“, хоч у троха зміненій формі, доковче треба, що праці порозпочинані доси у нас конче треба повінчати, що супроти чим раз сильніших та систематичних заходів купки „удержавлених“ Русинів та стоячої по за їх плечима шляхетсько-польської кліки конче потрібний є орган, котрий би і серед інтелігенції ширив та піддержував незалежні, критичні погляди, бодрість духа, віру в наші сили народні і погорду для всіх тих, що дорожєю сервілізму, жебранини а в найдіпшим разі безхарактерного опортунізму буцим то ратують, а на ділі компромітують нашу народню справу. Всі відчувають потребу видання незалежного, політично-наукового, о ширшим закрою і поважнім тоні, котре би не вдаючи ся в щоденну агітацію політичну пояснювало явища нашого політичного і суспільного

життя з ширшого становища, видання, котре би злучувало європейські поступові ідеї з потребами русько-української нації, хлопської нації, видання стоячого на ґрунті програми русько-української радикальної партії.

Таким виданем по угадку „Народа“ був якийсь час „Радикал“ видавничий д. Будзинівським. Ми вважаємо потрібним пригадати читаючій громаді головні політичні прівіциї, на яких мала стояти ся газета і які виложені були в передовій статі его 1-го числа.

„Перша, загальна ціль наша є усвідомити і зорганізувати в бову політичну армію руський народ, котрий в головній часті становить кляса мужицька, а в меншій — не спольнізована ще жмінка міщанства і пролетаріат інтелігенції. Головна сила нашого народу — сама непросвічена і індиферентна маса, кляса мужицька. Тому то головною нашою метою буде робота над усвідомленем тої маси. Щоби се осягнути, мусимо наперед усвідомити сю клясу про єї матеріальні і просвітні інтереси, уложити їх в політичну програму і показати мужикови, що все те дасть ся осягнути дорогою законодавчою.

„В той тільки спосіб розбудить ся в народі інтерес і змагане познайти ся з цілим законодавчим апаратом, зі способом его функціонування. Коли мужик набере переконання, що его судьба, его будучність, що осягнене его постулятив залежить від сойму і ради державної, розбудить ся в нім бажане осягнути як найбільший вплив на ті тіла. Обрім цілого ряду дрібніших реформ економічних, котрі дали-б перевести ся і в нинішнім соймі, як би ми були там заступлені в поважнішим числі, будемо добивати ся також реформи, котра з коренем змінила би економічне положенє мужика. Тою реформою буде націоналізація землі і рільної продукції. Сю переміну суспільного ладу будемо старати ся перевести частковими реформами, котрі-б логічно довели до остаточної нашої цілі. Таку реформу мож буде однак перевести лиш тоді, коли ціла законодавча машина буде в руках робучих мас. Тільки тоді, коли мужик перейме ся такою програмою, стане ся він фанатичним прихильником загального голосування, бо лиш воно може заповнити йому більшість в законодавчих тілах.

„З такої роботи буде нам ще одна користь: коли маси вироблять ся політично, виробить ся у них також зрозумінє для ідеальних дібр людськости, зродить ся потреба користати з тих дібр. В той спосіб „тягнути маси на шнурку матеріальних інтересів до висших, ідеальних цілей“, будемо могли осягнути те, чого т. зв. „народовці“ не можуть осягнути, і при вузкости своєї програми ніколи не осягнуть. В нашій парламентарній роботі попруть нас безперечно і другі народи австрійські, котрі також невдоволені з політичних порядків Австрії і в котрих політичний радикалізм ширить ся ще скорше, як у нас, то-ж не маємо причини журити ся тим, що нас за мало в порівнаню до цілої Австрії.

„В нашій публіцистичній роботі будемо все о тім памятати, що границі нашої національної теріторії не кінчать ся границями

Галичинив. Галицькі Русини, се лиш дрібна часть великого русько-українського народа, котрий в головній своїй масі живе в Росії. Та часть нашого народа знаходить ся ще в гірших національно-політичних умовах, як галицькі Русини. Українці в Росії не мають навіть елементів національної і політичної волі, живуть в повнім безправю. Галицькій Руси приїде ся помогти Україні вибороти собі волю. Таку роль назначило вже нам наше політичне положене. Бо хоч би ми в цілій нашій ації не звертали навіть уваги на Україну, то всеж таки той факт, що ми тут скріпимо ся, не лишить ся без впливу на хід справ в нашій ширшій рідні. Коли Галицька Русь стане силою політичною, коли справді удасть ся втягнути все мужицтво в радикальну партію з представителями в соймі і парламенті, з такою програмою, котра зацікавить одних, заімпонує другим в Європі, тоді Україна бачучи, як мала єї частина, завдяки кращим політичним умовам, змогла добити ся до повного національного житя, набере духа і віри в свою справу і з більшою енергією, бо з надією побіди, стане добивати ся своїх прав. Ми однак не лиш посередно, то є боротьбою за нашу власну, галицьку справу будемо кріпити духа України. Ми приймемо й діяльну участь в роботі Українців, бо коли поступ справи у нас допоможе де в чім Україні, то і vice versa, розвій справи на Україні прискорює нашу побіду.

„Тому-ж „Радикал“ буде також органом України, а власне тих Українців, котрі у себе дома прагнуть до тої цілі, до котрої змагаємо ми. А що найважнішою справою для України є тепер — здобути політичну волю — розуміючи єї безусловно яко волю національну, краю (областну), децентралізаційну, а ніяк не вбачаючи єї в централізмі і обрусительстві, котрі все будуть нищити Україну — будемо в першім ряді давати місце таким статтям, в яких розбирають ся оті питання з висше вказаного погляду. А що боротьба за політичну волю дуже сложна, в Росії до того ще дуже тяжка, то повинні допомагати собі в тій справі всі елементи, всі партії, що першою метою поставили собі узискане політичної свободи.

„Для того „Радикал“, не обмежуючись одною Україною, буде на своїх листках давати місце всім партіям Росії, що мають з Українцями одні інтереси і погляди, хоч би вони по другим точкам програми ріжнили ся від них. Завсїгди будемо протестувати против усіх змагань тих партій, котрі негуючи нашу самостійність національну, домагають ся такої системи державної, котра несучи за собою обрусіне довела-б Україну до остаточної денационалізації. Нашим жаданем в приложеню до цілої Росії є політична воля, демократична і національна, під охороною федеративного устрою всеї північно-східньої Європи — через що централістичні, обрусительні партії яко такі, і мусять в нас усє мати противників, хоч би вони були як найрадикальніші і як найреволюційніші“.

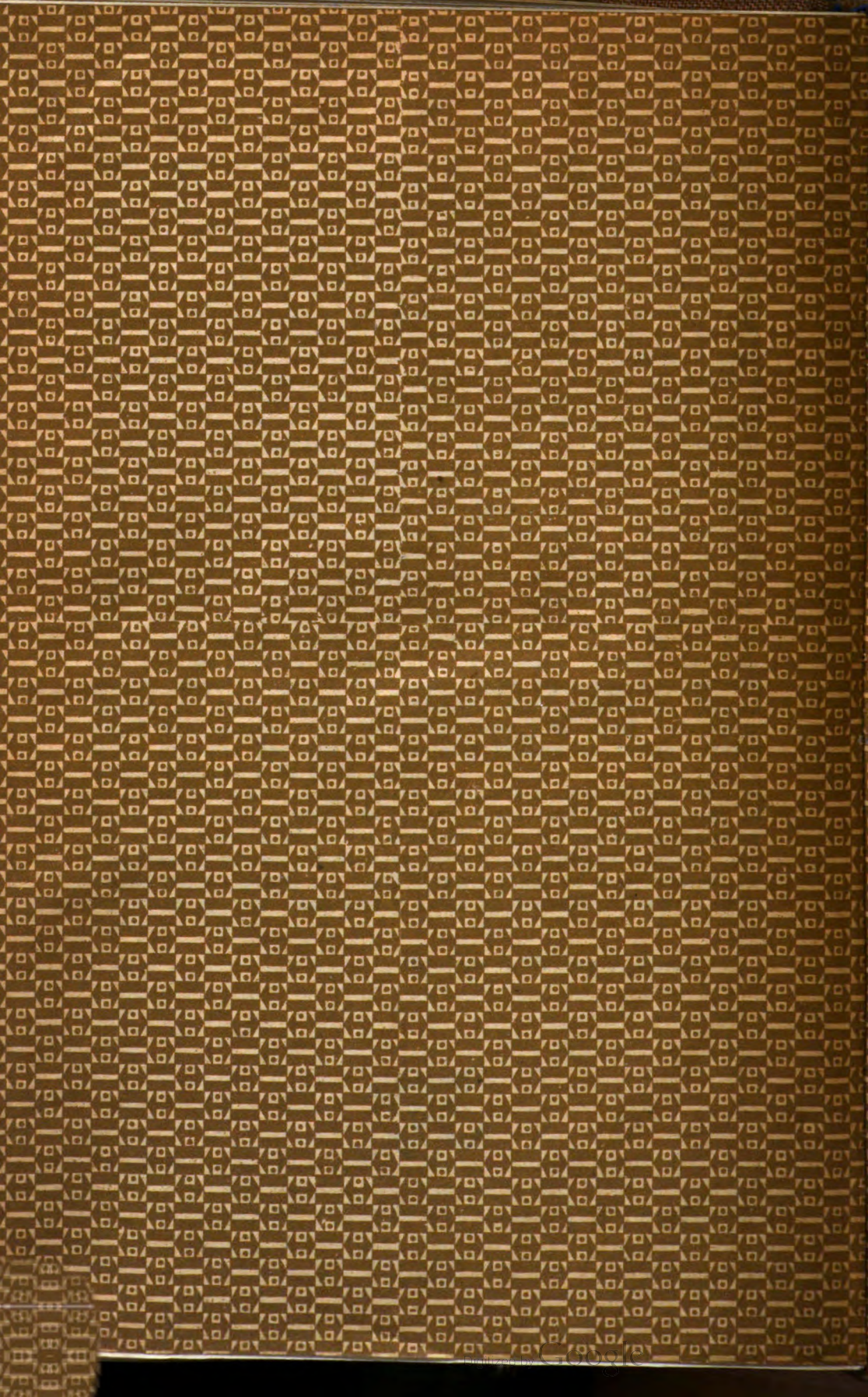
В повні згоджуючи ся на сю програму ми й зважили ся, по упадку „Радикала“ обняти, що так скажемо, его спадщину, т. є. зреформувати „Житє і Слово“ в такий спосіб, що-б воно не тратячи свого

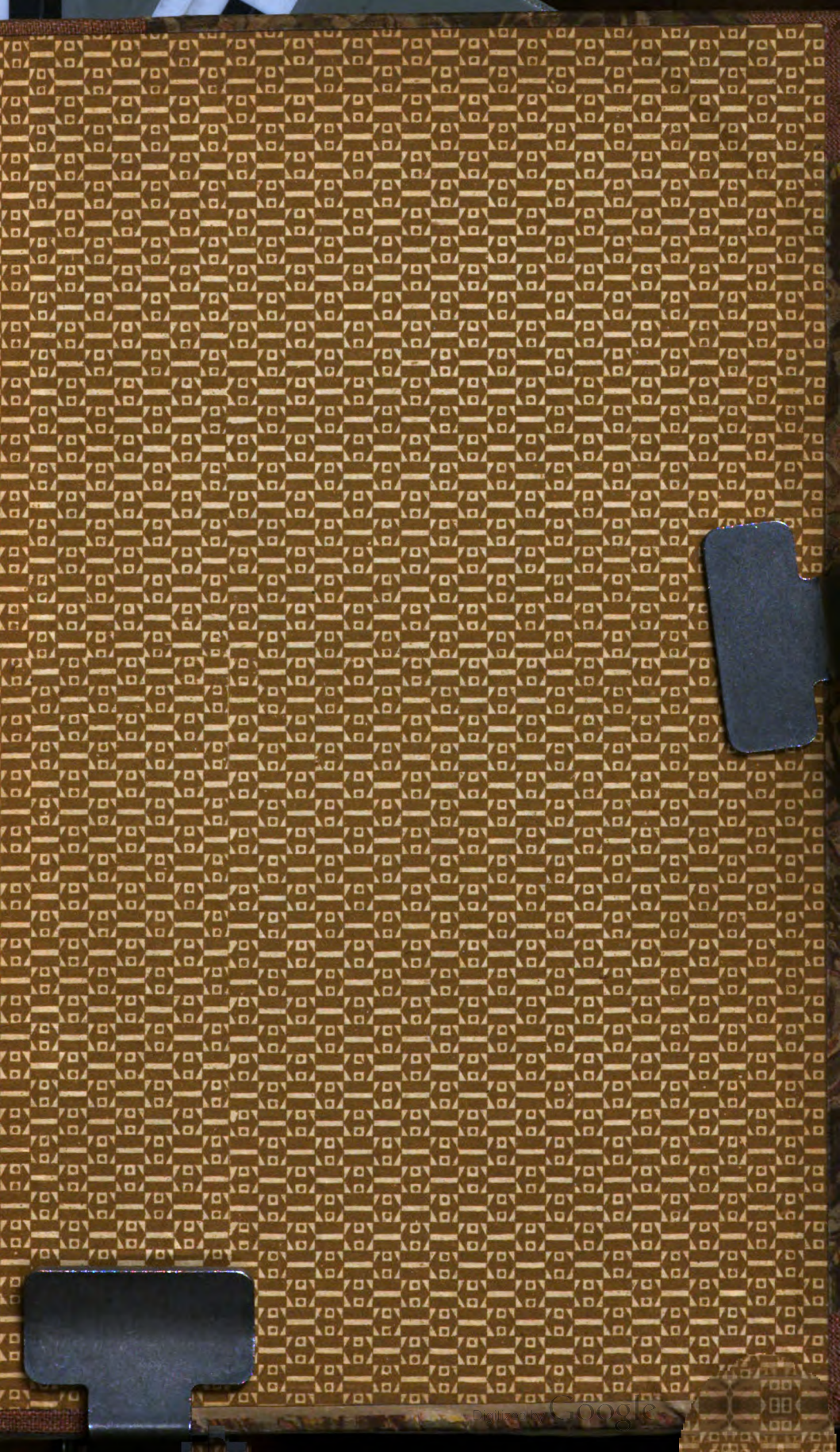
дотеперішнього наукового характеру, розширило свої рамки також на справи політичні і провадило їх в дусі виложеної тут програми. Вже з самого змісту сеї програми кожний тамущий може побачити, що хоча до обнятих нею ідей признає ся поки що у нас невелика числом партія радикальна, то про те ся програма — не вузко партійна, а широко національна і наскрізь гуманна. являєть ся одним поки що у нас смілим, новим і копсеквентним сполученням новочасних ідей людськості і справедливості в гашою ідеєю національною, в положенні, потребами і ступенем освіти нашого народа. От тим то часопись наша, хоча стоїть твердо на основі програми русько-української радикальної партії, солідаризує ся з нею не тільки в принципах, але також у всіх подробицях її практичного приложеня, про те не буде офіціальним органом партії, а яко приватна власність одного чоловіка хоче супроти радикальної партії так само як і супроти всіх других заховати собі свободу критики, бажає бути трибуною доступною для всіх прихильників поступу і розвою нашого народа, без огляду на їх партійні відтінки, для поважної обміни думок. Пошамованє особи противника, річева критика, ясність провідних думок і толеранція в річах меншої ваги. — отсе ті засади, якими х чемо кермувати ся при веденю редакції. До сего завважили ще ось що. Бажаючи сполучити наше виданє як найтіснійше з духовними і ідейними інтересами поступової часті нашої молодіжи ми запросили чільних її представників до участі в веденю редакції і до співробітництва. До тогож ми просимо всіх тих людей в провінції і в російській Україні, котрі почуввають потребу вольного, незалежного слова, смілої критики, поважної дискусії над усіми важнійшими питаннями нашої сучасности. Кожний щирий голос, кожда річева критика без огляду на партійсе становище автора буде для нас пожадана, бо своїм виданем ми хочемо служити цілому народову, а не одній партії.

Бажаючи надто своїм виданем доповнити ті наші виданя, які виходять в Галичині, а також, на скільки можна, журнали російські, ми думасмо се зробити, обертаючи особливу увагу на критику літературну і знайомлячи читачів з новими напрямми і важнійшими появами літератури інших народів, а в науці подаючи праці чи то оригінальні чи перекладні про такі теми, яких у Росії не дозволяє торкати ся цензура.

Редакція „Життя і Слова“.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 107990365

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

0112 107990365

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 107990365

